

Grafisk design: Kommunikasjonsavdelingen, UiB / Trykk: Slipens Kommunikasjon AS

uib.no

ISBN: 978-82-308-3857-0

2018

Kirkeorganisasjonen i Stavanger bispedømme ca. 1250-1500 • Hilde Inntjore

Kirkeorganisasjonen i Stavanger bispedømme ca. 1250-1500

Forvaltning og fellesskap

Hilde Inntjore

Avhandling for graden philosophiae doctor (ph.d.)
Universitetet i Bergen
2018

UNIVERSITETET I BERGEN

Kirkeorganisasjonen i Stavanger bispedømme ca. 1250-1500

Forvaltning og fellesskap

Hilde Inntjore

Avhandling for graden philosophiae doctor (ph.d.)
ved Universitetet i Bergen

2018

Dato for disputas: 12.01.2018

© Copyright Hilde Inntjore

Materialet i denne publikasjonen er omfattet av åndsverkslovens bestemmelser.

År: 2018

Tittel: Kirkeorganisasjonen i Stavanger bispedømme ca. 1250-1500

Navn: Hilde Inntjore

Trykk: Skipnes Kommunikasjon / Universitetet i Bergen

Innhold

Forord.....	7
1 Innledning.....	9
1.1 Tema og bakgrunn.....	9
1.1.1 Tidligere forskning.....	9
1.2 Problemstilling og avgrensning.....	13
1.3 Kilder.....	16
1.4 Metodisk tilnærming.....	22
1.5 Avhandlingens oppbygging.....	24
2 Stavanger bispedømme.....	27
2.1 Innledning.....	27
2.2 Den katolske kirkens rammeverk.....	27
2.2.1 Bispeembetet.....	29
2.2.2 Kapittelinstitusjonen.....	30
2.3 Opprettelsen av Stavanger bispedømme.....	33
2.3.1 Geografisk utstrekning.....	38
2.4 Byen og bispesetet.....	43
2.4.1 Biskopene i Stavanger.....	45
2.4.2 Kapitlet i Stavanger.....	49
2.5 Sogn og lokale kirkesteder.....	56
2.6 Oppsummering.....	60
3 Forholdet mellom biskop og kapittel.....	63
3.1 Innledning.....	63
3.2 Striden mellom biskop og kapittel, ca. 1294 til 1302.....	64
3.3 Kildesituasjonen.....	64
3.4 Hva sto på spill?.....	69
3.4.1 Et spørsmål om økonomi?.....	69
3.4.2 Beskyttelse av bispeembetet.....	72
3.4.3 Grensene mellom den geistlige og verdslige sfæren.....	73
3.5 Partenes strategi.....	74
3.5.1 Appell til paven.....	74
3.5.2 Påberopte kapitlet seg hevd på Finnøytienden?.....	76
3.5.3 Stridens utvikling.....	77
3.6 Generelle stridsspørsmål.....	81
3.6.1 Den økonomiske fordelingen mellom biskop og kapittel.....	83
3.6.2 Tilsetting av prester.....	85
3.7 Stridens årsaker i en videre kontekst.....	87
3.7.1 Omorganisering av kapitlet?.....	87
3.7.2 Kompetansespørsmål og maktsfærer.....	92
3.7.3 Utviklingen av kapittelinstitusjonen i høymiddelalderen.....	94
3.8 Samvirke mellom biskop og kapittel.....	100

3.8.1	Institusjonsbygging	101
3.8.2	Eiendomstransaksjoner	103
3.8.3	Gravplass i domkirken	107
3.8.4	Kirkevergens regnskap og disposisjoner	108
3.9	Bispetets rom	108
3.10	Konklusjon	110
4	Lokale steder med kannik som prest	115
4.1	Innledning	115
4.2	Lokale steder med kombinerte stillinger	116
4.2.1	Øyestad	117
4.2.2	Tveit	120
4.2.3	Vanse	121
4.2.4	Egersund	124
4.2.5	Time	124
4.2.6	Høiland	125
4.2.7	Hesby	126
4.2.8	Talgje	127
4.2.9	Strand	127
4.2.10	Suldal	128
4.2.11	Hauske	128
4.2.12	Hetland	130
4.2.13	Oppsummering	131
4.3	Kannikenes funksjon lokalt	133
4.3.1	Virkeområde	134
4.3.2	Saksområder	139
4.3.3	Tilknytning til bispetet	141
4.4	Konklusjon	145
5	Prostene i bispedømmet	149
5.1	Innledning	149
5.1.1	En kirkelig ombudsmann	149
5.2	Stedlig tilknytning	152
5.3	Var prostene legmenn eller geistlige?	161
5.4	Virkeområde	164
5.5	Saksområde	170
5.6	Konklusjon	172
6	Visitasen	175
6.1	Innledning	175
6.2	Kontrakt og kontroll	176
6.3	Omfang og økonomi	179
6.4	Stedene for visitas	181
6.4.1	Visitaser på 1300-tallet	182
6.4.2	Visitaser på 1400-tallet	184
6.5	Visitasens nedslagsfelt	190
6.6	Hvor ble sjelegavene kontraktfestet?	194

6.7	Forberedelse, organisering og saksområder	198
6.8	Konklusjon	202
7	Forvaltning og fellesskap	205
7.1	Innledning	205
7.2	Sammenstilling av resultater	205
7.2.1	Signifikante lokale steder	210
7.2.2	Vanse	211
7.2.3	Øyestad	214
7.2.4	Andre lokale knutepunkt	221
7.3	Sammenheng med yngre strukturer?	223
7.3.1	Hovedkirkene i 1620 og steder med prest og kannik i middelalderen	225
7.3.2	Prostiene i 1620 og prostene i middelalderen	227
7.3.3	Hovedkirkene i 1620 og steder for visitas	228
7.3.4	Hovedkirkene i 1620 og overføring av sjelegaver	230
7.4	Sammenheng med eldre strukturer?	230
7.5	Konklusjon	234
8	Stavanger bispedømme, Nidarosprovisen og Skandinavia	237
8.1	Innledning	237
8.2	Trekk ved Stavanger bispedømme	237
8.3	Nidarosprovinsen	242
8.3.1	Bergen bispedømme	243
8.3.2	Oslo bispedømme	246
8.3.3	Nidaros bispedømme	250
8.3.4	Oppsummering	255
8.4	Skandinavia	258
8.5	Konklusjon	265
9	Å gi for sin sjel	269
9.1	Innledning	269
9.1.1	Synlighet i materialet	270
9.2	Var enhver gave til kirken en sjelegave?	274
9.3	Hvilket omfang hadde sjelegavene?	277
9.4	Hvem var giverne?	285
9.4.1	Biskopenes sjelegaver	291
9.5	Hvem ble det gitt sjelegaver for?	293
9.6	Mottakerne av sjelegaver	296
9.6.1	Biskop Gunnar og Voster	297
9.7	Gavene	299
9.7.1	Den økonomiske verdien av sjelegavene	300
9.8	Gjenytelsene	307
9.8.1	Spesifiserte gjenytelser	308
9.8.2	«Firir hofdingia sall»	312
9.8.3	Effekten av sjelegavenes realisering	313
9.9	Konklusjon	314
10	Hva slags transaksjon var sjelegavene?	319

10.1	Innledning	319
10.2	Sjelegavene i en økonomisk kontekst	321
10.2.1	Marcel Mauss' klassiske gaveteori.....	321
10.2.2	Plikten.....	324
10.2.3	Gave, gjenytelse og verdifastsetting.....	325
10.2.4	Forholdet mellom giver og mottaker.....	326
10.2.5	Sjelegavene i en markedsøkonomisk kontekst.....	327
10.3	Sjelegavene i en religiøs kontekst.....	329
10.3.1	Terminologi	330
10.3.2	McLaughlins forskning på bønn for de døde	330
10.3.3	Forbønn forstått symbolsk.....	333
10.3.4	Valg av gravplass	334
10.3.5	Skråsetting.....	335
10.3.6	Deltakere i årtidsholdet	337
10.3.7	Valg av dag for årtidsholdet	338
10.3.8	Antall messer	339
10.4	Konklusjon	341
11	Konklusjon	345

Tabeller

Tabell 1	Kirkeorganisasjonens linjer og hierarki	28
Tabell 2	Aktstykker fra striden mellom biskop Arne og hans kapittel	65
Tabell 3	Øyestad	117
Tabell 4	Tveit	120
Tabell 5	Vanse	121
Tabell 6	Egersund	124
Tabell 7	Time	125
Tabell 8	Høiland	125
Tabell 9	Hesby	126
Tabell 10	Talgje	127
Tabell 11	Strand	128
Tabell 12	Suldal	128
Tabell 13	Hauske	128
Tabell 14	Oppsummering av steder med kombinerte stillinger	133
Tabell 15	Kannikenes virke lokalt	138
Tabell 16	Proster i Stavanger bispedømme	160
Tabell 17	Prosters status leg oggeistlig	163
Tabell 18	Oversikt over visitaser	190
Tabell 19	Kontraktfesting av sjelegaver	194
Tabell 20	Sammenstilling av resultater	207
Tabell 21	Kirkelig administrativ inndeling ca. 1620	223
Tabell 22	Overføring av sjelegaver	280
Tabell 23	Sjelegavene fordelt på 50-årsperioder	285

Tabell 24 Sjelegavene fordelt etter givernes kjønn	290
Tabell 25 Biskop Gunnar samling av eierdeler i Voster	298
Tabell 26 Økonomisk verdi av sjelegaver til bispesetet	302
Tabell 27 Økonomisk verdi av sjelegaver til lokale kirker	305
Tabell 28 Gjenytelser for sjelegaver	308

Figurer

Figur 1 Lovområdet under Gulatinget	40
Figur 2 Lokale steder med prest og kannik.....	132
Figur 3 Lokale steder med prost tilknyttet.....	159
Figur 4 Lokale steder som ble visitert	189
Figur 5 Sjelegaver overført lokalt.....	198
Figur 6 Sammenstilling av resultater	209

Forkortelser

DN – *Diplomatarium Norvegicum*

Grågå – *Grågå: Stavanger stifts og domkapitels jordebok ca. 1620*

KLNM – *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder, I-XXI*

NGL – *Norges gamle Love*

PN – *Pavelige Nuntiers*

RN – *Regesta Norvegica*

Mmb – *Månedsmatsbol*

Forord

Livet tok en krapp sving helt i starten av min stipendiatperiode. Akutt og alvorlig sykdom gjorde at jeg måtte ta en lang pause før jeg egentlig hadde begynt, og kjempe meg tilbake til livet og arbeidet med avhandlingen. Hendelsen gjorde dette løpet til noe annet enn det som var planlagt. Først og fremst vil jeg takke min veileder professor Sverre Bagge, som har fulgt meg gjennom disse årene, alltid optimistisk, overveldende kunnskapsrik og imøtekommende. Hans tålmodighet og generøsitet har vært blant de viktigste forutsetningene for at jeg over tid kunne gjenoppta og slutføre arbeidet.

Da jeg startet som stipendiat ble det inngått en samarbeidsavtale mellom Universitetet i Bergen (UiB) og daværende Høgskolen i Agder (HiA), nå Universitetet i Agder (UiA) om dette prosjektet. Ved UiB var jeg tilknyttet Senter for middelalderstudier (CMS) gjennom veileder, fagmiljø og doktorgradsutdanning. Ved UiA var jeg ansatt som stipendiat ved Institutt for teologi og filosofi, som senere ble Institutt for religion, filosofi og historie, og hadde min faste kontor plass der.

CMS ga et godt miljø å utvikle seg i som historiker, med en tverrfaglig sammensetning og et svært internasjonalt miljø. Det ga tilfang til nye perspektiver og flere faglige arenaer å delta på. Min publisering og formidling i denne perioden ble fremmet av de muligheter og kontakter jeg fikk gjennom CMS. Særlig takk til Åslaug Ommundsen, Torgeir Landro, Stian Hamre, Thomas Foerster, Jo Rune Ugulen, Sæbørg Walaker Nordeid, Ingvil Brügger Budal, Håkon Haugland, Helen F. Leslie-Jacobsen og Pål Berg Svenungsen for hyggelige samtaler underveis.

Ved UiA var jeg også en del av et inspirerende miljø. Stor takk til professorene Pål Repstad og Paul Leer-Salvesen som inkluderte meg i miljøet og fremleggseminaret til doktorgradsprogrammet for religion, etikk og samfunn. De ga meg et faglig hjem med stor tverrfaglig kompetanse. Takk også til professor Ole Riis, en viktig samtalepartner i dette miljøet, og takk til seminardeltakerne Irene Trysnes, Olav Hovdelien og Bjarte Leer-Helgesen for gode samtaler. En helt særskilt takk til Kari-Mette Walmann Hidle, for påfyll av mot, fart og selvtillit, og et varig vennskap som tåler og forstår. En varm

takk til professor May-Brith Ohman Nielsen for å lede meg til et formidlingsmiljø som resulterte i medvirkning i film- og TV-produksjoner, og for energisk kontornaboskap. En varm takk også til professor Apostolos Spanos for inspirerende og viktige samtaler.

Etter stipendiatperioden gikk jeg tilbake til Forskningsadministrativ avdeling ved UiA, som EU-rådgiver. Takk til mine gode kolleger der for viktige heiarop underveis. Stor takk også til Hilde Johannessen, fagansvarlig bibliotekar og munter nødhavn for hjelp med EndNote. Så går en særlig takk til Tor Martin Lien, kommunikasjonsavdelingen, for å ha fulgt min ferd og fylt på med store mengder oppmuntring og kaffe hele veien.

Foreldre og søsken med familie skal ha takk for all støtte underveis, og mine barn Hanna, Åshild og Vera, for å ha vært en fantastisk heiangjeng. Sist går en hjertelig takk til Jan Erik Norli, for følge over denne målstreken, og på livsveien videre.

1 Innledning

1.1 Tema og bakgrunn

Tema for avhandlingen er kirkeorganisasjonen i Stavanger bispedømme. Problemstillingen retter seg mot spørsmålet om hvordan den var bygd opp og fungerte. Bispedømmet ble opprettet omkring 1125, ved en deling av Bergen bispedømme. Bispesetet lå i Stavanger, den eneste byen i området. Fra sin grense mot Bergen i nord hadde Stavanger bispedømme en lang kystlinje sørover og videre østover mot grensen til Oslo. De indre områdene strakk seg over dagens fylker Aust- og Vest-Agder og Rogaland, med fjellområder, dalfører og heielandskap. I tillegg lå Valdres og Hallingdal til bispedømmet, steder som lå geografisk løsrevet fra resten av bispedømmet. Hver biskop var ansvarlig for administrasjon, forvaltning og for å gi folk tilgang til de religiøse tjenestene kirken skulle tilby. For biskopen i Stavanger må bispedømmet ha vært en betydelig utfordring. Det var geografisk og landskapsmessig svært sammensatt, med store avstander å dekke over. Hvordan det ble slik, med delingen, bispedømmets utstrekning og plasseringen av bispesetet, er spørsmål jeg tar opp. Jeg legger særlig vekt på hvordan biskopen løste utfordringen med å sikre forvaltning og fellesskap i dette området, ved først å drøfte etableringen av bispedømmet og bispesetet, deretter de tre hovedområdene jeg har valgt ut: a) forholdet mellom biskop og kapittel, b) forholdet mellom bispesetet og lokale kirkesteder, og c) praksisen med sjelegaver og fortolkningen av disse.

1.1.1 Tidligere forskning

Få større arbeider går inn på kirkeorganisasjonen i Stavanger bispedømme. Relevant forskning kan deles i to hovedgrupper: i) forskning som retter seg mot hele bispedømmet eller bispesetet, og ii) forskning som retter seg mot visse områder, men som samtidig berører kirkeorganisatoriske problemstillinger.

Ludvig Daaes arbeid *Om Stavanger stift i middelalderen*, publisert i 1899, kan stå som innledende til forskningen rettet mot hele bispedømmet.¹ Daae la vekt på biskopene, byen og bispesetet, men gikk også inn på kirker og presteskap i distriktet. Bisperekken får mest oppmerksomhet hos Daae, men også inntektsgrunnlag, tjenerstab og andre forhold rundt bispesetet er emner som preger hans fremstilling. I Oluf Kolsruds oversikt over de norske erkebiskoper og biskoper frem til reformasjonen, som en del av *Diplomatarium Norvegicum*, 1913, fortsetter et fokus mot personer som var sentrale i Stavanger bispedømme.² Kolsrud tok med biskoper ved utenlandske bispeseter som hadde hatt myndighet over den norske kirken, tidlige misjonsbiskoper, og biskopene ved samtlige bispeseter i den norske kirkeprovinsen. I likhet med tidligere verk var biskopene sentrale i Anton W. Brøggers bok *Stavangers historie i middelalderen*, utgitt i 1915.³ De ses som viktige drivere av utviklingen, i kraft av embete og personlighet.⁴ Et personfokus har også Kolsrud artikkel *Stavanger bispestol*, fra 1925.⁵

Fra Daaes utgivelse i 1899 til Kolsruds i 1925 var det fokus på biskopene som ubestridte ledere, som sentrale for utviklingen av bispesetet, byen og bispedømmet. Biskopene ses som markører for den historiske utviklingen, men arbeidene omhandlet også domkirken og kapitlet.

En endring kan ses med byhistorien for Stavanger fra 1975, der også forhold utenfor byen og fra andre forhold enn de kirkelige trekkes mer med i fremstillingen. Knut Helles *Stavanger fra våg til by*, ble da utgitt, til 850-årsjubileet for byen. Oppdraget fra redaksjonskomiteen var å skrive en monografi om byens grunnleggelse.⁶ Helle går

¹ Daae 1899.

² DN XVII B. Biskopene presenteres med referanser til kildene som omtaler dem. Start- og slutt punkt for deres embetsutøvelse er vektlagt.

³ Brøgger 1915.

⁴ Både kapitler og delkapitler er inndelt etter biskopers perioder, som kapitlene: II Biskop Arne og Domkirkens kor, III A. Fra Arne til Guttorm, og B. Fra Aslak til Audun, V Fra Audun til Reformationen.

⁵ Kolsrud 1925. Dette arbeidet hadde i utgangspunktet et smalere fokus, som pekte tydeligere på de enkelte biskopene, Kolsrud ga også tre år tidligere ut et arbeid hvor han særlig gikk inn på bispedømmets grenser og flyttingen av bispesetet til Kristiansand i 1682. Kolsrud 1922: 62, 68.

⁶ Helle 1975: 7.

derfor inn på navnet Stavanger, den eldste faste bosetningen i området, om Stavanger var et sentrum før bispesetet ble etablert, på forholdet mellom bispesetet og byen, og byen for øvrig. Hva som fremmet byutviklingen, de økonomiske forutsetningene for biskopen, domkirken og kapitlet tas også opp. Med denne utgivelsen kan vi se et skifte fra å fokusere på aktørene i den historiske utviklingen hos de tidligere forfatterne, til at det i større grad fokuseres på strukturene. Den nye byhistorien Geir Atle Ersland og Arne Solli utga i 2012, *Bispeby og borgarby – frå opphavet til 1815*, trekker inn ytre forhold som kunne påvirke utviklingen, nasjonalt og internasjonalt. Boken er det første av fire bind i det nyeste verket om Stavanger bys historie. Erslands arbeid fyller størstedelen av boken.⁷ Han legger vekt på byens eldste historie, drøfter oppkomsten, og slår fast at først fra og med siste halvdel av 1100-tallet var Stavanger å regne som en by. Det var etableringen av bispesetet som drev frem byutviklingen. At biskopen var byherre løftes mer frem av Ersland enn av tidligere forskere, og dermed også kapitlets plass i bystyringen. I sitt arbeid trekker Ersland gjennomgående inn teori og perspektiver fra annen forskning, som gjør at byen plasseres inn i et større bilde enn tidligere. Arbeid om Stavanger bispedømme har altså i en tidlig fase vekt på biskopene, deretter bispebyen, dens fremvekst, og forholdet mellom byen og bispesetet. At kirkelige og geistlige forhold har kommet i forgrunnen skyldes nok i noen grad at bispesetet fremmet byutviklingen, men også at det er mest kildemateriale fra de kirkelige institusjonene i denne perioden. At det bare var én by i bispedømmet gjennom hele middelalderen, ga nok også Stavanger en sterk posisjon som sentrum i dette området.

Den andre hovedgruppen av forskningslitteratur som handler om Stavanger bispedømme, retter seg mot mindre områder eller emner som berører kirkeorganisasjonen.⁸ Dokumentet som kalles Stavangerprivilegiet, et brev som viser

⁷ Ersland og Solli 2012. Ersland har skrevet kapittel 1-11, s. 11-298, Solli har skrevet kapittel 12-15, s. 299-391. Jeg bruker bare Erslands arbeid i min undersøkelse, og refererer derfor til Ersland når det gjelder denne boken.

⁸ Låg 1999. De regionale historieverkene er ett slikt eksempel. En stor del av bispedømmet er tatt med i Agders historie, andre deler er med i Vestlandets historie, se for eksempel: Grepstad, Lillehammer,

at Stavanger ble overdratt til biskopen, er tatt opp til drøfting igjen.⁹ Tradisjonelt er brevet forstått som Håkon Håkonssons stadfestelse av privilegiet utstedt av Magnus Erlingsson.¹⁰ Privilegiet er sett som en takk til biskopen for hjelp i kampen mot kong Sverre. Eldbjørg Haug gjorde en ny tolkning, og hevdet at det første privilegiet var langt *eldre* enn man før har antatt, og at Stavanger der refererte til en *gård* og ikke til byen. Knut Helle har imøtegått denne nye tolkningen, hevdet at det fremdeles er mest sannsynlig at privilegiet ble gitt av Magnus *Erlingsson*, og at stedsangivelsen viser til *byen Stavanger*.¹¹ Videre har Olavsklosterets alder, ordenstilknytning, og dets sammenheng med Utstein kloster vært drøftet,¹² delvis initiert av drøftingen av Stavangerprivilegiet, fordi det berører den tidlige fasen av bispesetets og byens historie.¹³ Et arbeid fra Kurseth fra 1985 om den siste katolske biskopen, Hoskuld Hoskuldsson, 1513-37, ser ham som både stiftsbiskop og riksråd, og drøftet hans motiver i årene opp mot reformasjonen.¹⁴ En artikkel fra 2006 av Stylegard og Brendalsmo går inn på prestebol og prestegjeld i bispedømmets distrikt.¹⁵ Der drøftes termer som ble brukt på prestebølet, og hvilken funksjonell bruk av kirkegodset de viste til. Kirkene har også vært gjenstand for interesse, både domkirken og kirker ute i bispedømmet.¹⁶ Fra arkeologisk hold har særlig bygningsmassen vært i fokus, og i

Tryti, Helle og Sunde 2006. Bind 3, Kultur. Opprettelsen av de norske bispedømmene er også en del av den nasjonale historien, som en del av den generelle utviklingen etter kristningen. Biskopene var også mektige verdslige ledere ved siden av deres geistlige posisjon, og de kirkelige institusjonene var byskapende ved at de trakk ressurser til byen. Slik berøres tema for min undersøkelse som en integrert del i andre overordnede tema.

⁹ DN I 51.

¹⁰ Dokumentet er tolket som et privilegie, fordi det ble fornyet slik praksis var med privilegier. Det er også tolket som en gave, et begrep som brukes i selve dokumentet. Jeg tolker også dokumentet som en sjelegave, da det har slikt innhold og overføringen har slike betingelser knyttet til seg.

¹¹ Haug 2005a, Haug 2005c: 125-127, Haug 2009, Haug 2010, Helle 2008, Helle 2009.

¹² Jeg går nærmere inn på denne forskningen i neste kapittel, i forbindelse med drøftingen av etableringen av kapitlet i Stavanger.

¹³ Haug 2005d, Nenseter 2002. Se særlig kapittel II: Augustinernes inntreden i Norge og klostergrunnleggelsene på Vestlandet.

¹⁴ Kurseth 1985.

¹⁵ Stylegar og Brendalsmo 2006, Se også Brendalsmo 2005. Han går der inn på mye av det samme stoffet som i Stylegard og Brendalsmo 2006, men ser særlig på Oslo bispedømme og på forholdene i Norge mer generelt.

¹⁶ Se for eksempel Stige 1997, Haaland 2001, Lidén 2002.

verk for bygder, regioner eller byer er kirkenes bygningshistorie gjerne omtalt.¹⁷ I *Brev til Paven*, utgitt i 1999, tar Jørgensen og Saletnich opp kontakten mellom Stavanger bispedømme og pavestolen i seinmiddelalderen. Rettslige, økonomiske og kultiske sider av kontakten viser hvordan kirken preget også vanlige folks liv.¹⁸ Boken har et fokus mot form og ideologisk innhold i kirkeorganisasjonen, og binder det regionale opp mot den internasjonale konteksten.

Større arbeider er gjort for Bergen, Oslo og Nidaros bispedømme, og Nidarosprovinsen har også vært gjenstand for omfattende prosjekt.¹⁹

Kirkeorganisasjonen har vært sett på i en tidlig fase, med kirkebyggeriet, tidlige storsogn og fylkeskirker. Det har også vært undersøkelser for senere, avgrensede, perioder. Hvilke inndelinger i distrikt, hvilke funksjoner prester ved ulike kirker har hatt, hvem og hvorfor kirker ble reist, har vært i fokus.

Forskningen har samlet sett et tyngdepunkt i den tidlige perioden av bispedømmets historie, tett koblet til biskopene, bispesetet og byen. Det er fokusert mindre på de indrekirkelige forholdene, noe som kan skyldes kildeforholdene og at byens generelle historie har vært viktig å klarlegge. Det er heller ikke fokusert mye på bispedømmets distrikt og forholdet mellom sentrum og periferi, i form av forholdet mellom byen og bispesetet og distriktet for øvrig. Det samme gjelder organisasjon og ideologi som to integrerte sider av organisasjonen.

1.2 Problemstilling og avgrensning

Mitt tema er som angitt kirkeorganisasjonen i Stavanger bispedømme, med de underliggende fokusfelt mot hvordan den var bygd opp og fungerte. Videre er

¹⁷ Brendalmo og Paasche 2017. I artikkelen drøfter de forholdene i Stavanger før bydannelsen. Stedet kan ha hatt sentrumsfunksjoner, og både Mariakirken og domkirken kan ha vært reist på 1100-tallet.

¹⁸ Jørgensen og Saletnich 1999, Jørgensen og Saletnich 2004. I denne boken tar forfatterne opp botsbrev fra den norske kirkeprovinsen til pavestolen i perioden 1428-1531.

¹⁹ Denne forskningen tas opp og presenteres i et senere kapittel, der jeg drøfter funnene gjennom min undersøkelse opp mot hva vi vet fra andre bispedømmer og områder. Jeg trekker også inn forhold utenfor Nidarosprovinsen.

undersøkelsen avgrenset ved de tre hovedområdene rettet mot forholdet mellom biskop og kapittel, forholdet mellom nivåene i kirkeorganisasjonen, og praksisen med sjelegaver og fortolkningen av disse.

Det første området, *forholdet mellom biskop og kapittel*, er valgt fordi disse to institusjonene sammen utgjorde det sentrale nivået i bispedømmet. De var tett integrert gjennom sine funksjoner ved bispesetet, men biskopen hadde den øverste myndighet. Han var ansvarlig for administrasjon, forvaltning, økonomi, at kristenretten og de kirkelige bestemmelsene ble overholdt, kristendomsholdet og tilgangen til det religiøse fellesskapet i bispedømmet. Hans nærmeste medarbeidere var kannikene. Gjennom sin organisering i kapitlet tilhørte de dels en konkurrerende institusjon og dels hadde de det samme formålet som biskopen; best mulig stiftsstyring. Forholdet mellom biskop og kapittel har derfor interesse også som en inngang til å forstå kontakten med de lokale stedene. Kildegrunlaget er en medvirkende årsak til at dette området er valgt. Vi har et unikt kildetilfang til en årelang konflikt mellom nettopp biskop og kapittel. Den utspant seg i 1290-årene, og gir et bilde av en kort, men intens tidsperiode. Det øvrige materialet er mer differensiert, og kan derfor utfylle bildet av forholdet.

Det andre området, *forholdet mellom det sentrale og lokale nivået* i bispedømmet er valgt fordi her kan administrasjonen og forvaltningen komme særlig til syne. Bispedømmet var sammensatt, og hadde en rekke lokale sogn og geistlige som lå under biskopen, så det er rimelig å se etter overlokale strukturer. Det er også gjort lite på dette området, og selv om kildematerialet nok kan favorisere det sentrale nivået, så ønsker jeg om mulig å se det lokale nivået gjennom interaksjon med det sentrale.

Det tredje området, *praksisen med sjelegavene og fortolkningen av dem*, er tatt med i undersøkelsen fordi her møtes folk og kirke på et område som gikk ut over det dennesidige. Det var det evige livet det sto om. Materialet som dokumenterer sjelegavepraksisen er derfor godt egnet til å belyse viktige sider av kirkeorganisasjonens funksjon. Kildesituasjonen taler også for å ta med sjelegavene, fordi jo flere typer kilder som kan tilføre noe av verdi, men ekskluderes, jo mer sårbart

blir resultatet. Her tilfører kildene til sjelegaven noe nytt, de ses som en integrert del av kirkeorganisasjonen som helhet, og ikke som et ideologisk sidespor.

Flere områder kunne ha vært av interesse å inkludere, men ses bort fra i denne undersøkelsen. Jeg går ikke systematisk inn på officialen, en rettskyndig fagdommer, fra omkring 1300 av.²⁰ Officialens funksjon lå til det sentrale nivået, men få kilder viser hans virksomhet. Jeg går heller ikke systematisk inn på de enkelte posisjonene i kapitlet. Det er ikke bevart statutter fra kapitlet, og det er lite kilder til den interne organisasjonen. I forhold til det lokale nivået i organisasjonen, så gjør jeg en utvelgelse av steder som undersøkes mer spesielt, da en slik tilnærming er hensiktsmessig i forhold til å gi et bilde av oppbyggingen av organisasjonen. Jeg presenterer altså ikke hvert eneste sogn, hver kirke og prest. Sjelegavene presenteres derimot bredt, gjennom analyse og fortolkning, fordi dette materiale legges tradisjonelt ikke mye vekt på i arbeidet med kirkeorganisasjonen. En avgrensing gjøres også mot klostrene og kapellgeistligheten. Klostersvesenet vokste parallelt med utviklingen av kirkeorganisasjonen. Etableringen av de første klostrene fant sted fra omkring 1100 av. I flere bispedømmer ble det etablert klostre med en tett forbindelse til bispesetet, i den sammenhengen kan klostersvesenet trekkes inn i drøftingen i undersøkelsen. Den generelle utviklingen av klostersvesenet anser jeg imidlertid å ligge utenfor mitt hovedfokus. Det samme gjelder kapellgeistligheten, som var den gruppen av presteskaper som var knyttet til de kongelige kapellene, og som fra og med 1308 utgjorde en egen institusjon. Deres virksomhet var knyttet opp mot kongen, og fungerte delvis som hans administrasjon. Jeg går derfor ikke nærmere inn på disse, eller den rolle de kunne spille opp mot den øvrige kirkeorganisasjonen. En slik vinkling kunne vært fruktbar, men i en annen sammenheng enn i denne undersøkelsen.

Tidsrammen for min undersøkelse er satt til perioden ca. 1250 til ca. 1500. Startpunkt er satt til ca. 1250 fordi det først er fra da av at vi har samtidig *skriftlig* materiale som i særlig grad kan bidra til et bilde av kirkeorganisasjonen slik den ble bygd ut og

²⁰ Om officialen, se: Hommedal 2010. Hamre 1980-82: 536-539. Official. Noreg. *KLNM 12*.

fungerte, til interaksjonen med de lokale stedene, og sjelegavene. Det er også et tidspunkt hvor den *langsiktige* effekten av kristningen kan ses, etter at den første etableringen av en kirkeorganisasjon er gjort, med bispedømmer og egen kirkeprovis. Innledningsvis går jeg likevel inn på forhold som ligger forut for ca. 1250, for å redegjøre for bispedømmets tidlige utvikling, og gi en bakgrunn for området jeg undersøker videre. Undersøkelsen avrundes rundt ca. 1500. Enkelte tråder kan likevel trekkes videre, på samme måte som enkelte tråder kan ha sin start forut for ca. 1250. Perioden etter ca. 1500 kan karakteriseres som en overgang. Luthers lære fikk økende innpass, og en reformvennlig styresmakt kjempet om overhøyhet. I størsteparten av denne tiden var Hoskuld biskop (1513-1537), og i forskningen rundt ham og hans periode som biskop er den verdslige siden av hans gjøremål vektlagt.²¹ For perioden etter 1500 kan mye av kildematerialet som angår mitt tema sies å være preget av en politisk agenda. Det medvirker til at jeg avrunder undersøkelsen ved inngangen til 1500-tallet.²² Det absolutte sluttpunktet settes likevel ved reformasjonen i 1536/37, da den katolske kirkes virke opphørte i Norge.

1.3 Kilder

Diplomer utgjør det empiriske fundamentet i undersøkelsen. I historiefaglig sammenheng er et diplom et brev som har betydning av juridisk, økonomisk eller administrativ art, utferdiget etter et fast mønster, men diplomene favner også brev av mer privat eller religiøs karakter.²³ Diplomene er et lite enhetlig materiale,²⁴ men de

²¹ Ersland og Solli 2012: 215-243. Se kapittel 9: "Biskop Hoskuld og reformasjonen". Ersland drøfter også tidligere oppfatninger av Hoskulds embetsutførelse, og konkluderer med at vi trolig kan se ham som den siste i Norge som sto i veien for det kirkeranet Kristian 3.s reformasjon var.

²² Kurseth 1985: 165. Om biskop Hoskuld skriver hun at kildematerialet først og fremst viser ham i en politisk sammenheng. , DN XXII, Forord og register og første og annet halvbind. Utgivelsen har primært med brev fra ca. 1500 og utover som gjelder norsk politisk og administrativ historie.

²³ Hamre 2004: 2. Diplom brukes gjerne om middelalderbrev generelt, men de ble utstedt også flere tiår etter reformasjonen.

²⁴ Diplomene spenner over brev utgitt av pave, konge og erkebiskop, en fremvoksende administrasjon og en økende gruppe med geistlige, bymenn og bønder. De kan inneholde avtaler om kjøp, salg, arv og rettigheter, samt kvitteringer for mottatt oppgjør av mellomværender. På den måten viser de et mangfold av aktører og funksjoner i middelalderens samfunn.

har en viss standardisering.²⁵ Den vanligste formen for diplomer er i norsk sammenheng hjemmelsdokumentet, der vi har vitnebrevet som en særnorsk form.²⁶ I vitnebrevet bekreftes hendelser som allerede har funnet sted. De fleste diplomene er trykt og utgitt i kildeserien *Diplomatarium Norvegicum* (DN), bind 1-23.²⁷ Første bind kom i to deler, datert 1847 og 1849. Det foreløpig siste ble utgitt i 2011.

Parallelt med utgivelsene av DN ble det behov for en oversikt over hva som var utgitt i de forskjellige bind. Kildeskrikkommisjonen satte i gang arbeidet med å få utgitt en kronologisk oversikt over diplommaterialet i 1895, og i 1898 kom den første publikasjonen, redigert av Gustav Storm, *Regesta Norvegica: kronologisk Fortegnelse over Dokumenter vedkommende Norge, Nordmænd og den norske Kirkeprovinc*.²⁸ Arbeidet var planlagt å skulle gi en oversikt over alle bevarte og tapte brev frem til 1570, men utgivelsene stanset opp. Først i 1960-årene ble arbeidet gjenopptatt, og i 1978 kom den første utgivelsen i den nye kildeserien, bind II, 1264-1300, *Regesta Norvegica* (RN).²⁹ Både bevarte og tapte dokumenter er tatt med, så om et brev bare er nevnt, men originalen er tapt, har RN likevel en regist for det tapte brevet.³⁰

Norske Gaardnavne (NG) er gitt ut i 18 bind, i perioden 1897-1924.³¹ Oluf Rygh gikk inn i kilder som diplomer, jordebøker og regnskap i forbindelse med matrikkelrevisjonen, for å finne når, hvor og hvordan matrikkelgårdenes navn ble ført. Han omtaler også navn på sogn og herred. Verket utgjør en god ramme for å

²⁵ Liedgren 1980-82: 81. Diplom. *KLNM* 3.

²⁶ Hamre 2004: 9, 63-68.

²⁷ DN, *Diplomatarium Norvegicum*, 1847-2011. Bind 1-21 er også gjort tilgjengelige og søkbare gjennom den elektroniske databasen til Dokumentasjonsprosjektet, se <http://www.dokpro.uio.no/>

²⁸ Storm 1898.

²⁹ Bjørge og Bagge 1978. I dag er serien gitt ut med bind I-IX, for perioden 822-1419.

³⁰ Regestene viser utgiversted og år, norske person- og gårdsnavn, gir et kort referat av innholdet, og til den opprinnelige kilde for dokumentet. Utgiverne av RN har hatt flere kjente diplomer og langt mer forskning å foholde seg til enn utgiverne av de fleste bindene av DN. En del opplysninger i DN er derfor eller mer utfyllende i RN enn DN, noe som kan gi en bedre støtte til fortolkningen av enkelte diplomer.

³¹ Bind 1-17 er gjort søkbare gjennom den elektroniske databasen til Dokumentasjonsprosjektet, se <http://www.dokpro.uio.no/>

identifisere steder som er nevnt i materialet, og som en inngang til kilder fra middelalderen. Gårds- og sognenavnet ble nevnt ved de fleste saker, om saken gjaldt kjøp, salg, sjelegave, arveskifte, rettsak eller annet.

Jordebøker og regnskap er vanligvis kilder som gir rike opplysninger om jordeiendom og verdier, avkastning og overføringer.³² Vi kjenner til en middelaldersk jordebok for Stavanger bispedømme, men den er tapt. Botolf, biskop fra 1355 til 1381, var ifølge Peder Claussen Friis den som først skrev et register over alt geistlig gods i bispedømmet.³³ Friis ble prest i Sør-Audnedal i 1566, deretter prost i Lista og siden også kannik i Stavanger, og hadde adgang til arkivene ved bispesetet.³⁴ Han regnes for å ha hatt tilgang til jordeboken. Botolfs tidsrom var nettopp på den tiden da det var behov for å skaffe oversikt, i tiårene etter svartedauden. Vi har ellers få kilder som referer til biskopens jordebok.³⁵ Først fra etter reformasjonen har vi en jordebok bevart, *Grågås* fra ca. 1620. *Grågås* er sammensatt av to deler. De er skrevet med samme hånd, men adskilt med hver sin paginering.³⁶ I denne undersøkelsen er jordebokens opplysninger om prostier og prestegjeld interessante, i et retrospektivt perspektiv.

En annen kildetype er rettskildene, som er normative i sin form. Landskapsloven som gjaldt for Stavanger bispedømme var Gulatingsloven.³⁷ Den regnes for å ha sitt opphav i tidlig middelalder, men nedskrevet først mot slutten av 1000-tallet eller tidlig på

³² Munch 1864. Av regnskap har vi kilden som i dag er kalt for "Pavelige nuntiers regnskabs- og dagbøger", en utgivelse av et skrift P.A Munch forfattet på sin første arkivreise til Roma, utgitt i 1864, etter hans død. Bakgrunnen var seksårstienden som ble vedtatt i Lyon i 1274 og skulle betales av de geistliges inntekter. Det bevarte regnskapet som Munch gjorde avskrift av gjaldt for perioden 1282-1334, og viste hva de ulike områder skulle betale og hvilke restanser som gjenstod. Regnskapet har interesse fordi det omtaler kirkesteder og prostier, men det er bare for enkelte områder og gir dermed ingen gjennomgående informasjon om bispedømmet.

³³ Friis 1881: 323. Under opplisting av biskopene i Stavanger hadde Friis en tilføyelse for Botolf, der det står at han var den første som lot sammenskrive stiftets register over alt geistlig gods.

³⁴ *Grågås*: Stavanger stifts og domkapitels jordebok ca. 1620 1986: 22, 23.

³⁵ DN I 918. I 1477 nevnes biskopens register eksplisitt i forbindelse med overføring av en eiendom.

³⁶ *Grågås*: Stavanger stifts og domkapitels jordebok ca. 1620 1986: 18.

³⁷ Stavanger bispedømme lå under Gulatingsloven da det ble opprettet, og frem til Landsloven i 1274. Landsloven hadde ikke egen kristenrett, fordi både kongen og erkebiskopen hevdet retten til å gi denne delen av loven.

1100-tallet.³⁸ En lov kan gi et bilde av hvordan samfunnet fungerte, ved at eldre sedvaneregler ble nedfelt i lovs form, samtidig som den gir uttrykk for hvordan lovgiveren ønsket at samfunnet skulle fungere. Gulatingslovens bestemmelser rundt kristendomshold, bygging og vedlikehold av kirker og de geistliges oppgaver kan ses på som en bakgrunn for den kirkeorganisasjonen vi finner gjennom annet skriftlig materiale. På den måten har loven interesse som kilde, som uttrykk for en intensjon om å etablere en struktur for kristendommen og kirken.

Kildene jeg benytter er i hovedsak samtidige, men også noen etterreformatoriske trekkes inn.³⁹ Ved siden av jordeboken *Grågå's* gjelder det *Skattematrikkelen av 1647*. Skattesystemet i Norge gjennomgikk i 1644 en reform under stattholderen Hannibal Sehested. Eldre skatter ble slått sammen, og en ny takseringsmåte ble innført. Gårdene ble lagt til en skatteklasse utfra om de ble klassifisert som fullgårder, halvgårder eller ødegårder. Skatten som skulle betales tilsvarte da henholdsvis full, halv eller kvart skatt. Satsene ble justert i 1647, i forhold til landsdelens skyldnivå. Reformen førte til en overgang fra skattemanntall til skattematrikler, noe som ga mer standardiserte opplysninger fra hver gård og distrikt.⁴⁰

To spørsmål er sentrale i forbindelse med kildematerialet: hva som er bevart av det som var det opprinnelige materialet, og om det som er bevart kan gi svar på de spørsmål forskningen stiller. Vi vet at bare en liten andel av de opprinnelige diplomene er bevart, størstedelen av disse har gått tapt.⁴¹ For norsk middelalder og ut gjennom 1500-tallet er det bevart vel 20 000 diplomer. Hvilken verdi diplomene hadde som dokumentasjon virket i stor grad inn på hvordan de ble ivaretatt i samtiden, og følgelig også om de senere er overlevert videre til vår tid. Det bevarte materialet har derfor en

³⁸ Robberstad 1981, Landro 2010: 11.

³⁹ Arkeologisk materiale kan gi viktige bidrag til vår kunnskap om middelalderen. Jeg gjør en historiefaglig undersøkelse og legger i hovedsak skriftlige kilder til grunn, men trekker arkeologiske betraktninger inn i noen sammenhenger. Særlig kirkene og kirkegårdene har vært av interesse for arkeologene, som kirkenes datering, byggemåte og stiltype, og kirkegårdenes alder og sosiale stratifisering.

⁴⁰ Fladby og Try 1993: 7, 8.

⁴¹ Bagge 2010: 250.

iboende skjevhet i seg og heller mot økonomiske og juridiske saker, da dokumenter med et privat eller religiøst innhold ikke var like viktige å bevare. Brev med en mer begrenset verdi kunne gjenbrukes ved at man skrapte bort teksten og brukte skinnen på nytt, brukte dem som seglremser ved utstedelse av andre brev eller som innbinding og hefting slik vi kjenner det fra tiden etter reformasjonen.⁴²

Det bevarte diplommaterialet fra områdene som lå til Stavanger bispedømme handler i stor grad om jordeiendom. Eiendomsrett, grenseoppganger, overdragelser, kjøp og salg, arv, skifter, rettsaker og domsavsigelser er forhold som er hyppig representert i materialet. To tendenser er synlige. Den ene er at administrative saker øker utover i senmiddelalderen, med hovedtyngden i siste halvdel av 1400-tallet og utover 1500-tallet. Den andre er at geistlige opptrer langt oftere i de tidlige brevene enn i de seinere, og flere saker ble tatt opp ved en kirke eller prestegård. Denne siste tendensen er viktig i forhold til mitt tema. Selv om det er færre diplomer fra tidlig i den perioden jeg undersøker, så er likevel de tidlige diplomene kvalitativt viktige, med opplysninger om prester, deres funksjoner, og aktivitet ved kirkesteder og i sogn.

Materialet som er bevart har også en iboende skjevhet gjennom ulike bevaringsforhold for de stedene jeg undersøker. Bisepsetene hadde ordnede arkiver. For Stavangers del ble deler av arkivet bevart, noe som gir en bedre kildesituasjon der enn for de andre norske bisepsetene.⁴³ Islendingen Arni Magnússon (1663-1730) arbeidet gjennom hele sin karriere med å samle inn eldre håndskrifter, i hovedsak fra Island og Norge.⁴⁴ Magnússon ønsket i 1689 å låne brev fra de norske stiftskistene. Han var kongelige arkivar og skulle skrive kirkehistorie. I Bergen og Oslo hadde mye materiale gått tapt i brann, men han fikk låne dokumenter fra Trondheim og Stavanger. Hvor mange brev som da ble utlånt fra Stavangers bispearkiv er ukjent. Ni år senere fikk Magnússon lånt

⁴² DN VIII 389, XV 111. Begge diplomene har seglremser med latinsk tekst, det ene fra et avlatsbrev. I dag kjenner vi om lag 6000 fragmenter av manuskripter fra 12- og 1300-tallet. De fleste er fra latinske skrifter til liturgisk bruk, men også norrøn tekstbiter er bevart. Holm-Olsen 1990: 162, 165.

⁴³ Bagge 2010: 251, 252.

⁴⁴ Holm-Olsen 1990: 154-161.

ytterligere 277 dokumenter, og enda 47 en gang før 1705.⁴⁵ Disse originalene ble ført til København, hvor de senere inngikk i samlingen etter ham.⁴⁶ Materialet for bispedømmet vil nok derfor være preget av langt flere dokumenter vedrørende bispesetet enn de lokale sognekirkene. Til tross for at det er mindre materiale som belyser de lokale kirkene, så er det likevel en rekke sogn, kirker, prester og andre geistlige representert i det. Titulering av de geistlige kan gi en pekepinn på hvilke embeter som var plassert hvor, og hvordan embeter ble kombinert. Det kan også gi en pekepinn på hvordan kirken interagerer med samfunnet omkring gjennom embetene. Om det er få saker av rent kirkelig karakter så kan vi altså likevel få et innblikk i kirkeorganisasjonen gjennom dette materialet.

Selv om diplommaterialet vi sitter igjen med er en liten del av en stor helhet, har det likevel den fordelen at det gir et *dynamisk* bilde av fortiden. Gjennom diplomene får vi et glimt av en serie hendelser, så selv om de er få og spredte, tegner det fragmenterte materialet et visst riss, sett over tid. For min undersøkelse påvirker det tidsperioden jeg ser kirkeorganisasjonen over; jeg har valgt et langt tidsspenn, gjennom to historiske perioder. Jeg mener det gir større mulighet for å kunne si noe om hvordan kirkeorganisasjonen var bygd ut og fungerte, enn om jeg snevret undersøkelsen inn i tid. Samtidig må forventningene til mer presist å kunne se ulike faser dempes noe, fordi færre kilder gir svakere grunnlag for slike kategoriseringer. En motsats til det dynamiske materialet er det som gir et mer statisk bilde av forholdene, slik som jordebøkene og regnskapene. Der får vi mer et *tverrsnitt* av historien, en situasjon beskrives på et gitt punkt. Slike kilder er særlig verdifulle sammen med annet materiale.

⁴⁵ Leewy 1980: 56, 57.

⁴⁶ I dag er en del av dette materialet overlevert til Riksarkivet i Oslo, men store deler av arkivet er fremdeles i Den Arnemagnæanske Håndskriftssamlingen. Når det gjelder dokumenter fra stiftskisten i Stavanger er det fremdeles flere titalls igjen i denne samlingen i København. Takk til Jo Rune Ugulen for informasjon om dette.

Materialets beskaffenhet setter grenser for hvilke problemstillinger og perspektiv som kan være fruktbare. Blant diplomene som viser aktivitet på eiendomsmarkedet er det også en rekke sjelegaver. Disse kildene er gjerne sett på inn i økonomiske sammenhenger, fordi de kan vise tilkomst av jord, landskyld og rettigheter til de geistlige institusjonene. Kildene er også verdifulle fordi de gir innsikt i kontakten mellom folk og kirke, og dette møtet er det få bevarte kilder fra. Jeg analyserer materialet med henblikk på en rekke kategorier, drøfter fenomenet, og ser hvordan kirkeorganisasjonen eventuelt tilpasset seg rundt disse. Min vinkling går utenfor et rent økonomisk perspektiv, og integrerer praksisen med sjelegaver i det organisatoriske feltet. Slik kan også det begrensede materialet vi har utnyttes bedre.

Historien til bispebyen Stavanger er i tidligere forskning omtalt som en samling med problemer, grunnet en sparsom kildesituasjon.⁴⁷ Den østlige delen av bispedømmet er karakterisert som Norges minst kildebelagte område i høymiddelalderen, og Agder som landsdelen folk seilte forbi.⁴⁸ Stavanger bispedømme er altså et område som har lite bevart materiale. Kildeforholdene gjør dermed bispedømmet jeg har valgt til et utfordrende område å studere. At materialet er lite er imidlertid ikke et særskilt fenomen for Stavanger bispedømme, det er snarere situasjonen til en rekke steder, institusjoner og fenomener i norsk middelalder. Det er imidlertid viktig å undersøke de områdene vi enda har behov for å vite mer om, og ikke la kildesituasjonen alene avgrense hva vi arbeider med innen norsk middelalder. Vi mangler enda forskning om Stavanger bispedømme, særlig i forhold til administrasjonen, distriktet i bispedømmet, og hvordan det religiøse fellesskapet ble ivaretatt gjennom organisasjonen.

1.4 Metodisk tilnærming

Spørsmålet om hvordan kirkeorganisasjonen var bygd opp og fungerte er utgangspunktet for min analyse, avgrenset til de tre hovedområdene. Avhandlingen er

⁴⁷ Helle 1975: 9.

⁴⁸ Låg 1999: 13, 431.

derfor problem- og ikke hypotesedrevet. Min metodiske tilnærming er tredelt: jeg bruker analytisk filtre, teoretiske perspektiv og modeller. Jeg ser også mine funn opp mot resultater fra andre undersøkelser.

For å finne de lokale knutepunktene i bispedømmet har jeg laget det jeg kaller en analytisk filtreringsprosess. Jeg begynner med å undersøke a) hvor det var prester som også hadde andre embeter eller stillinger, b) hvor det var proster, c) hvor biskopen kom på visitas, og d) hvor sjelegavene ble overført. Ved hjelp av disse filtrene, med fellesnevneren *hvor*, får jeg frem de lokale stedene som hadde betydning i kirkeorganisasjonen ved at de var arena for én eller flere funksjoner. Jeg drøfter så i hvilken grad sammenfall av funksjoner er et uttrykk for at det aktuelle stedet hadde en særlig rolle i kirkeorganisasjonen.

Samtidig som denne metodiske tilnærmingen kan få frem noen vesentlige trekk, kan den også skjule noen andre. Noe filteres jo bort i prosessen med å gjøre noe synlig, alt etter filterets design. Et spørsmål er om andre funksjoner skulle ha vært en del av den analytiske prosessen, at andre spørsmål skulle ha dannet et filter. For å veie opp for dette har jeg gjennomgående et blikk mot forhold som tildekkes gjennom min måte å filtrere materialet på. Samtidig er det slik at dersom alle fenomen skulle få samme oppmerksomhet ville man ikke kunne skjelve dem fra hverandre. Bildet man da satt igjen med kunne bli heller usortert og endimensjonalt.

Å utvikle teorier forstås gjerne som en generalisering, som å lage allmenngyldige formler og å avpasse det individuelle og spesifikke inn i mer generelle kategorier.⁴⁹ Motsatt kan da teori utledet fra ett felt brukes som en ressurs til å forklare og forstå materiale og konklusjoner fra andre felt. Det er denne måten jeg bruker teori på i min undersøkelse. Jeg bruker først Marcel Mauss' teori om gaveutveksling til å drøfte sjelegavene som transaksjoner. Ved å gå inn i teorien og løfte frem dens viktigste trekk former jeg en modell til bruk i analysen. Deretter holder jeg mitt materiale opp mot

⁴⁹ Kaldal 2003: 128, 129.

disse trekkene, og ser om de har forklaringskraft også for praksisen med sjelegavene. Den samme metodikken bruker jeg for forskningen av Megan McLaughlin, som ligger bak den religiøse modellen jeg anvender for sjelegavene.⁵⁰ For at vi skal kunne anerkjenne og anvende en teori i en analytisk sammenheng må den være fokusert rundt et tema og være avgrenset i tid og rom.⁵¹ Både Mauss' og McLaughlins teorier møter denne forutsetningen, og det lar seg gjøre å utlede modeller av dem. Bruk av modeller er særlig nyttig der sammensatte fenomen eller praksiser gjør analyse og drøfting komplisert. Ved å forenkle kan en ofte bedre sortere og forstå slike fenomen eller praksiser, og bedre drøfte dem utfra særpreg og strukturer. Jeg bruker ulike modeller i drøftingen av sjelegavene og hva slags transaksjoner de var, ut fra et økonomiske og religiøst perspektiv.

Undersøkelsen har trekk av en case-study, da jeg fokuserer på én struktur som er tett knyttet sammen med sine omgivelser, undersøkelsen strekker seg over tid, den er empirisk fundert og jeg spør om *hvordan* kirkeorganisasjonen var.⁵² Jeg kombinerer også flere og ulike sider ved kirkeorganisasjonen, noe som kan kjennetegne en case-study. Den anlegges imidlertid gjerne som en studie av et samtidig fenomen eller objekt. Undersøkelsen min retter seg entydig mot fortiden, og er på den måten tilpasset konteksten.

1.5 Avhandlingens oppbygging

Avhandlingen er delt inn i elleve kapitler. Kapittel 1 er denne innledningen. I kapittel 2 går jeg inn på den katolske kirkes rammeverk, og drøfter de formelle trekkene ved Stavanger bispedømme. Det området jeg studerer får dermed en presentasjon, som også er en bakgrunn for de følgende delene av avhandlingen. I kapittel 3 går jeg inn på det første hovedområdet jeg fokuserer mot, og tar opp forholdet mellom biskop og

⁵⁰ McLaughlin 1994.

⁵¹ Andresen 2012: 113.

⁵² Yin 2014. Metoden er samfunnsvitenskapelig, mye brukt innen sosiologien, men i de siste tiårene brukt innen en rekke disipliner, med tilpasninger.

kapittel. I kapittel 4, 5 og 6 går jeg inn på det andre hovedområdet, forholdet mellom bispesetet og de lokale kirkestedene. Først tar jeg materialet gjennom spørsmålet om hvor det var prester som også hadde andre embeter og stillinger, hvor det var proster, hvor biskopen kom på visitas og hvor sjelegavene ble overført. I kapittel 7 og 8 drøfter jeg hvordan bispedømmet var bygd opp, gjennom en sammenstilling av de ulike lagene av steder vi har funnet gjennom de fire filtreringene av materialet. Her ser jeg også kirkeorganisasjonen i Stavanger opp mot forhold andre steder i og utenfor provinsen. I kapittel 9 og 10 går jeg over på det tredje hovedområdet, praksisen med sjelegavene og fortolkningen av disse. Her kommer vi nærmere hvordan kirkeorganisasjonen fungerte. Sist følger avhandlingens konklusjon, i kapittel 11.

2 Stavanger bispedømme

2.1 Innledning

I dette kapitlet har jeg fokus på generelle linjer i kirkeorganisasjonen, embeter og territoriell inndeling, som en del av konteksten Stavanger bispedømme ble etablert i, og forhold knyttet til Stavanger bispedømme. Hensikten er å sette Stavanger inn i et større kirkeorganisasjonstilstand, og å se på de formelle trekkene ved bispedømmet. Hvorfor ble Stavanger bispedømme opprettet, og hva var bakgrunnen for den geografiske utstrekningen det fikk? Hvorfor ble bispedømmet plassert i Stavanger, og hvilken rolle hadde biskop og kapittel? Perioden som behandles dekker den tidlige fasen av bispedømmet, også forut ca. 1250, selv om hoveddelen av undersøkelsen starter ved inngangen til siste del av 1200-tallet. Kapitlet fungerer dermed som en opptakt til den videre behandlingen av kirkeorganisasjonen i Stavanger bispedømme.

2.2 Den katolske kirkens rammeverk

Utviklingen av kirkeorganisasjonen var en av de langsiktige virkningene av kristningen, med etablering av nye strukturer, institusjoner, embeter og posisjoner i samfunnet.⁵³ Da Stavanger bispedømme ble opprettet var det som det fjerde av de norske bispedømmene. Tidligere var Bergen, Oslo og Nidaros opprettet, i siste halvdel av 1000-tallet. De tre eldste bispedømmene lå først under det forente erkesetet Hamburg-Bremen, som hadde eksistert siden 845.⁵⁴ En endring kom i 1104 med etablering av et eget skandinavisk erkesete, i Lund, som de norske, danske og svenske bispedømmene ble lagt under. Stavanger var derfor under erkebiskopen i Lund da bispedømmet ble opprettet omkring 1125. Først i 1152/53 ble det opprettet et norsk erkesete, med plassering i Nidaros.⁵⁵ Hamar bispedømme ble samtidig skilt ut fra Oslo. Nidarosprovinsen dekket dermed fem bispedømmer på det norske fastlandet;

⁵³ Bagge og Nordeide 2007: 129, 149, 150.

⁵⁴ Tveito 2005: 70, Noble 2008: 253.

⁵⁵ Bagge og Nordeide 2007: 150.

Bergen, Oslo, Nidaros, Stavanger og Hamar. I tillegg lå seks oversjøiske bispedømmer til denne provinsen; Skálholt og Hólar på Island, Garðar på Grønland, Sodor som dekket Suderøyene og Man, Orknøyene med Shetland, og Færøyene.⁵⁶ Samtidig med den ytre utviklingen, inndeling i flere provinser og bispedømmer, var det en indre utvikling i disse områdene. Sognedannelsen var i gang, en prosess som foregikk gjennom det meste av høymiddelalderen. I hvert sogn skulle det være én kirke og én prest, som sognefolket var forpliktet til å benytte seg av. Begge lå under biskopens overoppsyn. Han måtte derfor ha en organisasjon som egnet seg for å ivareta de biskoppelige oppgavene på det lokale nivået.⁵⁷

Kirkens rammeverk har jeg skissert nedenfor. Den gir en forenklet oversikt over kirkeorganisasjonens hierarki. Jeg har satt opp fire kategorier: embete, rådgivere, utøvende organ og område. Den horisontale linjen viser øverst de geistlige embetene fra den enkelte prest opp til paven, mens den vertikale viser til enheter og områder under hvert embete.

Tabell 1 Kirkeorganisasjonens linjer og hierarki

Embete	Prest	Biskop	Erkebiskop	Pave
Rådgivere	-	Kapittel	Kapittel	Kardinalkollegiet
Utøvende organ	-	Kapittel, official, prost	Kapittel, official, prost	Kurien
Område	Sogn	Bispedømme	Provins	Den vestlige kristenhet

Sogneprestene var nederst i dette hierarkiet, de hadde ikke noe eget apparat for rådgiving og utøvede virksomhet, men var det viktigste kontaktpunktet mellom kirken

⁵⁶ Imsen 2003: 15. Provinsen ble ikke holdt samlet gjennom hele middelalderen. Sodor og Orknøyene ble overført til det skotske erkesetet St. Andrews, 1472. Grønland synes å mangle biskoper på 1400- og 1500-t. Island hadde lite forbindelse med Nidaros i seinmiddelalderen.

⁵⁷ Både den ytre og indre utviklingen lå innenfor rammene av den katolske kirkes organisasjon. Det var likevel regionale forskjeller, som viser at det var rom for påvirkning.

og allmennheten.⁵⁸ De neste leddene oppover i hierarkiet hadde lignende rådgivere under seg. Både biskop og erkebiskop hadde et kollegium av kanniker, paven av kardinaler. Disse kollegiene var også egne institusjoner, og oppnådde betydelig selvstendig makt. Samtidig som kollegiene var rådgivende organ var de også utøvende organ for de respektive embetene de lå til. Kirken var hierarkisk oppbygd, så hvert embetsnivå kunne dra nytte av nivået under seg. På et overordnet plan hadde paven derfor også erkebiskopen og biskopene, og erkebiskopene hadde biskopene, både som rådgivende og utøvende organ. De ulike nivåene møttes i felles møter. Konsilene samlet representanter for hele kirken, mens provinsialsynodene samlet provinsen. De lokale synodene, prestemøtene, samlet presteskapet i ett bispedømme.⁵⁹ Vedtak på konsilene gjaldt for hele kristenheten, mens vedtak på synodene gjaldt for det området synoden var sammenkalt for. Et annet viktig møtepunkt var visitasene. Erkebiskopen skulle visitere sin provins, og biskopen skulle visitere sitt bispedømme.⁶⁰

2.2.1 Bispeembetet

Biskopens embetstittel betydde opprinnelig forstander, tilsynsmann og øversteprest.⁶¹ Embetet hadde sin legitimitet i den apostoliske suksesjon, som vil si at vigslingen gikk i en uavbrutt rekke gjennom oldkirken og middelalderen, fra apostlene av og videre fra biskop til biskop.⁶² Slik ble embetet en bærer av en opprinnelig, religiøs struktur i

⁵⁸ De geistlige kunne deles i to hovedgrupper, de regulære og sekulære. Regulære geistlige hadde avgift løfte om lydighet til en regel, som ved inngang til et kloster eller en tiggerorden. Motsatt var de sekulære geistlige ikke regelbundne. Geistligheten kunne også deles inn etter rang, ved de ulike vigslingsgradene. De tre høyeste gradene, ordines majores, var: prest, diakon og subdiakon, og de fire lavere, ordines minores, var: altertjener, eksorsist, lektor og klokker. Sett i forhold til de geistlige vigslingsgradene var presten høyt oppe i hierarkiet, med sin vigsel kunne han forette messen, forvalte sakramentene og høre skriftemål, men i forhold til posisjon i kirkeledelsen var presten underordnet biskop, erkebiskop og pave. Salonen og Hanska 2013: 6-8.

⁵⁹ Tanner 2010: 2. Begrepe konsil og synode var synonyme gjennom hele middelalderen. Først i 1983 ble det fastslått en meningsforskjell mellom de to begrepene, der synoden var rådgivende og konsultativ og konsilet hadde lovgivende myndighet.

⁶⁰ Visitasen redegjøres nærmere for i neste kapittel.

⁶¹ Gallén 1980-82: 610-619. Biskop. *KLNM I*.

⁶² Spørsmålet om hvordan bispeembetet skulle plasseres blant de ordinerte ble diskutert. Embetet ble enten plassert innen de høyere gradene, eller sett på som en grad utenom det vanlige ordinasjonssystemet. Strömberg 1980-82: 657. Ordination. *KLNM 12*, André 1980-82: 662, 663. Ordines majores et minores. *KLNM 12*, Crosby 1994: 38, 39.

kirken. Biskopens myndighet var tredelt, og omfattet «potestas ordinis», «potestas magisterii» og «potestas iurisdictionis». Han kunne altså utføre ordinasjon og vigsling, hadde læreansvar og rettslig og administrativ myndighet. De tre myndighetsområdene var innvevd i hverandre, og fra omkring 1100-tallet av ble de normalt utøvd over et definert område, et bispedømme.

Ordinasjonsretten gjaldt alle geistlige vigselsgrader opp til prest, og som én av to biskoper kunne han sammen med erkebiskopen vigsle andre biskoper. Han hadde rett til å benefisere geistlige, innsette abbeder og abbedisser, å vigsle kirker og kirkegårder og utstyr til bruk i utføring av sakramentene. Biskopen kunne gi samtlige sakrament, og absolusjon i særlig alvorlige saker. Denne eksklusiviteten styrket hans posisjon som leder. Læreansvaret gjaldt opplæring av presteskapet i bispedømmet, som normalt foregikk ved bispesetet. Biskopen skulle sikre at prestene kunne kirkeårets inndeling, brukte rett liturgi og holdt seg til den sanne lære. Den judisielle og administrative myndigheten innebar at biskopen kunne gi forordninger for sitt bispedømme, men innen rammen av kanonisk rett. Forordningene kunne besluttes på en synode eller gis av biskopen selv. Han kunne dømme og straffe, men også frita fra regelverket. Visitasplikt og rett til skatter og avgifter, ansvaret for administrasjon, og forvaltning av den kirkelige formuen i stiftet falt også inn under den judisielle myndighet. Biskopen skulle godkjenne endringer i kirkegodset, som salg, pantsetting og makeskifter, men helst skulle godset ivaretas slik at kirkens formue økte. Han utnevnte kirkeverger, som skulle sørge for at kirkegodset ble opprettholdt, slik at det rakk til å ivareta behovet for utstyr og vedlikehold. Kirkevergene ble utnevnt for en treårsperiode, med regnskapsplikt.⁶³

2.2.2 Kapittelinstitusjonen

Kapitlet var ikke en del av den tidlige kirkens struktur på samme måte som bispeembetet. Vi kan likevel se en forløper til kapitlene i oldkirkens presbyterium.⁶⁴

⁶³ Hamre 1980-82: 412, 415. Kirkeværgjer. Norge. *KLNM* 8.

⁶⁴ Hübert 1922: 7.

Fra eldsteforsamlingen vokste kapitlene gradvis frem, som en tettere gruppering av de geistlige ved bispesetet.⁶⁵ Deres funksjon var i første rekke knyttet til de liturgiske oppgavene i domkirken, men også å være biskopens rådgivere, delta i styringen av stiftet, og i forvaltningen av de av biskopens myndighetsområder som kunne delegeres. Funksjonen som valgorgan for biskopen gjorde kapitlene svært innflytelsesrike. Kapitlene ble fastere institusjoner fra omkring 800-tallet av.

Et kapittel kunne organiseres som regulært eller sekulært. I de regulære avla medlemmene et løfte, levde i fellesskap, og institusjonen bygde på en regel. Felleseie var kjernen i den regulære formen, og den vanligste regelen var fra Augustin. Han betonte nettopp institusjonens fellesskap og felleseie; ingenting skulle noen kunne kalle for deres eget.⁶⁶ Den første regelen spesielt for kapitler ble nedfelt rundt 760, mens den mye brukte Aachenregelen fra 816 også var tilpasset prestekollegier.⁶⁷ De sekulære kapitlene la ikke noen regel til grunn, men hadde likevel et fellesskap gjennom sine statutter. De kunne også ha felles eiendom, som det felles bordholdet kalt «mensa communis». Midler til dem kom fra jord eller kirker som lå til kapitlene.⁶⁸ På 900-tallet ble de fleste kapitlene sekulære, men med reformbevegelsen kom et oppsving for regulære augustinerkanniker. På 11- og 1200-tallet vendte likevel flere tilbake til en sekulær organisasjonsform, med godset delt inn i prebender. Å danne regulære fellesskap ved domkirkene ser da ut til å ha vært lite aktuelt da kapitler ble etablert i Norge.

Medlemmene i et kapittel hadde visse rettigheter, som egen plass i koret, rett til å stemme i anliggender gjeldende kapitlet og ved bispevalg. Disse rettighetene skilte kannikene fra de andre geistlige ved bispesetet. Medlemmene hadde egne virkefelt, i

⁶⁵ Pirinen 1980-82: 185. Domkapitel. *KLNM* 3.

⁶⁶ Gunnes 1986: 43. "Når dere har sluttet dere sammen i et samfunn, skal dere aller først "bo sammen i endrektighet", og "være ett i sjel og sinn" i Gud. Ingenting skal dere da kalle deres eget. Alt skal dere ha felles, slik at hver enkelt får seg tildelt mat og klær ..."

⁶⁷ Hübert 1922: 8, 9. Det kunne være kollegier av prester også ved andre kirker enn domkirker.

⁶⁸ Dahlerup 1980-82: 528, 529. Mensa. *KLNM* 11. Egne bestemmelser sa hvilke utgifter det felles bordholdet kunne dekke, når og for hvem.

kapitlet og i domkirken. En hovedgruppe var prelatene, som hadde faste, definerte æresrettigheter. Den besto av medlemmer med høyere eller lavere prelatur. Blant de høyere var lederne av kapitlet, som normalt var dekan, erkediakon eller domprost.⁶⁹ En annen hovedgruppe var innehavere av officia. De hadde også sine egne oppgaver og virkefelt, men uten den samme myndighet som prelatene hadde.⁷⁰ Hvilke embeter og rettigheter, hvor mange og hvor omfattende, var helst opp til det enkelte kapitel å bestemme, men ressursgrunnlaget må ha hatt påvirkning. Slike bestemmelser ble nedfelt i det enkelte kapitels statutter, og kunne derfor variere.⁷¹ Prelaturer og officia ses i kildene til de norske kapitlene, men det var relativt få prelaturer i dem.⁷²

Den egentlige lederen av de norske kapitlene var ifølge Hübert biskopen. Sammen med kapitlet fattet biskopen beslutninger i viktige saker for kapitlet. Kapitlets egne ledere synes å ha hatt en mindre rolle de første århundrene. Biskopen bidro sterkt til kapitlenes økonomiske grunnlag, og kan derfor ha ønsket en sterk stilling i kapitlet.⁷³ Interne ledere i norske kapitler var dekan, erkeprest og erkediakon.⁷⁴ I Nidaros ble det opprettet et dekanat samtidig med erkesetet. En erkeprest ses likevel som leder av kapitlet, frem til 1419 da dekanatet ble gjenopprettet.⁷⁵ Også i Oslo ledet en erkeprest kapitlet.⁷⁶ Han nevnes fra midten av 1200-tallet. Hübert peker på at dekanat ofte var overdratt til erkepresten, men at i Oslo var det en forening av disse embetene. Tittelen som da ble brukt var erkeprest.⁷⁷ I Bergen lå ledelsen hos erkediakonen, som ses i perioden før 1300. Embetet forsvinner ut av kildene, og forstås som nedlagt frem til gjenopprettelsen i 1425. Mot slutten av 1400-tallet ble et dekanat opprettet, men

⁶⁹ Hübert 1922: 15, Beyer 1970: 11-13, Pirinen 1980-82: 186. *KLNM* 3.

⁷⁰ Hübert 1922: 16.

⁷¹ Hübert 1922: 13, 41, Pirinen 1980-82: 187. *KLNM* 3. Normalt var det 3-5 prelaturer i de nordiske kapitlene.

⁷² Pirinen 1980-82: 187, 188. *KLNM* 3.

⁷³ Hübert 1922: 25, 42.

⁷⁴ Pirinen 1980-82: 188. *KLNM* 3. Hamar: erkediakon er nevnt tidlig på 1200-tallet, men ikke forstått som kapitlets leder.

⁷⁵ Hübert 1922: 23, 24, Berg 2013: 47.

⁷⁶ Pirinen 1980-82: 188. *KLNM* 3.

⁷⁷ Hübert 1922: 34, 35.

erkediakonen var likevel leder av kapitlet i Bergen middelalderen ut.⁷⁸ I Stavanger er erkediakon kjent i kildene fra 1200-tallet, og han ses som kapitlets interne leder.⁷⁹

2.3 Opprettelsen av Stavanger bispedømme

Når Stavanger bispedømme sies å være opprettet omkring 1125 er det fordi vi ikke har kilder med eksakte opplysninger om når det skjedde. To forhold har stått sentralt i spørsmålet om denne opprettelsen. Det ene er spørsmålet om vi kan sette lit til *opplysningen i sagaen* om de forhandlingene som foregikk i forbindelse med kong Sigurd Magnussons andre ekteskap, det andre er om *når Stavanger ble en by* og hvorvidt en bystatus var nødvendig for å etablere et bispesete på stedet. Først til sagaens opplysninger.

Forfatteren av Morkinskinna forteller at kong Sigurd ønsket å skille seg og inngå et nytt ekteskap, og at kongen i den anledningen forberedte en stor fest i Bergen.⁸⁰ Biskopen i Bergen konfronterte Sigurd med planen, og da kongen bekreftet den, forbød biskopen ham i Guds, St. Peters og alle helgeners navn å gå videre med den. Kong Sigurd dro da til Stavanger, i samme ærend. Også der ble han konfrontert av byens biskop, som fremholdt det høyst kontroversielle i å inngå et nytt ekteskap. Biskopen kom samtidig med et forslag; om kongen donerte rikelig til biskopens kirke, så ble både Gud og biskopen godtgjort for kongens handling. Kongen ble gift igjen, følgelig skulle biskopen og kirken ha fått donasjonen. Episoden viser at det var en biskop i Stavanger i 1120-årene.⁸¹ Den må helst ha utspilt seg mens Sigurd var enekonge, og kan derfor legges til 1123-1130. Opplysningene om kong Sigurd styrkes av hans ettermæle hos historikeren Ordericus Vitalis, som sier at Sigurd grunnla bispedømmer etter at han var blitt enekonge.⁸² I perioden før var hans bror Øystein svært aktiv med å reise kirkelige institusjoner i Bergen. Motviljen fra biskopen i

⁷⁸ Hübert 1922: 30, 31, Tryti 1987: 289, Pirinen 1980-82: 196. *KLNM* 3, Beyer 1970: 48, 49, 184.

⁷⁹ DN I 51, X 4.

⁸⁰ Andersson og Gade 2000: 357, 358.

⁸¹ Ersland og Solli 2012: 55, Helle 1975: 52, Brøgger 1915: 4-6, Daae 1899: 8, Kolsrud 1925: 38, 44.

⁸² Helle 1975: 53, Ommundsen 2016: 21.

Bergen, mot Sigurd, kan derfor også ha hatt en bakgrunn i en nær relasjon mellom den kirkelige og verdslige makten der.

Det andre forholdet rundt dateringen handler om *bystatus*. Ludvig Daae avviste at Stavanger var by da bispesetet ble anlagt.⁸³ A. W. Brøgger derimot, slo fast at Stavanger var en by da bispesetet ble etablert, og at denne statusen var grunnen til at bispesetet ble lagt der.⁸⁴ Han underbygde sin slutning med den gamle bestemmelsen om at bispeseter måtte ligge i en by, og ikke på landet. Samtidig peker Brøgger selv på hvor lite nevnt stedet er i de tidlige kildene. I senere forskning er det lagt vekt på at bestemmelsen om byenes forrang ved etablering av bispeseter ikke var absolutt, og at Stavanger kunne bli valgt som bispesete uten at stedet var en by.⁸⁵ To kilder er særlig trukket frem for å underbygge at bystatusen kom senere enn bispesetet. Den ene er den såkalte *Firenze-listen*, som nevner de norske bispesetene rundt 1120. På listen stod Oslo, Bergen og Nidaros oppført, men ikke Stavanger.⁸⁶ Den andre kilden er *Ordericus Vitalis*, som nevner seks byer i Norge rundt 1135, og hvor heller ikke Stavanger er nevnt.⁸⁷ Begge kildene indikerer altså at bispesetet kom før byen. Dette er oppfatningen i dag, sammen med at bispesetet var en vesentlig drivkraft i den videre utviklingen av byen.⁸⁸

Kolsrud oppsummerte i 1925 sin drøfting av kildene og konkluderte slik: «Med et rundt tall kan vi derfor henføre Stavangers bispestols grunnleggelse til år 1125.»⁸⁹

⁸³ Daae 1899: 64. "Allermindest er det troligt, at der allerede før Bispestolens Oprettelse gaves nogen By her."

⁸⁴ Brøgger 1915: 3, 4. Han innledet sin bok om Stavangers historie i middelalderen med urbaniseringsprosessen i Norge.

⁸⁵ Kolsrud 1925: 40, Helle 1975: 53, 85, Ersland og Solli 2012: 55, 74.

⁸⁶ Ersland og Solli 2012: 56, 57, Helle 1982: 93. De viser begge til at listen kan være laget etter et eldre forelegg, som igjen kan kobles til opprettelsen av erkesetet i Lund. Følgelig skulle det eldre forelegget kunne dateres til tidlig på 1100-tallet.

⁸⁷ Helle 1982: 3, 7.

⁸⁸ Helle 1975: 52, 53, Ersland og Solli 2012: 77.

⁸⁹ Kolsrud 1925: 39.

Dette årstallet har siden blitt stående.⁹⁰ Med dagens kjente kilder er det så langt forskningen kan komme.

Hva kan ha ligget bak opprettelsen? Det tidligere Bergen bispedømme var *stort*, og må ha vært omfattende å administrere.⁹¹ Det tilsvarte hele Gulatingslagen, et lovområde som bestod av området fra og med Sunnmøre og til og med Agder.⁹² En deling må derfor ha vært gunstig i et *praktisk perspektiv*. Hver biskop fikk da en mindre enhet å være ansvarlig for, som må ha gitt bedre oversikt og kontroll. Keyser pekte på en justering av bispedømmenes grenser igangsatt under kong Sigurd som et moment for delingen, en opplysning også Oluf Kolsrud la vekt på.⁹³ En justering initiert av kongemakten kan også ha hatt et slikt praktisk og utjevneende formål, i tråd med kirkens eget behov. Samtidig må ikke praktiske aspekter overdrives, vi har ikke å gjøre med en administrasjon med dagens krav til målstyring og effektivitet. Hva som ble ansett for praktisk, og i hvilken grad praktiske forhold fikk forrang fremfor andre, kan ha vært spørsmål med andre svar enn de vi ser i dag.

Etableringen av bispedømmet kan også ha skyldtes kongemaktens behov for en *allianse* med kirken. Kong Sigurd står som den mest sannsynlige oppretteren av bispedømmet, og sagaens beretning om hans andre ekteskap viser en relasjon mellom konge og biskop, uavhengig av sannhetsverdien av den omtalte episoden. Begge kom godt ut av forhandlingene ifølge sagaen; kongen ble gift, biskopen fikk sin kompensasjon. Kongens donasjon har vært sett på som dotering av bispesetet, og dermed kong Sigurd som grunnlegger av det.⁹⁴ For kongen kan medvirkningen ha vært gunstig av flere grunner. Kirkens administrasjon var bedre utbygd enn kongens egen, og med enda et bispesete ble det enda flere lærde han selv kunne nyttiggjøre seg. Vi kan også peke på ideologien igjen. Kirkens religiøse hierarki med kun én gud øverst,

⁹⁰ Helle 1975: 52, Bagge og Nordeide 2007: 150, Haug 2005a: 34, 39, Helle 2008: 588.

⁹¹ Bagge og Nordeide 2007: 150.

⁹² Helle 2001: 27.

⁹³ Keyser 1858: 156, 157, Kolsrud 1922: 62, 63.

⁹⁴ Ersland og Solli 2012: 57, 58.

kunne styrke forestillingen om en tilsvarende verdslig maktpyramide, med kun én, kongen, øverst. Å hjelpe frem kirken kunne derfor styrke kongens egen posisjon.

Et annet argument for kongens rolle i etableringen er den svake tilknytningen kongemakten generelt hadde til Vestlandet i perioden før bispedømmet ble opprettet.⁹⁵

I tidlig middelalder hadde Harald Hårfagre og flere av sønnene områdene i vest som sin kjerne. Med overgangen til Håkon jarls styre forflyttet også maktsentrum seg, til Trøndelag. Et nytt skifte kom med Olav Trygvason, som hadde et sterkt maktgrunnlag i Viken. Også Olav Haraldsson hadde sin base i områder på Østlandet. Kongene videre frem til Øystein Magnusson i de første tiårene av 1100-tallet, oppholdt seg lite på Vestlandet. Fraværet kan dels forklares med at lokale høvdinge hadde en sterk posisjon i området, men samtidig anerkjente kongens overhøyhet, mot å få ha sterk grad av selvstyre. Dels kan det forklares med at kongens nærvær krevdes i de områdene han sto svakere, og at han måtte oppholde seg der heller enn på Vestlandet.

I Olav den helliges tidsrom var den lokale høvdingen Erling Skjalgsson på Sola.⁹⁶ Han var fra en av de sterkeste ættene på Vestlandet.⁹⁷ Erling ble felt av en av Olavs menn i 1028, kongen inndro deretter et betydelig gods.⁹⁸ Selv om han ble felt og slekten ble svekket, så fortsatte den å være en viss maktfaktor i årene fremover.⁹⁹ Med en kongemakt som igjen tar bedre grep om regionen kan det ha vært gunstig med en biskop som en lokal forankring av makten, heller enn en verdslig representant. I dette bildet kan Stavanger bispedømme og dermed et bispesete og en ny biskop i vest, ha

⁹⁵ Bagge 2015: 565-569.

⁹⁶ Ersland og Solli 2012: 29, 35, 36, 40, 41.

⁹⁷ Bagge 1991: 106. Erling ble gift med søsteren til Olav Trygvason. Ekteskapet ses på som en forbindelse som gjorde at kongen fikk en relasjon til en av de mektigste mennene i regionen. Dermed fulgte også hele regionen med i overgangen til den nye religionen. Episoden viser Erlings innflytelse og posisjon på Vestlandet. Bagge 2010: 26-29.

⁹⁸ Bagge 2015: 573, 574, 583, 587, Bagge 2010: 30. "Western Norway was the region where Olav had least control, a place he rarely visited and where, according to Snorri, he never spent a winter. According to Snorri, the relationship between Olav and Erling Skjalgsson was bad from the beginning and Erling was in the end killed by Olav, just before Olav's exile."

⁹⁹ Erlings sønnesønn ble gift inn i den danske kongeslekten, og hans datterdatter ble mor til den norske kongen Olav Kyrre. Krag 2009.

vært tenkt inn. Ser vi på forholdene etter etableringen, ser vi en tett tilknytning mellom bispe- og kongemakten. Den første biskopen vi kjenner var Reinald, som angivelig ble drept fordi han hadde et for godt forhold Magnus Sigurdsson, sønn av kongen som grunnla bispesetet. Den første erkebiskopen i landet ble Stavangerbispen, Jon Birgeron (1152/53-1157), og kort tid senere ble også Stavangerbispen Eirik Ivarsson erkebiskop (1189-1205). I dette tidsrommet trer Erling Skakke frem som norsk riksstyrer. Han trenger støtte for sin sønn Magnus' kongedømme. Slik støtte kunne han regne med å få fra Vestlandet.¹⁰⁰ Eirik, som da var biskop i Stavanger, støttet Erling i kampen mot kong Sverre.¹⁰¹ En tett relasjon knyttes mellom bispesetet og Skakke-ætten. Kongemakten gir Stavanger by til St. Svithun, som betyr at biskopen blir byherre. En parallell kan ses i Danmark.¹⁰² Der ga kong Valdemar i 1157-1160 biskopen i Roskilde et privilegium på København. Mellom konge og biskop var der tette bånd i begge land, de to kongene var forbundet med slektsbånd, og begge biskopene hadde studert i Paris. Selv om biskopen i Stavanger ble byherre i bispebyen og biskopen i Roskilde ble byherre i et nabo område, så er likheten slående. For partiet rundt Magnus Erlingsson må en slik relasjon til biskopen i Stavanger ha vært svært viktig.

Med kong Sverre ved makten kommer det til brudd, ikke bare med Stavangerbispene, men med hele kirken. Ved hans sønnesønn kong Håkon Håkonssons fornyelse av privilegiet fra kong Magnus knyttes Sverre-ætten, og med det kongemakten, til bispemakten i Stavanger, sannsynligvis i slutten av 1220-årene. Både i århundrene før og i det første århundret etter etableringen av bispesetet synes altså Stavanger å ha vært et viktig sted for kongemakten.

Mer rett inn mot tidspunktet for opprettelsen kan vi se på Øystein og Sigurd, sønnene etter Magnus Berrføtt. De delte myndighet til Øystein døde i 1123. Deretter var Sigurd

¹⁰⁰ Helle 2009.

¹⁰¹ Ersland og Solli 2012: 63-67.

¹⁰² Ersland og Solli 2012: 67-71.

enekonge til sin død i 1130. Øystein drev stor byggeaktivitet i Bergen, flyttet kongsgården til Holmen, reiste kirker og grunnla klostre.¹⁰³ Da Sigurd ble enekonge var Bergen allerede godt utbygd. Å etablere seg i et nytt område kan da ha vært mer gunstig enn å konkurrere med brorens status i Bergen.¹⁰⁴ Å etablere et bispedømme, og få en tett og personlig relasjon til biskopen, ville jo styrke kongens kontroll i området. Biskopens posisjon både som geistlig og som en betydelig verdslig maktfaktor kan ha økt også kongens grep om området.

Storpolitiske forhold kan også trekkes frem. Reformbevegelsen som startet på 900-tallet hadde kirkens frihet fra den verdslige makt som sin fremste programerklæring. Spørsmålet om hvem som skulle innsette geistlige var særlig betent. Fra midten av 1000-tallet intensiveres striden, som ble bilagt i 1122 med konkordatet i Worms.¹⁰⁵ Ersland peker på at striden nylig var avsluttet samtidig med at Stavanger bispedømme ble opprettet. Kirken hadde da behov for en enhetlig organisasjon, for å stå bedre imot den verdslige innflytelsen.¹⁰⁶ Gjennomslaget for reformbevegelsen i Norge legges imidlertid gjerne til midten av 1100-tallet, altså etter at bispedømmet ble opprettet.¹⁰⁷ Den internasjonale bakgrunnen kan ha medvirket, men samtidig er det tydelig at *kongemakten* var helt sentral i opprettelsen av bispedømmet i Stavanger.

2.3.1 Geografisk utstrekning

Etter delingen fikk biskopene i Bergen og Stavanger et langt mindre areal å administrere. Det nye bispedømmet hadde likevel en stor utfordring med hensyn til geografien. Til Stavanger bispedømme lå som nevnt hele Agder og Rogaland, innlandsområdene Valdres og Hallingdal, og Eidfjord sogn og Røldal sogn.¹⁰⁸ Hva var bakgrunnen for denne sammensetningen?

¹⁰³ Poppe 1997: 28, 38, 39.

¹⁰⁴ Ommundsen 2016: 30.

¹⁰⁵ Melve 2009: 53-55.

¹⁰⁶ Ersland og Solli 2012: 59.

¹⁰⁷ Bagge og Nordeide 2007: 150, Imsen 2003: 32, Bagge 2003: 53-55.

¹⁰⁸ Fordi Eidfjord ble lagt til Hallingdal prosti kom også Eidfjord med i Stavanger bispedømme. Røldal lå i Hordaland, men var annekssogn til Suldal som lå i Rogaland. Dermed kom også Suldal til å høre

En eldre regional inndeling var lovområdene. Opprinnelig dekket Gulatingslagen de tre rettsområdene Firda-, Sygna- og Hordafylke.¹⁰⁹ Lovområdet synes utvidet med Rygja- og Egdafylke under Håkon den gode ved midten av 900-tallet, og med Sunnmøre under Olav den hellige tidlig på 1000-tallet.¹¹⁰ Utvidelsene medførte at Gulatingslagen bestod av seks områder. Det samsvarer med *Historia Norvegiae*, hvor det står at seks fylker lå under Gulatingslagen.¹¹¹ *Historia Norvegiae* regnes for nedskrevet i siste halvdel av 1100-tallet. Forfatteren omtalte imidlertid forhold frem til ca. 1015, basert på eldre kilder.¹¹² Før ca. 1015 regnes da Agder og Rogaland til Gulatingslagen, som to av de seks fylkene. Også Valdres og Hallingdal nevnes i *Historia Norvegiae*, i et senere avsnitt: «Dessutan finst det ymse bygder mellom sjølandet og opplandet, slike som *Valdres* og *Hallingdal* og andre som høyrer under Gulatingslovene.»¹¹³ Opplysningen viser at hovedområdene som senere skulle bli de to vest-norske bispedømmene var integrert i et felles lovområde om lag hundre år tidligere.

At Agder og Rogaland ble lagt til samme bispedømme synes logisk, som en sør-vest-norsk kjerne. De to områdene var også knyttet tett sammen før de ble innlemmet i Gulatingets lovområde.¹¹⁴ At Valdres og Hallingdal ble lagt til Stavanger synes mindre logisk, for dermed kom bispedømmet til å bestå av to separate deler. Forhandlinger mellom biskopene kan ha vært utslagsgivende, og at Bergenbiskopen hadde det sterkeste kortet på hånden er rimelig. Han satt med det opprinnelige bispedømmet, og i et økonomisk og maktorientert perspektiv var han den som måtte gi fra seg. I disse forhandlingene kan også kongens stemme ha vært utslagsgivende, gitt at det var kongemakten og ikke kirken som initierte delingen.

med til dette bispedømmet. Robberstad 1981: 8, Grågåås: Stavanger stifts og domkapitels jordebok ca. 1620 1986: 7, 9, 22.

¹⁰⁹ Helle 2001: 27, 28 45.

¹¹⁰ Helle 2001: 46.

¹¹¹ Koht 1950: 14.

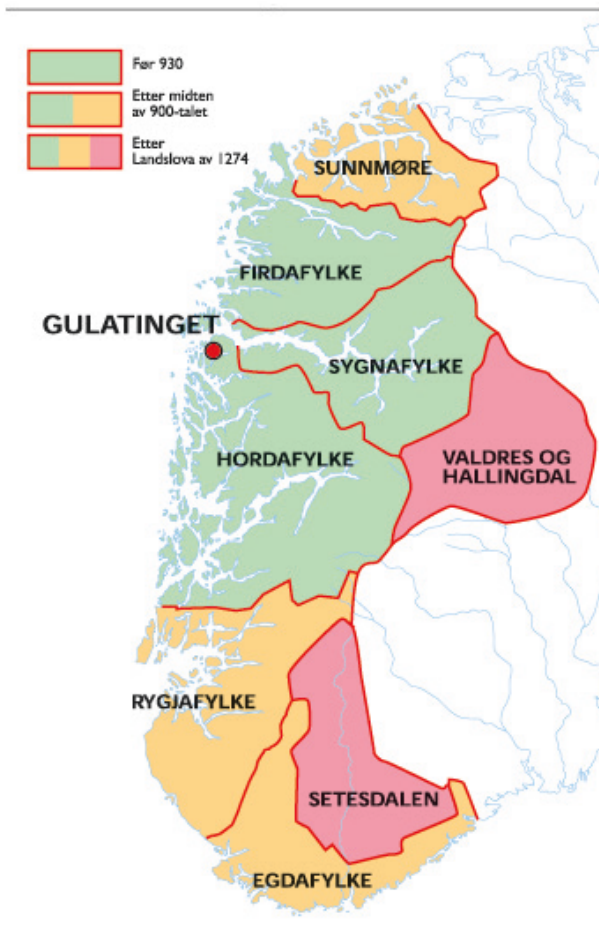
¹¹² Boje Mortensen og Ekrem 2003: 8, 17, 18.

¹¹³ Koht 1950: 16.

¹¹⁴ Helle 2001: 31.

Bildet på neste side viser områdene under Gulatinget.¹¹⁵ Det illustrerer de opprinnelige tre fylkene Firda-, Sygna- og Hordafylke, og områdene Rygja-, Egdafylke og Sunnmøre som ble lagt til. Bildet viser at Setesdalen og Valdres og Hallingdal sist fikk egne sendemenn til Gulatinget. Todelingen av bispedømmet kommer tydelig frem, med en sør-vestlig del med områdene Rygjafylke, Egdafylke og Setesdalen, og en nord-østlig del med Valdres og Hallingdal.

Figur 1 Lovområdet under Gulatinget

¹¹⁵ Takk til forlaget SKALD som har gitt tillatelse til å bruke kartet, og stilt elektronisk versjon til disposisjon. Kartet er trykt i boken "Gulatinget og Gulatingslova" av Knut Helle, 2001, side 27.

En tilsvarende prosess med deling av et bispedømme er kjent fra Tyskland, tidlig på 1000-tallet, gjennom krøniken av Thietmar av Merseburg. Thietmar beretter om konfliktene som oppstod i forbindelse med etableringen av bispedømmet Bamberg i 1007.¹¹⁶ Beretningen handler om delingen av bispedømmet Würzburg, som var etablert i 743. Det var altså et langt eldre bispedømme enn Bergen, som hadde blitt etablert en gang sent på 1000-tallet.¹¹⁷ At Würzburg var mer satt enn Bergen er derfor rimelig, noe som kan ha bidratt til en mer smertefull prosess der. Opprettingen av Bamberg bispedømme var tydelig på initiativ fra kongemaktens side, noe vi ut fra materialet og den historiske konteksten kan anta har en parallell for Stavanger. Kong Henrik startet ifølge Thietmar prosessen med å reise en kirke i byen. Som den første biskopen utnevnte kongen sin egen nære medarbeider, kansleren. Det viser en tett forbindelse mellom kongemakt og kirkemyndighet, som kan ha en parallell til de norske forholdene. Først med opprettelsen av erkesetet slår det kanoniske valget gjennom, før den tid utnevnte kongene biskopene. Kong Sigurds bror Øystein hadde en sterk posisjon i Bergen. Ved å opprette et bispesete i Stavanger ble det mulig for Sigurd å styre valget av biskoper der. Selv om delingsprosessen Thietmar skrev om er fra en annen tid og sted, kan den gi innsikt også i prosessen for Stavanger. I den prosessen ble området til biskopen i Bergen kraftig redusert, men han ble værende i embetet.¹¹⁸ Valdres og Hallingdal ble lagt til det nye bispedømmet. En følge av at bispedømmet ble todelt var slik Oluf Kolsrud så det, at Eidfjord sogn ble lagt til Stavanger, og Sveio sogn til Bergen.¹¹⁹ Slik fikk Stavangerbiskopen et eget sogn å reise gjennom på visitasene til fjellområdene i innlandet, dersom han dro inn Hardangerfjorden og derfra gjennom Eidfjord og videre innover fjellet.

¹¹⁶ Ottonian Germany : the Chronicon of Thietmar of Merseburg: 257-259.

¹¹⁷ Bagge og Nordeide 2007: 149.

¹¹⁸ Kolsrud 1913: 219. Magni ses som biskop i Bergen i 1115 og 1128. Gitt at Stavanger bispedømme ble etablert ca. 1125, så var det altså ingen endring for Magni i forhold til sitt embete der.

¹¹⁹ Kolsrud 1922: 63, 64. Eidfjord lå innerst i Sognefjorden, og grenset opp mot sogn i Hallingdal. Biskopens tilgang til disse indre områdene gjennom eget distrikt kunne dermed bli sikret. Sveio lå langs kysten, i dag helt sør i Hordaland, med grenser mot Rogaland i sør og sør-øst.

Navnet Agder viste først og fremst til kystområdet, de indre bygdene ble en del av Agder i løpet av høymiddelalderen.¹²⁰ Det knytter seg derfor noe usikkerhet til hvor stor del av Agder som opprinnelig lå til bispedømmet. Agders indre bygder lå i Råbyggelag, et landskapsnavn som indikerer at det var et eget lovområde.¹²¹ Vi kjenner lite til hva som konstituerte området og hvordan det utviklet seg, men jeg mener det er grunn til å se Råbyggelag som en del av Stavanger bispedømme fra starten av, på bakgrunn av opplysningene i *Historia Norvegiae*. Opplysningene der må imidlertid ses opp mot opplysninger i Gulatingsloven og Landsloven.

I Gulatingsloven er det nevnt hvor mange sendemenn som skulle dra fra hvert av områdene under lagdømmet.¹²² Sendemenn er nevnt fra Egdafylke, men ikke eksplisitt fra Råbyggelag.¹²³ Agder var altså representert, men dersom landskapsnavnet bare refererte til kystområdene, så ser vi at en direkte henvisning til innlandsområdene mangler. I Landsloven er det imidlertid nevnt sendemenn både fra Egdafylke og fra Setesdal og Bygland. De to områdene var en stor del av Råbyggelag.¹²⁴ Isolert sett kan denne endringen indikere at først fra Landslovens tid i 1270-årene av ble Råbyggelag inkludert i Gulatingslagen. De indre områdene i Agder skulle dermed først ha vært inkludert lenge etter at bispedømmet ble opprettet. Det samme forholdet er imidlertid tilfelle for Valdres og Hallingdal, først i Landsloven nevnes sendemenn derfra.¹²⁵ For Valdres og Hallingdal sier imidlertid *Historia Norvegia* klart fra om at disse to områdene lå under Gulatingslagen. Selv om det ikke var nevnt sendemenn derfra i Gulatingsloven lå altså Valdres og Hallingdal til lovområdet. Parallellen kan trekkes til Råbyggelag; selv om det ikke nevnes egne sendemenn derfra i Gulatingsloven, kan bygdene der likevel ha lagt under lovområdet, ut fra opplysningene i *Historia*

¹²⁰ Låg 1999: 11. "Omkring år 800 var Agder trolig forlenget blitt et geografisk begrep som ble brukt for å skille landsdelen fra de omkringliggende landsdeler. De indre bygdene ble ikke regnet med til Agder. Råbyggelaget ble først en del av Agder i høymiddelalderen."

¹²¹ Steinnes 1974: 13.

¹²² Ulset, Rindal og Eithun 1994: 7.

¹²³ Robberstad 1981: 16, 17. Olavsteksten har 27, Magnusteksten har 20. , NGL 2: 10-12

¹²⁴ Taranger 1915: 6, 7. Fra Egdafylke 12, fra Valle 2 og fra Bygland 4.

¹²⁵ Taranger 1915: 7. Fra Valdres 4, og fra Hallingdal 4.

Norvegiae. Bygdene i Valdres og Hallingdal ble nevnt som to av flere bygder i Gulatingslagens område, uten at noen av de øvrige ble navngitt.¹²⁶ De øvrige kan ha vært Eidfjord, Røldal, og bygdene i Råbyggelag. Samtlige lå mellom kysten og Opplandene, slik *Historia Norvegia* beskrev. Området Råbyggelag representerte passer altså beskrivelsen med hensyn til den geografiske plasseringen av disse andre, uspesifiserte bygdene; mellom sjø og fjell. Det er altså sannsynlig at Råbyggelag lå under Gulatingslagen da bispedømmet ble etablert.

Ved siden av en geografisk og landskapsmessig utfordring kan vi legge til at bispedømmet var et område med lite sentralt eid jord, tilsvarende var det mye bondeselveie.¹²⁷ Aristokratiet var fåtallig. Steinbyggeriet vitner likevel om ressurser. Til sammen 17 steinkirker ble reist i de to Agderfylkene, og 19 i Rogaland.¹²⁸ I Valdres ble det reist 3, og 1 i Eidfjord.¹²⁹ Steinkirkene anses som uttrykk for byggherrenes makt, ofte bygd som privatkirker ved stormannsgårder.¹³⁰ Steinkirkene lå stort sett ved kysten, og indikerer en ressursforskjell mellom kyst og innland.

2.4 Byen og bispesetet

Bispetet ble lagt til Stavanger, som gjennom hele middelalderen var den eneste byen i dette nye bispedømmet. Urbaniseringen skjøt altså ikke fart der, tross flere gode havner og steder for handel. Bispedømmet hadde et tydelig sentrum i byen og bispesetet, og en utpreget rural periferi. Inne i byen lå det fem kirker. Av dem var *domkirken* i en særstilling, fordi den var biskopens egen kirke og for alle folk i hele

¹²⁶ Koht 1950: 16. Sitat: "Dessuten finst det ymse bygder mellom sjølandet og opplandet, slike som Valdres og Hallingdal og andre som høyrer under Gulatingslovene.", Boje Mortensen og Ekrem 2003: 59. Her brukes "inhabited parts" om det Koht oversatte med "bygder", Salvesen 1990: 20. Her er oversettelsen: "flere bygder".

¹²⁷ Lidén 1981: 6-8. Ca. en fjerdedel av kirkene i Norge ble reist i stein. Også klostre, borger og residenser for geistlig og verslig aristokrati reist i stein. Steinbyggeriet har en konsentrasjon på Østlandet og i Trøndelags-området. Det vitner om mer ressurskonsentrasjon der enn i området Stavanger bispedømme utgjorde.

¹²⁸ Haaland 2001: 9, Lidén 2002: 23.

¹²⁹ Christie 1996: 158., <https://snl.no/Eidfjord>

¹³⁰ Haaland 2001: 176, Lidén 2002: 31.

bispedømmet. Like ved lå *Mariakirken*, som var kapitlets kirke og en av byens sognekirker. *Martinskirken* i byen var også en sognekirke. *Olavskirken* hørte til klosteret med samme navn, og var opprinnelig klosterkirke. Etter at klosteret opphørte i siste halvdel av 1200-tallet ble det likevel holdt gudstjenester i kirken, men det er uvisst hvilken funksjon kirken hadde i byen. Sist kjenner vi *St. Peters kirke*, som kongen la til byens hospital da det ble opprettet i 1270-årene.¹³¹ Av overføringen ser det ut til at Peterskirken var en av kongens private kirker, og altså ikke en av sognekirkene i byen. I tillegg kan vi nevne *bispekapellet*, reist i siste halvdel av 1200-tallet.¹³²

Også ute i bispedømmet var det få klostre og sentrale institusjoner. Når og hvorfor det nevnte Olavsklosteret, sannsynligvis av benediktinerordenen, opphørte er ikke kjent. Avviklingen er ofte satt i sammenheng med opprettelsen av *Utstein*, et kloster for augustinere. Utstein regnes for opprettet en gang i 1260- eller 1270-årene, etter at Magnus Håkonsson var blitt konge og mens Thorgils var biskop.¹³³ Det overtok eiendommene fra Olavsklosteret, og hadde ansvar for de gudstjenestene som fortsatt skulle holdes i den tidligere klosterkirken. Bispedømmet hadde imidlertid *fire kongelige kapell*. De var en del av kapellgeistligheten, som fra 1308 var en egen organisasjon under kongen. Kapellene lå på Avaldsnes, Sørbø, Egersund og Lista.

Det har vært trukket frem hvor dårlig plasseringen av bispesetet var i forhold til det området biskopen hadde ansvar for.¹³⁴ Stavanger lå helt i vest, nær grensen til Bergen bispedømme. Byen lå dermed langt fra den østlige delen av bispedømmet, som grenset til Oslo. Med utgangspunkt i Rogaland og blikket mot kystlinjen sør- og østover, synes plasseringen lite sentral. Motsatt har det vært trukket frem at ser man bispesetet i forhold til hele bispedømmet, så synes Stavanger som et bedre valg. Avstandene mot de sør-østlige og nord-østlige delene var begge betydelige. I forhold til reisevei var det

¹³¹ DN X 4.

¹³² Stige 1997: 48, 49.

¹³³ Nenseter 2002: 36-38, 42, 43.

¹³⁴ Daae 1899: 7, Brøgger 1915: 3.

da en viss balanse mellom de mest perifere delene og bispesetet. Kommunikasjonen med bispesetet var likevel enklere for kystområdene enn for innlandsområdene, da skip var den mest effektive transportmåten. Det går frem av Gulatingsloven at en tenkte seg at biskopen dro på visitas med skip, da det er bestemmelser som sier hvor mange skysshester han har krav på når han legger til og skal opp til en kirke.¹³⁵ Ut fra tidens kommunikasjoner synes Stavanger å være eneste alternativ for bispesetet.¹³⁶

Helt spesielt for Stavanger er statusen biskopen fikk i og med Stavangerprivilegiet, der byen ble overdratt St. Svithun, bispesetets vernehelgen. Ingen andre biskoper i Nidarosprovinsen hadde denne funksjonen. Parallelt med biskopens plass som byherre, må kapitlet ha fått en plass som rådgivere også i forhold til bystyringen, da det var biskopens nærmeste rådsorgan.

2.4.1 Biskopene i Stavanger

Før faste bispedømmer ble opprettet fulgte biskopene kongene, som hirdbiskoper. Kongen oppnevnte selv biskopene i en tidlig fase. I forhandlingene med kirken ved opprettelsen av erkesetet i 1152/53, ga kongemakten avkall på å utnevne biskopene. De skulle deretter velges, av kapitlet. Stavangers bisperekke tar til før kirken fikk hånd om valget. Gjennom katolsk tid kan 28 navn legges til rekken, men ikke alle fungerte i embetet.¹³⁷ Bisperekken er omtalt av flere forskere, som tidligere vist. Jeg går kort inn på den her, og legger vekt på embetstiden, som en del av en ytre ramme som kan si noe om stabiliteten i ledelsen av bispedømmet.¹³⁸

¹³⁵ Robberstad 1981: 50.

¹³⁶ Helle 1975: 53, 56. Han nevner også Rogalands betydning økonomisk sett, som et område med svært gode jordbruksbygder.

¹³⁷ Jeg følger opplysningene gitt av Kolsrud i hans tillegg til DN XVII. For noen av biskopene er det ikke kjent eksakt år de ble valgt, providert eller innviet, men for de fleste kjenner en til dette. Normalt ble en biskop vigslet til embetet for livstid. Det var likevel mulig å frasi seg embetet, eksempelvis grunnet sykdom, men de fleste satt likevel frem til de døde. Om ikke årstallet for enden av en biskops embetstid er kjent, så fremgår det omtrent ut fra når en ny biskop ses i materialet.

¹³⁸ Normalt skulle kapitlet velge ny biskop. Kapitlets kandidat, electus, ble så fremsatt for erkebiskopen for bekreftelse og vigsling. I seinmiddelalderen ble det vanligere at paven benyttet retten til å providere kandidater til bispestolene. Paven kunne forkaste kapitlets valg og sette inn en annen kandidat, eller bekrefte kapitlets valg ved at electus ble providert.

Stavangers første kjente biskop var *Reinald*, fra midten av 1120-årene til kongen henrettet ham i Bergen i 1135.¹³⁹ I tillegg til Reinald kjenner vi ytterligere seks biskoper til 1100-tallet.¹⁴⁰ Hans etterfølger *Jon* Birgerson var i embetet til han ble provinsens første erkebiskop. *Peter* ble deretter biskop i Stavanger, men det er uvisst når han døde. Etterfølgeren *Aamunde* resignerte før eller i løpet av 1171, da *Eirik* Ivarsson, ses i embetet samme år. Også Eirik ble erkebiskop i Nidaros, valgt i 1188, innviet i 1189. *Nikolas* ble deretter valgt som biskop til Stavanger, men det råder usikkerhet om han ble innviet som Stavangerbiskop. Usikkerheten skyldes at *Njaal* ses som biskop i Stavanger i 1189/90, og at Nikolas da ses som biskop i Oslo. Nikolas ble valgt mellom 1190, da hans forgjenger i Oslo døde, og 1194 da han ses som innviet der. Om det var rom for en kort tid som innviet Stavangerbiskop for Nikolas, eller en reel periode der, er derfor lite trolig. I denne tidlige perioden for Stavanger bispedømme ble altså tre av seks biskoper flyttet fra Stavanger til embeter andre steder.

Gjennom hele 1200-tallet var det bare fem biskoper i Stavanger.¹⁴¹ Den første var *Njaal*, fra 1189/90 til 1207. Også de andre fire satt lenge som biskoper; *Henrik* etterfulgte *Njaal* og kan ha stått i embetet frem til han døde i 1224, *Askjell* ble innviet 1226 og døde i 1254, *Thorgils* ble innviet i 1255 og døde i 1276, mens *Arne* ble innviet i 1277 og døde i 1303. Arne regnes å ha vært kapellan under sin forgjenger. Det er særlig fra og med *Thorgils'* og *Arnes* perioder at det er bevart dokumenter som gir et innblikk i forholdet mellom biskop og kapittel.

I kontrast til den heller stabile perioden på 1200-tallet ses ti biskoper gjennom 1300-tallet.¹⁴² Biskop *Arne* ble etterfulgt av *Ketil*, innviet 1304 og død 1317. Han ble etterfulgt av *Håkon*, innviet 1318 og død 1322. Biskop *Eirik* ses deretter fra 1324 til 1342, etterfulgt av *Guttorm* fra 1343 frem til han døde i svartedauden i 1350. Det

¹³⁹ Brøgger 1915: 23.

¹⁴⁰ Kolsrud 1913: 200, 201, 232, 233.

¹⁴¹ Kolsrud 1913: 233, 234.

¹⁴² Kolsrud 1913: 234-237.

første halvåret av dette århundret satt altså biskopene relativt lenge, unntatt Guttorm som ble rammet av pesten etter bare syv år i embetet. De følgende fem årene var derimot tre personer innom en rolle som stavangerbiskop; Guttorms etterfølger *Arne* som døde under sin reise til kurien, *Sigfrid* som ble biskop ved pavelig provisjon i 1351, men som alt i 1353 ble biskop av Oslo, og *Gyrd* som var biskop i Oslo, men som ble biskop i Stavanger i 1354 ved pavelig provisjon. Han døde alt året etter, i 1355. Med Gyrd's etterfølger ble det igjen en periode med stabilitet rundt embetet. *Botolf* ble innviet i 1355, og satt til han døde i 1380/81. Hans etterfølger *Hallgeir* ble innviet i 1381, men ved pavelig provisjon gikk embetet i 1381/82 til *Olaf*, som døde i 1400.

Gjennom 1400-tallet ses seks biskoper.¹⁴³ Først *Håkon* fra 1400 og frem til han resignerte i 1426, deretter *Audun* som ble biskop samme år og satt frem til han døde i 1445. De to ledet da bispedømmet gjennom første halvdel av århundret. Audun's etterfølger *Gunnar* ble valgt like etterpå, og satt fra 1445 og frem mot 1453 da *Sigurd* ble valgt til ny biskop. Sigurd ses frem mot 1463, da hans etterfølger *Alf* ble valgt. Etter Alf fulgte *Eiliv*, fra omkring 1481 til 1512. Eiliv var en av to biskoper på 1500-tallet. Den andre var *Hoskuld*, den siste av de katolske biskopene i Stavanger. Han ble valgt i 1513, og satt fram til reformasjonen.

Antallet biskoper i Stavanger var på samme nivå som for de andre bispedømmene i landet. Fra omkring 1125 av og frem til reformasjonen kan vi regne med 29 biskoper i Nidaros, 28 i Bergen, 27 i Oslo og 26 i Hamar, som hadde en noe kortere historie.¹⁴⁴

Bispedømmets historie ble i den tidlige forskningen inndelt også etter biskopene og deres styring. Brøgger delte inn i fire hovedfaser. Den første var frem til 1276, da biskop Thorgils døde. Etter han kom biskop Arne, som gjenreiste katedralen etter

¹⁴³ Kolsrud 1913: 237-239.

¹⁴⁴ For enkelte biskoper er det noe usikkerhet om hvorvidt de faktisk ble viet og fungerte i embetet, selv om de kan opptre som electus i kildene. Tallene kan derfor variere noe mellom forskerne. Kolsrud 1913. For Nidaros se side 199-219, Bergen side 219-231, Oslo side 240-250 og Hamar side 250-258. Antallet er en optelling av biskopene Kolsrud regner med i bisperekken. , Berggrav 1974: 243, 245. Eksempelvis regner ikke Berggrav med to biskoper som Kolsrud tar med; Gyrd på 1300-tallet og Aslak på 1400-tallet.

brannen tidlig i 1270-årene. Dette arbeidet legger Brøgger stor vekt på i sin fremstilling, og ser den andre fasen fra biskop Arnes tid frem til 1350. Biskop Guttorm døde da i svartedauden, og hans etterfølger døde i Roma da han skulle hente palliet. Embetet ble dermed ledig ved kurien, og paven providerte ny biskop til Stavanger. Linjen med hjemlig valg av biskop ble dermed brutt, og Brøgger omtaler derfor Guttorms dødsdag som en merkedag. Den tredje fasen går dermed fra og med denne endringen frem til 1426. Audun ble da valgt til biskop, ifølge Brøgger den fornemste av biskopene i Stavanger, med usedvanlige anlegg. Den fjerde fasen varte til reformasjonen.¹⁴⁵

Kolsrud delte inn i tre hovedfaser. Den første dekket det første århundret, fra ca. 1125 frem til 1225. Da var det flere nasjonaliteter på bispestolen. Den andre fasen strakk seg fra 1225 til 1350, fordi det utfra navnene da var norske biskoper. Den siste fasen var fra 1350 og ut seinmiddelalderen.¹⁴⁶ Ersland tar opp Kolsruds poengtering av det nasjonale, og hevder at navnematerialet ikke er godt egnet til å bestemme deres nasjonalitet. Nasjonalitet synes heller ikke å ha innvirket på hvordan biskopene styrte. Han legger vekt på kontinuitet i embetet, fordi det er vanskelig å si mye om biskopenes bakgrunn, men embetstiden er kjent.¹⁴⁷ Hvilke kilder som er bevart vil også kunne spille inn på ettertidens beskrivelse av dem.

Et forløp kan deles inn i ulike faser alt etter hvilke perspektiv man legger til grunn, men nyere forskning er mer tilbakeholden med å dele inn perioder etter enkeltpersoner. Svartedauden ble et tydelig periodeskille i middelalderen, fordi pesten ga ringvirkninger på mange felt. Både institusjoner og enkeltindividene ble merket. Enorm reduksjon i folketall gjorde det vanskelig for kirken å få rekruttert til sine embeter. Svekket inntekt ga seg utslag for kirken så vel som andre store jordeiere. 1350 blir derfor det store skillet som flere perspektiver kan samles om.

¹⁴⁵ Brøgger 1915: 51, 136, 208.

¹⁴⁶ Kolsrud 1925: 47, 48, 60.

¹⁴⁷ Ersland og Solli 2012: 88.

2.4.2 Kapitlet i Stavanger

Etableringen av kapitlet i Stavanger må ses i sammenheng med kapitlenes etablering i Norge. De knyttes til opprettelsen av den norske kirkeprovinsen, og omtales i *En tale mot biskopene*. Der peker forfatteren på hvor ubalansert forholdet mellom verdslige og geistlige ledere hadde blitt. Frem til erkesetet ble grunnlagt kunne kongene innsette abbeder og biskoper. Ved bispesetene var det få høyt utdannede prester å diskutere utnevnelser med. Kongen kunne dermed selv velge hvem han ville ha i embetene. Ved opprettelsen av erkesetet ble praksis endret, da bispesetene fikk kannikprebender.¹⁴⁸ Opplysningene vitner altså om etableringen av kapitler ved domkirkene, og knytter dem til opprettelsen av den norske kirkeprovinsen. Men kan vi stole på opplysningene i dette skriftet, som var en forsvarstale?

Selv om opplysningene stammer fra et propagandaskrift, taler særlig to grunner for at de er til å stole på. For det første går opplysningene om kapitlene imot det som kong Sverre ville oppnå; han ville utnevne biskoper, slik som kongene før ham hadde gjort. Henvisningen til kapitlene indikerer at det var med dem kongene mistet sin tidligere rett. Kongen hadde altså ingenting å vinne på feilaktige opplysninger om etableringen av kapitlene, noe som gjør at vi kan stole på informasjonen. For det andre så er skriftet retorisk preget, men i den delen som omhandler kapitlenes etablering er stilen mer fortellende, det ses tilbake på en annen tid. Tekstens utforming peker altså i retning av at det kan settes lit til disse opplysningene.

Informasjonen om at det ble opprettet prebender har betydning for hva slags kapitler som ble opprettet. En prebende var en samling gods som ble dannet for å lønne innehaveren av et embete. Göran Inger skriver at da kapitlene gikk bort fra å være regulære fellesskap på 8-900-tallet, ble deres felles eiendom delt opp i prebender. Prebendene ble så lagt til det enkelte kanonikat.¹⁴⁹ Å ha prebender var altså en vel etablert praksis lenge før kapitlene ble opprettet i Nidarosprovinsen, og de kobles til en

¹⁴⁸ Holtmark 1986: 279.

¹⁴⁹ Inger 1980-82. Prebende. *KLNM 13. Bind 13, s. 417.*

sekulær ordning. *En tale mot biskopene* sier eksplisitt at det ble opprettet prebender, som er en entydig informasjon om at kapitlene var sekulære.

Vi kan også se til *Canones Nidrosienses*, datert til perioden 1152-1188, og statuttene for den norske kirkeprovinsen. Der går det frem at prester ved domkirken ikke kunne inngå ekteskap.¹⁵⁰ Sølibatet var altså ikke en selvfølge for denne gruppen. Hadde kannikene vært regulære ville de måtte ha avlagt et klosterløfte, som omfattet sølibat, lydighet og fattigdom. Sølibatet var et krav som var vanskelig å få gjennomført.¹⁵¹ Domkirkens prester skulle derfor tjene som eksempel for den øvrige geistligheten.¹⁵² Kravet om sølibat viser også at kannikene var sekulære ved opprettelsen av kapitlene.¹⁵³

I samme kilde gis det informasjon om hvordan bispevalgene skulle foregå. Kannikene skulle komme sammen med det øvrige presteskapet ved domkirken og folket, og klosterfolk skulle stevnes inn til råd, om der var slike i bispedømmet.¹⁵⁴ Det regnes altså med kanniker ved domkirkene, og de synes å få hovedansvaret for å trekke i gang valget. Kannikene synes å være sekulære, for man skiller tydelig mellom kanniker og klosterfolk. Det åpnes heller ikke for at et kloster, konvent eller munkesete ved et bispesete skulle fungere som et kapittel, selv om de skulle tas med på råd i valget.

Fra Stavanger bispedømme ble opprettet ca. 1125 gikk det nærmere tre tiår før etableringen av sekulære kapitler i 1152/53, men ved bispesetene må det ha vært behov for flere geistlige fra starten av. I domkirken skulle gudstjenester holdes, geistlige skulle få sin opplæring, biskopen må ha hatt behov for hjelp med sine embetsplikter og i forvaltningen. Hva var situasjonen i Stavanger i denne perioden? I *En tale mot biskopene* får vi et glimt av situasjonen slik den var før: det var noen, men

¹⁵⁰ RN 1979. Bind I, nr. 187 A., Vandvik 1959: 49.

¹⁵¹ Holtan 1996: 69-88.

¹⁵² Gunnes 1996: 192.

¹⁵³ Nenseter 2002: 29, 30. Han mener bestemmelsen ikke levner tvil om at kapitlene som ble opprettet var sekulære, fordi det var en selvfølge for de regulære å avlegge kyskhetsløfte.

¹⁵⁴ Vandvik 1959: 47.

få, høyt utdannede prester ved bispesetene. Det er rimelig å anta at situasjonen også var slik i Stavanger, og at prestene kan ha vært geistlige fra Olavsklosteret.

Olavsklosteret har vært omdiskutert i forskningen.¹⁵⁵ Spørsmål har vært rettet mot klosterets grunnleggelse, ordenstilhørighet, forbindelse til Utstein kloster og bispesetet. Fordi det er få kilder til klosterets historie er spørsmålene ikke avklart. Her er det Olavsklosteret og forholdet til bispesetet som er av interesse, og om klosteret var Stavangers første kapittel.

En av de eldste kildene som omtaler klosteret er legenden om St. Cuthbert, nedskrevet i 1172-74.¹⁵⁶ Legendene har en mirakelberetning om en ung norsk mann av høy ætt, som ble helbredet av St. Cuthbert. Mannen hadde tidligere vært seks år ved kong Inges hoff, beregnet til 1154-60, deretter vært tilknyttet et kloster i Stavanger i fem år, for opplæring. Omtalen av et kloster tolkes som Olavsklosteret, da det ikke er kjent andre klostre i byen. Senest 1160 skulle altså klosteret ha vært etablert. Fordi Olavsklosteret da ble valgt av en fremstående ætt, det kunne ta imot en person for opplæring i en femårsperiode, så må det ha vært anlagt en del før.¹⁵⁷

Haug har forsøkt å datere klosteret tilbake til omkring 1100.¹⁵⁸ Hun kobler en tidlig etablering til muligheten for at relikvien av St. Svithun kom til Stavanger på 1000-tallet.¹⁵⁹ Svithun var biskop i Winchester fra ca. 852-863, men kulten rundt ham regnes fra 971. Han ble den mest kjente av de angelsaksiske helgenene, men i Skandinavia

¹⁵⁵ For nyere forskningsoversikter se: Nenseter 2002: 33-37, Haug 2005d: 99-101, Helle 2008: 592, Ersland og Solli 2012: 94.

¹⁵⁶ Antonsson, Crumplin og Conti 2007: 195, 196, 202-204, 217.

¹⁵⁷ Daae 1899: 119, 120. Daae publiserte sitt arbeid like før mirakelberetningen fra St. Cuthberth ble kjent. Han kunne derfor ikke bruke den for å estimere etableringstidspunkt for Olavsklosteret. Daae regnet klosteret for å være augustinsk, og etablert av biskop Eirik, som selv var augustiner. Tidsrammen ble da ca. 1170-1188, perioden før Eirik ble erkebiskop og dermed forlot Stavanger. Bull 1911. Han gjorde mirakelberetningen kjent i sin artikkel "Et kloster i Stavanger". Dermed ble tidsrommet for når opprettelsen skjedde lagt til før 1160.

¹⁵⁸ Haug 2005c: 119-122.

¹⁵⁹ Haug 2005a: 33-37.

varierte utbredelsen fra land til land.¹⁶⁰ I Norge ble Svithun knyttet til Stavanger, som vernehelgen for domkirken.¹⁶¹ Haug drøfter når helgenskrinet hans i Winchester kan ha blitt åpnet for å ta ut armbeinet som kom til Stavanger, for å datere oversendelsen av relikvien. Praksisen for translasjoner ble strengere etter 1066. For St. Svithun er translasjoner kjent fra 1093 og 1150. Translasjonen i 1093 var derfor et alternativ, men Haug åpner for at relikvien kunne ha kommet enda tidligere. Knut den mektige skulle ha sendt en relikvie av St. Svithun til Dacia. Dersom Dacia omfattet hele området han kontrollerte, inkludert Norge fra 1028, kunne relikvien ha kommet til Stavanger i perioden 1028-1035. Et presteskap var nødvendig for liturgisk tjeneste rundt relikvien. Det samme presteskaper kunne så være en *forløper* for Olavsklosteret. I lys av etableringer av andre benediktinerklostre, og påvirkning fra engelsk kirkeliv, anslår Haug ca. 1100 som en mulig etablering. En så tidlig etablering av Olavsklosteret ville ha medført at munkene der var godt integrert i byen alt før bispesetet ble etablert. Oppfatningen har imidlertid blitt imøtegått.

Helle hevder hypotesen om en tidlig overføring av relikvien vanskelig lar seg opprettholde. Det var langt flere muligheter for translasjon enn de to kjente fra 1093 og 1150. Domkirken var dessuten dedikert til treenigheten. Dedikasjonen til St. Svithun kunne ha vært sekundær, og ha kommet til senere, samtidig med overføringen av relikvien. Relikvien kunne derfor ha kommet til Stavanger også *etter* opprettelsen av bispedømmet.¹⁶²

Jeg vil trekke frem relikviens storhet som argument mot en tidlig translasjon. Jørgensen og Saletnich presenterer relikviene som var i domkirken i 1517. St. Svithuns armbein var det mest dyrebare. Forfatterne mener at Reinald, Stavangers første biskop,

¹⁶⁰ Lapidge 2003: 3, 4, 8, 56-58. Kulten rundt St. Svithun var også kjent i Nidaros. På Island var kulten kjent i Skálholt. Den var også kjent i Sverige, men mindre i Danmark.

¹⁶¹ Fredriksen 2004: 39, 42, 49, 53. Stavanger skilte seg mest ut av de norske bispedømmene, bare fire av de mest populære helgenene var representert der. Det var også færrest kjente kirkededikasjoner der. Vernehelgenen St. Svithun var som biskop i den sjettede gruppen i helgenhierarkiet.

¹⁶² Helle 2008: 590-593.

tok relikvien med seg fra England.¹⁶³ Stavanger by vokste frem etter at bispesetet ble etablert, som en konsekvens av det geistlige sentrumet der.¹⁶⁴ Det virker derfor lite logisk at den mektigste relikvien som var i domkirken skulle ha kommet til stedet omtrent 100 år før det ble opprettet et bispesete og et bysentrum begynte å vokse frem. Hvorfor plassere relikvien så perifert? Det har vi ikke et godt svar på. En tidlig translasjon og Olavsklosterets etablering allerede rundt 1100 står samlet sett som lite sannsynlig. Tidspunktet rundt opprettelsen av bispesetet og inntreden av den første biskopen regnes av flere som et sannsynlig tidspunkt for etableringen. Reinald regnes med å ha kommet fra Winchester, og der fungerte et kloster som regulært kapittel.¹⁶⁵ Etter den modellen kan Reinald ha etablert et kloster i Stavanger.¹⁶⁶

Spørsmålet om etablering har også vært koblet til diskusjonen om hvilken orden klosteret tilhørte. Daae helte i en tidlig fase til at klosteret var augustinsk, fordi en mulig stifter var stavangerbiskopen Eirik Ivarsson, selv augustiner.¹⁶⁷ Etter at Bull gjorde mirakelberetningen kjent gikk tolkningen mer i retning av at det var benediktinsk, fordi opprettelsen må ha skjedd før Eirik ble biskop i 1171.¹⁶⁸ Dermed ble biskop Reinald igjen en mulig stifter av klosteret, og som benediktiner var det trolig at klosteret han opprettet var benediktinsk.¹⁶⁹

Bruken av termen «monachus» i en kilde fra 1171 som kan knyttes til Olavsklosteret, trakk også forskningen i retning av benediktinerordenen.¹⁷⁰ Kilden er et pavebrev, hvor en av klosterets munkes bes friggitt for å drive misjonsvirksomhet. For benediktinerne brukte man betegnelsen munk, men for augustinere brukte man kannik. Det anses som lite sannsynlig at betegnelsene ble forvekslet, i et brev satt opp av folk med kunnskap om disse ordenene. Dermed er brevet og termbruken regnet som en tydelig indikasjon

¹⁶³ Jørgensen og Saletnich 1999: 105, 106.

¹⁶⁴ Helle 1975: 79, 81, 85, 126.

¹⁶⁵ Lapidge 2003: 56, 57.

¹⁶⁶ Brøgger 1915: 39, Kolsrud 1925: 41, Helle 1975: 110, Erslund og Solli 2012: 95.

¹⁶⁷ Kolsrud 1913: 232. Eirik var biskop fra 1171 til han ble erkebiskop i 1188. , Daae 1899.

¹⁶⁸ Bull 1911.

¹⁶⁹ Brøgger 1915: 39, Kolsrud 1925: 41.

¹⁷⁰ Nenseter 2002: 36, 37, Haug 2005d: 102, 103.

på at klosteret tilhørte benediktinerordenen. Et argument som har støttet denne oppfatningen er knyttet til opplysningen i mirakelberetningen om at den unge gutten ble tatt inn i klosteret for opplæring. Benediktinerne tok imot barneoblater, mens augustinerne ikke drev skoler for barn.¹⁷¹

Annen forskning har tolket kildene til Olavsklosteret i retning av at det var augustinsk, selv om augustiner og biskop Eirik ikke kunne ha vært grunnleggeren. Noen år tidligere hadde kardinal Brekespear vært i landet ved opprettelsen av Nidarosprovinsen. Han var augustiner, og er sett på som en mulig påvirker til klosteretableringen.¹⁷² Samtidig er det hevdet at ingen norske augustinerklostre kan spores direkte tilbake til ham.¹⁷³ Tolkningen av bruken av «monachus» i retning benediktinsk munk er kritisert, og det er hevdet at augustinerne var vel så tiltrekkende for lærelystne som det benediktinerne var på 1100-tallet.¹⁷⁴

Det viktigste argumentet for augustinerordenen har vært forbindelsen til Utstein kloster. Kanniker derfra virket på 1200-tallet som prester i Olavskirken, og gods som tidligere lå under kirken var senere Utsteins gods.¹⁷⁵ Tanken var at konventet i Olavsklosteret inne i byen ble flyttet til Utstein, og fordi Utstein var et augustinerkloster var det logisk at Olavsklosteret hadde tilhørt samme orden. Forholdet mellom de to klostrene har blitt drøftet igjen i nyere forskning. Nenseter ser Utstein som en nyetablering i 1260-årene, med biskop Thorgils som en sannsynlig pådriver.¹⁷⁶ Haug ser Utstein som betydelig eldre, etablert en gang i løpet av siste halvdel av 1100-tallet, muligens i 1164.¹⁷⁷ Denne tidlige etableringen er imøtegått av Helle, som argumenterer for å opprettholde sammenhengen mellom de to klostrene, og en senere etablering av Utstein.¹⁷⁸ Også Ersland konkluderer med at Utstein ble

¹⁷¹ Haug 2005c: 110, Haug 2005d: 100, 103, Haug 2009: 462.

¹⁷² Helle 2009: 594, 595, Nenseter 2002: 34.

¹⁷³ Nenseter 2002: 30.

¹⁷⁴ Helle 2009: 594, 595.

¹⁷⁵ Helle 1975: 108, 110-114.

¹⁷⁶ Nenseter 2002: 40, 41.

¹⁷⁷ Haug 2005c: 110, 121, 131, Haug 2005d: 105, 106.

¹⁷⁸ Helle 2009: 598-603, 605.

etablert i løpet av 1260- og 1270-årene, og at det var Olavsklosteret som ble flyttet dit.¹⁷⁹

Synet på hvilken orden Olavsklosteret tilhørte er altså ikke avklart. Holdningen er at kildene er få og sparsomme, og at det ikke er overveiende grunner for å fastslå en ordenstilhørighet. Dermed kan heller ikke ordenstilhørigheten kaste ytterligere lys over når klosteret ble etablert. Uavhengig om det var benediktinere eller augustinere i Olavsklosteret, så kan de geistlige i klosteret ha hatt en funksjon også i domkirken og ved bispesetet i den første tiden.

Kapitlet i Stavanger blir synlig først i 1220- eller 1230-årene, gjennom to kilder. Den ene er kong Håkons stadfestelse av Stavangerprivilegiet. Der adresserer han i sin innledende hilsen biskopen, *erke diakonen og alle korsbrødrene*.¹⁸⁰ Dokumentet er datert til et gitt tidsrom. Det strekker seg fra tidligst 1226, da biskopen Askjell, som er nevnt i dokumentet som: «herra A biskupe i Stavangre», ble viet.¹⁸¹ Den seneste dateringen er sett i sammenheng med den neste personen som er nevnt: «N. ærkidiacne». Han er tolket som den Nicolas som ble innviet til biskop i Garðar på Grønland i 1234, så stadfestelsen må ha skjedd før han ble viet.¹⁸² Dateringen er også sett i sammenheng med kong Håkons behov for å skaffe støtte fra kirkelig hold, gitt hans kroningsbestrebelse. Haug peker derfor på den siste fasen i borgerkrigstiden som en sannsynlig bakre datering, og mer konkret på året 1233, da Nicolas ble biskop like etter.¹⁸³ Det er uansett i siste halvdel av 1220-årene eller tidlig i 1230-årene kapitlet først er synlig på denne måte. Den andre kilden er et dokument datert 1236.¹⁸⁴ Biskopen hadde i 1233 inngått en avtale med erkebiskopen om en sum til palliehjelp

¹⁷⁹ Ersland og Solli 2012: 92-97.

¹⁸⁰ DN I, 51.

¹⁸¹ Kolsrud 1913: 233.

¹⁸² Haug 2005a: 16, Kolsrud 1913: 282.

¹⁸³ Haug 2005a: 17.

¹⁸⁴ Erkebiskop Henrik Kalteisens kopibog 34: 191-192

fra Stavanger bispedømme, som en engangsavgift til erkesetet. Kapitlet stadfestet denne avtalen tre år senere, i 1236.

Hvordan ble kapitlet bygd opp fra 1152/53 frem til vi ser det i 1230-årene? Kildene gir oss ingen kunnskap om det, men to hovedmodeller kan skisseres. Utviklingen kan ha skjedd ved at det ble opprettet nye prebender, enten ved allokering av gods som allerede lå til bispesetet, eller gjennom nye donasjoner. Utviklingen kan også ha skjedd ved at et kapittel ble bygd opp rundt stillinger som allerede fantes, og at det gjennom en sentraliseringsprosess ble trukket inn stillinger eller ressurser fra lokale kirker. En gradvis fremvekst av kapitlet er sannsynlig, da det ikke var snakk om at ressurser fulgte med bestemmelsene om kapitler i 1152/53, og det ikke er sannsynlig at det umiddelbart var nok geistlige ved bispesetet til å fylle et kapittel.

Kapitlet er mer synlig fra andre halvdel av 1200-tallet av. I 1266 fikk det bispestolens del av tienden fra Finnøy av biskop Thorgils, og i 1273 ga biskopen kapitlet Sola kirke.¹⁸⁵ Inntektene fra begge disse overføringene skulle gå til kapitlets felles bordhold. Thorgils initierte også opprettelsen av hospitalet i Stavanger i 1270-årene, og i dokumentet som omtaler opprettelsen ser vi at kapitlet ga sitt samtykke til biskopens overføringer.¹⁸⁶ Den påfølgende biskopen, Arne, ga i 1284 kapitlet gården Faxstad med dens rettigheter, også disse inntektene skulle gå til hele fellesskapet.¹⁸⁷ I tillegg ser vi flere kanniker nevnt i ulike dokumenter, og i striden i 1290-årene er både kapitlet og enkeltkanniker synlig i langt større grad enn tidligere.

2.5 Sogn og lokale kirkesteder

Sognet var den minste grunnenheten i kirkeorganisasjonen, og sammen med kirke og prest dannet sognet dens lokale nivå. Betegnelsen er oversatt fra «parrochia», bygd på

¹⁸⁵ DN II 13, 15.

¹⁸⁶ DN IV, 10.

¹⁸⁷ DN II, 21.

verbet «å søke», og viser til de som søker til det samme stedet, og det området som de hører til.¹⁸⁸

Vi kan grovt sett inndelegge utviklingen av sognesystemet i Norge i to faser.¹⁸⁹ Den første er en tidlig fase, med kristningen, etablering av en ny organisasjon, inndeling i faste bispedømmer og få og store sogn. Fylket trer i Gulatingsloven frem som et slikt tidlig sogn. I fylket skulle det være en hovedkirke, med en funksjon for hele området, og tilsvarende hadde hele området ansvar for hovedkirkens opprettholdelse.¹⁹⁰

Beskrivelsen har trekk som ligner de engelske «minsters», kirker som virket for et større område.¹⁹¹ De ble gjerne etablert av kongemakt eller adel, og området de dekket sammenfalt ofte med kongelige administrasjonsområder eller adelige eiendomsinteresser.¹⁹² Hovedkirker og «minsters» har slik noen likheter, men der er også forskjeller.¹⁹³ En «minster» hadde gjerne en blandet gruppe geistlige. Munker skulle drive kontemplativ virksomhet og prester skulle stå for den pastorale virksomheten. Ved hovedkirkene hadde en samling av prester ansvar for flere kirker eller for et større område, men ikke en forsamling munkes for kontemplativ virksomhet samtidig. Etableringen av hovedkirkene var dessuten samtidig med at de engelske «minsters» hadde blitt langt mindre betydningsfulle, og private kirker var det vanlige.¹⁹⁴ Det kan derfor være grunn til å stille spørsmål ved om det var etter modell

¹⁸⁸ Dahlerup 1980-82: 50, 51. Sogn. *KLNM 16*.

¹⁸⁹ Brink 1990: 120, 121. Brink skisserer tre faser i utviklingen av sognesystemet i Norden. Den første fasen legger han til 900- og 1000-tallet. Stormenn bygde da sine egne kirker, og erkebiskopen i Hamburg-Bremen sendte ut biskoper, men det var ingen egentlig kirkelig inndeling. Den andre fasen legger han til 1000- og 1100-tallet, da bispedømmer er opprettet og en viss kirkeledelse er på plass. Kirken kan da ha overtatt enkelte eksisterende inndelinger som grunnlag for sogn. Den tredje fasen omfatter slutføringen av sognesystemet, og kan ha noe ulik lengde i de ulike områdene. Han regner likevel med at innen 1300 er sognesystemet på plass i hele Norden. For de norske forholdene synes to faser å være dekkende for prosessen.

¹⁹⁰ Robberstad 1981: 22.

¹⁹¹ Bagge og Nordeide 2007: 153, Skre 1995: 182, 183, 185, 186.

¹⁹² Antonsson 2005: 176, 177.

¹⁹³ Antonsson 2005: 182-184.

¹⁹⁴ Smedberg 1973: 62, 63.

av «minsters» i England at de norske hovedkirkene ble bygd, eller om det bare var den mest naturlige og praktiske måten å starte kirkebyggeriet på.

Gulatingsloven nevner også fire andre kirketyper; fjerdings- og åttingskirker som nok var ment å fungere over tilsvarende områder av fylket, og herads- og høgendeskirker som kan forstås som bygde- og privatkirker.¹⁹⁵ Lovens bestemmelser lar seg imidlertid ikke gjenfinne i det materialet vi har overlevert fra middelalderen. I kildene finner vi i hovedsak sognekirker omtalt, og behovet for en kirke, hvem som hadde ressurser til å bygge den, og andre lokale forhold kan ha spilt inn på kirkebyggingen.¹⁹⁶ Loven viser likevel en intensjon om å bygge kirker for områder ned til et åttendedels fylke, og at det skulle være ulik rang mellom kirkene.

Den andre fasen i utviklingen av sognesystemet legges til høymiddelalderen. Biskopen var ansvarlig for sogneinndelingen. Fast inndelte bispedømmer og etablering av en egen norsk kirkeprovins styrket nok denne prosessen. De viktigste faktorene for sogneutviklingen regnes for å være kirkemassen og tienden.¹⁹⁷ Kirkemassen hadde betydning fordi man tenker seg at sogn ble dannet rundt kirkene som allerede sto, uavhengig kirketype, mens innføringen av årstienden ga kirken et behov for å avgrense hvor den skulle få tienden fra. Gjennomføringen av sogneinndelingen slik vi ser den i høy- og seinmiddelalderen, gjorde at de tidlige kirkene, og de som ble reist senere, fikk en likere funksjon, som sognekirker for et definert sogn.¹⁹⁸ Sogneinndelingen regnes for slutført i Norge i løpet av høymiddelalderen.¹⁹⁹

Et sentralt spørsmål har vært om sognet bygde på en eldre enhet eller var noe nytt som ble innført med kristendommen. Den eldre enheten var tenkt å være en førkristen

¹⁹⁵ Robberstad 1981: 24, Smedberg 1973: 45-47.

¹⁹⁶ Hamre 1980-82: 378. Sogn. Noreg. *KLNM 16*.

¹⁹⁷ Dahl 2001: 61.

¹⁹⁸ Sandvik 1965: 42. Han viser der til at høgendes- og privatkirker praktisk talt ikke er nevnt i det diplomatriske materialet etter 1300.

¹⁹⁹ Bagge og Nordeide 2007: 153. Inndeling i sogn regnes der for en prosess som foregikk frem til utover 1200-tallet. , Brink 1990: 121. Han legger utviklingen av sognesystemet i Norge til perioden 1150-1300.

inndeling, sentrert rundt et hedensk tempel, som følgelig kunne forstås som et slags kultsogn,²⁰⁰ men denne teorien er fragått.²⁰¹ At sognet ble dannet med grunnlag i eldre enheter er likevel en forklaring som er reist for Norges del, men uten å koble sognet til et tidligere tempelsogn.²⁰² En angelsaksisk innflytelse representerer motsatsen, altså at sognet var noe nytt som kom med kristningen. Inndeling i sogn og bygging av kirker er i denne teorien forstått som elementer som kunne bygge opp en sentralt styrt kirke.²⁰³

Med et sogn rundt hver kirke som var reist eller ble reist, så ble det langt flere enheter i det systemet som vokste frem i høymiddelalderen, enn hva som hadde vært tilfelle tidligere. Da systemet var ferdig utbygd var det omtrent 1250 sogn i landet, og til hvert sogn var en kirke, og en prest.²⁰⁴ Fordelte vi det estimerte antall sogn i landet på de fem bispedømmene, ville vi få 250 sogn på hvert, men i Stavanger var det færre. Det er estimert for Agders del at det før 1350 var 34 kirker i Aust-Agder og 39 i Vest-Agder.²⁰⁵ Om hver kirke hadde et eget sogn blir det 73 sogn i Agder ved utgangen av høymiddelalderen. Tar vi estimatet videre og regner like mange sogn i de to andre hovedområdene, Rogaland og Valdres og Hallingdal, kommer vi til nærmere 150 sogn. En gjennomgang av Grågåås fra ca. 1620, en jordebok over Stavanger stift, gir omtrent det samme tallet.²⁰⁶ Om vi regner med kirkene som da er nevnt, med unntak av Utstein som var klosterkirke og ikke ble sognekirke før etter reformasjonen, domkirken og hospitalets kirke i Stavanger, og legger til sognekirkene som lå inne i byen, så får vi 144. Fra det tidlige systemet, der fylket eller andre større enheter utgjorde et eget sogn, til et finmasket nett som rommet om lag 150 sogn, var det en voldsom utvikling og økning i antall enheter og geistlige som biskopen hadde under sitt overoppsyn. Denne

²⁰⁰ Dahl 2001: 3, 53, Hamre 1980-82: 379. Sogn. Noreg. *KLNM 16. Begge viser til Konrad Maurers opprinnelige tempelteori.*

²⁰¹ Smedberg 1973: 150.

²⁰² Brink 1990: 120.

²⁰³ Dahl 2001: 54.

²⁰⁴ Christie 1996: 156.

²⁰⁵ Låg 1999: 391, 392.

²⁰⁶ Grågåås: Stavanger stifts og domkapitels jordebok ca. 1620 1986.

utviklingen i og på lokalplanet må ha vært en utfordring biskopen måtte møte, innen administrasjon, forvaltning og fellesskap.

2.6 Oppsummering

For den tidlige historien av Stavanger bispedømme er kildene få, men samtidig er de grundig undersøkt og drøftet gjennom de siste 120 årene. Dermed blir det rom for ulike tolkninger, alt etter hvilken kontekst man ser kildene ut fra og opp imot. Stavanger ble opprettet omkring 1125 som det fjerde av landets bispedømmer. Det ble til ved en deling av det eldre Bergen bispedømme. Resultatet ble et sammensatt område som nok var krevende å administrere.

Opprettelsen av Stavanger bispedømme kan ha hatt flere og sammenfallende årsaker. For kirken selv kan den ha vært gunstig, fordi det ga biskopen en mindre enhet å administrere enn det tidligere store vest-norske bispedømmet. En mindre enhet ga bedre muligheter for å bygge opp en smidig organisasjon og ha bedre kontroll og oversikt over området. Opprettelsen kan også ha vært gunstig for kongemakten. Ved å hjelpe bispedømmet frem fikk kongen en egen allianse med biskopen, og støttet en ideologi som indirekte styrket hans eget maktgrunnlag. En geistlig kan også ha vært en vel så god alliansepartner som en verdslig høvding. En annen sammenheng er den internasjonale, med reformbevegelsens påvirkning og investiturstriden. Dens avslutning falt i tid sammen med opprettelsen av bispedømmet.

De indre områdene synes å ha ligget til bispedømmet helt fra starten. Hele bispedømmet var et ruralt område, med bare én by, som vokste frem etter at bispesetet ble etablert. De første biskopene kan ha hatt geistlige ved Olavsklosteret i byen å støtte seg til for liturgiske og administrative oppgaver. En endring kan ha kommet samtidig som bispedømmet ble underlagt en hjemlig erkebiskop i Nidaros, da skulle det opprettes kapitler ved bispesetene. Kildene sier lite om opprettelsen av kapitler, i Stavanger som for resten av landet. De er likevel entydige i at det var sekulære kapitler som skulle opprettes. Kapitlet synes ha vokst gradvis frem til vi ser det som en egen institusjon i 1230-årene.

Med flere kirker og sogn økte også antall lokale steder biskopen hadde under sitt overoppsyn. Hvordan kontakten med det lokale planet ble etablert og opprettholdt, er tema videre fremover i undersøkelsen. Først skal vi se mer på de interne forholdene ved bispesetet, der biskop og kapittel var to sentrale aktører.

3 Forholdet mellom biskop og kapittel

3.1 Innledning

De formelle forholdene rundt Stavanger bispedømme og tidligere forskning er tatt opp i de foregående kapitlene. I denne delen går jeg inn på det første av de tre hovedområdene i avhandlingen: forholdet mellom biskop og kapittel. Opp mot avhandlingens hovedemne, kirkeorganisasjonen i bispedømmet, så rettes nå blikket mot det sentrale nivået. En drøfting av forholdet mellom biskop og kapittel vil foruten å gi innsikt i dette nivået også danne et grunnlag for i senere deler å se på kontakten mellom bispedømmets sentrale og lokale nivå.

I analysen anvender jeg en dikotomisk tilnærming, med særlig vekt på konflikt og samvirke, noe det bevarte kildematerialet understøtter. Konfliktperspektivet er en god innfallsvinkel til å se hvilke felt det trengtes grenseoppgang på. Jeg tar derfor opp striden mellom biskop og kapittel i 1290-årene og frem mot 1302. Striden synes utløst rundt en lokal konflikt om rett til bispetienden fra Finnøy, men eskalerte gjennom det tiåret den pågikk. Hva kan ha vært de bakenforliggende årsakene? Jeg går også inn på forhold rundt de bevarte kildene. Kan vi se hva som synes å ha vært de to partenes strategi i konflikten? En motsatt innfallsvinkel er å se på samvirke. Som biskopens råd kom kapitlet i befatning med en rekke saker. Hvilke saker og forvaltningsområder kan vi se kapitlet involvert i?

Konflikt og samvirke er tematiske motpoler, men de tilfører også to ulike tidsperspektiv. I lys av bispesetets lange historie var perioden med striden kort. Kildene til den er imidlertid gode, og er det tidligste materiale som godt viser relasjonen. Dermed får vi tilgang til et tverrsnitt av hvordan forholdet var på slutten av 1200-tallet. Kildene til samvirke har ikke for noe tår tilsvarende kvantitative tetthet som kildene til striden har, men med innblikk i en del saker over et spredt tidsrom kan de vise mer av et lengdesnitt av forholdet. Dikotomien rommer derfor både tema og tid, og åpner for at ulike perspektiver kan være med å prege det bildet vi får av forholdet mellom de to institusjonene som utgjorde bispesetet.

3.2 Striden mellom biskop og kapittel, ca. 1294 til 1302

Konflikten brøt ut like oppunder jul 1294.²⁰⁷ Den forrige biskopen, Thorgils, hadde i 1266 overført bispestolens del av tienden fra Finnøy til kapitlet.²⁰⁸ Den skulle gå til de residerende kannikene. Biskop Arne krevde tienden tilbake og utstedte derfor et domsbrev, datert 10. desember 1294.²⁰⁹ Kapitlet appellerte til paven allerede 16. desember, og hevdet at dommen var urettvis, og ba om beskyttelse av løsøre, eiendom og rettigheter.²¹⁰ Biskop Arne utstedte selv et brev, datert 11. januar 1295, som fulgte med kannikenes appell. I brevet argumenterte han med at den omstridte inntekten var nødvendig for hans egen kirke, viktig for kommende biskoper, og at den var overført med verdslig samtykke.²¹¹ Saken kan synes enkel; hvem hadde rett til denne tienden? Den trakk imidlertid i langdrag. Nye deltakere kom inn på begge sider av konflikten, oppnevnte dommere subdelegerte oppgaven, en rekke anker ble sendt, stevning til rettsmøter synes trenert. Lite dro i retning av en rask avgjørelse. Siste dom ble utstedt den 1. desember 1299 og forkynt for biskopen siste gang 1302, året før han døde. Fra utbruddet til saken ble avsluttet gikk det åtte år. Hva sto på spill? Hva var partenes strategi? Hva ble utfallet, og hvordan påvirket det forholdet mellom dem?

3.3 Kildesituasjonen

Hva er bevart av kilder fra striden? Spørsmålet dekker både et kvantitativt og kvalitativt felt av kildekritikken. Jeg ser på materialets sammensetning og hva som kan ha påvirket hvilke kilder som er bevart, fordi det kan virke inn på hvilke konklusjoner som trekkes. Partene kan ha vært spesielt opptatt av å bevare dokumenter som viste hvilke rettigheter som tilkom dem. De kan også ha foretatt en vurdering i ettertid, som

²⁰⁷ For tidligere forskning og omtaler av striden se for eksempel: Keyser 1858: 83-94, Faye 1867: 24-40, Daae 1899: 90-92, Brøgger 1915: 74-100, Helle 1975: 88, 105, 115-117, Haug 2012, Ersland og Solli 2012: 133-141, Vadum 2015: 134-160.

²⁰⁸ DN II 13.

²⁰⁹ RN 1978. Bind II, nr. 766.

²¹⁰ DN IV 7. Det er i denne appellen at det går frem at biskop Arne har fradømt dem retten til tiendeinntekten fra Finnøy. Selve domsbrevet er ikke bevart.

²¹¹ DN IV 8. Dette regner jeg som opptaken til selve striden.

gjør at det bevarte materialet er redigert i forhold til partenes behov. Argument som har vært ført, men som ikke vant frem, kan derfor være borte i dag. Det kan derfor være både tilfeldigheter og mer bevisste handlinger bak det overleverte materialet.

En gjennomgang av RN viser at 93 dokumenter kan kobles til striden.²¹² Dokumentene kan deles inn i: a) bevarte aktstykker, b) tekster bevart inntatt i andre brev, og c) omtalte eller sannsynliggjorte brev ut fra prosessen. Et eksempel på hvordan materialet er sammensatt er domsbrevet fra biskop Arne, som bare er kjent gjennom omtale i senere brev. Kan materialet si noe om en bevisst eller tilfeldig sikring av det, fra den ene eller andre parten?²¹³ Det overleverte materialet utgjør 44 faktiske diplomer.²¹⁴ I en del av disse aktstykkene er det tekster fra eldre, nå tapte brev som er tatt inn. Fra de overleverte diplomene kan det derfor ekstraheres 14 brev til.²¹⁵ Til sammen er derfor innholdet fra 58 dokumenter tilgjengelige, i DN. Nedenfor er de 44 bevarte originalene satt opp i en tabell, fordelt på utstedelsesår.

Tabell 2 Aktstykker fra striden mellom biskop Arne og hans kapittel

År	1296	1297	1298	1299	1300	1301	1302	Samlet
Antall	6	4	11	19	2	1	1	44

Kilde: DN

Tabellen starter med det første året det er bevarte originaler fra, 1296. Den viser at om lag to tredjedeler av originalene er fra årene 1298 og 1299. Deretter er det få dokumenter bevart.

Om en ser på innledningen til striden, så er som nevnt ikke selve domsbrevet bevart. Heller ikke kannikenes appell til paven eller biskopens følgebrev er bevart i original,

²¹² RN 1978. Bind II, nr. 766, 767, 776, 787-789, 815, 826-842, 854, 873, 874, 891, 893, 894, 905, 906, 909, 912-917, 919-931, 936, 939, 940, 942, 943, 946-951, 970-973, 975-977, 979, 982-985, 987, 988, 1003-1010, 1014, 1018, 1019, 1021, 1023, 1038. RN 1983. Bind III, nr. 35, 47.

²¹³ Brøgger 1915: 95. Brøgger mente det var en sterk ensidighet i det bevarte materiale, med få dokumenter fra biskopens side. Jeg går selv inn i materialet, da mitt fokus er et annet enn det Brøggers var.

²¹⁴ DN I 84, 86. II 39, 48, 49, 51, 53, 54. III 43. IV 9, 10, 15-18, 20, 21, 23, 25-27, 30-32, 35, 36, 39-41, 43-49, 53, 54. V 36-40. VII 27.

²¹⁵ DN IV 7, 8, 11-14, 22, 24, 28, 29, 33, 34, 38, 42.

men disse tekstene er kjent fordi de ble skrevet inn i andre, bevarte brev. Disse tre første brevene ble utstedt i måneden medio desember 1294 til medio januar 1295. Fra 1295 er det ikke bevart originale dokumenter. Først fra januar 1296 er det tidligste diplommet overlevert. Den første fasen av striden er dermed kun dekket av senere kilder. Det kan antyde at kapitlet ikke anså striden til å bli så langvarig, ellers kunne man tenke seg at kapitlet hadde vært oppsatt på å bevare samtlige dokumenter fra starten av. Tallene er imidlertid lave. Den generelt dårlige bevaringsgraden av diplomer gjør at også tilfeldig tap av materiale kan ha spilt inn.

Fra 1296 er det bevart 6 originale dokumenter, og samtlige kan sies å være i favør av kapitlet. Det tidligste er som nevnt fra januar 1296, utstedt av abbeden i Munkeliv kloster. Abbeden bekrefter i brevet at han året før hadde gitt kannikenes appell og biskopens følgebrev videre, for å overbringes til paven.²¹⁶ I bekreftelsen fra 18. januar er appellen og følgebrevet tatt inn. Det neste dokumentet, fra 19. januar, er pavens utnevning av de tre dommerne som var biskop i Oslo, Hamar og abbed i Hovedøya kloster. Deretter følger kansler Åkes dom, hertugens støtte til dommen, og kanslerens formaning til biskopen om å overholde den. Sist har vi en rapport utarbeidet av kapitlet, om sakens forløp. De bevarte dokumentene trygget kapitlets rettigheter. Å kunne bekrefte gyldig oppnevning av nye dommere var i deres interesse, og kanslerens dom og hertugens støtte for den gikk i deres retning. Kapitlets oppsummering av sakens forløp viser at de samlet på informasjon, og brukte den systematisk. Rapporten fra dette året danner mye av grunnlaget for vår rekonstruksjon av sakens tidlige fase, som da blir preget av hva *kapitlet* mente var viktig dokumentasjon.

Fra 1297 er det bevart fire dokumenter. Det tidligste er en kunngjøring fra 11. februar om at biskopens menn hadde tatt ved som kapitlet hadde kjøpt. Det neste er et pålegg fra dommerne til tre lokale geistlige om å stevne biskopen, datert 27. mai. Deretter følger hertug Håkons formaning fra 15. november om å betale Finnøytienden til

²¹⁶ DN IV 9.

kapitlet. Fra 4. desember er en bekreftelse fra hertugens mann Basse, om at han hadde stevnet de personene han hadde fått beskjed om. Personene som skulle stevnes var på biskopens parti. Igjen er brevene i kapitlets favør. Brevene viser hva motparten hadde gjort, og hvordan den verdslige makten jobbet for kapitlet. Fra de neste årene er langt flere brev bevart. Er det samme tendens i dette materialet?

Det tidligste av de 11 bevarte dokumentene fra 1298 er en instruks fra dommerne i saken til stevнемenn om at de skulle stevne biskop og kapittel til rettsmøte. Deretter følger bekreftelse på at stevningen var forkynt. Det neste er tilbakemelding fra stevнемennene på oppdraget fra dommerne om å undersøke handlinger fra biskopen og hans menn mot kapitlet. Fra juni er det fem dokumenter, fire av dem utstedt 13. juni. De viser to domsavsigelser fra rettsmøtet i Oslo, påbud om å forkynne dommen for biskopen, og en innberetning om det hele til paven. Det femte er en melding til biskopen om å møte for dommerne og selv ta opp de innsigelser han måtte ha mot den avsagte dommen. Videre følger en bekreftelse fra 15. juli på at biskopen avviste forkynning av dommen, en ny rapport fra 12. september om de lokale prestenes arbeid med saken. Bare ett dokument heller mer til den andre siden. Flere prester på biskopens parti appellerte bannet som var lyst over dem. Samtidig var det jo også av betydning for kapitlet at det kunne godtgjøres at disse prestene var blitt bannlyst. Samtlige aktstykker fra 1298 kan altså sies å være av betydning for kapitlet. De bevitner innkallelser, domsavsigelser, problem med å bekjentgjøre dommene, i tillegg til rapporter om hva videre undersøkelser brakte frem.

Fra 1299 er det høyeste antallet dokumenter bevart, 19 stykker. Dokumentene spenner over innkallinger, forkynning og effektuering av kjennelser, vitnebrev og rapporter om urett begått mot kapitlet og vidisser av enkelte av disse dokumentene. Ett av dokumentene er utstedt av biskopen, og er en beskjed til to av hans prester om å bringe brevene etter presten Eirik til seg. Også dette dokumentet kunne gå i favør av kapitlet, da Eirik var en av kapitlets støttespillere. Muligens kan vi ane at brevet kunne vise at biskopen opptrådte urettmessig ved å kreve Eiriks brev. I tillegg er det overlevert to større dokumenter fra slutten av året. Det ene er partenes bekreftelse om at de underla

seg ny dom, det andre er den nye dommen som falt. Samtlige av dokumentene fra dette året kan altså også bygge opp under kapitlets side.

Få dokumenter er bevart fra tiden etter denne siste dommen. Fra 1300 er det et tilbud om eiendommer som kunne overdras fra biskop til kapitel, i tråd med at domfellelsene tidligere hadde pålagt biskopen å betale kapitlet en viss sum og påbud om at ekskommunikasjon av fem legmenn som hadde agert for kapitlet skulle oppheves. Fra 1301 og 1302 er det bare to dokumenter til sammen. De viser at dommen igjen ble forkynt for biskopen disse årene.

Det er tydelig at de bevarte aktstykkene til striden gagnet kapitlet. Materialet har en ubalanse i forhold til biskopens grunner og handlingsmåter. Biskopen kan ha hatt sine klager mot kapitlet, uten at vi har dem bevart i dag.²¹⁷ Samtidig så var ikke innlegg fra biskopen noe å skjule, fordi argumenter som var prøvd og avvist i retten, styrket jo også kapitlet. Alt som kunne bevises å være tatt opp og avgjort, var av verdi å dokumentere. I praksis vet vi lite om biskopens motiver. Vi vet heller ikke om dokumenter med viktige innslag fra striden kan være utelatt eller tapt. Flere dokumenter er bevart ettersom striden skred frem. En årsak kan være at flere dommere og stevнемenn ble involvert, og at striden eskalerte til også å omfatte saker som påløp i den betente perioden. Dermed ble også flere dokumenter produsert. En annen årsak kan være at kapitlet så at striden ble langvarig, og derfor samlet mer dokumentasjon.

Kristoffer Vadum har i undersøkelsen om bruken av kanonistisk litteratur i Nidarosprovinsen ca. 1250-1340, tatt opp striden i Stavanger ut fra et prosessrettslig perspektiv.²¹⁸ Ifølge læren om romersk-kanonisk prosedyre skulle det kunne bevises at prosedyren var fulgt for å kunne få en dom i en sak der en part unnlot å møte opp. Flere av dokumentene omhandler stevning av biskopen. Den prosessrettslige

²¹⁷ Det kan også ha vært dokumenter lengre tilbake som viste konflikter under oppbygging. I etterkant kan det være vanskelig å si hva som var med på å lede opp mot utbruddet som kom.

²¹⁸ Vadum 2015: 134-160.

bakgrunnen kan derfor ha virket inn på bevaringen av dokumenter. Kapitlet trengte jo å bevise at prosessen hadde forløpt etter forskriftene.

I den følgende drøftingen er disse sidene av kildesituasjonen viktig å ha in mente, da den gir et forbehold til konklusjonen. I drøftingen bruker jeg imidlertid alle opplysningene som er gitt i materialet, uavhengig hvordan opplysningene er overlevert. På den måten kan en fullt ut benytte kildene, og drøfte hva de kan si om forholdet mellom partene.

3.4 Hva sto på spill?

Jeg tar her utgangspunkt i biskopens argumenter for å trekke Finnøytienden tilbake. De viser hvordan han vurderte hva som sto på spill: økonomi, en biskops myndighet, og grensen mellom verdslig og geistlig sfære.

3.4.1 Et spørsmål om økonomi?

For det første hevdet biskopen at inntekten var nødvendig for, og hørte til, hans egen kirke. Termen 'egen kirke' må peke på domkirken, hvor bispestolen sto. Biskopen og domkirken ble oppfattet som en enhet, noe begrepet «staðrinn» dekket.²¹⁹ Domkirkens opprettholdelse var basert på gaver, større donasjoner og biskopens prioriteringer ved bispesetet, fordi den ikke hadde egne tiendeinntekter slik som sognekirkene hadde. Biskopens inntekt i bispetienden må derfor ha vært viktig, også for domkirken. Slik kan vi forstå at Finnøytienden hevdes å være nødvendig for biskopens kirke. Når Arne også hevdet at den hørte til hans egen kirke, kan det knyttes til at det var bispedelen av tienden Thorgils hadde gitt kapitlet. Bispedelen var øremerket, nettopp til biskopen. Å miste inntekt var uheldig, uansett hvilken, men at det var en øremerket del av den kan ha gjort frafallet ytterligere problematisk å akseptere for Arne.

I tidligere forskning har det økonomiske aspektet vært vektlagt. Særlig Brøgger fremhevet at biskopen trengte all den inntekt han kunne få.²²⁰ I 1272 var det brann i

²¹⁹ Daae 1899: 77.

²²⁰ Brøgger 1915.

Stavanger, som gikk hardt ut over domkirken. Selv om brannen fant sted under den forrige biskopen, så fikk Arne hovedansvaret med kirkens gjenreisning. I en slik situasjon var det påkrevd for en dyktig leder å handle til det beste for kirken. Biskopen fikk innvilget en rekke avlatsbrev for domkirken i perioden gjenreisningen foregikk, noe som viste biskopens handlekraft og iver. Arne var ifølge Brøgger nærmest tvunget til å handle som han gjorde, ut fra sin overbevisning.

Brøgger var åpen om at hans prosjekt var å renavaske biskop Arne, som han mente hadde fått et for dårlig ettermæle. Særlig Rudolf Keyser hadde langet ut mot biskopen, i sitt verk fra 1850-årene om den norske kirkes historie i katolsk tid. Keyser innledet med at striden ble ført på en hensynsløs måte, og at biskopens handlemåte var lite verdig.²²¹ Han drev med vold, trusler og forfølgelser og hadde et overmodig trass, hevdet Keyser. Brøggers vektlegging av den økonomiske utfordringen biskop Arne hadde, må ses mot denne bakgrunnen.

Biskop Arnes domsbrev ble imidlertid utstedt helt mot slutten av året 1294. Da var det 22 år siden brannen, og 17 år siden Arne trådte inn i embetet. Om situasjonen var så prekær som Brøgger hevdet, kom domsbrevet svært sent. Han sa selv at gjenreisningen nærmest var fullført i 1297, da det siste avlatsprivilegiet ble gitt til et av alterene i kirken. Da var det nok bare noe av den indre utsmykningen som gjenstod, hevdet Brøgger.²²² Haug viser til en endring som kan ses med avlatsprivilegiet av 1289. Noen skade på domkirken ble da ikke lengre nevnt, noe tidligere avlatsprivilegier hadde med.²²³ Flere år før domsbrevet ble utstedt ser det altså ut til at vesentlig utbedring av kirken var gjennomført. Var byggekostnadene et viktig argument for Arne, så kunne han krevd tienden tilbake lenge før.

²²¹ Keyser 1858: 83-91.

²²² Brøgger 1915: 53.

²²³ Haug 2012: 114.

Både Keyser, Brøgger og Haug legger i sine forklaringer vekt på at striden blir synlig i 1292, med hertug Håkons beskyttelsesbrev for kapitlet.²²⁴ Striden hadde altså et forløp, og dette kan da ha vært parallelt med perioden domkirken skulle gjenreises. Selv med en slik oppløpstillid tatt i betraktning, så er det likevel en lang periode fra Arnes inntreden i bispeembete til han kalte tilbake den tidligere biskopens overføring. Om en ser stridens utbrudd i lys av hertugens beskyttelsesbrev av 1292 eller biskop Arnes domsbrev av 1294, så endres ikke det faktum at biskopen kunne ha krevd inntekten tilbake langt tidligere, om økonomien var et argument.

Biskop Arnes forhold til kapitlet synes å være godt tidligere i hans embetstid. I 1283 overførte han Faxstad, med fiskerettigheter, til kapitlets felles bordhold.²²⁵ Dersom overføringen kan ses som innfrielse av et valgløfte biskopen hadde gitt kapitlet, så må det ha vært gitt i kirkens gjenreisningsperiode. Arne ble innsatt i embete i 1277, fem år etter brannen, men han var ikke ny ved bispetet. Han regnes som tidligere kannik der, og den forrige biskopens kapellan.²²⁶ Arne må altså ha kjent den økonomiske situasjonen ved bispetet. Var den prekær så kunne kanskje også et valgløfte ha vært mindre omfattende. Vi kan også spørre oss om hvorfor han trakk tilbake sin forgjengers gave, og ikke sin egen? Arnes gave bestod av eiendom, mens Thorgils bestod av tiendeinntekt egentlig lagt til biskopen. Arnes gave var det ikke behov for samtykke til, mens Thorgils gave var gitt samtykke til av den verdslige makten. Det lå derfor flere plausible argumenter i å trekke tilbake Thorgils gave enn Arnes egen, argumenter som kan ha vært gode å gripe tak i for en som eventuelt ville redusere kapitlets makt.

²²⁴ Keyser 1858: 84. Man kunne nesten tro at en eller annen spenning var inntrådt, skriver han, Brøgger 1915: 75, 76. Han peker også på at det har vært en konflikt under oppseiling, i og med hertugens brev. Brøgger kaller brevet et rettsbrev, men at det var uvanlig i den strenge formen og må ha vært en demonstrasjon mot biskopen, Haug 2012: 111,140, 141. Hun viser til at brevet er den første dokumentasjon av striden.

²²⁵ DN II 21.

²²⁶ Kolsrud 1913: 234.

Finnøytienden var en sak gjennom hele striden. I den første dommen ble det oppgitt at man så bort fra spørsmålet om eiendomsretten. Det ble ikke tatt opp i de følgende dommene heller. Likevel fortsatte tienden å være et tema i konflikten. Hvor mye kunne den ha representert? Finnøy var navnet til en skipreide, et herred og en øy. Herredet besto av sognene Hesby og Talgje, men bare Hesby lå på selve øya Finnøy.²²⁷ I fortegnelsen over gårdnavn i Stavanger amt er 35 enheter listet opp i Hesby sogn.²²⁸ Tallet må være større enn antall tiendeytende enheter i 1290-årene. Både bruksdeling og nyrydning senere i høymiddelalderen må ligge i tallet 35. Finnøy var et sentralt jordbruksområde som lå gunstig til i forhold til å frakte varene inn til byen. Hvilken størrelsesorden Finnøytienden kan ha hatt er det imidlertid ikke grunnlag for å kalkulere.

Det økonomiske spørsmålet var altså et utgangspunkt og et vedvarende punkt i striden, men det prekære i kirkens økonomi er avvist ut fra tidspunktet striden brøt ut. Kirkens generelle økonomiske situasjon må eventuelt ha spilt en rolle for forsøket med tilbakeføring.

3.4.2 Beskyttelse av bispeembetet

Det andre biskop Arne pekte på var at det ville være ødeleggende også for kommende biskoper om ikke Finnøytienden ble ført tilbake. Han pekte dermed på selve embetet. Med færre ressurser ville jo biskopenes økonomiske handlingsrom begrenses. Dette argumentet ligger nær spørsmålet om hvilke muligheter hver enkelt biskop hadde til å gjøre sine disposisjoner. Kunne de gjøre økonomiske omrokkinger som var gyldige lengre enn deres egen embetstid? Ble overføringen sett på som en gave, så var den endelig, men ble den sett på som et privilegium så skulle i prinsippet utsteders etterfølger fornye den. Slik var det for kongelige privilegier.²²⁹ Brøgger skriver at Arne kan ha tenkt at siden det var en kanonisk grunnavgift Thorgils overførte, så kunne han

²²⁷ DN VII 27. , RN 1978. Bind II, nr. 829.

²²⁸ Rygh 1959: 246-253.

²²⁹ Bagge 2008: 212.

bare gjøre det for sin egen embetstid.²³⁰ Kunne et slikt argument ha vunnet gjenklang i kirken? Oppbyggingen av kapitlet i Linköping ble gjort ved hjelp av en liknende overføring. Kapitlet ble opprettet i 1232, men ble først videreutviklet i siste halvdel av århundret.²³¹ Schück skriver at pavens utsending, Vilhelm av Sabina, i 1247-48 lot biskopen i Linköping avstå deler av sin tiendeinntekt til kapitlet, for å bedre kapitlets økonomi.²³² Overføringen var da i forståelse med sentralkirkelig myndighet, som et ledd i å styrke kapitlene. I tidsrommet frem til 1268 ses seks kanonikat styrket eller nyopprettet med nettopp en del av bispetienden som sitt økonomiske grunnlag.²³³ Når biskop Arne i 1294 krevde tilbakeføring av Finnøytienden, så krevde han reversering av en overføring gjort i 1266, nettopp fra den perioden som slike overføringer var en akseptert måte å støtte kapitler på. Det er derfor lite rimelig at argumentet kunne få gjennomslag.

3.4.3 Grensene mellom den geistlige og verdslige sfæren

Som et tredje argument pekte Arne på at da Finnøytienden ble gitt til kapitlet, så var det kong Magnus som samtykket i overføringen. Dette punktet går rett inn i det betente spørsmålet om hvem som var øverste leder i hvilken sfære. Ved å peke på kongens samtykke markerte biskopen at han ikke bare fant overføringen av bispetienden uheldig, men også ugyldig. Det kan se ut som han ville undergrave grunnlaget for overføringen med dette argumentet.

Kirken hadde rett til å håndtere sine interne saker, som overføringen av tiende fra en geistlig institusjon til en annen må sies å være. Samtidig var tiårene fra Finnøytienden ble overført til den ble krevd tilbake en periode hvor konge- og kirkemakt sto sterkt mot hverandre. Særlig ble forholdet betent ved revideringen av lovene i 1260- og 70-årene, fordi både konge og erkebiskop hevdet retten til å sette kristenrettene, og var uenige om rekkevidden av deres domsmyndighet. Et forsøk på forlik ble gjort med

²³⁰ Brøgger 1915: 75, 77.

²³¹ Schück 1959: 56.

²³² Schück 1959: 402.

²³³ Schück 1959: 403, 404, 407.

Bergskonkordatet i 1273, men avtalen ble ikke stadfestet.²³⁴ Først med Sættargjerden i Tønsberg 1277 fikk partene i stand en gyldig avtale. Forliket slo fast utstrakte rettigheter til kirken, og er tolket som et av dens største gjennomslag i middelalderen. Et av vitnene til avtalen var biskop Arne.²³⁵ Tiårene som fulgte var turbulente. Kort etter Sættargjerden fulgte baronregjeringens tolkning og håndtering av forliket, deretter erkebiskopens reaksjon med provinsialstatuttet i 1280.²³⁶ Året etter kom det til fullt brudd; baronene lyste erkebiskopen utleg, mens han lyste dem i bann.

Denne bakgrunnen er nødvendig å trekke inn i forbindelse med Arnes argument om det verdslige samtykket. For selv om kong Magnus ga sitt samtykke tilbake i 1266, så var hele biskop Arnes embetstid preget av maktkampen mellom konge og kirke. Å trekke inn den verdslige maktens innblanding som et argument for å reversere overføringen fremstår da forståelig. Samtidig vet vi ikke hvorfor han brukte dette argumentet så sent som i 1294.

3.5 Partenes strategi

Biskopens argumenter kan tolkes som en del av en strategi. Ved å ikke se en forsvarsrolle kan han ha håpet på å skulle få medhold hos kirkens aller øverste leder. Hvordan kan den andre partens, kapitlets, argumenter og handlingsmåter ses som en del av deres strategi?

3.5.1 Appell til paven

Få dager etter at biskopens dom forelå hadde kapitlet forfattet en appell til paven. Hvorfor henvendte de seg dit, og ikke til den hjemlige instansen i erkebiskopen? Det var full anledning for enhver innen kristenheten til å ta sin sak direkte til paven.²³⁷ Likevel var vanlig prosedyre å følge organisasjonslinjen. Det går frem av forordningen

²³⁴ RN 1978. Bind II, nr. 109.

²³⁵ RN 1978. Bind II, nr. 181.

²³⁶ Bagge 2008: 220, 221.

²³⁷ Iuul 1980-82: 225. Kanonisk straffeproses. *KLNM* 8.

som ble utstedt av kardinal Vilhelm av Sabina i 1247.²³⁸ Retningslinjen var at klage mot prest skulle gå til biskop, klage mot biskop skulle gå til erkebiskop og klage mot erkebiskop skulle gå til paven.²³⁹ Det var altså en klar formening om hvordan klager skulle håndteres, selv om en direkte kanal til paven var åpen. I tidligere tvil om lærespørsmål ble denne linjen fulgt. En av biskopene hadde spurt erkebiskop Tore om råd angående dåpen. Var barn døpt med spytt gyldig døpt? Erkebiskopen har ikke kunnet svare, og derfor henvendt seg til paven. Innocens III svarte ham i 1206 at nei, barn døpt i spytt er ikke gyldig døpt.²⁴⁰ I 1241 spurte erkebiskop Sigurd paven om barn døpt i øl var gyldig døpt.²⁴¹ Det hendte nemlig at slik dåp ble gjort i hans provins. Paven svarte igjen nei, de var ikke gyldig døpt.²⁴² Alt før 1247 er det altså eksempler på at organisasjonslinjen ble fulgt, og det skulle være større grunn til å følge den etter at kardinalens forordning var gitt.²⁴³

Kapitlets første utspill i saken, anken direkte til paven, kan altså ses som et strategisk trekk; organisasjonslinjen ble brutt. Biskop Arne synes å ha akseptert dette, og ikke insistert på at den hjemlige ankeinstansen i erkebiskopen skulle benyttes først. Arne visste at kurien var informert om de økonomiske forholdene i bispedømmet. Paven ga i 1290 avlat for 1 år og 40 dager til de som besøkte kirken på vigselssdagen og messedagen for St. Svithun.²⁴⁴ Å sende saken dit kan derfor ha blitt sett på som lite risikabelt. Det er heller ikke noe som tyder på at erkebiskopen ønsket å få saken, og han var i konflikt med eget kapittel på det tidspunktet.²⁴⁵ Erkebiskopen var heller ikke

²³⁸ DN VIII 6.

²³⁹ Bagge 1981: 183.

²⁴⁰ RN 1989. Bind I, nr. 319. Gunnes summerer pavebrevet: "Til opplysning for de uvitende blant erkebiskopens undersåtter ..." Fordi svaret henvender seg til erkebiskopens undersåtter, tolker jeg det som at erkebiskopen opplyste at det var dem som spurte.

²⁴¹ RN 1989. Bind I, nr. 717.

²⁴² RN 1989. Bind I, nr. 722.

²⁴³ En rekke svar ble sendt fra paven til den norske kirkeprovinsen i denne perioden, etter henvendelse og spørsmål fra erkebiskopen: RN 1989. Bind I, nr. 127-130, 140, 142, 144, 146, 218, 255. Ett svar gikk til biskopen i Bergen, nr. 240, så en henvendelse har også gått fra en lydbiskop og direkte til paven.

²⁴⁴ RN 1978. Bind II, nr. 612.

²⁴⁵ Hamre 2003.

i en sterk posisjon vis a vis de øvrige biskopene i landet, han var mer den fremste blant likemenn.²⁴⁶ Først november 1299 er erkebiskopen nevnt i sammenheng med saken. Han kunngjorde da at partene hadde godtatt de nå oppnevnte dommerne, og ville godta deres dom.²⁴⁷ Kapitlet kan ha sett henvendelsen til paven som en mulighet for å få avgjort saken i deres favør. Overføring av bispetiende var jo tidligere godkjent for å bygge opp et kapittel. I perioden 1247-48 til 1268 ble flere kanonikat styrket eller nyopprettet nettopp ved slik overføring.

3.5.2 Påberopte kapitlet seg hevd på Finnøytienden?

I 1296 oppsummerte to av kannikene hva som til da hadde skjedd, og de innledet med å berette om Thorgils' gave og hvorfor han hadde gitt den.²⁴⁸ Det var på grunn av fattigdom i deres prebender at kapitlet hadde fått tienden, og den hadde de da hatt i 30 år. Opplysningen om tidsrommet eierforholdet hadde vart, er av betydning. For hvorfor trekke det frem i 1296, og ikke i 1294 da appellen ble sendt? Svaret kan ligge i spørsmålet om hevd. Innen kanonisk rett var 30- og 40-års frister for hevd de vanlige. Kirken kunne påberope hevd for eiendom etter 30 år, mens bønder kunne påberope seg hevd over kirken etter 40 år.²⁴⁹ I norsk rett er en liknende frist gitt i Frostatingsloven; kirken kan påberope seg odel etter 30 år.²⁵⁰ Nå gjaldt ikke denne striden en eiendom, men retten til en inntekt. Denne inntekten var imidlertid kirkelig. At en 30-års frist for hevd kunne gjelde, er da rimelig. Når kapitlet i rapporten i 1296 nevnte at de hadde hatt Finnøytienden i 30 år, så stemte det ut fra at overføringen ble gjort i 1266. Da appellen ble sendt i 1294 så var dette tidsrommet enda ikke oppnådd. Å trekke de 30 år frem i rapporten i 1296 kan derfor ses som et tydelig strategisk trekk fra domkapitlets side.

²⁴⁶ Bagge 2010: 323, 324.

²⁴⁷ DN IV 46.

²⁴⁸ DN IV 16.

²⁴⁹ Juul 1980-82: 283, 284. Hævd. *KLNM* 7.

²⁵⁰ Bøe 1980-82: 286. Noreg: Hævd. *KLNM* 7.

I dokumentet fra biskop Thorgils er det avslutningsvis sagt at brevet ble gjort i hans niende biskopsår, «pontificatus nostri anno ix.»²⁵¹ Dette er tolket som en skrivefeil for hans ellefte år, altså at ix er satt istedenfor xi, både i DN og i RN.²⁵² Både Keyser, Daae og Brøgger bruker dateringen 1266 for overføringen, mens Haug legger året 1263-64 til grunn.²⁵³ Selv godtar jeg tolkningen i DN og RN, på linje med de eldre historikerne, fordi den tolkningen støttes av at kapitlet selv oppga at det i 1296 var 30 år siden gaven ble overført.

Spørsmålet om hevd kan også kaste lys over hvorfor striden brøt ut i 1294. Om en godtar at en 30-års frist gjaldt i denne saken, så begynte det da å haste for biskopen. Prosessreglene tilsa at den andre parten i en sak skulle få ett års frist på å uttale seg. Biskopen ga da også kapitlet dette året. Om en tar de 28 årene som hadde gått fra overføringen i 1266 til Arnes dom i 1294, og legger til det nødvendige året for uttalelser, så blir det 29 år. Skulle det også være tid til å få en avgjørelse, så var det på høy tid at biskopen agerte i 1294. Fristen for hevd kan altså være en årsak til at utbruddet kom i 1294 og hvorfor kapitlet ville oppsummere saken i 1296. Det synes rimelig å hevde at påpekning av de 30 års eierforhold var strategisk i forhold til å kunne påberope seg hevd på denne inntekten.²⁵⁴

3.5.3 Stridens utvikling

Hovedkilden til tvistens forløp de første par årene er den oppsummering kapitlet gjorde av saken i 1296.²⁵⁵ Etter innledningen med Thorgils' overføring grunnet fattige prebender og kapitlets trettiårige eierskap, anførte kapitlet at de hadde appellert til den hellige stol, og at Bonifacius VIII hadde oppnevnt abbeden i Munkeliv til å dømme. Abbeden hadde utnevnt stevнемenn, men siden de holdt stevningen tilbake fra 8. september og helt til 25. november, så hadde kapitlet klaget. Så hadde abbeden

²⁵¹ DN II 13.

²⁵² RN 1978. Bind II, nr. 43.

²⁵³ Keyser 1858: 83, Daae 1899: 89, Brøgger 1915: 48, Haug 2012: 111.

²⁵⁴ Brøgger 1915: 98. Han hevder at biskop Arne mente at kapitlet hadde lite nytte i å prosedere med 30 års hevd mot en kirkelig grunnavgift.

²⁵⁵ DN IV 16. Dokumentet var et utkast, ikke et ferdig brev., RN 1978. Bind II, nr. 841.

delegert domsmyndigheten videre til kanniken Åke i Apostelkirken i Bergen og kanniken Torstein i Hamar. Torstein trakk seg fra oppdraget, men Åke forsøkte å stevne biskopen til seg. Han lyktes ikke, men avsa likevel dom, og sendte den i etterkant til biskop Arne. Slik var hovedtrekkene i skriftet. Med rapporten virker kapitlet som pådriver, mens biskopen synes unnvikende.

I rapporten kalte kapitlet de to dommerne med subdelegert myndighet for kanniker, men begge satt også i høyere stillinger. Åke ved Apostelkirken var hertug Håkons rådgiver og kansler.²⁵⁶ Torstein i Hamar, som altså trakk seg fra vervet, var biskop der.²⁵⁷ Hva kan kapitlet ha vunnet ved å bruke de formuleringene de gjorde? Å bare kalle Åke for kannik tyder på at hans rolle innen den kirkelige sfæren skulle vektlegges. Tanken kan ha vært at han da lettere kunne aksepteres som dommer i saken, enn om han ble fremstilt som tett på den verdslige makten. Den verdslige makten var jo hertug Håkon, sønn av han som samtykket i Thorgils overføring. Relasjonene mellom en av dommerne, kongemakten og kapitlet var dermed tett, og tydelig. Når det gjaldt Torstein, som også bare ble kalt kannik, synes det motsatte tilfelle. Ble han nevnt som biskop skulle en tro han ville være mer kvalifisert som dommer enn som kannik. En annen mulighet er at kapitlet la vekt på å vise at dommerne var deres likemenn.

At biskopen ikke møtte frem kan ha vært ut fra dommerens verdslige stilling, heller enn som en generell avvisning av stevningen. At Åke var kansler knyttet ham nok vel så tett til den verdslige makten som det at han var kannik knyttet ham til kirken. Vadum anfører at fordi ytre politiske aktører involverte seg i prosessen, hertug Håkon og hans kansler Åke, så kan Arne ha unnlatt å møte fordi han ellers ville ha måttet anerkjenne en rettsprosess han ville tape på.²⁵⁸ Imidlertid unnlot biskop Arne å møte opp flere ganger gjennom saken. At det var andre dommere og at møteplassen var

²⁵⁶ Agerholt 1980-82: 236. Kansler. Norge. *KLNM* 8.

²⁵⁷ Kolsrud 1913: 253. Torstein var biskop fra 10.oktober 1288 til 2.mai 1304, Brøgger 1915: 79.

²⁵⁸ Vadum 2015: 136.

flyttet synes ikke å ha gjort noen forskjell.²⁵⁹ Heller ikke til lokale stevninger møtte han.²⁶⁰ Ikke å møte opp kan dermed synes som en valgt strategi. Hva kan ha gjort at det fremsto som et godt alternativ? Biskopen kan ha ment at han kunne tillate seg en slik handling. I en av stevningene sies det at han på grunn av sin person og embete ble stevnet en tredje gang.²⁶¹ Det kan altså synes som om det ble tatt hensyn til at det var en høygeistlig som skulle kalles inn, men samtidig så gjaldt det å gi flere stevninger også for lavere geistlige og andre.²⁶² En plausibel forklaring er derfor selve prosessen.

Etter at den første dommen var avsagt av Åke i 1296, kom det en kraftig reaksjon fra Arne. Dommen inneholdt fire sentrale punkter. For det første skulle kapitlet ha tiendeinntekten fra Finnøy. Det vil si at kapitlet fikk et første medhold i sin klage, knapt to år etter sin appell. For det andre ble selve eiendomsretten ikke behandlet. Det var en utsettelse, som tilsa nye runder i saken. For det tredje skulle biskopen betale tilbake de to siste års inntekt fra Finnøy. Kapitlet ble altså tilkjent inntekten også gjennom den tiden de hadde ligget i strid. Sist ble det truet med ekskommunikasjon og interdikt for dem som ikke overholdt bestemmelsene. Dommen ble dermed beskyttet av en forespeiling om alvorlige konsekvenser for dem som brøt den. I tillegg stadfestet og støttet hertug Håkon dommen, i et brev av 24. november.²⁶³ Brevet påla folket i Finnøy å betale tienden til kannikene. Betalte de til noen andre skulle de betale dobbelt, og i tillegg bøte. Om noen tilrante seg tienden, skulle de dømmes utleg. Foruten advarselen om kirkestraff i Åkes domsbrev, fulgte altså trussel om verdslig straff fra hertugen.

Like etter utstedte biskop Arne selv et nytt brev.²⁶⁴ Det er kjent gjennom en senere formaning fra Åke til biskopen.²⁶⁵ I formaningen skrev Åke at biskopen hadde sendt

²⁵⁹ RN 1978. Bind II, nr. 912, 922, 929, 930.

²⁶⁰ RN 1978. Bind II, nr. 1007.

²⁶¹ RN 1978. Bind II, nr. 912.

²⁶² RN 1978. Bind II, nr. 927, 947.

²⁶³ DN I 84.

²⁶⁴ RN 1978. Bind II, nr. 839.

²⁶⁵ RN 1978. Bind II, nr. 840.

både brev og bud til Finnøy, for å samle inn tienden derfra, til tross for dom og straffetrusler. Han skrev også at Arne hadde proklamert at han ikke ville godta dommen. Senere i saken kom det frem at brevet om å samle inn Finnøytienden ikke var det eneste brevet biskopen skrev på dette tidspunktet. Han hevdet å ha appellert dommen, noe som fikk betydning i den neste runden med stevninger og dom. Biskop Arne uttrykte altså sin motstand både gjennom en direkte avvisning av dommen, ved å bebude innsamling av tienden, og ved å anke avgjørelsen.

Like etter at Åkes dom var falt oppnevnte paven biskopene Eivind av Oslo og Torstein av Hamar og abbeden Halle i Hovedøy kloster som nye dommere. Biskopen i Hamar overførte sin myndighet til kanniken Geirlak i Oslo.²⁶⁶ Dommerne skulle undersøke saken om Finnøytienden, og andre saker som hadde kommet til.²⁶⁷ I mai 1297 ga de abbeden i Utstein kloster og prestene i Høle og Tjore sogn i oppdrag å stevne biskop Arne til Oslo.²⁶⁸ Møtet skulle være første rettsdagen etter 8. september.²⁶⁹ Heller ikke der møtte biskopen. Tidlig i 1298 gikk det ut en ny instruks, sannsynligvis til de samme prestene, om å stevne biskopen til Oslo til midten av april.²⁷⁰ Han møtte ikke, og ble dømt til å betale saksomkostningene.²⁷¹ Det ble samtidig bestemt at Arne skulle stevnes en tredje og siste gang. 21. april ga dommerne ny beskjed om å stevne biskopen.²⁷² Ville han ikke ta imot stevningen skulle den offentliggjøres i domkirken. Stevningen skulle også opplyse biskopen om at han ble dømt om han møtte eller ei. 7. mai ble stevningen gjort kjent.²⁷³ Heller ikke etter tredje gangs stevning møtte biskopen.

²⁶⁶ RN 1978. Bind II, nr. 873.

²⁶⁷ RN 1978. Bind II, nr. 834-837, 854.

²⁶⁸ DN IV 17, RN 1978. Bind II, nr. 874.

²⁶⁹ Det er at trolig saken var ment å tas opp på det ordinære høsttinget. Også kristenrettssakene ble tatt opp på de faste tingene. Andersen 1980-82: 347, 350. Ting. Norge. *KLNM 18*.

²⁷⁰ RN 1978. Bind II, nr. 905. I note 3 vises det til at stevningen heller har vært en instruks til stevnmennene om å gjøre den kjent, enn en stevning direkte fra dommerne til biskop Arne. Tidligere brev i saken viser en slik praksis.

²⁷¹ RN 1978. Bind II, nr. 912.

²⁷² DN IV 20, RN 1978. Bind II, nr. 913.

²⁷³ DN IV 21, RN 1978. Bind II, nr. 915.

Imidlertid hadde biskop Arne da sendt to av sine menn til Oslo for å legge frem saken.²⁷⁴ De trakk frem at biskopen selv hadde anket dommen og fordi anken nå var under behandling så var oppnevningen av de nye dommerne ugyldig. Dette argumentet hadde stor vekt. For når en anke var sendt, så stoppet saken frem til anken var behandlet. Om det var tilfelle at dommen var appellert, så hadde biskopen rett i at det som hadde skjedd fra og med anken ikke skulle gjelde. Var så biskopens unnløstelse ifra å møte opp unnskyldt i og med denne anken? Det var han nok ikke, av to grunner. For det første så unnlot biskopen å møte opp flere ganger, før hans representanter hevdet at en appell hadde blitt sendt. For det andre så var det først etter å ha blitt dømt uten å møte, og deretter ilagt saksomkostninger, at forklaringen med anken kom. Det var noe sent, biskopens unnløstelser synes da å ha vært en strategi han brukte, og hensikten kan ha vært å avvise det rettmessige i prosessen slik den hadde forløpt. Biskopens sendebud fikk ikke medhold. Saken fortsatte, og ny dom falt. Det kan synes som at biskopen med vilje trenerte sakens gang, i alle fall var han ingen pådriver for å få den løst.

3.6 Generelle stridsspørsmål

Som vi har sett maktet ikke den første utnevnte dommeren, abbeden i Munkeliv, å få innkalt biskopen og avsagt noen dom. Heller ikke Åke fikk biskopen i tale, men han avsa dom høsten 1296. Striden tok likevel ikke slutt. Nye dommere ble oppnevnt, og ny dom falt igjen i juni 1298, juni 1299 og i desember 1299. Spørsmålet om Finnøytienden ble bare adressert i den siste av disse, i de øvrige kjennelsene var det andre, senere tilkomne saker som ble avgjort. Hvordan sto konflikten nær fire år etter utbruddet, sett gjennom dommernes avgjørelser? Hva synes å være stridens kjerne så langt ute i forløpet?

Flere domsbrev ble utstedt 13. juni 1298. Innholdet viser at både individuelle og prinsipielle saker ble avgjort. Biskopen skulle betale saksomkostningene, mens

²⁷⁴ RN 1978. Bind II, nr. 916.

kapitlet fikk rett til å ha et offerkar på høyalteret, noen omstridte åkrer ved Olavskirken og halvparten av inntekten av eiendommer som tre givere hadde testamentert.²⁷⁵ Veden biskopen hadde tatt fra kapitlet skulle erstattes eller leveres tilbake, og kalken, bøkene og gjenstander tatt fra Mariakirken skulle føres tilbake dit.²⁷⁶ Ekskommunikasjonen som biskopen hadde lyst over kanniken Ingemund skulle opphøre,²⁷⁷ og kornet, som en lokal prest på biskopens side hadde tatt fra ham, skulle erstattes.²⁷⁸ Striden tok imidlertid ikke slutt.²⁷⁹ I juni 1299 ble det derfor utstedt nye domsbrev. Dommen fra året før ble bekreftet, i tillegg ble biskopen pålagt å betale tilbake de inntektene han gjennom året hadde tatt fra kapitlet.²⁸⁰ Biskopen skulle overholde kapitlets rett til å delta i geistlige tilsetninger, respektere kapitlet og dets rettigheter.²⁸¹ Den avsatte presten skulle gjeninnsettes. Heller ikke denne gangen førte kjennelsene til at striden opphørte. Ny dom ble avgitt 1. desember 1299. Nok en gang ble det slått fast at kapitlet skulle ha Finnøytienden, åkrene ved Olavskirken, og at gaver til bispesetet skulle deles likt mellom biskop og kapittel dersom testator ikke hadde angitt en annen fordeling.²⁸² Forordninger om økonomiske forhold ved bispesetet ble gitt, og det ble slått fast hvilken rett kapitlet hadde i tilsetninger. Noen ny stor dom ble ikke avsagt, men den foreliggende ble forkynt på ny. Etter Arnes død ble en av de ledende kannikene i striden valgt til ny biskop, og saken ble med det lagt i ro.²⁸³

Fra domsavgjørelsene ser vi at kapitlet og dets rettigheter skulle respekteres. Vi kan dermed anta at nettopp *kapitlets rettigheter* har vært en del av konfliktområdet, helt fra starten. En av de tidligste kildene vi så kapitlet i var da det i 1236 stadfestet biskopens

²⁷⁵ RN 1978. Bind II, nr. 924.

²⁷⁶ RN 1978. Bind II, nr. 925.

²⁷⁷ RN 1978. Bind II, nr. 926, 928.

²⁷⁸ RN 1978. Bind II, nr. 921, 927.

²⁷⁹ RN 1978. Bind II, nr. 936, 939, 940, 942.

²⁸⁰ RN 1978. Bind II, nr. 982-984.

²⁸¹ DN IV 41.

²⁸² RN 1978. Bind II, nr. 1021.

²⁸³ Kolsrud 1913: 234.

avtale om palliehjelp fra 1233. Allerede da så vi et kapittel med rett til samtykke i stiftssaker. Gjennom 1200-tallet ble kapitlet styrket med økonomiske overføringer og et eget fellesbord for utgiftsdekning, en utvikling som nok også styrkets dets institusjonelle ambisjon. Kapitlet skulle ha rett til å delta i geistlige tilsetninger, ha tilgang til offer i domkirken og få halvparten av gaver som ble gitt til bispesetet. Disse rettighetene var generelle og dermed med på å strukturere forholdet mellom de to også fremover. De spesifikke domsbestemmelsene gikk på å tilbakeføre midler og gjenstander som tilhørte kapitlet eller dets kirke, og at biskopen måtte dekke saksomkostningene.

3.6.1 Den økonomiske fordelingen mellom biskop og kapittel

Det var tidlig klart at Finnøytienden ble beholdt av kapitlet og at biskopen skulle tilbakebetale det han hadde tildratt seg av det kapitlet mente var deres inntekt. Dermed ble flere spørsmål avklart. Biskop Arne hadde jo reist en rekke innvendinger som ikke bare gikk på inntekten, men også på forhold rundt selve overføringen. Resultatet viser at biskopens argumenter ble avvist. Kapitlet ble styrket, fordi det fikk beholde inntekten og det vant frem med sitt krav. Biskopen og hans embete ble tilsvarende svekket. Retten til de testamentariske gavene og sjelegavene ble behandlet. Hvordan hadde disse vært fordelt tidligere?

I kong Magnus testament fra 1277 ble biskopen i Stavanger tildelt en sum til vin og oblater til sekulære og regulære geistlige i bispedømmet.²⁸⁴ Dersom midlene skulle videreføres til kapitlet, så synes de ikke å ha blitt det. Etter at dommen i 1299 var falt tilbød biskopen kapitlet to gårder som godtgjøring.²⁸⁵ Tilbudet ble avvist. Kapitlet ville først ha utbetalt de 12 mark som tilkom dem gjennom testamentet fra kong Magnus. Opplysningen tyder på at kapitlet mente biskopen hadde holdt tilbake noe som tilkom dem. De to andre diplomene viser to verdslige stormenn som testamenterte

²⁸⁴ DN IV 3.

²⁸⁵ RN 1978. Bind II, nr. 1023.

til bispesetet i 1280-årene.²⁸⁶ De spesifiserte hva som skulle gis til kirken og kannikene. Av disse gavene var det altså kun den tidligste som ikke var spesifisert, og som også ble tatt opp igjen i de konfliktfylte årene.

Utløste kong Magnus' testamente behovet for å gå opp retningslinjene med økonomisk fordeling mellom biskop og kapittel i Stavanger? I Nidaros hadde spørsmålet om fordelingen av slike gaver vært et av punktene i en tilsvarende konflikt. I forliket mellom erkebiskop og hans kapittel fra 1297 ble det vedtatt at erkebiskopen og kannikene hver skulle ha halvparten av slike gaver, med mindre de var spesifisert til vedlikehold av kirken, til erkebispegården eller til kannikene for årtidshold.²⁸⁷ Dette forliket bør ha gitt en retning for forholdet mellom biskop og kapittel også i de øvrige bispedømmene. Forliket må ha vært kjent i Stavanger, og kan ha åpnet veien for et tilsvarende resultat der. At spørsmålet om fordeling var til avklaring i Nidaros på dette tidspunktet, tyder på at det tidligere hadde vært uavklart.

Et annet sentralt spørsmål gjaldt retten til å ha offerkar på høyalteret. Hvorfor var det så viktig? For det første var domkirken den viktigste kirken i bispedømmet. Den huset biskopen, hadde den største relikvieskatten, fikk flere avlatsprivilegier. Domkirken hadde dermed stor tiltrekningskraft på folk, som ved sitt besøk la igjen et offer. Høyalteret var det mest sentrale, derfor var det viktig å ha et offerkar der. For det andre utgjorde kannikene presteskaper i domkirken. Selv om de også hadde sin egen kirke like ved siden av, så hadde kannikene sine faste plasser i domkirken. Offerkaret på høyalteret ville derfor også bekrefte deres rett og plass i denne kirken. Den symbolske siden av dette spørsmålet bør derfor også tillegges vekt.

Når kapitlets rett til dette offerkaret ble slått fast, så hadde det bakgrunn i en eldre tradisjon innen kirken. Et hundreår tidligere hadde biskopen i Bergen gitt sine kanniker halvparten av det som kom inn til St. Sunnivas skrin og alter, unntatt gull.²⁸⁸

²⁸⁶ DN I 70, II 24.

²⁸⁷ Hamre 2003: 207, 209.

²⁸⁸ DN VIII 4.

St. Sunniva var bispedømmets vernehelgen, så hennes alter var nok høyalteret. Det nevnes ikke eget offerkar for kannikene i Bergen, men diplommet viser at de fikk rett til halvparten av inntektene fra et helt sentralt alter. Striden i Nidaros berørte også dette spørsmålet. Der krevde kannikene å få en viss utbetaling av det som kom inn ved høyalteret. Den som holdt messen skulle ha fem av de beste myntene. Ordningen gjaldt myntene i sølv, gullmyntene var unntatt.²⁸⁹ Kravet kom på bakgrunn av den praksisen som var, og som i Bergen, så var ikke gullet med i deleforholdet. Lars Hamre skriver at gullet kan ha vært forbeholdt biskopen og kapitlet til å disponere i fellesskap, da det var den forrettende kanniken som skulle ha de fem nevnte myntene.²⁹⁰

Nok et punkt er direktivet fra april 1299 til folket i Mariakirkens sogn. De skulle betale tienden de skyldte til kapitlet.²⁹¹ Fordi Mariakirken var kannikenes kirke skulle kapitlet ta imot tienden til prest og kirke. Under striden hadde biskopen tatt den.²⁹² Her ser vi at det var mer enn bispedelen av tienden som ble tatt av biskopen, og at retten til tiendeinntekten gikk ut over den fra Finnøy. I dommen av juni 1298 ble det sagt at utstyr og gjenstander som var tatt fra Mariakirken skulle føres tilbake, og at biskopen skulle erstatte skader han hadde forårsaket kapitlet. En av disse skadene kan ha vært å tildra seg deres tiendeinntekter. Med instruksene til sognefolket om hvor tienden skulle gå, ble det imidlertid gjort klart at den lå til kapitlet.

3.6.2 Tilsetting av prester

Dommen sa at kapitlet skulle gi sitt samtykke til tilsetting av prester i domkirken, i byen og på landet.²⁹³ Var dette punktet nytt, eller en videreføring av eldre tradisjon som nå ble slått fast?

²⁸⁹ Hamre 2003: 207.

²⁹⁰ Hamre 2003: 195, 196.

²⁹¹ RN 1978. Bind II, nr. 975.

²⁹² RN 1978. Bind II, nr. 917.

²⁹³ RN 1978. Bind II, nr. 1021.

I januar 1264 fikk biskopen i Bergen beskjed fra paven om å tilsette presten Torstein i Mariakirken i Slidre sogn. Embetet hadde stått ledig så lenge at paven nå hadde fått tilsettingsretten. Torstein hadde vært vurdert og funnet verdig. Nå ba paven om at han måtte få embetet.²⁹⁴ Slidre lå i Stavanger bispedømme, men biskop Thorgils der var på reise.²⁹⁵ Det kan forklare hvorfor biskopen i Bergen ble kontaktet. Kapitlets eventuelle rettigheter ved tilsettingen er ikke nevnt, det blir bare sagt at kallsretten hadde gått over til paven.

En annen tilsetting ble gjort i løpet av perioden 1277-1298. Tre lokale prester skrev i mai 1298 en rapport på oppdrag fra dommerne i striden.²⁹⁶ I den får vi høre at biskop Arne opphevet tilsettingen av vikarprest i Håland kirke, innsatte ny prest der, og ga den nye presten rett til jord som kapitlet alt hadde bygslet bort.²⁹⁷ Kapitlet motsatte seg biskopens handling, men grunnet motstanden i en generell rett de hadde til å delta i tilsetting av prester? Det ble gjort eksplisitt at den tidligere tilsettingen av prest var gjort av biskop og kapittel i fellesskap. Tilsettingen er ikke tidfestet, men må ha vært gjort etter at Arne ble biskop i 1277 og før rapporten ble skrevet i 1298. Biskopens handling med en egen tilsetting kan derfor ha vært et resultat av at han lå i strid med kapitlet, og derfor så bort fra deres rettighet i tilsettingen.

En rapport fra omkring september 1299 viser at biskop Arne hadde avsatt presten Eirik i Høiland kirke. Eirik var en av dem som skulle utføre oppdrag mot biskopen på vegne av dommerne. Det fremgår at Eirik ble fjernet fra stillingen på grunn av disse oppdragene. Vitner hadde hørt at han ble truet med avsetting, og få dager senere var trusselen iverksatt.²⁹⁸ Det var ikke gitt noen advarsler, han var ikke stevnet, og ikke rettslig dømt. Kannikenes fullmektig Ketil mente avsettingen var ugyldig, fordi den hadde skjedd uten at kapitlet samtykket, var ikke etter domkirkens sedvane eller

²⁹⁴ DN VI 32.

²⁹⁵ RN 1978. Bind II, nr. 1, note 1.

²⁹⁶ RN 1978. Bind II, nr. 909, 917.

²⁹⁷ De tre prestene ble kalt "rector ecclesie", en term som går igjen i andre dokumenter under striden. DN IV 17, 20, 21, 23, 26-29, 32-36, 38, 40, 42, 44, V 37, er kildehenvisninger til bruk av termen.

²⁹⁸ RN 1978. Bind II, nr. 943, 1007, 1008.

kanonisk rett, og mot dommene i striden. Ketils uttalelse må ses opp mot dommen som hadde falt like før, i juni 1299.²⁹⁹ Der ble det lagt vekt på at kapitlet hadde rett til å delta i tilsetting av kirkelige embeter. Samtidig er det rom for å se Ketils betoning av tilsettingsretten i et lengre perspektiv, fordi sedvanen ved domkirken ble trukket frem. Når dommen i desember slo fast at kapitlet skulle ha rett til samtykke i tilsetninger i domkirken, i kirkene i byen og på landet, kan det ha bygd på en eldre praksis.³⁰⁰

Retten til å samtykke ved tilsetting av prester synes å være utfordret i striden, men stadfestet gjennom dommene. Det ser også ut som om kapitlet skulle samtykke i avsetting av prester.

3.7 Stridens årsaker i en videre kontekst

Spørsmålet om Finnøytienden synes å være mer ett påskudd enn et grunnleggende spørsmål i konflikten. Det var en konkret sak for biskopen å gripe tak i, og det var tilsynelatende gode argumenter å anføre for å få gaven reversert. Retten til denne tienden kan ha vært viktigere for biskopen symbolsk enn rent økonomisk og faktisk. Spørsmålet kan ha vært en måte å hevde sin makt på for en biskop som var utfordret av sitt kapitells posisjon. Andre årsaksforklaringer enn Finnøytienden synes altså plausible.

3.7.1 Omorganisering av kapitlet?

Haug har argumentert for at striden brøt ut på grunn av en omorganisering av kapitlet fra regulært til sekulært i løpet av 1200-tallet.³⁰¹ Overføringen av Finnøytienden skulle avhjelpe utfordringene omleggingen medførte. Haug legger i sin tese vekt på at biskopen argumenterte med fattigdom da han overførte Finnøytienden, og på Olavsklosterets rolle ved bispesetet.

²⁹⁹ DN IV 41.

³⁰⁰ RN 1978. Bind II, nr. 1021.

³⁰¹ Haug 2012: 110. "The hypothesis is that the cause of the conflict was a reorganisation of the Stavanger church connected to a long-term secularisation of the chapter."

Argumentet med fattigdom er sett opp mot alienasjonsforbudet. Tre grunner for å røre kirkens gods kunne passere om de var sterke nok: nødvendighet, nytte eller nestekjærlighet. Motivet bak overføringen av Finnøytienden var fattigdom i kapitlets prebender. Det kunne være en nødvendig grunn for å røre kirkegodset.

Fattigdomsargumentet kunne også passere som nytte, fordi det var nyttig for kirken at kannikene hadde nødvendige midler for å kunne utføre sine plikter skriver Haug. I denne sammenhengen leses omleggingen fra regulært til sekulært inn, fordi endringen ville kreve midler til nye utfordringer for kapitlet.³⁰²

Vi kan stille spørsmål ved om biskop Thorgils overføring kom inn under alienasjonsforbudet. Da han overførte Finnøytienden i 1266, så var det ikke fast eiendom han overførte. Det har betydning, fordi alienasjonsforbudet i første rekke gjaldt avhending av jord. Jerker Rosén viser i sin artikkel om det kanoniske forbudet mot å avsondre fast eiendom, at eiendomsretten ikke skulle oppgis og forlening ikke gis ut over livstid til den ansvarlige.³⁰³ Fordi tienden var en annen type økonomisk ressurs enn fast eiendom, kan den ha gått utenom forbudet. Tienden var likevel en viktig inntektskilde, for på samme måte som jordegodset ga en årlig avkastning så var tienden en årlig inntekt for kirken.

Hvem tienden ble overført til har også betydning. Rosén peker på at det hedenskeromerske forbudet mot alienasjon var mer kategorisk enn det ble i den kristne kirken. Templeieendom kunne ikke profaneres ved å gjøres til gjenstand for forretningsvirksomhet. Den kunne heller ikke disponeres om internt. For kirkegods ble prinsippet at det skulle økes, ikke minskes. Da Thorgils overførte Finnøytienden minsket ikke kirkens gods, samlet sett. Inntekten gikk fra biskopen til kapitlet, ikke ut av kirkens formue eller over på verdslige hender. Det var altså en omdisponering biskopen gjennomførte. I sin artikkel om kirkegods skriver Pirinen om en slik endring,

³⁰² Haug 2012: 116.

³⁰³ Rosén 1951: 98.

av kirkegodsets funksjon.³⁰⁴ To typer jordeiendom gjaldt for kirken i middelalderen; kulteieendom, som typisk var kirketomt eller kirkegård, og økonomieieendom, som var den vanligste. Et skille gikk også mellom stiftseiendom og de lokale kirkenes eiendom. For begge gjaldt en videre inndeling i mensa og fabrica. Ved domkirkene ble det dannet prebender av godset som lå til deres fabrica. Prebendene ble mer eller mindre selvstyrte. Ifølge Pirinen lå det altså ikke en reservasjon i overgangen fra stifts- til prebendegods. Skulle forbudet mot alienasjon av kirkegodset gjelde for omdisponering av gods innen kirken, så skulle også hver prebende ha blitt dotert med ny eiendom og ikke blitt opprettet med gods fra kirkens fabrica. Finnøytienden gikk imidlertid til kapitlets fellesbord, ikke til nye prebender. Slik Rosén og Pirinen legger alienasjonsforbudet frem, så synes ikke Thorgils overføring av Finnøytienden å komme inn under det, selv om man kan trekke en parallell fra det å flytte gods, til det å flytte inntekt. Fattigdomsargumentet var altså ikke nødvendigvis myntet på alienasjonsforbudet.

Biskop Thorgils overføring i 1266 var heller ikke enestående. I Nidaros og Bergen ga henholdsvis erkebiskopen og biskopen bort både tiende og kirker i tiårene før og etter. Hva var deres argumenter for overføringene? I 1253 opprettet erkebiskopen det felles bordholdet for kapitlet ved domkirken, og la bispetiende fra fire kirker til det. Han begrunnet gaven med at prebendene der var utilstrekkelige.³⁰⁵ Fattigdom var altså et argument. Fra Bergen er en liknende overføring kjent, fra perioden 1271-1277. Biskopen ga da Peterskirken til kannikene ved domkirken. Overføringen ble begrunnet med at prebendene hadde vært fattige over lang tid.³⁰⁶ Tre store overføringer, i tre bispedømmer, ble altså gjort i årene 1253-1277. Alle var begrunnet med fattige prebender. I Nidaros og Bergen var det ikke snakk om overføring i forbindelse med omlegging til et sekulært kapittel. Det synes som om fattigdomsargumentet da var vanlig å bruke i slike overføringer. Fra Linköping har vi også sett at kardinal Vilhelm

³⁰⁴ Pirinen 1980-82: 694. Kyrkogods. *KLNM* 9.

³⁰⁵ DN III 4. "ecclesie prebendarum insufficientie"

³⁰⁶ DN V 8. "prebendarum paupertatem multo tempore"

godkjente en overføring fra biskop til kapittel, rundt midten av 1200-tallet, så overføringene synes godkjente fra kirkelige myndigheter. Dermed kan fattigdom ha blitt brukt som argument, og overføringen gjort uten at en omlegging av kapitlet var på trappene.

For Haug var fattigdomsargumentet en åpning for å tolke overføringen inn i en overgang fra regulært til sekulært kapittel, men dette argumentet er her svekket. Hennes hypotese var også knyttet opp mot Olavsklosteret. Haug ser klosteret som et mulig første kapittel. Etter opprettelsen omkring 1100 skulle Olavsklosteret ha fungert som et regulært kapittel når bispesetet ble opprettet, et synspunkt andre forskere har imøtegått. En viktig funksjon for kapitlene var bispevalget, en funksjon Olavsklosteret ikke hadde før kirkeprovinsen var opprettet.³⁰⁷ Haug mener imidlertid at Olavsklosteret kan ha hatt en rolle ved bispesetet også utover 1200-tallet.³⁰⁸ I brevet fra 1236 der kapitlet bekreftet avtalen om palliehjelp, var abbed og prior ved Olavsklosteret blant vitnene. Slike avtaler skulle ifølge et pavebrev bekreftes av kapitlet. Fordi abbed og prior var til stede, kunne det bety at de fortsatt hadde en rolle ved bispesetet. Haug mener videre at kapitlet hadde tilhold i Olavsklosteret gjennom hele 1200-tallet. Da kapitlet i 1297 fikk en tomt av hertug Håkon, var beskrivelsen av beliggenheten slik at den passet med at kapitlet holdt til i klosteret. Sekulariseringsprosessen kunne ha blitt utsatt på grunn av borgerkrigstiden 1130-1240, først etterpå kunne omleggingen skje.³⁰⁹ Brannen i 1272 ses som medvirkende til avslutningen av klosteret og dets inkorporering i Utstein. Da var også den regulære epoken over for kapitlet, nye utfordringer lå foran det, nye ressurser var nødvendig. I denne prosessen tolker Haug overføringen av Finnøytienden til kapitlet som en del av omleggingen.

³⁰⁷ Haug 2012: 138.

³⁰⁸ Haug 2012: 133, Haug 2005c: 119, 121, 122, Haug 2005d: 105, 106.

³⁰⁹ Haug 2012: 131-134.

Det tradisjonelle synet på at kapitellinstitusjonen som ble innført rundt 1152/53 var sekulær står imidlertid fremdeles sterkt. Hübert åpnet for at det kunne være regulære prester i Nidaros og Bergen, muligens Stavanger før 1152. Det var rimelig at der hadde vært konventer ved domkirkene, særlig i Nidaros og Bergen. Noen engelske benediktinerklostre virket som kapitler, og engelske benediktinermunker fulgte de første norske biskopene. Nidarholm og Munkeliv eller Selje, muligens også Olavsklosteret i Stavanger, kunne derfor ha blitt etablert ut fra dem. De geistlige kan da ha levd sammen, som et konvent, skriver Hübert, men uten at de var et organisert kapittel.³¹⁰ Hennes konklusjon var altså at kapitler ikke ble etablert før ved opprettelsen av erkesetet. De regelbundne geistlige som eventuelt gjorde tjeneste ved domkirker utgjorde da ikke et kapittel, men kunne ha en støttfunksjon ved bispesetet. Det har vært en oppfatning flere forskere har delt.³¹¹ Helle skriver at geistlige fra klosteret kan ha fungert som et kollegium for domkirken, uansett om de var augustinere eller benediktinere i klosteret kan oppgavene ved bispesetet ha vært de samme.³¹²

Ersland åpner også for at Finnøytienden kan ha vært en kompensasjon for kapitlet, men på en noe annen måte enn den Haug vektlegger. Da Olavsklosteret ble overført til Utstein mistet kapitlet en viktig støttespiller, i og med at de regulærgeistlige dro fra byen. Munkene kunne ha tatt en del av oppgavene som nå tilfalt kapitlet alene. Dermed kunne en kompensasjon være aktuell. Han ser ikke Olavsklosteret som det egentlige kapitlet i domkirken, men en institusjon som eksisterte før kapitlene ble etablert, og som virket frem til et eget kapittel i domkirken kom ordentlig i drift.³¹³

I sin avhandling om danningen av kapitler i Lund, Danmark og Skandinavia 1060-1225 legger Anna Minara Ciardi vekt på at kapitlenes funksjon først og fremst var

³¹⁰ Hübert 1922: 17-21.

³¹¹ Brøgger 1915: 24, 27, Kolsrud 1925: 48, 49, Nenseter 2002: 29, 37.

³¹² Helle 1975: 99, Helle 2008: 597, 598. Her tilbakeviser han også Haugs tolkning av Olavsklosteret ut fra dokumentet fra 1236, og at kapitlet skulle hatt tilhold i klosterets anlegg ut gjennom høymiddelalderen.

³¹³ Ersland og Solli 2012: 96, 97.

liturgisk. Hun viser at forskningen tradisjonelt har lagt vekt på kapitlenes juridiske og administrative funksjoner, som å forestå bispevalg og administrere eiendom. Kapitlets liturgiske og utdanningsrettede forpliktelser kom dermed i bakgrunnen, men disse funksjonene var sentrale i en tidlig fase. Etableringen av kapitlene må ifølge Ciardi forstås som en prosess, heller enn å se på når visse funksjoner kan dateres.³¹⁴ I Stavanger kan vi forstå geistlige fra Olavsklosteret som fungerte i domkirken på en slik måte, at de kan ha hatt en liturgisk funksjon der, som en praktisk heller enn en institusjonell ordning. Andre geistlige, som alterprester, vikarer, og yngre prester under opplæring var nok også i domkirken. Da bestemmelsen ble gjort om at bispesetene i provinsen skulle ha kapitler, kan disse andre geistlige ha blitt gradvis trukket inn i den fremvoksende institusjonen. Slik kunne et kapittel vokse ved hjelp av få faste stillinger i starten, gjennom å trekke inn lokale embeter og funksjoner og få nye donasjoner på plass etter hvert. Munkene i Olavsklosteret hadde jo allerede en institusjonstilknøyning, som fortsatte, men den liturgiske tradisjonen og kulten de hadde etablert kunne overtas av en ny institusjon.

3.7.2 Kompetansespørsmål og maktsfærer

Striden i Stavanger gikk i samme tidsperiode som tilsvarende strid i Nidaros. Hübert legger vekt på likhetstrekkene, og at det var den samme prinsipielle karakteren i disse konfliktene. Begge steder hevdet kapitlet sin rett til å delta gjennom råd og samtykke. I Nidaros hevdet kapitlet å ha deltatt i tilsettinger for kapitlet og alle kirkene i bispedømmet utover 1200-tallet. Vakansen ved erkesetet 1282-88 kan ha styrket kapitlets makt, gjennom en lang periode med styringsmyndighet. At neste erkebiskop ville stramme inn var derfor rimelig. Kapitlets rettigheter synes basert i sedvane og ikke nedfelt i statutter, på grunn av konflikten om dem. I Nidaros som i Stavanger fikk kapitlet gjennomslag for sine krav. Hübert mente det kan ha vært en omorganisering av kapitlene i siste del av 1200-tallet, med utvidelse av deres makt.³¹⁵

³¹⁴ Ciardi 2016: 18-21.

³¹⁵ Hübert 1922: 60-62.

Ersland legger i sin bok om Stavanger by vekt på at striden ble en kamp om maktfordeling mellom de to aktørene. Gjennom hans fremstilling trekkes biskopens rolle som byherre særlig frem, en rolle som også gjorde kapitlets funksjon spesiell i norsk sammenheng. Bakgrunnen var Stavangerprivilegiet, gitt av kong Magnus Erlingsson. Der overførte han det som er omtalt og tolket som «selve byen Stavanger» til St. Svithun, og ga dermed biskopen styringsrett over byen. Ersland argumenterer for at kannikene kunne ha utgjort et kollegium av rådmenn, hatt de interne funksjonene til et byting og vært biskopens meddommere på bymøtet, en modell han ser konturene av fra og med ca. 1300. Stavanger var dermed styrt på en noe annen måte enn de øvrige norske byene, som hadde verdslige byråd. Kapitlet var en representativ forsamling av geistlige, biskopen var en kirkefyrste. Konflikten kunne derfor sies å være et spørsmål om overordnet styringsprinsipp.³¹⁶ Biskopen oppfattet seg selv som en overordnet, med en absolutt makt, uavhengig sitt kapittel. Hans suverenitet ble utfordret av kapitlets krav om deltakelse gjennom råd og samtykke, som ifølge Ersland var stridens kjerne. Han peker på at: «Representative rådsforsamlingar var ein vesentleg del av makt- og styringsgrunnlaget i mellomalderen. Fyrstane var (...) avhengige av tilslutning frå breiare grupper.»³¹⁷ Som en slik «breiere gruppe» vant altså kapitlet frem, da dommen slo fast at kapitlet skulle få medvirkning gjennom råd og samtykke i de sakene det var strid om. Tilsvarende ble biskopens autokratiske fyrstemakt svekket. Et annet moment var forholdet mellom konge og kirke. Også kongens autoritet sprang ut av et hierarki. Ved å støtte kapitlet støttet kongen en motmakt til biskopens enerådende autoritet, og splittet samtidig kirken ved å støtte den ene av de to institusjonene ved bispesetet.³¹⁸

³¹⁶ Ersland og Solli 2012: 65, 66, 138, 139, 163-165.

³¹⁷ Ersland og Solli 2012: 138, 139.

³¹⁸ DN I 80. I 1292 utstedte hertug Håkon et vernebrev for kapitlet. Der uttrykte hertugen at han tok kapitlet, som var hans kjære venner, i sitt vern. Brevet kan ses som en måte hertugen tok parti for kapitlet, men samtidig kan det ses som en måte kapitlet selv knyttet seg til den verdslige makt. Vernebrev kunne bli utstedt på initiativ fra mottakeren, og var en vanlig gest makthavener ga til kirkelige institusjoner.

Parallellen til striden i Nidaros er også tydelig.³¹⁹ Der hadde kapitlet overtatt stiftsstyringen som en interimløsning i 1283, og beholdt den til 1288. Denne lange perioden med styringsrett må ha styrket kapitlet. Striden ser ut til å ha ulmet alt i 1291, men utbrudd kan dokumenteres først rundt 1294. Da fikk kapitlet nedfelt et dokument som viste deres eldre, sedvanemessige rettigheter. De fleste punktene retter seg mot økonomien, der utbetaling fra høyalteret, for årtidshold, offergaver, gjestedøgn hos erkebiskopen, styringsrett over kirker kapitlet hadde fått overført, og deretter inntekter av ledige prebender i koret, betaling for gravferd og deling av uspesifiserte gaver til bispesetet er tatt med. Videre vil kapitlet ha godkjenningsrett for nye medlemmer, medvirkning ved tilsetning og innsetting i geistlige embeter, biske-, abbed- og abbedissevalg, ved utøvelse av kirkelig strafferett og ha styringsrett ved erkebiskopens fravær. Punktene viser et kapittel som var involvert i det meste av forvaltningen ved bispesetet og ute i stiftet, og som hadde sikret seg økonomisk. Striden fikk en raskere avslutning i Nidaros enn i Stavanger. Et foreløpig forlik synes inngått 1296, og det endelige i 1297. Kapitlet vant i stor grad frem med sine krav.³²⁰ Viktigst var retten til å gi råd og samtykke, som sikret deltakelse i forvaltningen. Tilsettingsretten i kirkene ble spesifisert, slik at biskopen alene kunne tilsette i kirker på landet. Dette forløpet må ha vært av stor betydning for de stridende i Stavanger. For kapitlet viste det hvilke rettigheter som ble krevd fastslått, og biskopen hadde en kollega som måtte ta stilling til kravene fra sitt rådsorgan. Når Arne valgte å utstede dommen mot kapitlet nettopp i 1294, kan timingen ha vært influert av striden i Nidaros.

3.7.3 Utviklingen av kapittelinstitusjonen i høymiddelalderen

Striden med biskop Arne viste at kapitlet var en godt utviklet institusjon. De bevarte kildene tyder på at kapitlet sørget for fremdrift og dokumentasjon i saken, og kjente rettsprosedyren. Kapitlet fremstår som godt organisert, og med ressurser til å følge

³¹⁹ Hamre 2003: 190-204.

³²⁰ Hamre 2003: 208-211.

saken opp gjennom flere år. Kan det gi mening å se kapitlets stilling og styrke som en egen faktor for stridens utbrudd?

Utviklingen mot mer selvstendige kapitler hadde startet lenge før de ble opprettet i Norge. Fra og med 800-tallet fikk prestene ved domkirkene en særstilling, skriver Pirinen, ved at de foretok bispevalg og trådte inn i biskopens sted i den vakante perioden.³²¹ Gjennom 900-tallet avstod de fleste kapitlene fra en regulær form, men gjenopptok en slik type organisasjon under reformbevegelsen. Den neste bølgen av institusjonell endring kom på 11-1200-tallet. De fleste kapitlene ble da igjen sekulære, ifølge Pirinen. Kapitlene fikk en tydelig avgrensning til biskopen, og ble mer selvstendige. I Bergen og Oslo var kapitlene sterke i siste del av 1200-tallet.³²² Tryti tolker utviklingen som en parallell utvidelse av maktgrunnlaget til biskop og kapittel. Fra pavelig hold var det et ønske om å styrke den sentrale kontrollen, noe som også betydde en reduksjon av biskopenes makt og provinsenes selvstendighet. I det bildet var det rom for å gi sterkere rett til kapitlene. Fordi samarbeidet mellom de to institusjonene ga en sterk kirkemakt totalt sett, så var det imidlertid rom for begges utvikling, skriver Tryti.³²³ Også i Nidaros var det et sterkt kapittel i løpet av 1200-tallet.³²⁴ Hübert skriver som nevnt at kapitlene utvidet makten i siste del av 1200-tallet.³²⁵ Et hundreår etter at kapitlene var etablert her var de altså betydelige institusjoner. Kan konstituerende trekk ses tidligere?

Den første kilden som viser kapitlet i å utføre en funksjon ved bispesetet er stadfestelsen i 1236 av avtalen om støtte til palliereiser.³²⁶ Fra første halvdel av 1200-

³²¹ Pirinen 1980-82: 185. Domkapitel. *KLNM* 3.

³²² Tryti 1987: 149, 311, 312. Hun skriver at under biskop Narves periode var kapitlet sterkt og selvrådig. Han var biskop i Bergen 1278-1304. , Nedkvitne og Norseng 1991: 110. Nedkvitne skriver at domkapitlet i Oslo nærmest var en selvstendig korporasjon og en egen sentralkirkelig institusjon fra midten av 1200-tallet av.

³²³ Tryti 1987: 307, 308.

³²⁴ Bagge 2003: 76. Han skriver at domkapitlet ved erkesetet vokste frem til en sterk korporasjon. Denne utviklingen gikk på 1200-tallet.

³²⁵ Hübert 1922: 62.

³²⁶ RN 1989. Bind I, nr. 656.

tallet kan en også tidfeste Stavangerprivilegiet.³²⁷ Erke diakonen og alle korsbrødrene var blant dem brevet ble stilet til. To av betingelsene i brevet var at utstederens, hans fars og farfars navn skulle skrâsettes i domkirken og i alle bispedømmets kirker, og at det skulle holdes sjelemesser over dem. Kirkens presteskap sto for sjelemessene, og i og med at det var kongen som utstedte brevet, og betingelsene gjaldt for hans forfedre, kan en anta at det var kannikene og kapitlet som fikk ansvar for og skulle utføre disse. Denne religiøse siden av deres virksomhet viser ikke hvorvidt kapitlet var i en sterk posisjon vis a vis biskopen eller ei, men bekreftelsen av biskopens avtale viser et kapittel med etablerte rettigheter.

Den stillingen kapitlene oppnådde ved utgangen av 1200-tallet fikk reaksjon fra sentralt hold. Tryti peker på at med Bonifacius VIII kom det en endring. Han hevdet at biskopene ikke var forpliktet i sitt samvirke med kapitlene. Dersom det ikke var sedvane for at kapitlet ga sitt råd og samtykke, så behøvde heller ikke biskopen å innhente det. Og, selv om kapitlet hadde gitt sitt råd og samtykke, så behøvde ikke biskopen å følge eller være bundet av det.³²⁸ I striden i Nidaros hevdet kapitlet nettopp sin sedvanerett.³²⁹ Det samme kan ses i argumentasjonen fra kapitlet i Stavanger. Jeg har også argumentert for at nettopp hevd kan ha vært et argument i kapitlets kamp for å beholde Finnøytienden. I Nidaros var motsvarene fra erkebiskopen på linje med de synspunkt Bonifacius VIII hevdet, skriver Tryti.³³⁰ I tid var altså striden i Stavanger sammenfallende med denne pavens embetstid, og dermed med den endringen som kom fra sentralt hold når det gjaldt retningslinjene for en biskops forhold til sitt kapittel. Crosby peker også på 1200-tallet som en periode med en rekke konflikter mellom biskop og kapittel. Bakgrunnen var at biskopene ville ha tilbake privilegiene deres forgjengere hadde gitt til kapitlene.³³¹ Årsaken til striden i Stavanger kan altså

³²⁷ DN I 51.

³²⁸ Tryti 1987: 308, 309.

³²⁹ Hamre 2003: 193.

³³⁰ Tryti 1987: 311.

³³¹ Crosby 1994: 376.

ses i relieff til en sammenheng utenfor eget bispedømme og provins, med sterkere kapitler i siste halvdel av 1200-tallet.

Kapitlene omtales ofte som korporasjoner.³³² I det ligger at de var selvstendige institusjoner, søkte egen makt, hevdet sin kompetanse og holdt fast ved egne rettigheter. Rettighetene var særlig knyttet til to felt. Det ene var den indre organisasjonen, med rett til å forvalte egen eiendom, selv ta opp eller samtykke i opptak av nye medlemmer, sette egne statutter og sanksjonere etter dem. Det andre feltet var bispesetet, hvor de hadde rett til å velge ny biskop, tre stedfortredende inn ved vakanse i embetet, og å gi sitt råd, samtykke eller begge deler, i saker vedrørende stiftets formue og ideelt sett tilsetninger i geistlige embeter.

Crosby drøfter hvor dekkende begrepet korporasjon er for kapitlene. Korporasjon er et moderne begrep, og en definisjon bygger på at en korporasjon er en kunstig person eller juridisk enhet, skapt av statens lover.³³³ Slik begrepet brukes i dag så er det på grunnlag av et moderne rettslig og sosialt system som ikke fantes i middelalderen. Derfor kan begrepet bare delvis dekke den typen institusjon kapitlene var. For at en institusjon skal kunne ses som en korporasjon er det nødvendig å se på fire kriterier. For det første må institusjonen være en egen enhet, distinkt fra medlemmene sine. For det andre må dens eiendom være adskilt fra medlemmenes. For det tredje så kan ikke medlemmenes økonomi dekke for institusjonens økonomi, og for det fjerde kan det heller ikke være motsatt. Gitt disse faktorene så var ikke de engelske kapitlene på 1100- og godt innpå 1200-tallet juridiske institusjoner, ifølge Crosby. Dermed var kapitlene heller ikke korporasjoner, selv om de kunne ha noen av en korporasjons kjennetegn. Som tre av slike kjennetegn viser han til valg av biskop, valg av egen leder og styringsrett over eget gods. Først senere i middelalderen var disse faktorene i større grad på plass. Han peker også på at sekulære kapitler kunne ha et større rom for

³³² Tryti 1987: 307, 311, Pirinen 1980-82: 186. Domkapitel. *KLNM* 3, Bagge 2003: 76, Hamre 2003: 188, Nødkvitne og Norseng 1991: 110.

³³³ Crosby 1994: 391. Se henvisningen i hans note 121.

selvstendighet enn de regulære.³³⁴ Crosby så primært på en periode som lå forut for og i den første fasen av de norske kapitlenes virke. De tre punktene han trekker frem som korporative trekk kan likevel være av betydning å ta opp for de norske forholdene.

Det første punktet var bispevalgene. At kapitlene skulle delta i disse var en rett som ble nedfelt under Laterankonsilet i 1139. Da skulle imidlertid også andre grupper av geistlige delta i valget.³³⁵ Gjennom 1100-tallet og frem mot konsilet i 1215 endret praksis seg. Kapitlene valgte biskop alene, en praksis som også ble nedfelt i kanonisk rett.³³⁶ Likevel, skriver Crosby, involverte både pave, konge og erkebiskop seg i de engelske bispevalgene utover 1200-tallet. I den norske kirkeprovinsen ble kanoniske bispevalg en rettighet som ble nedfelt ved opprettelsen, og senere stadfestet.³³⁷ Selv om kong Sverre i de siste tiår av 1100-tallet ikke anerkjente bestemmelsen, så ble den stort sett overholdt i høymiddelalderen.³³⁸ I seinmiddelalderen spilte pavenes provisjonspolitikk en rolle også for de norske bispevalgene, men kapitlene foretok fremdeles valg og fremstilte kandidater.³³⁹ Det politiske poenget er likevel klart, at kapitlet ved sin valgrett styrket sin posisjon vis a vis biskopen.

Det andre punktet var valg av egen leder. Den allmenne oppfatningen er ifølge Pirinen at de nordiske kapitlene selv besatte sine prelaturer.³⁴⁰ Det synes imidlertid som om tilsetninger var et felles anliggende mellom biskop og kapittel i Norge. Hübert skriver at i alle fall fra slutten av 1200-tallet hadde kapitlene sedvaneretter i tilsetting, ved domkirken og andre kirker.³⁴¹ Striden i Nidaros og Stavanger viser at dette punktet var betent, men kapitlene fikk begge steder gjennomslag for sin medbestemmelsesrett. Å

³³⁴ Crosby 1994: 392, 393.

³³⁵ Crosby 1994: 380, 381.

³³⁶ Crosby 1994: 382, 383.

³³⁷ RN 1989. Bind I, nr. 145, 226. , Bagge, Helle og Smedsdal 1973: 66-70.

³³⁸ RN 1989. Bind I, nr. 213. Erkebiskop Eirik skriver til pave Clemens III og forteller at kong Sverre ikke vil godkjenne valget av ny biskop til Stavanger. Erkebiskopen poengterer også at kongen ikke lenger har rett til å delta ved bispevalgene.

³³⁹ Ersland og Solli 2012: 142, Hübert 1922: 72, 73, 74.

³⁴⁰ Pirinen 1980-82: 189. Domkapitel. *KLNM* 3.

³⁴¹ Hübert 1922: 60-63.

tilsette ved domkirken er likevel ikke helt det samme som å velge sin egen leder. Det synes imidlertid lite sannsynlig at en institusjon som var med og bestemte andre tilsettinger ved bispesetet ikke kunne velge egen leder.

Det siste punktet var om styringsrett over eget gods. Crosby la særlig vekt på delingen av bispesetets gods fra et fellesgods til separate enheter for biskop og kapittel.

Delingen, ca. 1150, var den underliggende faktoren for en endring i kapitlenes konstitusjon, fordi kontroll av økonomiske midler var det som ga kapitlet makt.³⁴²

Crosby poengterer også at delingen ikke umiddelbart medførte at kapitlet selv fikk kontroll over godset sitt, det skjedde som en gradvis utvikling utover mot ca. 1250.

Ved grunnleggelsen av de norske kapitlene ble det opprettet prebender, og først senere fellesbord. Prebendene var separate godsenheter, som ble lagt under den som ble innsatt i det embete godset lå til. Erkebiskopen stiftet fellesbordet i Nidaros i 1252,³⁴³ i Oslo ble det etablert en gang før utgangen av høymiddelalderen.³⁴⁴ Det kan se ut som om biskop Thorgils gjorde det samme i Stavanger i 1266 med overføringen av Finnøytienden. I Nidaros og Stavanger ble det strid om inntekten til fellesbordet.

Begge steder fikk kapitlene medhold. Det som var lagt til kapitlene ble beholdt, etter å ha blitt tildømt dem. En deling av stiftsgods mellom biskop og kapittel gjennom en så langtrukken prosess, som 1150-1250, slik Crosby skisserer for utviklingen i England, har ikke gjenklang for norske forhold. Samtidig viser eskaleringen av striden i Stavanger at den økonomiske fordelingen også var et konfliktområde der, det samme viser deler av konflikten i Nidaros.

Kapitlene i Norge fremstår som korporasjoner tidligere enn i England. Fra opprettelsen av ble de tillagt en av de mest sentrale funksjonene for kirkestyringen, å forstå bispevalgene. Prebender var den bærende økonomiske ordningen fra starten av, og fra midten av 1200-tallet og fremover ble også fellesbord opprettet. Fellesbord kan ses

³⁴² Crosby 1994: 363, 393, 395.

³⁴³ RN 1989. Bind I, nr. 871.

³⁴⁴ Nedkvitne og Norseng 1991: 109.

som et insitamant for å øke kannikenes tilstedeværelse ved bispesetet, og ikke en økonomisk ordning som gjorde skillet mellom biskopens og kapitlets økonomi diffust. Fra å ønske sterkere kapitler og mindre bispemakt endret pavemakten retning med Bonifacius VIII, og la til rette for en innskrenkning av kapitlenes makt igjen. Det er grunn til å se striden i Stavanger opp mot denne bakgrunnen. At kapitlene kunne oppfattes som konkurrerende institusjoner synes å ha en forklaringskraft.

3.8 Samvirke mellom biskop og kapittel

Fra fokus mot konflikt dreies fokus mot annen side av forholdet mellom biskop og kapittel. Hvordan kan vi se samvirket mellom dem? Samvirke gjelder her særlig kapitlets medvirkning i saker som berørte bispesetet, enten biskop, kapittel, eller begge. Kapitlets virke i biskopens sted tas også med i drøftingen, selv om det i streng forstand kan oppfattes som kapitlets egen aktivitet, uavhengig av biskopen. At biskopens eller kapitlets husvære ble brukt som åsted for saker trekkes også inn, selv om det var en indirekte form for medvirkning.

Språklig uttrykkes medvirkning ved bruk av termen om at «råd og samtykke» er gitt. Råd og samtykke kunne forsterke en avtale og gjøre den rettslig bindende. Termen var generell, gjaldt ulike typer overenskomster og ulike parter. Seks dokumenter viser kapitlets samtykke ved bruk av denne termen. Det tidligste er fra 1270-årene, da biskop Thorgils forela kapitlet planene om å opprette et hospital i byen. Kapitlet ga først råd og samtykke i overføringen av gods fra bispesetet til hospitalet. Deretter fikk biskopen råd og samtykke til opprettelsen.³⁴⁵ Fire saker med råd og samtykke uttrykt ses på 1300-tallet. Sakene gjaldt to makeskifter, gravplass i domkirken og en proventavtale.³⁴⁶ En sjetten sak gjaldt økonomisk forsterkning av domkirkens altere, initiert av biskop Audun i 1429.³⁴⁷ Kapitlets medvirkning kunne uttrykkes ved at det

³⁴⁵ DN X 4.

³⁴⁶ DN III 16, IV 169, 616,494.

³⁴⁷ DN II 699.

nevnes eksplisitt i materialet, med termen «capitulum», eller «aller korsbræder».³⁴⁸ Bruk av kapitlets segl tolkes også som en representasjon av kapitlet som helhet, selv om bare noen av medlemmene nevnes i forbindelse med innsegling.

I analysen ser jeg på hvilke saker kapitlet medvirket i og hvilke roller det hadde. Jeg anvender kategoriene institusjonsbygging, eiendomstransaksjoner, gravplass i domkirken og bruk av bispesetetets rom for å sortere materialet. Jeg har altså valgt å ha en vid ramme, da medvirkning er en moderne term. Kildeforholdene gjør også at en må søke å velge inn materiale for en bredere drøfting, heller enn å velge noe bort på grunn av smale kriterier.

3.8.1 Institusjonsbygging

Fire saker kan kategoriseres som institusjonsbygging. Den før omtalte avtalen mellom biskop Askjell og erkebiskop Sigurd ble nedfelt i 1233. De gikk da gjennom privilegiene erkestolen hadde, og fant at biskopen skulle yte erkebiskopen hjelp ved palliereiser. Hjelpen skulle bestå av ½ av kirketienden, som de avtalte skulle svare til 30 mark sølv. I 1236 stadfestet kapitlet avtalen. I gjengivelsen av brevet går det frem at det var kapitlet som stadfestet avtalen.³⁴⁹ Trådte avtalen i kraft ble både biskop og kapittel berørt, fordi en betydelig del av ressursen bispesetet ellers hadde disponert ble overført til en annen institusjon innen kirken. Stadfestingen av denne avtalen styrket da erkestolen som institusjon.

Ved opprettelsen av hospitalet i 1270-årene var konge, biskop og kapittel involvert.³⁵⁰ Kong Magnus bidro med Peterskirken. Biskop Thorgils donerte fem eiendommer, både parter og hele gårder.³⁵¹ I tillegg ga han noen åkrer og enger like ved stedet for hospitalet. Kapitlet ga sitt samtykke til overføringene. Saken gjaldt kirkens økonomi, men samtidig rommet den også noe mer. Ved opprettelsen av hospitalet fikk byen nok

³⁴⁸ DN IV 344 og II 4.

³⁴⁹ 34: 191, 192

³⁵⁰ DN X 4.

³⁵¹ Aamot i ukjent sogn. Skjelsnes i Sjerunerø. Foldøen i Jelsa. Virag i Bakke. Sagland i Bjerkreim.

en institusjon, og den hadde betydning ikke bare for nærmiljøet, men for hele bispedømmet. Etableringen av hospitalet representerte på den måten en videreutvikling, og en styrking av det geistlige miljøet i byen. Kirken synes fullt utstyrt gjennom hele middelalderen. Fremdeles var der kalk og disk av sølv, alterklede og alterduk, lysestaker, messeserk og en messehagel av klosterverk tidlig på 1600-tallet.³⁵² Og selv om det da rapporteres at det ikke var noe inntekt til kirken, viser skattematrikkelen for 1647 at hospitalet hadde gods så langt øst i bispedømmet som i sognene Valle (Lista), Austad, Aa, Vanse og Herad.³⁵³ Donasjonen kunne derfor regnes som starten på en ny institusjon, som ville øke inntektene til byen og være en konkurrent i forhold til biskop og kapittel.

I 1429 la biskop Audun frem en sak på en synode i bispedømmet. Flere altere i domkirken hadde knappe inntekter. For at gudstjenestene ved altrene kunne opprettholdes ville han gi utstyr, og viderefordre inntekter fra bispedømmet til dem. Kapitlet samtykket. Det ble sagt eksplisitt at alle korsbrødrene var til stede.³⁵⁴ De økonomiske prioriteringene som ble gjort styrket altrene og dermed domkirken, og var på den måten institusjonsbyggende.

Både kapitlet og presten i Strand overførte i 1450 sine deler i Voster til biskop Gunnar.³⁵⁵ Båndene mellom de involverte var tette. Biskop Gunnar var selv tidligere kannik i Stavanger og var valgt av kapitlet bare vel fire år tidligere. Presten i Strand var også kannik, og dermed medlem av kapitlet samtidig som han var lokalprest.³⁵⁶ Både kapitlet, biskopen og lokalkirken var egne økonomiske subjekt. Transaksjonen kan derfor ses som en gave fra to involverte til en tredje. Biskopen samlet eierdeler i

³⁵² Grågås: Stavanger stifts og domkapitels jordebok ca. 1620 1986: 87.

³⁵³ Fladby og Gjermundsen 1993. Herad: 92, 94. Vanse: 97, 101, 102, 103, 104, 106, 107, 109. Aa:62, 68. Austad: 78. Valle: 218. Matrikkelen for Rogaland har ikke samme spesifisering av brukere og eiere i hver gård.

³⁵⁴ DN II 699.

³⁵⁵ DN IV 917.

³⁵⁶ DN IV 897.

Voster og fikk siden avlatsprivilegier til kirken der, han bygde med andre ord opp en institusjon. Kapitlets overføring hjalp dermed til med å etablere stedet for biskopen.

3.8.2 Eiendomstransaksjoner

Eiendomstransaksjonene omfatter her makeskifter, provent og mottak av bøter. Makeskiftene var en viktig del av forvaltningen. Samlet de godset fikk eieren en lettere innsamlingen av leieinntektene. Provent var kjøp av kost, losji og eventuelt pleie, og ble som bøter vanligvis betalt med jord. Disse ordningene drøftes derfor i kategorien eiendomstransaksjoner.

Makeskifter

I 1319 fant et makeskifte sted mellom biskop Håkon og kapitlet.³⁵⁷ De to hadde felles eierinteresser i tre gårder: Søndena, Mjølhus og Hanekam. Skiftet begrunnes i at sameiet gjorde det vanskelig å få bygslet bort gårdene, og det forringet ansvaret for bygningene der. Det var i begge interesse å optimalisere interessen for eiendommene, for uten bygseltakere ville de heller ikke få avkastning av dem. Saken kan derfor sies å være en del av forvaltningen ved bispesetet, ved at kapittel og biskop samarbeidet.

Sysselmannen i Bergen, Eindrid Ivarsson, skiftet i 1347 skyld fra seks av sine gårdparter med fire av kapitlets.³⁵⁸ Skiftet ble foretatt i biskopens målstue i Stavanger. Til stede var biskop Guttorm, to alterprester fra domkirken, kapitlets ombudsmann og to av kannikene. Skiftet omfattet jord som lå til to prebender. Kannikene som var til stede var innehaverne av disse prebendene. Jorden som gikk ut av prebendene lå i østre Agder, jorden som kom inn lå i rundt Egersund. For kapitlet kom prebendegodset nærmere Stavanger, noe som ville lette tilsyn med godset og oppbørsel av inntekt fra det. En slik reorganisering var dermed gunstig, både for prebendeinnehaverne og kapitlet. At jord som lå til bispesetet var velfungerende må ha vært gunstig også for

³⁵⁷ DN III 116.

³⁵⁸ DN IV 323.

biskopen, selv om den lå til kapitlet. Skiftet kan på den måten ses som en del av forvaltningen ved bispesetet. Både biskop og kapittel innseglet dokumentet.

En tredje sak viser at kapitlet skulle gi sitt samtykke i makeskifter der kirkens jord inngikk. I desember 1392 kunngjorde biskop Olaf hvordan fordelingen av landskyld fra Høyland skulle være.³⁵⁹ Bakgrunnen var at den tidligere kirkevergen ved Høyland hadde satt seg i gjeld til kirken. Enken etter ham hadde derfor testamentert gården med samme navn, til prest og kirke der. Avkastningen skulle deles likt mellom de to. Fra gården hadde det vært trukket et pund korn til domkirken hvert år, men all landskyld fra gården hadde vært tatt hånd om av kannik og prest på stedet, Svein. Den nye kirkevergen kom imidlertid til biskop Olaf og fortalte at kirken hadde vært til nedfalls da han tok over, men var nå forbedret. Kirkevergen mente han måtte få hånd om det som kirken eide, skulle han klare å ivareta den i fortsettelsen. Biskopen, officialen, en lagmann og flere gode menn fastslo da at gården Høyland fra da av skulle være delt mellom prest og kirke, slik det var ment i testamentet. En tilleggsbestemmelse trakk også kapitlet inn i saken. Ble noe ledig jord, så måtte presten gjerne makeskifte med kirken. En betingelse var likevel knyttet til det: skiftet måtte skje med samtykke av biskop og kapittel. Én årsak til at biskop og kapittel måtte samtykke kan være at det var snakk om kirkegods, men en annen kan være at presten på stedet også var kannik, og at kapitlet dermed var involvert.

Provent

Gunvor Olafsdatter tok provent i bispegården i 1313.³⁶⁰ Avtalen var at Gunvor skulle ha eget rom og underbu der. Måltidene skulle hun ha med biskopen, med mungåt til drikke, men fastedager med vann og festdager med øl. Følgeskona til Gunvor skulle være hos henne i høytidene, men under måltidene sitte med tjenerne. For sitt provent ga Gunvor gården Dalve. I avslutningen av brevet listes det opp de som var vitner til avtalen. Syv korsbrødre nevnes først, deretter syv legmenn og en klerk. Bare biskopen

³⁵⁹ DN IV 616.

³⁶⁰ DN II 115.

og kannikene nevnes som innseglere i brevet: «Ok till sandz vitnisburdar ok æuenleghrar aminningar settom ver wart insigli ok korsbrødr sitt insigli firir þetta bref ...». Ved å innsegle dokumentet sammen med biskopen samtykket kapitlet i avtalen som ble inngått.

En ny proventavtale for bispegården ble laget i 1325, da Gyrid Oddsdatter tok provent der.³⁶¹ Hun skulle også ha rom og underbu, og kost lik de som satt med biskopen. Også Gyrid betalte med jord. Seks kanniker og to lekfolk var vitner. De som innseglet avtalen sies å være biskopen og kanniker: «Ok till sandz vithnisburdar ok æfueleghrar aminningar sættom ver vaart jnscighli ok korsbrødr sit jnscighli firir þetta bref ...». Ordlyden i avtalene fra 1313 og 1325 er lik, noe som tyder på at et fast oppsett ble brukt. I 1325 hang ni segl under, som må bety at ved siden av biskopen og kannikene innseglet også de to lekmennene. Det som for utstederne var verdt å poengtere i dokumentet var likevel at biskopen og kannikene bekreftet avtalen med sine segl. De seks kannikene representerte sannsynligvis kapitlet.

I en avtale fra 1370, går det frem at kapitlet hadde godkjent den: «tæikit Gudrunu Halsteins dottor (...) till prouentu kono j biscups garde j Stafuangre med samþykt capituli. ok korsbrødra».³⁶² Biskop Botolf bekostet oppholdet. Han betalte med å overføre bøker fra sitt private eie til bispesetet. Å ta inn proventklienter ga inntekter, om godset som ble skutt til var dekkende og oppholdet fikk en rimelig varighet. Ble avkastningen dårlig, eller proventtakeren levde lenger enn forventet, kunne avtalen gi økonomisk tap. Bøker som vederlag for klientens opphold ga ingen årlig avkastning, selv om bispesetets formue økte. I avtalen sies det klart at den var gjort med samtykke av kapitlet. Det kan ha vært viktig å få frem, fordi biskopen selv var giver og den som inngikk avtalen med proventklienten, og betalingsmiddelet var uvanlig. Avtalen ble innseglet av biskopen og kapitlet.

³⁶¹ DN IV 167.

³⁶² DN IV 494.

Bøter

I 1321 var syv kanniker, en alterprest og fem legmenn samlet i målstua i bispegården for å bevitne at Kåre Thorkelsson hadde avhendet nær 20 mmb jord til bispesetet.³⁶³ Saken hadde startet noen år tidligere. Først hadde Kåre overdratt en innløsningsrett på jord til biskop Ketil, i 1317. Den hadde Ketil benyttet til å løse inn jord i Nes i Vinje. Deretter hadde Kåre solgt mer jord i Nes til biskop Håkon, og overdratt en ny innløsningsrett i samme gård, i 1319.³⁶⁴ Når de i 1321 skulle bevitne samtlige av disse transaksjonene, kom det også frem at en del av overføringen gjaldt bøter. Dokumentet ble dermed også en kvittering for at bøkene var betalt. Syv kanniker nevnes blant de tretten vitnene innledningsvis.

Biskop og domkapittel kunngjorde i 1349 at de utnevnte to prester til å stevne og avgjøre i en sak om en landskyldgave til domkirken.³⁶⁵ Ivar Ormsson hadde gitt kirken fem gode laupsbol fra Atletveit i sitt testamente. Ivars mor hadde vist dem hvor jorda lå. Den hadde far til Ivar kjøpt av Ingebjørg og mannen hennes. Ingebjørg hadde eid området sammen med sin søster, Sigrid, men søstrene hadde ikke skiftet eiendommen ved salget til Orm. Saken tyder på at det var denne manglende utskiftingen som hindret overføring av landskyld til domkirken. Det var bakgrunnen for at biskop og kapittel i fellesskap ga fullmakt til presten Orm til å stevne Sigrids mann for å få delt jorden, og ombud til presten Peter i Jelsa for å stille på vegne av dem i denne saken. I brevet er det innledningsvis biskop og kapittel som hilser, deretter utlegges saken, så følger bestemmelsene om hvordan den skal håndteres videre. Dette var en felles handling, kapitlet ga fullmaktene sammen med biskopen. I det ligger også implisitt et samtykke fra kapitlet. Det er ikke oppgitt hvem som innseglet brevet, men utgiverne av DN opplyser at seglene mangler, så det må ha vært mer enn ett. I lys av brevets

³⁶³ DN IV 147.

³⁶⁴ DN IV 120, 129.

³⁶⁵ DN IV 344.

innledning og innhold er det sannsynlig at det var biskop og kapittel som innseglet dokumentet.

3.8.3 Gravplass i domkirken

Thorgeir Petersson gjorde sitt testament høsten 1310.³⁶⁶ Han valgte seg gravsted i domkirken, og ga til den og kapitlet. Etter erklæringen om at han var syk, men tilregnelig, og at han ga sin sjel til Gud, følger hans valg av siste hvilested. Deretter regnes de som skulle ha gaver opp: domkirken, kapitlet, og flere lokale kirker i byen. Thorgeir regisserte også utferden. Følget med kisten hans skulle møtes. Navnet skulle føres inn i korsbrødrenes alterbok. Han ga voks til Martinskirken og domkirken. Ved begge kirkene skulle det ofres. Selv hadde han ikke segl, derfor ba han en prest, bymann og korsbrødrene om å innsegle. Korsbrødrene brukte kapitlets segl, noe som gikk eksplisitt frem: «korsbroeðr setia kommuns jnsigli firir þetta bref». Saken kan ses som en vanlig testamentutstedelse, hvor kapitlet var en av flere mottakere, og en av innseglerne. Samtidig ble bispesetet involvert, i og med at saken også gjaldt gravplass i domkirken. Med bruk av seglet stadfestet kapitlet innholdet. Biskopen er ikke nevnt som tilstedeværende eller som innsegler. Kapitlet ser derfor ut til å ha håndtert saken på egen hånd.

En sak noen år senere viser at både biskop og kapittel godkjente gravlegging i domkirken. Av det omfattende testamentet fra Magnhild Ketilsdatter i 1326 gikk det frem at hun skulle ha gravsted der. Det hadde biskopen gitt henne anledning til, og kapitlet hadde samtykket i at liket hennes skulle gravlegges i domkirken: «likam min Sviptunss kirkiu j Stawangre at grafuaszt ... eptir Þi sem virdulæghr herra Hakon ... biskup i Stawangre gaf mer, medr samðykt brædra sinna».³⁶⁷ Testamentet viser at kapitlet var medvirkende i saken.

³⁶⁶ DN IV 85.

³⁶⁷ DN IV 169.

3.8.4 Kirkevergens regnskap og disposisjoner

Kirkevergene var innsatt i ombudet av biskopen, og hadde som oppgave å ivareta kirkenes formue slik at den rakk til vedlikehold og nødvendige nyanskaffelser. De skulle avlegge regnskap for hver periode, som vanligvis var tre år. Normalt skulle biskopen kvittere for dette. Domkapitlet kunne godkjenne regnskapet om han ikke var til stede. Foruten en kvittering i 1436 gitt av kanniken Olav Eriksson, uttrykkelig på vegne av biskopen³⁶⁸ så ses biskopen som den som kvitterte kirkevergene.³⁶⁹

Kapitlet bekreftet i 1415 en disposisjon vergen for Randabergs kirke hadde gjort. Bratt Bergulfsson hadde utført arbeid på kirken, og kirkevergen hadde derfor gitt ham halvannet mannsverk i gården Frøland som vederlag. Det hadde kommet inn til kirken under den forrige vergen, Ivar Ottarsson. Brevet viser til at det var «Þat sem Jwar Ottarsson vttaghdhe kirkiunne fyrnæmfdrhe j reikningskap».³⁷⁰ Regnskapet må være det ordinære kirkeregnskapet. I denne saken var det altså kirkevergens utbetaling som godkjennes, ikke selve regnskapet som kvitteres. Overføringen av mannsverket var en ressurs som lå til kirken, og måtte derfor godkjennes. Ved at kapitlet innseglet ville transaksjonen være bekreftet. Siden biskopen skulle godkjenne regnskapet, ville det være nærliggende at han også skulle ha godkjent slike overføringer. Ved at kapitlet innseglet dette dokumentet, medvirket de også i forvaltningen, her i biskopens overordnede økonomiske ansvar overfor de lokale kirkene.

3.9 Bispesetets rom

I det foregående er 15 saker trukket frem for å vise samvirke ved bispesetet. I kildene er det for 10 av sakene bare angitt «Stavanger» som sted for hvor saken ble tatt opp eller brevet ble utstedt. Disse sakene angikk stadfesting av avtalen om hjelp i forbindelse med palliereiser fra 1236, testamentet fra 1310, proventavtalen fra 1313, makeskiftet fra 1319, proventavtalene fra 1325 og 1370, fullmakten som ble gitt to

³⁶⁸ DN I 754.

³⁶⁹ DN IV 963, XV 101, 110, XXI 716, 832.

³⁷⁰ DN IV 799.

prester til å stevne og dømme i 1349, godkjenningen av kirkevergens disposisjon i 1415, samtykket i refordelingen av kirkelige inntekter i 1429 og overføringen av deler i Voster i 1450. Sakene er spredt over tid og forvaltningsområde.

Bare to av de 15 sakene hadde ukjent opphavssted. Den ene var opprettelsen av hospitalet i 1270-årene, den andre var testamentet fra Magnhild fra 1326 angående gravplass i domkirken.

Tre av sakene ble tatt opp i bispegården. Den første er eiendomstransaksjonene med Kåre, og innfrielse av boten hans, i 1321. Da kunngjorde tretten vitner at boten var innfridd. Syv av dem var korsbrødre, én var alterprest og fem var legfolk. Saken var altså omfattende, med hensyn til antall vitner og ved at flere transaksjoner inngikk i samme sak. Den andre saken er makeskiftet i 1347. Sysselmannen i Bergen og kapitlet var de to partene. Saken gikk i biskopens målstue. Sysselmannens status kan delvis forklare det, fordi han var en av tidens stormenn, med en sentral rolle i kongens forvaltningsapparat. At biskopen selv deltok i denne saken, og stilte egne lokaler til disposisjon, ga nok kapitlet økt autoritet i forhandlingene. Den tredje er gaven til Høyland prest og kirke, fra kirkevergens enke i 1392. Der var to biskoper til stede, Olav av Stavanger og Hallgeir. Hallgeir hadde titulert seg som biskop av Færøyene tidligere samme år, da han var i Oslo og samtykket i en retterbot fra dronning Margrete.³⁷¹ Opprinnelig var Hallgeir innsatt i embetet i Stavanger, men ble raskt flyttet videre. Til stede var også kannik og prest i sognet det gjaldt, officialen, lagmannen i Ryfylke og flere andre. Saken hadde et lokalt preg, men de involverte var av høy rang. Sakene hadde altså visse fellestrekk. De var vesentlige enten i omfang eller ved at partene hadde høy status.

Jeg vil trekke frem ytterligere to saker som gikk i Stavanger, den ene hos kapitlet i deres setestue, og den andre hos biskopen i hallen i bispegården. Sakene berørte ikke biskop eller kapitell, likevel gikk de i deres husvære. I 1330 kunngjorde biskop Eirik at

³⁷¹ DN VI 338.

han var i korsbrødrenes setestue og overvar salget av odelsjord i gårdene Byre og Sandanger, fra Peter Petersson til Arnbjørn Ogmundsson.³⁷² Som vitner var også kanniken Torkel, presten i Martinskirken og tre andre menn. Ingen geistlige eller kirkelige institusjoner var part. Likevel sto biskopen for saken, en kannik og en lokal prest var vitner, og stedet var kannikegården. Gjennom å la saken gå i sitt lokale, ble kapitlet på indirekte vis medvirkende. I 1385 overførte drottseten Ogmund Finnsson jord til sin hustru Katarina Knutsdatter.³⁷³ Hun fikk godset som kompensasjon for de 100 mark sølv hun hadde med inn i ekteskapet. Til stede var biskopen, to lagmenn, kapitlet og flere andre gode menn. Kapittel og biskop innseglet brevet, sammen med lagmennene. Når saken skulle føres i Stavanger, var det nok naturlig at biskopen som byens øverste myndighet stilte med lokale. Høy rang og stort omfang av delaktige synes altså å være felles for sakene som gikk i bispegården.

3.10 Konklusjon

Gjennom en dikotomisk tilnærming har jeg i det foregående belyst forholdet mellom biskop og kapittel, først gjennom et konfliktperspektiv og deretter gjennom et fokus på samvirke. De to innfallsvinklene representerer ulike tema, men også ulike tidsperspektiv. Til striden var det mange kilder fra en kortere periode, til samvirke var det færre kilder fra en lengre periode.

Striden i 1290-årene synes å ha brutt ut over retten til bispedelen av tienden fra Finnøy. Denne inntekten ble overført fra biskop Torgils til kapitlet i 1266, og krevd tilbake av biskop Arne før desember 1294. Biskopens argumentasjon var tredelt, og rettet seg mot a) økonomi, b) beskyttelse av bispeembete, og c) grensen mellom den verdslige og geistlige sfæren. Samtlige argument virker etter denne gjennomgangen svekket eller lite hensiktsmessige.

³⁷² DN VI 134.

³⁷³ DN I 493.

Dersom økonomien var en maktpåliggende grunn til å få inntekten tilbake, så burde den vært tilbakekalt lenge før 1294. Biskop Arne ble innsatt i embete 1277, men hadde da allerede vært en stund ved bispesetet. Han kjente altså godt til forholdene. Om den generelle økonomiske situasjonen var vanskelig, så kunne han ha agert mye tidligere. Vi ser også at biskopen i 1283 overførte Faxstad til kapitlet, en handling som kunne vært utsatt, eller mindre i omfang, om økonomien var anstrengt. Bybrannen, som også skadet domkirken, var i 1272. Gjenreisningen var nok krevende, men dersom situasjonen var prekær er det påfallende at Finnøytienden ikke ble krevd tilbake før etter at det vesentligste av gjenreisningen foregikk, i Arnes periode. Det økonomiske argumentet synes å være et vikarierende motiv heller enn kjernen i konflikten.

Argumentet med beskyttelse av bispeembete kunne også ha vært fremført lenge før. Arne hadde vært biskop i en årrekke i 1294, og spørsmålet om hva en biskop kunne bestemme med virkning ut over sin embetstid kan ikke ha kommet plutselig på. Også for den tredje delen av biskopens argument kan tidsaspektet sies å ha gyldighet; grensen mellom verdslig og geistlig sfære hadde vært et omstridt tema gjennom hele biskop Arnes embetstid. Han kunne agert tidligere dersom dette argumentet var maktpåliggende å dra opp.

Tidspunktet Arnes dom kom på svekker altså hans argumenter. Min tolkning er at tidspunktet leder oss mot at det nærmet seg tiden for hevd. Hadde ikke Arne agert i 1294, så kunne tiden bli for kort til å føre prosessen til den avslutningen han ville ha, før kapitlet kunne kreve å ha hevd på tienden. I forhold til dette tidsperspektivet sto mye på spill. Tidspunktet kan også ha vært påvirket av striden som pågikk i Nidaros, der kapitlet nettopp hadde nedfelt sine krav for medvirkning ved bispesetet og i stiftet. Begge steder synes kapitlene å ha vokst seg sterke, og denne makten kan Arne ha forsøkt å begrense ved å vise sin suverenitet som kirkelig fyrste.

Kapitlet fikk gjennomslag, på det økonomiske, symbolske og institusjonelle feltet. Gaver til bispesetet skulle deles likt mellom biskop og kapitell, om ikke gaver hadde spesifisert hvem som skulle ha hva av gaven, og kapitlet skulle få ha et eget offerkar

på høyalteret i domkirken. Disse bestemmelsene var av økonomisk betydning. Samtidig var offerkaret og dets plassering av symbolsk verdi. Høyalteret var det mest fremtredende alteret i domkirken, og ved å ha et eget offerkar der ble også kapitlets tilhørighet til domkirken og kannikenes rett til sete i koret bekreftet. Retten til deltakelse i tilsetting i kirkelige stillinger var av institusjonell betydning, da disse posisjonene var sentrale for kirkens organisasjon og virke. Disse rettighetene synes ikke å ha vært nye, men å ha dem prøvd og bekreftet må ha gitt en tydeligere grenseoppgang mellom de to institusjonene.

Biskopens argumentasjon viser oss en tydelig oppfatning av biskop og kapittel som adskilte institusjoner, hvor biskopen synes å ha sett sin posisjon truet. Derfor kan biskopen ha gått inn i en forsvarsrolle. Kapitlet på sin side fremstår som svært kompetent. Det tok saken direkte til Roma, og sørget for å kunne dokumentere at prosessen ble ført ifølge riktig prosedyre. Slik striden utviklet seg kan vi se at kapitlet fikk rett; kjennelsene gikk i kapitlets favør. Samtidig viser konflikten at biskopen hadde minst like mye makt; uansett om kapitlet fulgte de rette spillereglene og fikk rettslig gjennomslag, så beholdt jo biskopen sin posisjon.

Ser vi striden i en videre kontekst enn den lokale kan vi se at hertugens støtte til kapitlet var viktig, samtidig kunne den være en kime til splid. Ved å styrke kapitlet styrket hertugen en institusjon som kunne begrense biskopens makt. Av mer prinsipiell karakter er at han dermed svekket en makt som hadde en liknende oppbygging som sin egen; et hierarki der en fyrste tronet øverst. Biskopen var fyrste i sitt bispedømme, under erkebiskop og pave, slik den verdslige makten var det i sitt domene. Et rådgivende organ som kapitlet var en annen type makt. Hertugens støtte til kapitlet bidro dermed til å begrense biskopens makt på to måter.

Tidsrommet striden utspilte seg i har også betydning for fortolkningen av den. På slutten av 1200-tallet var kapitlene blitt sterke, uavhengige institusjoner. De hadde avklarte rettigheter på flere områder, sedvane på andre, de hadde prebendegods, i Stavanger også et fellesbord. Når det fra sentralkirkelig hold ble åpnet for å innskrenke

kapitlenes makt igjen, så ga det en biskop rom til å styrke sin egen posisjon. Det kan ha vært i dette bildet biskop Arne hevet røsten for å beskytte embetet sitt. Fra England vet vi også at det hadde vært flere konflikter som nettopp gikk på at biskopen trakk tilbake tidligere gitte privilegier, utover nettopp 1200-tallet. En større sammenheng, som den generelle tendensen innen kirken, med sterkere kapitler, synes å ha sterkere forklaringskraft til striden enn en lokal økonomisk konflikt eller et provinsielt trekk. Striden i Stavanger gir gjenklang av denne felleskirkelige tendensen.

Om vi motsatt går tettere på samvirket mellom de to institusjonene utfylles bildet. Kapitlets medvirkning ses i hovedsak innen økonomiske anliggender, men sakene dekker likevel et bredt spekter. Godsforvaltning preger materialet, som overføringer til institusjoner, gaver, testamenter, betaling for bot, provent eller arbeid på en kirke, makeskifter og salg. Rollen til kapitlet var å bekrefte avtaler, gjennom å kunngjøre, være vitner og sette sitt segl under dokumentene. Kapitlet opererte ikke alene, men var ofte den ledende autoriteten i sakene, og synes å ha gitt legitimitet gjennom sin delaktighet. For de fleste av sakene ble bare Stavanger satt som stedsangivelse, men når de involverte var statuspersoner, på riksnivå, ble det nevnt at saken gikk i biskopens husvære. Materialet gir ikke grunn til generalisering, likevel er det egnet til å kaste lys over kapitlets virksomhet som institusjon, innen rammen av bispesetet. Kildene dekker en periode på over 200 år, de viser en rekke ulike saker kapitlet var involvert i, og de viser kapitlets rolle i dem.

Konflikten i Stavanger er godt dokumentert, men sett i et større perspektiv så gjaldt den bare for en kort periode. Kildene til kapitlets deltakelse i forvaltningen utfyller bildet, men de er i hovedsak fra tiden etter striden. Med avklarte rettigheter i løpet av 1200-tallet, så ble også de råd og samtykker kapitlet ga mer reelle, fordi kapitlet kan forstås som uavhengig av biskopen.

I den neste delen tar jeg opp administrasjonen av bispedømmet. Der fokuserer jeg på den ikke-residerende delen av kapitlet, ved å gå inn på hvilke funksjoner de lokalt residerende kannikene hadde.

4 Lokale steder med kannik som prest

4.1 Innledning

Fra å se på forholdet mellom biskop og kapittel beveger jeg meg her over på det andre av de tre hovedområdene i undersøkelsen: forholdet mellom bispesetet og lokale kirkesteder. Det sentrale nivået i bispedømmet må ha hatt noen lokale nedslagsfelt, noen steder med karakter av knutepunkt i kirkeorganisasjonen. Slike steder, vi kan kalle dem signifikante, er det jeg ser etter innen dette hovedområdet.

For å finne lokale steder som hadde en slik posisjon anvender jeg en filtreringsprosess, som en metode som kan få frem hvilke steder som var arena for én eller flere viktige funksjoner. De stedene jeg ser etter får jeg frem gjennom fire ulike spørsmål, men alle spørsmålene retter seg mot *hvor* noe var. Jeg spør i dette kapitlet etter a) hvor det var prester som også var kannik, og i de følgende kapitlene etter b) hvor det var proster, c) hvor biskopen kom på visitas, og d) hvor sjelegavene ble overført. Hvert spørsmål blir slik et filter jeg bruker opp mot materialet, og filtreringsprosessen gir svar i form av at ett eller flere steder som hver funksjon var knyttet til blir synlig. Hvert svar danner da et lag, og når vi legger de fire lagene over hverandre kan vi se hvilke steder som hadde nedslag fra det sentrale nivået, og hvilke steder det eventuelt knyttet seg flere funksjoner til. Steder som blir synlige med flere funksjoner drøftes spesielt, med henblikk på hva slags lokale sentre de var.

I dette kapitlet filtrerer jeg altså materialet ut fra hvor det var prester som også hadde en annen posisjon i kirkeorganisasjonen. Kannikene var medlemmer av sin egen institusjon, og de var biskopens rådgivere og nærmeste medarbeidere. En kobling av et lokalt embete og en sentral posisjon ved bispesetet knyttet det lokale og sentrale nivået sammen, på personnivå.

I tilknytning til kartleggingen av hvilke steder som synes å ha vært signifikante, så tar jeg opp hvilke virkeområder og sakstyper vi kan se prestene med kombinerte stillinger i. I forhold til virkeområde så ser jeg på om de opererte mest innen grensene av det

sognet de var knyttet til, eller om de også opererte utenfor og i tilfelle hvor omfattende område de virket i. I forhold til sakstyper så ser jeg på hva slags saker de var involvert i, om det var typisk lokale saker eller om de hadde en annen karakter sett i lys av at prestene også var kanniker. Jeg ser altså på hvilken rolle prestene med kombinerte stillinger spilte på sitt lokale sted, og derigjennom hvordan interaksjonen foregikk mellom disse nivåene.

Kildematerialet til denne drøftingen er i hovedsak diplomer. Materialet kan ha noen iboende skjevheter som gir utslag også for denne tematikken. Kildene er ulikt fordelt tidsmessig, den tidlige periode vet vi lite om. Bispesetet hadde eget arkiv, primært for kapitlet og biskopen. For kannikene som var lokalt kan det ha medført at også forhold rundt den lokale situasjonen ble arkivert, men mer generelt kan vi anta at kannikenes virke sentralt er bedre dokumentert enn deres virke lokalt. Selve kunnskapen om arkivering som kannikene nok har hatt, kan i seg selv ha medført at det ble flere kilder bevart der prestene også var kanniker, enn andre steder.

4.2 Lokale steder med kombinerte stillinger

Jeg tar i det følgende utgangspunkt i de lokale stedene, fra øst i bispedømmet og vestover. For hvert sted presenterer jeg funnene i en tabell. I tabellene fører jeg opp navnet på den personen som var både prest og kannik, slik det er gitt i kilden. Her tar jeg også med opplysninger om lokale prester som synes å bare ha hatt dette embetet, for å få et bilde av hva kildesituasjonen er for de ulike stedene. Jeg fører deretter opp årstallet, slik at tabellen gir en oversikt over når vi ser kombinasjonene og hvilken varighet de hadde. En del av kildene er omtalt nærmere, da opplysningene ikke alltid er eksplisitte eller entydige. Etter gjennomgangen av materialet går jeg inn på virkeområdet til prest og kannik, deretter går jeg inn på saksområdene de ses i.

Fordi det har blitt synlig at enkelte prester også kombinerte embetet med å være prost, tar jeg også det med i tabellen. Jeg merker altså av om det fremkommer om det på et sted der det var en prest som også var kannik, i tillegg var en lokal prest var prost. Enkelte steder ses den lokale presten som både kannik og prost på samme tid. Slik blir

bildet av kombinasjonene mest riktig. Først i neste kapittel går jeg imidlertid nærmere inn på prostene.

4.2.1 Øyestad

For Øyestad kan ni prester knyttes til stedet. Den tidligste vi kjenner til er fra 1320, den seneste fra 1513. En periode på nær 200 år synligjøres altså for Øyestads del. Bare tre av de ni er kjent fra perioden før svartedauden, ellers er de fleste kjent fra seinmiddelalderen.

Tabellen på neste side viser at flere prester i Øyestad også var kannik eller prost, men det ses ingen prester med begge disse stillingene samtidig. Kombinasjonen prest og kannik ses både på 1300-tallet og fra midten av 1400-tallet og fremover. For to av prestene er det nødvendig med en nærmere drøfting. Først gjelder det Geirmunds tilknytning i 1320, og deretter Eiriks roller i perioden 1338-1374.

Tabell 3 Øyestad

Navn	Årstall	Prest	Kannik	Prost	Kilde
Geirmund	1320	X		X	DN I, 160
Narve	Før 1338	X			DN IV, 232,233
Eirik	1338	X	X		DN IV, 232
Eirik	1338	X	X		DN IV, 233
Eirik Ivarsson	1374	X	X		DN I, 427
Simon Sigvætsson	1396	X			DN II, 545
Simon	1400	X			DN XIII, 55
Gunnar Jonsson	1413	X			DN XVIII, 46
Gunnar Jonsson	1414	X			DN I, 642
Nicolos Helgesson	1429	X		X	DN IV, 837
Nicolos	1430	X			DN IV, 842
Olaver Torstensonn	1453	X	X		DN XVIII, 70
Olaver þorsteinsson	1458	X	X		DN IV, 942
Olaver	1462	X			DN XII, 230
Guttorm Monsson	1486	X	X		DN XXI, 618
Eirik Nilsson	1513	X	X		DN XXI, 713

Kilde: DN

Geirmund er satt opp i tabellen som både prest og prost, og disse opplysningene går frem i et dokument fra 1320. Han var da vitne i en sak om medgift, sammen med fire andre prester. Geirmund nevnes først av vitnene: «Þæma godom monnum hiaverandum sira Geirmunde profast. sira Eiriki a Sundaleidi. sira Þorgylsi aa Fyrði. sira Ifuar j Þrumu sira Rolfue gamle j Hiss.»³⁷⁴ Av de andre som var til stede så var altså Eirik fra Sønedeled, lengst øst i Agder, Torgils var fra Fjære som var nabosogn til Øyestad, Ivar var fra Tromøy som var nabosogn til Hisøy, og Hisøy var stedet hvor Rolf gamle kom fra. Det var da prester i flere sogn langs kysten fra Fjære til Sønedeled som var samlet for å bevitne avtalen om medgift. Fordi det ikke er nevnt noen prest fra Øyestad i brevet, og Geirmund ikke gis noen stedlig tilknytning, så er det sannsynlig at han var den som var presten der. Denne tolkningen styrkes av at det også seinere var proster knyttet til Øyestad, slik vi ser i 1429.

En prest ved navn Eirik er nevnt i tre dokumenter. De to tidligste er fra 1338 og gjelder nok samme person: han som skulle bli prest i Øyestad etter at den forrige der, Narve, var død. I det eldste brevet var Eirik en av dem som utstedte en vidisse hvor det fremgikk at arvingene etter Narve hadde solgt store deler av arven etter ham, til biskopen.³⁷⁵ Der tituleres Eirik som prest i Øyestad. I det andre brevet var han en av to som fikk del av denne arven, og tituleres der bare som prest, uten noen stedstilknytning. Tilknytningen må likevel fremdeles ha vært Øyestad, gitt nærheten i tid. Spørsmålet er om denne Eirik, kjent fra 1338, også var kannik?

Biskopen hadde altså kjøpt opp gods og løsøre etter Narve, for så å gi det videre. De to som mottok verdiene var Eirik og Salmund, begge kalt prest i dokumentet.³⁷⁶ Av utgiverne av DN er de omtalt som kanniker, men i brevet er de bare kalt «sira Salmundi. ok sira Eiriki». Salmund er kjent som kannik fra andre dokumenter, og han ble rådsman for kapitlet.³⁷⁷ At Salmund var involvert i overføringen av gods og

³⁷⁴ DN I 160.

³⁷⁵ DN IV 232.

³⁷⁶ DN IV 233.

³⁷⁷ DN IV 323.

løsøre fra Øyestad kan derfor ha vært naturlig fordi han hadde en slik rolle. En alternativ forklaring kan være at hans involvering hadde å gjøre med at han var knyttet til Vanse, som prest der.³⁷⁸ At Eirik fikk deler av arven sammen med Salmund kan tolkes i to hovedretninger. Den ene er at fordi Eirik ble den etterfølgende presten på Øyestad overtok han en del av det som hadde vært der. Den andre er at Eirik også var kannik, og derfor fikk overført det som biskopen selv hadde kjøpt derfra. Denne siste tolkningen mener jeg er mest plausibel, fordi det er lite som taler for at biskopen skulle ønske å kjøpe opp gods og løsøre etter en lokal prest, for så bare å la det følge det samme lokale stedet videre, uten noen annen tilknytning til stedet enn før. Dersom en kannik også ble prest der, så ville det bety en tettere tilknytning til bispesetet. En slik sammenheng gir mening til biskopens handling med å kjøpe opp verdier og overlate det til stedet og den nye presten der.

En senere og tredje kilde omtaler også en Eirik, og også han kan knyttes til området ved Øyestad. Kanniken Eirik Ivarsson omtales i 1374, i forbindelse med at han hadde gitt 9 merker gull for en medgift for sin slektning Ingrid.³⁷⁹ I avtalen inngikk pant i tre gårder øst i Agder.³⁸⁰ Øyestad ligger sentralt i forhold til eiendommene, med grense til to av sognene de lå i, og nært til det tredje. Selve brevet ble utstedt på Holt, og presten der hang også sitt segl under. Eirik var ikke utsteder av brevet eller vitne til avtalen, han var jo den som mottok kvittering på hva han hadde bidratt med av verdi. Om han også var prest i Øyestad blir her et sentralt spørsmål, fordi det kunne indikere at denne Eirik var den samme som den Eirik som var nevnt i 1338. I så fall ville en prest og kannik være belagt på stedet både i 1338 og 1374.

I kvitteringen fra 1374 ble Eirik bare kalt for kannik i Stavanger, ikke for prest. En kunne forvente at dersom Eirik også var prest i Øyestad, så ville det blitt tatt med i tituleringen av ham. Brevet ble gjort i området like ved, og flere av de involverte i

³⁷⁸ Salmunds rolle i forhold til arven og i forhold til hans tilknytning til Vanse drøftes seinere i kapitlet.

³⁷⁹ DN I 427.

³⁸⁰ Nes i Østre Moland, Hegland i Holt, Haugsjø i Froland.

saken og utstedelsen var tydeligvis lokale. Derfor skulle det være vel kjent hvilke stillinger denne Eirik hadde. På den andre siden, så er det eksempler på at ikke alle titlene en innehaver hadde nødvendigvis ble brukt. Prest og kannik Olaf Thorsteinsson ble heller ikke nevnt med begge titlene samtidig i de brevene som han kan ses i. At Eirik bare kalles for kannik vil dermed ikke si at det bare var den stillingen han hadde.³⁸¹ Kilden fra 1374 kan derfor tolkes som en indikasjon på at presten fra 1338 og kanniken fra 1374 var samme person, grunnet navnelikhet og tilknytning til Øyestad. Tidsrommet er likevel langt, det er 36 år mellom disse to kildene. Kan det likevel være snakk om samme person?

Den kanoniske alderen var 21 år for klerker uten sjelesorg i embete, og 25 for de med.³⁸² Det vil si at den Eirik som i 1338 ble sogneprest etter regelen måtte ha vært minst 25 år da han overtok Øyestad sogn etter Narve. Om det var den samme Eirik som nevnes i forbindelse med hjelp til medgiften, så må han da ha vært minst 61 år i 1374. Tidsrommet, og alderen, er altså ikke noen hindring for at Eirik i 1338 og 1374 kan ha vært den samme personen.³⁸³ I denne sammenhengen regner jeg det for det mest sannsynlige, derfor er Eirik satt opp som både prest og kannik i tabellen.

4.2.2 Tveit

To dokumenter knyttet en geistlig til Tveit, fra slutten av 1370-tallet til 1400. Det er altså få kilder som viser en geistlig der.

Tabell 4 Tveit

Navn	Årstall	Prest	Kannik	Prost	Kilde
Håkon Valdjuřsson	1379	X	X		DN I, 459
Håkon Valdjuřsson	1400	X	X		DN XXI, 220

Kilde: DN

³⁸¹ Bruk av titler kunne variere, og avhenge av sammenhengen personen opptrådte i. Se drøftingen av bruk av tittel som indikasjon på sosial status i kapittel 4.

³⁸² Gallén 1980-82: 229. Kanonisk alder. *KLNM* 8.

³⁸³ Se for eksempel tidsrommet kildene til prest, prost og kannik i Vanse, Andor Halsteinsson, er fra. Det tidligst dokumentet som omtaler ham er fra 1429, det seneste er fra 1469.

Tabellen viser at den samme personen var både prest og kannik. Fordi vi ikke har kilder som viser andre prester til stedet, er det ikke mye vi kan si om varigheten av denne kombinasjonen ut over det tidsrommet Håkon fungerte i.

4.2.3 Vanse

Åtte prester kan knyttes til Vanse, og blant dem var det flere som også var kannik, prost, eller begge deler. Dokumentene strekker seg over tidsrommet fra 1311 til utpå 1500-tallet.

Tabell 5 Vanse

Navn	Årstall	Prest	Kannik	Prost	Kilde
Bård	1311	X			DN IV, 90
Salmund	1328	X			DN VI, 178
Einar Jonsson	1346	X		X	DN XII, 95
Øyvind	1346	Vicarius			DN XII, 95
Andor Halsteinsson	1444	X	X	X	DN IV, 891
Andor Halsteinsson	1446	X	X	X	DN VI, 498
Andor Halsteinsson	1468	X	X		DN IV, 966
Andor Halsteinsson	1469	X	X		DN VI, 967
Erengilz Pedersonz ³⁸⁴	1485	X	X		DN VIII, 413
Guttorm Monsson	1523	X	X		DN VI, 688
Guttorm Monsson	1527	X	X		DN VI, 702
Andreas Laurensen	1526/31 ³⁸⁵	X			DN XV, 322

Kilde: DN

Vanse var et eget sogn. Det var også kirkestedet på Lista, halvøya mellom Lyngdalsfjorden og Fedafjorden.³⁸⁶ Lista var altså navnet på landskapet. Dette navnet brukes også en del i kildene, for å gi stedstilhørighet. I tillegg til Vanse kirke var der også et kongelig kapell i området, viet til St. Laurentius. Denne kirken var ikke en del

³⁸⁴ I testamentet til biskop Alf fra 1478 er kanniken Erengils nevnt. Han nevnes ikke som lokal preste der. En slik benevning er da heller ikke å forvente i dette testamentet, da det at han var en av biskopens menn må ha vært det sentrale. DN IV 987.

³⁸⁵ Dokumentet er datert til muligens 1526, alternative årstall som er gitt er 1530 og 1531. Min datering er derfor satt som 1526/31.

³⁸⁶ Rygh 1912: 205. Rygh skriver at navnet først ble brukt om kyststripen i Vanse sogn. Det gjaldt da området mellom havet og heien, men ble alt i middelalderen utvidet til også å gjelde hele det som var Vanse sogn.

av den ordinære kirkeorganisasjonen og er lite til stede i materialet.³⁸⁷ De ordinære geistlige som nevnes fra Lista, lokale prester, kanniker eller proster, knytter jeg derfor til Vanse. Fra 1311 til 1531 ses det prester ved Vanse, og flere av dem hadde andre stillinger i tillegg. Den tidligste kombinasjonen som ses var prest og prost, mens det fra midten av 1400-tallet og fremover ser ut til at presten også var kannik i Stavanger og i noen tilfeller også prost. Noen kommentarer kan knyttes til Salmund i 1328, til dokumentet fra 1346, og til opplysningene om Andor i 1444.

Presten Salmund har jeg knyttet til Vanse i 1328. Vi kjenner ham fra seks dokumenter i første halvdel av 1300-tallet. I det første, fra 1315, får vi vite at Salmund var klerk, og at han ga 2 månedsmatsbol til bispesetet mot å få fritt bordhold ved bispebordet.³⁸⁸ Denne ordningen vitner om at han ble tatt opp som lærling i domkirken, som et ledd i hans presteutdannelse. I det neste dokumentet, fra 1328, altså tretten år senere, omtales Salmund som prest, og han kan der knyttes til Vanse.³⁸⁹ Brevet ble utstedt i Stavanger, av biskop Eirik. Fem prester ble kalt inn til et møte, i Vanse. Samtlige nevnes med navn og sted, og disse stedene ligger i nærhet av Vanse. Sakens anledning var tydeligvis en uoverensstemmelse mellom Salmund og de fem andre, da Salmund hadde beskyldt dem for å være løgnere. Fordi Salmund omtales som prest, og fordi det i brevet ikke nevnes noen prest fra Vanse, sammen med det faktum at møtet det ble innkalt til skulle være nettopp der, så tolker jeg det slik at Salmund var prest i Vanse da. De øvrige fire dokumentene hvor vi kan se Salmund opptre i er fra tiåret 1338-1348.³⁹⁰

I 1346 var det to geistlige ved Vanse kirke. Presten og prosten Einar Jonsson: «sira Einar Ionsson profastir a Vannesyn a Lista», og vikaren Øyvind: «Øyuindir uicarius a Wannesynd a Lista.»³⁹¹ Prosten Einar kjøpte landskylden Munkeliv kloster hadde på

³⁸⁷ DN I 113, 114. Pavebrev fra 1308 om det kongelige kapellet på Lista.

³⁸⁸ DN IV 109.

³⁸⁹ DN IV 178.

³⁹⁰ DN IV 233, 294, 323, 331.

³⁹¹ DN XII 95.

Agder, mens vikaren Øyvind var vitne i saken. At det var en vikar i Vanse kan tyde på at det var en geistlig der som samtidig hadde en annen stilling, og som derfor trengte en vikar lokalt. Det kan ha vært en kannik som var prest der, men som ikke oppholdt seg lokalt. Det er nærliggende å tenke på Salmund, som få år tidligere var knyttet til Vanse. Det er ikke andre kilder som støtter en tolkning om en ikke-residerende kannik knyttet stedet. I tabellen er derfor bare Einar satt opp som prest og prost, og Øyvind som prest (vikar).

Til sammen ti dokumenter har opplysninger om Andor Halsteinsson, og de spenner over flere tiår, fra 1429 til 1469. De fem tidligste dokumentene er fra september og oktober 1429, da han ses i biskopens følge på en visitas langs kysten.³⁹² I disse brevene kalles Andor for kannik i Stavanger, uten noen annen tittel eller lokal tilknytning. Andor kalles også kannik i Stavanger da han sammen med to andre kanniker og en lokal prest bevitnet en vidimering utført i Vanse i 1446.³⁹³ To år tidligere, i 1444 knyttes imidlertid Andor tydelig til Vanse. Han kalles da både prest der, kannik, og prost på Lista: «sire Andoor Halsteinsson coorsbroder j Stafwangre prest oc profwast vppa Listæ».³⁹⁴ Av den grunn har jeg ført ham opp som prest i Vanse også i 1446, da det er lite trolig at han ikke skulle ha den stillingen da, når han hadde den i 1444.

Den tidligste kombinasjonen av stillinger ved Vanse er prest og prost i 1346. På samme tid var det imidlertid en vikarprest der, som indikerer at en kannik kan ha hatt prestestillingen, men ikke residert. Først utpå 1400-tallet ses kombinasjonen av prest og kannik eksplisitt, og prest, kannik og prost. Det er altså et skille her ved overgangen til seinmiddelalderen.

³⁹² DN IV 836-840.

³⁹³ DN V 739.

³⁹⁴ DN IV 891.

4.2.4 Egersund

Fire dokumenter knytter to prester til Egersund, hvor det også var to kirker. Den ene var et kongelig kapell, den andre var Mariakirken, som også var sognekirken.³⁹⁵

Presten Olaf knyttet til Mariakirken, fordi han i en av kildene omtales som kannik. Som kannik var han knyttet til biskopen og hans kirkeorganisasjon, ikke den kongelige kapellgeistligheten. Også presten Henrik knyttet til denne kirken. Han omtales som prest i Egersund.

Tabell 6 Egersund

Navn	Årstall	Prest	Kannik	Prost	Kilde
Olaf Asbjørnsson	1403	X			DN II, 575
Olaf Asbjørnsson	1407	X	X		DN II, 596
Olaf Asbjørnsson	1429	X			DN IV, 839
Hinrik Diderichsson	1429	X			DN IV, 840

Kilde: DN

Det er bare én kilde som viser en prest i Egersund som også var kannik i Stavanger. Han synes å ha lokal tilknytning, da de to kildene fra hans levetid dreier seg om kjøp av lokal eiendom.³⁹⁶ Den siste innførselen er satt i kursiv fordi Olaf da var død, men han omtales i forbindelse med at det ble gitt en sjelegave for ham. Olaf ble da bare omtalt som prest.

4.2.5 Time

Time var navnet på et sogn og herred i Lye prestegjeld.³⁹⁷ Både Lye og Time ble brukt som stedsangivelse for prestene med tilhørighet til Time sogn, noe seks brev gjør.

Perioden spenner over første del av 1300-tallet til slutten av 1400-tallet.

³⁹⁵ Rygh 1959: 78.

³⁹⁶ I 1403 kjøpte han deler i gården Bjerkreim, av to ulike eiere. Fire år senere, i 1407, kjøpte han en del i samme eiendom.

³⁹⁷ Rygh 1959: 139.

Tabell 7 Time

Navn	Årstall	Prest	Kannik	Prost	Kilde
Ogmund Asbjørnsson	1329	X			DN IV, 189
Torstein Halkjellsson	1384	X			DN IV, 524
Torstein Halkjellsson	1395	X			DN IV, 650
Vilken Heminxsson	1441	X			DN IV, 881
Halstein Gunnarsson	1475	X	X		DN II, 895
Halstein Gunnarsson	1487	X			DN IV, 1003

Kilde: DN

De to seneste dokumentene som viser prester i Time er fra siste halvdel av 1400-tallet. Begge viser til Halstein Gunnarsson. I 1475 var han med og vidimerte et eldre brev, og omtalte seg da som kannik og prest: «Halstein Gunnarsson kannuk i Stafuangre ok prester aa Lygæ.»³⁹⁸ I det neste dokumentet, fra 1487, kalles han bare for prest: «her Halsthen Gwnnarsyni».³⁹⁹ Av brevet går det frem at det var i Time sogn han var prest. Hallstein hadde bedt om takst på landskylden fra en ødegård under prestegården. Fem menn gjorde derfor en befaring, og takserte leien til årlig å være 2 engelske. Det var som prest i Time Hallstein ba om denne verdisettingen, det at han eventuelt også var kannik kan derfor ha hatt mindre betydning. Hallstein kan altså ha vært kannik i 1487, uten at det fremgikk i denne saken. Likevel setter jeg ham bare som kannik i 1475 i tabellen. Opplysningen fra da er eksakt, og det er rimelig lang tid frem til 1487.

4.2.6 Høiland

Høiland sogn het Gond i middelalderen. Femten dokumenter viser prester der, fra 1298 til 1450. Ni av dokumentene viser den samme presten, Eirik, og er fra slutten av 1200-tallet.

Tabell 8 Høiland

Navn	Årstall	Prest	Kannik	Prost	Kilde
Eirik	1298	X			DN IV, 20
Eirik	1298	X			DN IV, 21
Eirik	1298	X			DN IV, 23

³⁹⁸ DN II 895.

³⁹⁹ DN IV 1003.

Eirik	1298	X			DN IV, 26
Eirik	1298	X			DN IV, 33
Eirik	1298	X			DN IV, 35
Eirik	1298	X			DN IV, 36
Eirik	1299	X			DN IV, 38
Eirik	1299	X			DN IV, 40
Ivar	1316	X			DN IV, 117
Gunnar Toresson	1329	X			DN IV, 189
Sigurd	1343	X			DN IV, 272
Svein Thorgilsson	1384	X	X		DN IV, 525
Svein	1392	X	X		DN IV, 616
Eriker Halwardsson	1450	X	X		DN IV, 916

Kilde: DN

Som tabellen viser er det først i siste halvdel av 1300-tallet og første halvdel av 1400-tallet det er to prester i Høiland som også var kanniker. Gjennom høymiddelalderen er det bare omtalt geistlige derfra som kun var prest i sognet.

4.2.7 Hesby

Syv dokumenter viser fire prester i Hesby sogn. Hesby var ett av to sogn i Finnøy herred, og det lå på selve øya Finnøy. Det andre sognet var Talgje, som lå på naboøya med samme navn. Omtaler av prester på Finnøy eller i Finnøy sogn, knyttes derfor til Hesby.⁴⁰⁰

Tabell 9 Hesby

Navn	Årstall	Prest	Kannik	Prost	Kilde
Jon Badarson	1361	X			DN IV, 421
Þorkell Wikingsson	1380	X			DN IV, 518
Annulfuer Anundsson	1449	X			DN IV, 912
Arnulph	1449	X			DN IV, 914
Arnulph	1449	X			DN IV, 915
Pether Jacopsson	1516	X	X		DN XII, 283
Per Jacopsson	1529	X	X		DN III, 1119

Kilde: DN

⁴⁰⁰ Rygh 1959: 246. I Grågåss er kirken på Finnøy, i Hesby sogn, kalt for Skutegerd etter prestegården der med samme navn. Rygh opplyser om dette ved beskrivelsen av herredsnavnet Finnøy.

Tabellen viser at det bare er belagt prester i Hesby i seinmiddelalderen, fra 1361 av. Det må likevel ha vært prester i Hesby langt tidligere, da eksempelvis oppbygging av brystet i kirken ble bekostet av en giver i 1309.⁴⁰¹ Det er bare fra 1500-tallet det ses en prest i Hesby som også hadde en annen stilling. Presten Peter var også kannik i Stavanger.

4.2.8 Talgje

Talgje var det andre sognet i Finnøy herred, og lå som nevnt på øya Talgje. Tre dokumenter knytter to prester dit, fra 1328 til 1446.

Tabell 10 Talgje

Navn	Årstall	Prest	Kannik	Prost	Kilde
Siugurder	1328	X			DN IV, 174
Siguardum Wiignaldj	1355	X	X		DN XVII, 113
Nyculos Hemmundzson	1446	X	X		DN IV, 898

Kilde: DN

Det er først i seinmiddelalderen at presten i Talgje også ses som kannik. For akkurat dette stedet kan kombinasjonen tidfestes, til 2. desember 1355. Biskop Botolf, som selv ble innsatt som biskop samme høst,⁴⁰² søkte da paven om å få gi et ledig kanonikat og prebende ved domkirken til presten i Talgje.⁴⁰³ Søknaden ble innvilget. Embetet som sogneprest i Talgje kunne Sigurd beholde som kannik.⁴⁰⁴ Det ser ut til at denne kombinasjonen ble beholdt videre ut i seinmiddelalderen, da den neste presten som er belagt for Talgje også var kannik.

4.2.9 Strand

Tre dokumenter viser til to prester i Strand. Som tabellen nedenfor viser, er det stort tidsrom mellom de to.

⁴⁰¹ DN IV 82.

⁴⁰² Kolsrud 1913: 236.

⁴⁰³ DN VI 227.

⁴⁰⁴ RN 1993. Bind VI, nr. 364.

Tabell 11 Strand

Navn	Årstall	Prest	Kannik	Prost	Kilde
Sigurðr	1306 ⁴⁰⁵	X			DN IV, 67
Sigurðe	1308	X			DN IV, 76
Nicolos Hæmundsson	1450	X	X		DN IV, 917

Kilde: DN

I det første tiåret av 1300-tallet ses presten Sigurd i Strand, mens det først er i 1450 at den neste presten ses. Han var også kannik i Stavanger, og tidligere prest i Talgje. Det er kun denne ene presten som ses som kombinerte presteembetet der med også å være kannik.

4.2.10 Suldal

Tre dokumenter viser tre ulike prester i Suldal. To av dem var også kanniker.

Tabell 12 Suldal

Navn	Årstall	Prest	Kannik	Prost	Kilde
Michiel Joonsun	1428	X			DN XIII, 94
Steinar Vilkinsson	1446	X	X		DN IV, 898
Thronde Ketilsson	1455	X	X		DN VI, 550

Kilde: DN

Det er over en kort periode de to prestene som var kanniker ses, i 1440- og 1450-årene.

4.2.11 Hauske

To kilder kan knytte en prest som også var kannik til Hauske. Opplysningene gis ikke i samme dokument, men av sammenhengen kan vi utlede at kombinasjonen var til stede.

Tabell 13 Hauske

Navn	Årstall	Prest	Kannik	Prost	Kilde
Gunnar Eiriksson	1428		X		DN II, 695
Gunnare Eriksyne	1431	X	X		DN IV, 849

Kilde: DN

⁴⁰⁵ Dateringen av dokumentet som nevner Sigurd prest gis til før juni 1307 i DN IV 67. Grunnen er at et annet dokument oppgir at et av vitnene da lå alvorlig syk, og han gjorde da sitt testamente. Dateringen gis også etter 5. august 1306, fordi dokumentet inneholder en kopi av et dokument med den dateringen. Se: RN 1983. Bind III, nr. 353.

Gunnar Eiriksson var vitne i et eiendomssalg i 1428, som en av tre kanniker som var vitner. Han nevnes ikke der som lokal prest noe sted, kun som kannik. Tre år senere ser vi at Gunnar skulle bli prest i Hauske. Han ba da om verdisetting av husene på prestegården i Hauske sogn på Rennesøy, fordi han skulle dit som prest. Det er lite sannsynlig at Gunnar da ga fra seg sitt kanonikat for å bli lokal prest. Både i 1440 og 1441 ser vi en Gunnar omtalt som kannik, og gitt nærheten i tid er det sannsynlig at det er samme personen.⁴⁰⁶ Også fordi Gunnar Eiriksson ble biskop i 1445 kan vi anta at det er den samme kannik Gunnar vi ser i kildene fra 1428 til 1445.⁴⁰⁷ Gunnar fikk altså også det lokale presteembetet i Hauske tre år etter at han ble kannik, og har sannsynligvis hatt begge embetene frem til han ble biskop. Hauske lå på Rennesøy rett ute i fjorden for Stavanger, så det kan ha vært relativt enkelt å fysiske skjøtte begge embetene ved å pendle, og slik ha tilstedeværelse både som lokalprest der og kannik i Stavanger.

For perioden etter Gunnar er også en kannik knyttet til Rennesøy, men på et annet grunnlag. I ingressen til to diplomer i DN, fra 9. og 12. april 1459, står det at sognepresten på Rennesøy ba om taksering av de eiendommene som nevnes i hvert av brevene. For brevet av 9. april sier ingressen: «Fem Mænd værdsætte efter Opfordring af Sognepresten paa Rennesö». I teksten står imidlertid følgende: «loghleggha tilkrafder at mæta hws þarstadz af heiderlighom manne sira Brodde Joonssyni koorsbrodhor j Stauangre».⁴⁰⁸ U fra ingressen skulle vi tolke at Brodder var både kannik og prest på Rennesøy, men han nevnes ikke eksplisitt som prest der i brevet. For brevet av 12. april sier ingressen: «Fire Lagrettemænd værdsætte efter Opfordring af Sognepresten paa Rennesö». I teksten står det følgende: «vaarom midh þar nefndir j husamaat af heidherlighom manne sira Brodde Joonssyni ok ollom husom giorligha skodadhom».⁴⁰⁹ Det var igjen Brodder som hadde kalt inn lagrettemennene for et

⁴⁰⁶ DN IV 876, 881.

⁴⁰⁷ DN IV 897.

⁴⁰⁸ DN IV 943.

⁴⁰⁹ DN IV 944.

takseringsoppdrag. Selv om han ikke gis tittelen kannik kan vi trygt gå ut fra at han fremdeles var det, tre dager etter forrige brev, der benevnelsen kannik var gitt.

Brodder ses imidlertid med en annen stedstilknytning noen år tidligere. I forbindelse med en sjelegave til biskop Gunnar i 1449 var Brodder Jonsson ett av fire vitner. Først nevnes kanniken Erik Halvardsson, deretter tre lokale prester: «sira Eriker Haluardsson korsbrodhir j Stauangre sira Annulfer Anundsson prester j Finøy sira Brodder Joonsson prester a Skilde ok sira Aslaker Vikingsson prester j Vikadale». ⁴¹⁰ Slik disse vitnene er ført opp er det tydelig at Brodder var vitne som lokal prest. Dersom han også hadde vært kannik ville han ha stått oppført sammen med kanniken Erik, og ikke midt blant de to andre vitnene som var lokale prester. I 1449 var altså Brodder prest i Skjold, og i 1459 var han kannik i Stavanger. Brøgger har tolket opplysningene slik at Brodder var kannik og prest samtidig. I forbindelse med en drøfting av hvor de enkelte kannikene kom fra, skriver Brøgger at Brodder også var prest i Skjold i perioden 1449-1459: «Mere sikkert er det iethvertfald at kanniken Brodder Jonsson, som også var prest i Skjold (1449-1459) maa være fra Jämtland». ⁴¹¹ Min tolkning er at kildene ikke er entydige; Brodder kan ha hatt disse to embetene samtidig, men han kan også ha skiftet fra å ha et lokalt til å ha et sentralt embete i løpet av dette tiåret. Hans tilknytning til Rennesøy anser jeg som ikke godtgjort nok til å føre ham opp som prest der samtidig som han var kannik, i 1459.

4.2.12 Hetland

Drøftingen av lokale steder som hadde en kannik som prest må også omfatte Hetland sogn, selv om sognet hadde en spesiell tilknytning til kapitlet. Kirken i Hetland sogn, også kalt Frue sogn eller Mariakirkens sogn, var Mariakirken i Stavanger. Den var én av de to sognekirkene i byen, og den lå vegg i vegg med domkirken. Mariakirken var kapitlets egen kirke, og må med sin beliggenhet ha vært den viktigste kirken for kapitlet som organisasjon, da ved siden av domkirken hvor de hadde sin helt spesielle

⁴¹⁰ DN IV 912.

⁴¹¹ Brøgger 1915: 159.

funksjon. Kirken ble reist i perioden under Håkon Håkonsson ifølge Brøgger, eller i perioden under hans sønn ifølge Helle.⁴¹² I 1280 kan vi nok derfor regne med at den sto ferdig reist og var i bruk, og i tiåret etter trer den også frem i materialet som kapitlets kirke. Gjennom striden som da pågikk mellom biskop og kapittel får vi høre at både prestens og kirkens del av tienden tilkom kapitlet.⁴¹³ Det vil da si at det var kapitlet som hadde ansvar for å tilsette prest der, og at det var kapitlet som var ansvarlig for kirkebygget. Kirken ble også brukt som åsted for en del av hendelsene i striden, da fra kapitlets side.⁴¹⁴ Først i 1355 er kirken eksplisitt koblet til kapitlet, gjennom et testament fra kanniken Thorgeir Berdorsson hvor han blant annet gir til korsbrødrenes Mariakirke.⁴¹⁵ Gitt Mariakirkens tilknytning til kapitlet, og dens beliggenhet, så kan kirken like mye ses som en sentral kirke som en lokal, selv om den hadde en sognekirkefunksjon. I dette kapitlet drøfter jeg forbindelser mellom det sentrale og lokale nivået i kirkeorganisasjonen, og i det bildet får koblingen mellom kapitlet og Mariakirken og dens sogn mindre betydning. Koblingen ga ikke forbindelser ute i distriktet, og var ikke en del av en virksomhet for å bygge opp eventuelle sentra eller knutepunkt ute i bispedømmet. Jeg går derfor ikke videre inn på Hetland sogn i denne sammenhengen, eller tar sognet med i den videre drøftingen, selv om det var kanniker som også var prest der.

4.2.13 Oppsummering

Kartleggingen viser at det var 11 steder i bispedømmet hvor det lokale presteembete var kombinert med å være kannik. For å vise hvor i bispedømmet disse stedene lå geografisk, har jeg satt dem opp i illustrasjonen nedenfor. Illustrasjonen på neste side viser en konsentrasjon rundt bispesetet i Stavanger. Den viser også hvordan Egersund, Vanse, Tveit og Øyestad lå med relativt like avstander mellom seg. Disse stedene kan

⁴¹² Helle 1975: 115. Han skriver imidlertid på side 118 at kirken helst ble reist i biskop Thorgils tid (1255-76) eller tidlig i perioden til hans etterfølger, biskop Arne. På side 122 angir han årene 1250-1280 som tidsrommet kirken helst ble reist i. , Brøgger 1915: 170.

⁴¹³ Helle 1975: 115, 116.

⁴¹⁴ Helle 1975: 117.

⁴¹⁵ DN IV 374.

ha dekket nærområdene rundt. Samtidig ser vi at de indre områdene, både i Agderfylkene og i Valdres og Hallingdal, ikke er merket av på denne illustrasjonen. Kildene viste ikke noen kombinasjoner av prest og kannik i de områdene.

Figur 2 Lokale steder med prest og kannik

Jeg har også samlet opplysningene i en tabell, som viser hvor, når og hvilke kombinasjoner som ses. Tabellen er inndelt i 50-årsbolker. Forkortningen PK er for prest og kannik, PP for prest og prost, og PKP for prest, kannik og prost.

Tabell 14 Oppsummering av steder med kombinerte stillinger

Sted	1300-1349	1350-1399	1400-1449	1450-1499	1500-1549
Øyestad	PK, PP	PK	PP	PK	PK
Tveit		PK	PK		
Vanse	PP, (vicar)		PKP	PK	PK
Egersund			PK		
Time				PK	
Høiland		PK		PK	
Hesby					PK
Talgje		PK		PK	
Strand				PK	
Suldal			PK	PK	
Hauske			PK		

Kilde: DN

For ni av disse stedene ser vi bare kombinasjonen av prest og kannik, og for to av stedene ser vi en kombinasjon av prest, kannik og prost. Endringen fra høy- til seinmiddelalderen er tydelig. Det blir langt flere steder hvor den lokale presten også hadde en sentral stilling i den senere perioden. Det kan skyldes at det er flere kilder bevart fra 1400-tallet, men også at praksis var endret fra høy- til seinmiddelalder. Særlig 1400-tallet peker seg ut ved at 10 av de 11 stedene drøftet her ses med kombinerte stillinger. Materialet er imidlertid lite, og det kan gi utslag. Det er likevel av betydning å gå mer kvalitativt inn i materialet, for å se nærmere på hvilke funksjoner som ble utført i de ulike rollene.

4.3 Kannikenes funksjon lokalt

Kanniker var knyttet til Øyestad, Tveit, Vanse, Egersund, Time, Høiland, Hesby, Talgje, Strand, Suldal og Hauske. Her drøfter jeg hvorvidt kannikene ses mest knyttet til det sognet hvor de var prest, eller om vi også kan se dem i sogn utenfor. Jeg tar også

opp saksområdene vi ser kannikene involvert i lokalt, og sist tar jeg opp på hvilken måte tilknytningen mellom det sentrale og lokale nivået kom i stand.

4.3.1 Virkeområde

Var sognet hvor en kannik også var prest der vi i hovedsak ser ham utøve sin virksomhet? Materialet er begrenset, men jeg ser likevel på hvilke steder saker ble tatt opp, og hvilke steder brevene ble utstedt og beseget. Ikke alle opplysningene om en prest som var kannik gir noen informasjon om hvilke saker de var involvert i, og enkelte ganger kan vi se dem i private anliggender. Jeg ser her nærmere på kildene hvor de synes å opptre som embetspersoner.

Fra Øyestad er de to første opplysningene om kannik og prest fra 1338. De dreier seg om overføring av verdier til Eirik som skulle bli ny prest der. Følgelig viser ikke noen av de to kildene til noe virkeområde for ham i praksis. Det neste dokumentet fra Øyestad viser Eirik i et privat anliggende, og egner seg derfor heller ikke for analysen her. I de fire øvrige kildene derfra kan vi se ulik praksis.⁴¹⁶ I 1453 var kannik og prest Olav Thorsteinsson involvert i et større skifte.⁴¹⁷ Det involverte foruten Olav 10 lagrettemenn og 8 andre menn. Skiftet foregikk på His, som lå i Hisøy sogn, mens dokumentet ble utstedt på Asdal, i Øyestad. Den samme Olav ser vi i 1458 da han bevitnet og kunngjorde et makeskifte.⁴¹⁸ Det ble gjort på Øyestad, hvor også brevet ble utstedt. Fire år senere var Olav vitne i et eiendomssalg, han hang sitt segl under dokumentet som bevitnet transaksjonen, sammen med selgeren. Brevet ble utstedt i Øyestad. Olav ble da bare kalt prest i Øyestad, men han var sannsynligvis kannik enda. Fra den neste kjente kanniken og presten der, Guttorm Monsson, har vi et dokument fra 1486 som viser at han var på Bringsvær, i Fjære sogn.⁴¹⁹ Saken var et forlik om et arveskifte. Det oppgis ikke eksplisitt hvor brevet ble utstedt, men avslutningsvis står det at brevet ble gjort dag og år som før nevnt. Ett av vitnene i saken var presten i

⁴¹⁶ DN IV 232, 233, I 427.

⁴¹⁷ DN XVIII 70.

⁴¹⁸ DN IV 942.

⁴¹⁹ DN XXI 618.

Landvik, som var et nabosogn til Fjære, i vest. Fordi presten fra Landvik også innseglet brevet er det sannsynlig at det ble gjort på samme stedet, når denne presten først hadde reist til Bringsvær for å medvirke i saken. Jeg antar derfor at både saken og brevet ble gjort på Bringsvær i Fjære sogn i 1486. Den siste kanniken og presten som er kjent fra Øyestad, Erik Nilsson, utstedte i 1513 vitnebrev om et arveskifte.⁴²⁰ Han var da i Marstrand, hvor altså brevet ble utstedt. For fem av opplysningene om prest og kannik i Øyestad kan vi altså si noe om hvor sakene de var involvert i foregikk.

To dokumenter fra Tveit viser til en og samme person, Håkon Valdjuvsson.⁴²¹ Han utstedte i 1379 en vidisse, sammen med en lagrettemann. Vidimeringen ble gjort i Tveit. I 1400 var Håkon vitne til et salg av jord. Selve salget foregikk i Tveit, mens dokumentet om det ble utstedt på Hånes. I middelalderen lå Hånes til Oddernes sogn.

Vanse har i likhet med Øyestad flere kilder til kannikenes virke som prest. Tidligst ser vi Andor Halsteinsson, som også var prost. I 1444 mottok han sakefall, en oppgave han kan ha gjort som prost og ikke som kannik og prest.⁴²² Vi ser ham i en sak igjen to år seinere, da han i 1446 var vitne i et arveforlik. Både saken og brevet ble gjort på Vanse.⁴²³ I 1468 og 1469 ser vi Andor igjen, men da i en privat sak.⁴²⁴ Begge årene kjøpte han jord. Den neste vi kan se på fra Vanse var Erenghils Pedersson, da han i 1485 var med og forhandlet frem et forlik om hvilken eiendom noen enger lå under.⁴²⁵ Saken gikk i Lyngdal, i Å sogn, hvor også brevet ble utstedt. Sist ser vi Guttorm Monsson i to saker, som begge dreide seg om fiskerettigheter i elva mellom gårdene Aarnes og Fitje, som begge lå i Å sogn i Lyngdal.⁴²⁶ I 1523 var Guttorm på befaringspåkjenning på stedet, saken ble altså gjort i Å, mens brevet ble utstedt på Vanse i etterkant. I 1527 ble det utstedt en del bestemmelser om dette fisket. Det ble da vist til en tidligere befaringspåkjenning

⁴²⁰ DN XXI 713.

⁴²¹ DN I 459, XXI 220.

⁴²² DN IV 891. Se drøftingen i følgende punkt om prostenes oppgaver.

⁴²³ DN IV 498.

⁴²⁴ DN IV 966, 967.

⁴²⁵ DN VIII 413.

⁴²⁶ DN VI 688, 702.

på stedet, mens brevet ble utstedt på Bjelland. Fra Vanse er det altså fire saker vi kommer noe nærmere inn på.

Fra Egersund er det bare kilder til én kannik og prest der, Olaf Asbjørnsson. Han hadde begge titlene i forbindelse med en privat sak, da han kjøpte jord i 1407, i Stavanger.⁴²⁷ Saken gir oss altså ikke noe grunnlag for å se i hvilke sogn han opptrådte som embetsperson.

Også fra Time er det bare én kjent kannik og prest, Halstein Gunnarsson. I 1475 utstedt han en vidisse, sammen med en lagrettemann.⁴²⁸ Vidimeringen ble gjort i Time sogn, på Løge.⁴²⁹

Fra Høiland er det tre kilder som viser to kanniker som var prest der. Den første ses i 1384 og i 1392, Svein Thorgilsson, da han begge gangene var i Stavanger i en sak om overføring av en gård til kirken hvor han var prest.⁴³⁰ Første gang gikk saken i steinhallen, andre gang i setestua i bispegården. Brevene fra sakene ble også utstedt i Stavanger. Den andre kanniken som var prest der i Høiland var Erik Halvardsson, som i 1450 var vitne i en sak i Madla sogn.⁴³¹ Brevet ble også utstedt der, i Madla.

Det er to dokumenter til samme kannik og prest på Hesby, Peter Jakobsson. Han var i 1516 i Bø på naboøya Fogn, hvor han kunngjorde et salg sammen med to lagrettemenn.⁴³² Både saken og brevet ble gjort på Bø, som lå til Hesby sogn. I 1529 var han med på befaring av husene på Hesby, og brevet ble også utstedt der på stedet.⁴³³

To kanniker var prest på Talgje. I 1355 fikk presten der tilbud om et kanonikat i domkirken, og biskopen ba om at han måtte få beholde sin lokale prestestilling

⁴²⁷ DN II 596.

⁴²⁸ DN II 895.

⁴²⁹ Rygh 1959: 142.

⁴³⁰ DN IV 525, 616.

⁴³¹ DN IV 916.

⁴³² DN XXI 283.

⁴³³ DN III 1119.

samtidig. Det fikk han. Denne opplysningen gir en eksakt datering av når, og hvordan, Sigurd Vinaldsson ble kannik og prest, men sier ikke noe om i hvilke områder han fungerte.⁴³⁴ I 1446 ser vi Nicolos Hemundsson som vitne i et eiendomssalg, og han omtales da som kannik og prest. Saken han var vitne i og brevet som ble utstedt om den, ble gjort i Hinderaa, på Sjernarøy.⁴³⁵

Et dokument fra Strand viser at kanniken Nikolos Hemundsson var prest der, bare fire år etter at han ses i Talgje.⁴³⁶ I 1450 overførte han det prestebordet i Strand eide i Voster til biskop Gunnar, samtidig med at kapitlet ga biskopen deres del i samme gård. Brevet ble utstedt i Stavanger. Saken gikk sannsynligvis også der, fordi det var kapitlet som sto for kunngjøringen av disse to overføringene, og som satte sitt segl under dokumentet.

I Suldal ser vi to kanniker som prest. Først ser vi Steinar Vilkinsson i 1446.⁴³⁷ Foruten kannik ble Steinar kalt «prester aa Viniom», som var prestegården i Suldal. Sognet ble også kalt Vinje sogn.⁴³⁸ Steinar var da på Sjernarøy sammen med kannik og prest på Talgje, Nicolos. Deretter ser vi Trond Ketilsson i 1455, men da i ett privat ærend hvor han kjøpte jord.⁴³⁹

Med perspektiv inn mot kannikenes virke lokalt er det opplysninger fra ni steder, som i 20 saker viser oss hvor de opptrådte. Jeg har samlet opplysningene i en tabell nedenfor, for å synliggjøre om de opptrådte i eller utenfor sitt sogn, i de sakene vi kan se dem i.

⁴³⁴ DN XVII 113.

⁴³⁵ DN IV 898.

⁴³⁶ DN IV 917.

⁴³⁷ DN IV 898.

⁴³⁸ Rygh 1959: 363, 364.

⁴³⁹ DN VI 550.

Tabell 15 Kannikenes virke lokalt

Prest og kannik	År	Tilhørighet	Sted sak	Sted brev	Kilde
Olaver Torstensonn	1453	Øyestad	Hisøy	Øyestad	DN XVIII, 70
Olafuer Þorsteinsson	1458	Øyestad	Øyestad	Øyestad	DN IV, 942
Olauer	1462	Øyestad	-	Øyestad	DN XII, 230
Guttorm Monsson	1486	Øyestad	Fjære	Fjære	DN XXI, 618
Erik Nilsson	1513	Øyestad	Marstrand	Marstrand	DN XXI, 713
Håkon Valdjufsson	1379	Tveit	Tveit	Tveit	DN I, 459
Håkon Valdjufsson	1400	Tveit	Tveit	Oddernes	DN XXI, 220
Andor Halsteinsson	1446	Vanse	Vanse	Vanse	DN VI, 498
Erengilz Pedersonz	1485	Vanse	Å	Å	DN VIII, 413
Guttorm Monsson	1523	Vanse	Å	Vanse	DN VI, 688
Guttorm Monsson	1527	Vanse	-	Bjelland	DN VI, 702
Halstein Gunnarsson	1475	Time	Time	Time	DN II, 895
Svein Thorgilsson	1384	Høiland	Stavanger	Stavanger	DN IV, 525
Svein	1392	Høiland	Stavanger	Stavanger	DN IV, 616
Eriker Halwardsson	1450	Høiland	Madla	Madla	DN IV, 916
Pether Jacopsson	1516	Hesby	Hesby	Hesby	DN XII, 283
Per Jacopsson	1529	Hesby	Hesby	Hesby	DN III, 1119
N. Hemmundzson	1446	Talgje	Sjernerøy	Sjernerøy	DN IV, 898
Nicolos Hæmundsson	1450	Strand	Stavanger	Stavanger	DN IV, 917
Steinar Vilkinsson	1446	Suldal	Sjernerøy	Sjernerøy	DN IV, 898

Kilde: DN

Materialet er lite, men vi kan likevel se noen tendenser. For det første er samtlige kilder fra seinmiddelalderen. Det kan reflektere en tilfeldighet, gitt liten bevaringsgrad av diplomer. Samtidig vet vi at kirkens inntekter sank dramatisk etter 1349/50, slik at å kombinere et kanonikat med et embete som sogneprest økonomisk sett kunne være gunstig. Vi vet også at det var mangel på prester i denne perioden, slik at en kombinasjon av prest og kannik ville være gunstig også for å få dekket opp stillinger i kirkeorganisasjonen. Prestemangelen ville også kunne bety at flere sogn i perioder sto uten prest, slik at presten i nabosognet måtte tre inn. Av de sakene vi ser kannik som også var lokalprest virke i, så var det en overvekt av aktivitet utenfor eget sogn når vi ser stedet hvor en sak gikk eller dokument om den ble utstedt. 13 av de 20 sakene viste en bevegelse utenfor der hvor kanniken også var prest. For 7 av sakene ser vi at den

gikk i samme sogn, og at dokumentet også ble utstedt der. Selv om materialet er lite, kan vi altså antyde at de kannikene som var lokale prester synes å ha hatt en overlokal funksjon.

4.3.2 Saksområder

Materialet har den samme begrensningen når det gjelder saksområdene kanniker som også var lokalprester var involvert i, som for virkeområdene. Det er lite, og gir bare enkelte innblikk. Kan vi likevel si noe om saksområdene som er synlige?

Fra Øyestad ser vi kannik og prest i saker fra 1453, 1458, 1486 og 1513. Olav Thorsteinsson ble i 1453 bedt om å delta i et skifte. Han deltok sammen med ti lagrettemenn og åtte andre. Saken var altså svært omfattende. I 1458 var han vitne i et makeskiftet, sammen med tre lagrettemenn. Guttorm Monsson var i 1486 vitne i et forlik om arv, sammen med presten i Landvik. Foruten de to geistlige var to lagrettemenn vitner i saken. I 1513 skrev Eirik Nilsson i sitt i vitnebrev om arvesaken han var involvert i, at han hadde vært på Asdal, sammen med flere andre gode menn. Der hadde alle hørt hva fru Sigrid bestemte om sin arv. Eirik var altså vitne sammen med flere andre, men de er ikke spesifisert i dette brevet. De fire sakene vi ser fra Øyestad her rommer deltakelse i skifte, makeskifte, forlik og sak om arv.

De to kildene fra Tveit, fra 1379 og 1400, viste utstedelse av en vidisse og vitnefunksjon i et jordesalg. For utstedelsen av vidissen var en lagrettemann også med, og for jordesalget var det ett øvrig vitne.

Fra Vanse kan vi se fire saker. I 1446 var Andor Halsteinsson vitne i forlik om arv, sammen med en lagrettemann. I 1485 ser vi Erenghils Pedersson som sammen med den lokale presten i Lyngdal og fem lagrettemenn, forhandle frem et forlik angående noen engers tilhørighet. Fra 1523 og 1527 viser kannik og prest Guttorm Monsson i en sak om rettigheter til fisket i elva mellom gårdene Aarnes og Fitje, i Å sogn i Lyngdal. Først ser vi ham da han bekreftet den overenskomsten som var inngått, han var den eneste som innseglet dokumentet. Deretter ser vi ham fastsette noen bestemmelser om samme fisket, da sammen med en lagrettemann. De innseglet begge dette dokumentet.

Forlik om arv og eiendom, og bestemmelser om rettigheter i fiske er de sakstypene vi ser fra Vanse.

Bare en sak er kjent fra Time. I 1475 utstedte Halstein Gunnarsson en vidisse, sammen med en lagrettemann.

Fra Høiland ser vi Svein Thorgilsson i to dokumenter, begge handlet om saken angående overføring av en gård til kirken hvor han var prest. I 1384 møtte han til rettsforhandlinger etter å ha stevnet motparten for å få gjennomslag for at gården lå til kirken. I 1392 ble det slått fast at gården var gitt med halvparten til kirken, og halvparten til presten der. Sveins rolle som lokal prest må her ha vært fremtredende. En tredje sak fra Høiland viser Eriker Halwardsson da han var vitne til en sjelegave i 1450, sammen med to bymenn. Lagrettemannen kunngjorde overføringen, mens kanniken og de to andre vitnene var med og innseglet dokumentet.

Fra Hesby ser vi kannik og prest kunngjøre et salg og være med på befaring av husene der. Salget i 1516 var også to lagrettemenn vitner i, mens for befaringen i 1529 deltok også fogden på Jæren og seks lagrettemenn.

I 1446 var kannik og prest i Talgje og kannik og prest i Suldal begge vitner i et salg av jord til biskopen. En lokal prest var også vitne i denne saken. Samme person som i 1446 var knyttet til Talgje ses i 1450 knyttet til Strand, da gjennom et skifte han gjorde med biskopen, på vegne av prestebordet der.

Felles for de sakene vi ser her er at de handlet om jordeiendom, arv og rettigheter. Kjøp og salg, makeskifter, overføring av sjelegaver, skifter og arvesaker er representert. Slike saker medførte endringer i eierskap, og var derfor nødvendige å få dokumentert. Videre var disse dokumentene viktige å bevare, som hjemmelsdokument for nye eiere. Vi ser også at kannik og prest opptrådte sammen med andre, både geistlige og lekfolk. I de fleste sakene ses kannik og prest som den ledende av vitnene, som leder av saken eller den som utførte dokumentet. Når det også var en lokal prest involvert som vitne, sto den som var både kannik og prest nevnt først av dem. Rekkefølgen viser deres status som myndighetsperson.

4.3.3 Tilknytning til bispesetet

Kombinasjonen av kannik og prest viser som sagt en tilknytning mellom det sentrale og lokale nivået i kirkeorganisasjonen. Hvordan ble denne tilknytningen opprettet? Jeg velger å gå inn på biskopens og kapitlets ståsted for denne drøftingen, fordi biskop og kapittel må ses som hovedaktørene bak tilsettingene lokalt.

To kilder gir oss innblikk i biskopens disposisjoner. Den første gjelder overdragelsen av verdier og løsøre fra Øyestad til kanniken Eirik i 1338. Overføringen ble gjort i forbindelse med at den forrige presten, Narve, var død. Kildene gir ingen antydning om at Narve også hadde vært kannik, han omtales bare som prest i Øyestad. Når biskopen kjøpte opp verdier etter Narve og overførte dem til kanniken Eirik som skulle etterfølge ham, ser vi biskopen som en pådriver til å opprette en tettere forbindelse mellom Øyestad og bispesetet.⁴⁴⁰ Øyestad lå helt øst i bispedømmet, og det var ingen mulighet for at Eirik kunne pendle til Stavanger og dermed skjøtte begge sine embeter. Innsettelsen av Eirik i Øyestad kan derfor ha vært gjort ut fra biskopens ønske. Eiriks eget ønske kan vi heller ikke se bort ifra, Øyestad må ha betydd en sikker inntekt.

Den andre kilden som viser biskopen medvirke til å knytte sammen stillingene som kannik og lokal prest er fra 1355. Da kan vi se biskop Botolf be om at presten i Mariakirken på Talgje, Sigurd Vinaldsson, også skulle få ha kanonikat og prebende i domkirken.⁴⁴¹ Årstallet kan tyde på at biskopen var i mangel på folk, da det er få år etter svartedauden. Sigurd var en god kandidat til å bli kannik, han var jo allerede prest. Biskop Botolf argumenterte for at det var nødvendig for Sigurd å ha begge embetene, noe han også fikk. Eksempelet viser biskopens styring, som synes gjort ut fra en vurdering der og da. Stedet lå nært Stavanger, slik at det ville bli mulig for Sigurd å betjene begge stedene.

⁴⁴⁰ DN IV 232, 233.

⁴⁴¹ DN VI 227, 228, XVII 133, RN 1993. Bind VI, nr. 362, 363, 364.

De to kildene som begge viser biskopenes styring bak det å kombinere embete som kannik og prest har ulike trekk. Eirik var først kannik, deretter ble han prest i Øyestad. Sigurd var først lokal prest i Talgje og ble deretter tilbudt et kanonikat i Stavanger. Rekkefølgen kunne altså gå begge veier. Eirik ser vi i høymiddelalderen, mens Sigurd ser vi i seinmiddelalderen. Selv om det var få år mellom dem, har nok svartedauden gjort biskopens situasjon i de to tilfellene svært ulik. Endelig kan vi se at mens Eirik nok var tenkt å skulle være på stedet og fungere lokalt, så var nok Sigurd tenkt å skulle opprettholde begge stillingene sine. Både tiden for utnevnelser og geografien kan ha spilt en rolle for denne forskjellen. Flere henseende kunne altså motivere biskopen til å la presteembete og kanonikat bli forent hos samme person.

Om vi ser kombinasjonen kannik og lokalprest fra kapitlets side, hvilke interesser hadde det av at en kannik også ble lokal prest? Med en kannik lokalt ble kapitlet knyttet til stedet, og det økte dermed sine egne forbindelser i distriktet. Kannikene som oppholdt seg lokalt var like fullt medlemmer av kapitlet, men det medførte en endring i økonomien. Som kannik var de lønnet gjennom en egen prebende og kunne få dekket utgifter gjennom fellesbordet. Som kannik som oppholdt seg lokalt hadde de fremdeles lønn fra sin prebende, men de kunne ikke trekke på ressurser gjennom fellesbordet. Fellesbordet var forbeholdt de kannikene som residerte ved bispesetet. Derimot fikk kannikene som hadde lokale embeter tilgang til de lokale inntektene som fulgte med dem. Økonomien kunne dermed styrkes både for den enkelte kannik og for kapitlet som institusjon ved at noen oppholdt seg ute i lokale sogn.

Kapitlet kunne ha kanniker lokalt gjennom å sette dem inn i sine egne kirker. Sognekirker som lå under kapitlet ble kalt kannikgjeld, og de kunne betjenes av en kannik eller en som ble satt inn som vikar for ham. Hvilke av kirkene i distriktet var eventuelt et slikt kannikgjeld?

Oversikten tidligere i kapitlet viste at ved flere lokale kirker kunne vi bare se én eller to kanniker som prester, kildene viste altså ikke til en *varig* forbindelse med kapitlet. Vi kan derfor ikke sette likhetstegn mellom steder med en kannik som prest og et

kannikgjeld. Et eksempel på kannikgjeld er Mariakirken i Stavanger, som kapitlet hadde inkorporert under seg, med rett til tilsetning og de inntektene som fulgte med. Mariakirken er imidlertid i en særstilling, som sognekirke i byen, vegg i vegg med domkirken. Her ser jeg mer etter en forbindelse mellom det sentrale og lokale nivået ute i bispedømmets distrikt.

I sin bok om Stavanger skriver Brøgger at kapitlet eide de to kannikgjeldene Sola og Holum.⁴⁴² I materialet fremstår Sola som en kirke under kapitlet.⁴⁴³ I 1273 overførte biskop Thorgils kirken til kapitlets felles bordhold.⁴⁴⁴ Vi så fra striden med biskop Arne at kapitlet klagde over at biskopen hadde tilsatt en vikar ved Sola kirke selv, da kapitlet skulle delta i tilsetningen. Det som ble et stridsspørsmål viser at kapitlet hadde hatt hånd om Sola kirke frem til da. Kapitlet eller en prebende har da trukket inntektene fra kirken. Vi ser ingen kannik som prest ved Sola kirke. Retten til å tilsette prester der resulterte ikke i at en kannik fikk embetet. Kildene er imidlertid ikke mange. Brøgger skriver at kapitlet hadde kirken til ca. 1300, uten at han sier noe om hva som skjedde i ettertid. Kapitlets forhold til kirken er ikke synlig etter den tid, og det er nok det Brøgger la vekt på.

Det andre kannikgjeldet Brøgger nevnte var Holum kirke. Han utdyper imidlertid ikke den forbindelsen. Vi har tidligere sett at det i 1307 var en vikar ved Holum, en tittel som kan indikere at vi har å gjøre med en forbindelse til kapitlet. Fra tilsettingsbrevet vet vi at det var en prest i Stavanger som da fikk embetet i Holum, Eindrid Andresson. Vi vet også at det var erkebiskopen som innsatte Eindrid, fordi kallsretten hadde gått over til ham da fristen for innsettelse hadde gått ut. Holum kirke hadde en annekskirke, et kapell kalt Hargnarstaðum. Navnet er nå et forsvunnet navn.⁴⁴⁵ Opplysningene om overtredelse av fristen for innsettelse og om Holums forbindelse med kapitlet, ble gitt

⁴⁴² Brøgger 1915: 167, 168.

⁴⁴³ Rygh 1959: 182. Sola var en av tre kirker som var nevnt i dette området sammen med Tjore og Håland. Disse tre ble slått sammen til Sola sogn.

⁴⁴⁴ DN II 15.

⁴⁴⁵ Rygh 1912: 6.

av kanniken Jon. Som kannik hadde nok Jon førstehåndskjennskap til saken. Det går også frem av tilsettingsbrevet at en fjerdedel av inntekten fra kirken skulle gå til kapitlet.⁴⁴⁶ Av brevet ser det også ut som om Eindrid skulle betjene både kirken og kapellet, da han ble innsatt som vikar i Holum. Selve ordlyden i brevet var: «vicarie ecclesie de Holeim cum capella de Hargnarstaðum sibi annexa».⁴⁴⁷ Dette kapellet er tolket som Harkmark kapell, et kapell som sto på samme sted som kirken i dette sognet ligger i dag. Dag Hunstad tar i sin bok om dette området opp spørsmålet om hvorfor det ble reist et kapell akkurat på dette stedet, og peker på to mulige forklaringer. Den ene er at fordi området var begravningsplass og kultsted lenge før kirken der ble reist, så har en tidligere høvding på gården reist kapellet for å ha det i nærheten av slektens gravplass. Eventuelt kunne en gruppe av storbønder ha gått sammen om å reise det. Den andre forklaringen er at kapellet hadde sammenheng med tradisjonen om et middelaldermarked på stedet. Selv om slike markeder var sesongbasert, og kapellet nok hadde en fast sognefunksjon og messeordning, så kan markedet ha spilt en rolle i forhold til hvor kapellet ble lokalisert.⁴⁴⁸ Utenom Eindrid som var vikar der tidlig på 1300-tallet, så ser vi ikke spor av kanniker eller vikarer der utover middelalderen. Tilknytningen til kapitlet synes da å ha opphørt. I 1429 ser vi imidlertid en prest i Holum som også hadde et annet embete, men han var prost. En slik kombinasjon viser en tilknytning biskopen heller enn til kapitlet, fordi prostene var biskopens egne ombudsmenn.

Kildene viser altså ikke mye av hvordan forbindelsen mellom det lokale og sentrale kom i stand gjennom kombinasjon av embeter, men vi ser noen glimt både fra biskopens og kapitlets side. At det kunne være ulike grunner, og at de kunne endre seg gjennom perioden er naturlig. Brøgger skrev for eksempel om Sigurd Vinaldsson at han måtte ha hatt gode forbindelser i Stavanger, fordi han fikk beholde sitt embete som prest da han ble kannik. Mitt syn er som vist at biskopen selv hadde en styring med

⁴⁴⁶ RN 1983. Bind III, nr. 430.

⁴⁴⁷ DN IV 73.

⁴⁴⁸ Hundstad 2010: 159.

denne tilsettingen, og at tidspunktet, 1355, gjorde at han trengte å la sine geistlige ha flere stillinger. Ellers kaller Brøgger slike kombinasjoner for mer tilfeldige ansettelses. Han hevder også at i praksis så rådde kapitlet selv sterkt over suppleringen av kanniker, og at det i dette bispedømmet var lite kumulasjon av stillinger.⁴⁴⁹

Beyer fant i sin undersøkelse fra Bergen bispedømme flere lokale kirker med en tilknytning til kapitlet der.⁴⁵⁰ Ved at kapitlet brukte sin rett til medvirkning i tilsettingssaker fikk kanniker lokale prestestillinger. Slik ble det sentrale og lokale nivået knyttet sammen der, gjennom at kapitlet ga forrang for egne medlemmer. Denne ordningen syntes mer brukt enn at kirkene ble korporert inn under kapitlet, som varige ordninger. Som vi skal drøfte seinere, så ble det en sentralisering av kirkeorganisasjonen i Linköping, der flere lokale embeter og økonomiske ressurser ble trukket inn til bispesetet. Det synes ikke å være tilfellet i Stavanger bispedømme.

4.4 Konklusjon

I dette kapitlet har vi sett på forholdet mellom det lokale og sentrale nivået i bispedømmet, gjennom hvilke steder som synes å ha hatt lokal prest som kombinerte embetet med å være kannik. Kildene er få, og selv om de er spredt over et lengre tidsrom ser vi likevel at det er en overvekt av kilder fra seinmiddelalderen. Den metodiske tilnærmingen har vært en filtrering av materialet med det for øyet å finne frem til stedene ute i bispedømmet hvor det sentrale og lokale nivået møttes, på personnivå. Drøftingen har så fulgt opp med å se på virkeområde og saksområde for de med kombinerte stillinger.

Gjennomgangen viste 11 steder som hadde en kombinasjon av lokal prest og kannik. Stedene var Øyestad, Tveit, Vanse, Egersund, Time, Høiland, Hesby, Talgje, Strand, Suldal og Hauske. Det var også en kilde som viste at samme person var både prest,

⁴⁴⁹ Brøgger 1915: 160, 161, 167, 169.

⁴⁵⁰ Beyer 1970: 90-95.

kannik og prost, fra Vanse. To steder ble synlige allerede i høymiddelalderen: Øyestad og Vanse.

I Øyestad så vi prest og prost i 1320, og i 1338 så vi prest og kannik på stedet. Med disse to tidlige kildene, biskopens oppkjøp av verdier og overføring av dem til sin kannik som skulle bli prest der, så trer stedet frem som et viktig sted for biskopen i slutten av høymiddelalderen. Vi ser også at det utover i seinmiddelalderen var kombinerte stillinger der, prest og prost i 1429 og prest og kannik fra 1453 til 1513. Øyestad synes altså å fortsette å være et knutepunkt øst i bispedømmet.

I Vanse så vi prest og prost i 1346. Samme året så vi også en vikarprest, som kan tyde på en forbindelse mellom Vanse og bispesetet. Den første kombinasjonen vi ser i seinmiddelalderen var både prest, kannik og prost samtidig, som det eneste eksempelet i dette materialet. Fra 1444 og 1446 så vi denne kombinasjonen. Fremover mot 1527 ses jevnlig kombinasjonen prest og kannik. Stedet hadde altså en varig kobling til bispesetet, og kan regnes som et fast knutepunkt i bispedømmet.

Når det gjaldt kannikenes funksjon lokalt, så jeg på deres virkeområde og hvilke saker de var involvert i. Jeg tok utgangspunkt i det sognet hvor de også var prest, og så på om det var der de virket, eller om det var i tilliggende eller andre sogn vi kunne se dem. Gjennomgangen viste at de som oftest hadde en rolle i et annet sogn enn sitt eget. Kannikene som også var prester hadde altså en funksjon for et større område. Sakene vi så dem i gjaldt i hovedsak jord, rettigheter og arv.

Jeg så også på hvilken tilknytning stedene med kombinerte stillinger hadde til bispesetet, men for de fleste av dem så sa kildene lite eller ingenting om hvordan forbindelsen ble opprettet. Vi kunne imidlertid tydelig se biskopen bak to tilfeller, i Øyestad i 1338, og i Talgje i 1355. En tilknytning til kapitlet var særlig synlig for Sola kirke, som kapitlet hadde fått overført fra biskop Thorgils og hadde hånd om i alle fall de siste tiårene før 1300.

Kildene viser oss for det meste en del enkeltopplysninger om kombinasjoner, og ikke gir ikke tilgang til serielle opplysninger. Det kan indikere at prestemangel, enten for

lokale steder eller for kanonikat, medvirket til slike kombinasjoner. At vi ser kombinasjonene i områder med en viss nærhet til bispesetet kan også styrke den tolkningen, fordi å opprettholde sine funksjoner på to steder var mulig der man kunne pendle mellom dem.

Det at vi har mest enkeltopplysninger kan også tyde på at forholdene i Stavanger var liknende forholdene i Bergen bispedømme, der kapitlet brukte sin rett i tilsettingssaker til å gi sine egne medlemmer lokale prestestillinger. Slik ble kapitlets økonomi ivaretatt ved at det ble færre til å dele på ressursene som lå til fellesbordet, og den enkelte kannik sin økonomiske situasjon kunne bli styrket ved tilførsel av lokale midler. Kannik i embete som lokalprest kunne altså være mer tilfeldig, av kortere eller lengre varighet, behovsstyrt fra biskop eller kapittel. For det lokale stedet betydde en kannik som prest at det var en myndighetsperson til stede, som kunne føre eller være vitner i saker i og utenfor eget sogn.

I gjennomgangen har vi også sett at noen steder hadde den lokale presten også prosteombud, men det er få steder og kilder dette opptrer i. Neste kapittel vies prostene, som eget tema. Der går jeg videre og legger det andre filteret over materialet, og spør hvor prostene var, hvilke områder og saker vi ser dem i.

5 Prostene i bispedømmet

5.1 Innledning

I forrige kapittel gikk jeg inn på forholdet mellom bispesetet og lokale kirkesteder, ved å se på hvor det var prester som også var kannik. Vi fant 11 lokale steder med slike kombinasjoner. Her går jeg videre med det samme hovedtemaet, og filtrerer materialet med henblikk på hvor det var proster. Hensikten er igjen å finne noen knutepunkt, noen steder med funksjoner som gikk ut over det lokale nivået i kirkeorganisasjonen.

For å finne prostene ser jeg for det første etter kilder der det eksplisitt nevnes at en person hadde dette ombudet. For det andre ser jeg etter personer som utførte en prosts oppgaver, og drøfter om de var proster selv om de ikke omtales slik i kildene. Deretter går jeg inn på om prostene var legfolk eller geistlige. Jeg ser særlig etter hvilke steder prostene knyttes til, for å finne hvor i bispedømmet de var plassert. Videre ser jeg etter hvilket virkeområde de hadde, og hva slags saker vi ser dem involvert i.

Materialet er i hovedsak diplomer, med de samme utfordringene som tidligere er beskrevet. Bevaringsgraden er generelt liten, men fordi tidsrommet jeg ser på er relativt langt, kan det i noen grad veie opp for et knapt materiale. Gjennomgangen vil uansett åpne for et innblikk i forholdene i Stavanger bispedømme, om det blir som et knippe eksempler på bruk av proster, eller om vi kan lese ut en tendens av materialet.

5.1.1 En kirkelig ombudsmann

Tittelen prost ble brukt om flere posisjoner innen kirken. Fellestrekket i disse posisjonene er en rolle som forstander. Ledere av klostersonnemøter og medhjelpere i ledelsen av dem kunne kalles prost, det samme gjaldt for ledere av domkapitler og kollegiatkapitler. I deler av Europa ble tittelen også tatt i bruk i den verdslige forvaltningen. I Nord-Europa ble imidlertid prosten en typisk ombudsmann innen kirken, med et lokalt virkeområde. Den danske kirkeprovinsen ble inndelt i prostier i løpet av 1100-tallet, en utvikling Troels Dahlerup setter i sammenheng med at kirkens administrasjon og områder for jurisdiksjon økte. Dermed trengtes også flere

medhjelpere, og oppgaver ble delegert til blant annet prosten.⁴⁵¹ I Norge ble tittelen brukt om kirkelige ombudsmenn, og for ledere av kollegiatkapitler ved de kongelige kapellene. Ved Apostelkirken i Bergen, Mariakirken i Oslo og Mikaelkirken i Tønsberg er det kjent proster i ledelsen. Lederne av kapitlene hadde andre titler.⁴⁵² Kapitlet i Stavanger ble som vi vet ledet av en erkedegn eller erkediakon.⁴⁵³ Her ser jeg etter prosten som en kirkelig ombudsmann.

For kongemakten og kirken var det knyttet noen viktige prinsipper til dette ombudet. I retterboten av 1280, som kom som en reaksjon mot Sættargjerden av 1277, var et av punktene at geistlige som var sogneprester ikke samtidig kunne ha prostedømme. Grunnen var at den som skulle høre skriftemål ikke samtidig skulle ha påtalemyndighet. For kirken var det også viktig at skriftemålet var hemmelig.⁴⁵⁴ Det var likevel lekfolk som fikk prostedømme gjennom hele middelalderen, selv om kirken gjentok og presiserte det uheldige i at lekfolk fikk geistlige embeter. Kongemakten gjentok bestemmelsen i 1313. Fra kirkens side ble det i 1327 nedfelt i et provinsialstatutt at ingen geistlige skulle gi noe kirkelig ombud til lekfolk, og i 1334 ble det nedfelt at ingen lekfolk skulle bli gitt prostedømme.⁴⁵⁵ Kirken ønsket altså å reservere dette ombudet for egne embetsfolk, og kongemakten ønsket å splitte ombudet som prost med embete som prest.

I den norske provinsen er det i Oslo bispedømme at prostedømmet kan ses systematisk utbygd. Hele bispedømmet ble delt inn i prostier, som stort sett fulgte de samme grensene som systemene. Nedkvitne skriver at det trolig var faste prostedømmer i Oslo stift alt i 1223, med henvisning til at det i Håkon Håkonssons saga nevnes proster fra flere områder på Østlandet. Han viser også til at den første prosten er nevnt i Tønsberg i 1218. I de andre bispedømmene, skriver Nedkvitne, vant nok prosteombudet innpass

⁴⁵¹ Dahlerup 1980-82: 537, 538. Provst. *KLNM* 13.

⁴⁵² Hamre 1980-82: 257. Kapellgeistlighet. *KLNM* 8.

⁴⁵³ DN I 51: ærkidiacne, X 4: ærchidiaknn.

⁴⁵⁴ Bagge 2008: 207.

⁴⁵⁵ Riisøy 2000: 74, 75.

først i siste halvdel av 1200-tallet.⁴⁵⁶ Tidfestingen hans for proster i de øvrige bispedømmene er dermed mer i tråd med Seips oppfatning om at prostedømmer først ble alminnelig etter 1273.⁴⁵⁷ Nedkvitne beskriver prosten som en geistlig i Oslo bispedømme, til forskjell fra i de andre, hvor han også kunne være en lek person.⁴⁵⁸ Prosten i Oslo var først og fremst deltakende i strafferettspleien, i en tidlig periode som medhjelper til biskopen i det indre forum, og deretter som en mer selvstendig utøver innen det ytre forum.⁴⁵⁹ Prosten hadde myndighet til å reise søksmål og kunne også slutføre saker og inngå forlik. På den måten fikk prosten i realiteten en reell domsmyndighet. Prosten hadde flere oppgaver enn i jurisdiksjonen i Oslo bispedømme. Han ses også på visitas for biskopen og i forvaltningen av lokalkirkelig gods.⁴⁶⁰

Innholdet i prosteombudet kommer tydelig frem i et brev fra Stavangers biskop Håkon til alle i Eidfjord sogn i Hardanger, i 1417. I brevet ga biskopen ombudet som hans årmann og prost til Arnvid Arnvidsson. Arnvid skulle kreve inn og få beholde biskopens inntekter i området, unntatt cathedraticum og helligdagsspannet, mot å betale en årlig sum til biskopen. Denne delen av avtalen gjaldt årmannsombudet. Som prost skulle Arnvid ta ansvar for de tvistemål som lå under kirken, og ha myndighet til å påtale og saksøke, bøtelegge eller inngå forlik, motta bøter og kvittere ut den tiltalte. For dette skulle Arnvid avlegge regnskap til biskopen. Større saker skulle meldes

⁴⁵⁶ Nedkvitne og Norseng 1991: 106, 107.

⁴⁵⁷ Hamre 1980-82: 540. Provst. Norge. *KLNM 13*.

⁴⁵⁸ Jens Arup Seip skriver at prosten hadde et klart kirkelig opphav, men at både geistlige og legfolk kunne innha prostedømme. Seip viser videre til et kongebrev fra 1310 hvor kongens håndgangne menn under visse forhold forbys å ha prostedømme, og til erkebiskopens statutt fra 1334 som forbyr legfolk å ha prepositur generelt. Han forstår bestemmelsene slik at legfolk virkelig hadde prosteembete rundt disse tidspunktene. Seip 1942: 68, 69.

⁴⁵⁹ Ringstad 1993: 87. I 1338 påla biskopen i Oslo en prost å stevne en geistlig inn for biskopens domstol. Prosten ses her som deltakende i strafferettspleien, men i denne saken tydelig underlagt biskopen.

⁴⁶⁰ Nedkvitne og Norseng 1991: 107.

videre inn til biskopen og bli behandlet av ham eller officialen hans. Av disse sakene skulle Arnvid få en tredjedel av boten i godtgjørelse.⁴⁶¹

5.2 Stedlig tilknytning

Hvor var prostene stasjonert lokalt? Jeg tar først utgangspunkt i stedene vi så i forrige kapittel, med prester som også var proster. Kan vi knytte ytterligere noen proster til disse stedene, noen som ikke samtidig var prest? Gjennomgangen i forrige kapittel viste at presten tidvis også var prost i Øyestad og Vanse. Jeg ser derfor på øvrig materiale knyttet til disse stedene først.

I Øyestad så vi prosten Geirmund i 1320, da han sammen med flere andre lokale prester var vitne i en sak om medgift. Deretter så vi prosten Nicolos i 1429, da han var i Tveit og var vitne til at et sakefall til biskopen ble betalt. Ytterligere to proster kan knyttes til Øyestad.

15. oktober 1427 rapporterte Gunnar Gunmundsson til kongen, på vegne av sysselmannen herr Eindrid Erlendsson. Gunnar hadde da vært på Øyestad og avhørt vitner i forbindelse med en drapssak. Anund Anundsson hadde drept sin bror Gunnar med en øks, tydeligvis i sjalusi. Gunnar hadde festet Gro, som også Anund ville gifte seg med. Før drapet hadde Anund bedt broren om at bryllupet ikke skulle stå før de hadde snakket med presten: «badh oc Annonder longho fyrr adernepndan Gunnar at han gærdæ jnkte bryllauph adher þærir hafdo talat vider profasten.»⁴⁶² Prosten er ikke nevnt ved navn, bare ved sitt ombud. Han gis heller ingen stedlig tilknytning, verken til et lokalt sted eller et område, og han gis ingen andre titler enn prost. Det ser altså ut som om det var en selvfølge for de involverte hvem denne presten var. Fordi saken ble tatt opp på Øyestad, og det er kjent en prost knyttet til stedet i 1429, er det nærliggende også å knytte presten nevnt i 1427 til dette stedet.

⁴⁶¹ DN IV 803.

⁴⁶² DN VII 383.

Fra slutten av samme århundre er det igjen en prost som kan knyttes til Øyestad. Biskop Eilif kunngjorde 20. august 1492 at saken han hadde hatt med Gunnulf Olafsson og hans familie var opp og avgjort.⁴⁶³ Biskopen hadde gjennom sin prost pålagt dem å fjerne liket av en fredløs som var begravet på kirkegården. Pålegget var ikke blitt fulgt opp, slik at det gikk for mange år og det ble dermed for sent å flytte liket. Den fredløse ble derfor likevel liggende i viet jord, og nøt da godt av kirkens bønner for de døde. Også i dette brevet er prosten bare nevnt ved ombudet, ikke ved navn. Han gis heller ikke noen stedlig tilknytning. Selve kilden gir likevel en indikasjon på at prosten fra 1492 kan knyttes til Øyestad. Brevet oppbevares i dag ved Kuben, Aust-Agder Kulturhistoriske senter (AAKS), Arkivavdelingen.⁴⁶⁴ Opplysningen om brevets adkomst dit er at det ble gitt til Arendals museum av skoleholder i Åmli, Halvor Olsen Neergaarden, rundt 1832.⁴⁶⁵ I løpet av de nær 350 årene mellom utstedelse og overlevering til museet kan brevet ha skiftet hender flere ganger. Overleveringen til museet i Arendal er likevel et tegn på at brevet hadde en tilknytning til dette området, i alle fall til Aust-Agder. En person som har tatt vare på brevet, for så å ville overføre det til en instans som AAKS, kan ha hatt flere opplysninger om dets opprinnelsessted enn hva som kan spores i dag. På denne bakgrunnen knytter jeg prosten fra 1492 til Øyestad.

Tre kilder viste oss tidligere to proster i Vanse. Vi så Einar i 1346 da han kjøpte landskyld av Munkeliv kloster, deretter så vi Andor da han i 1444 mottok sakefall for biskopen og i 1446 i forbindelse med overenskomst om en arv. Tre proster til kan muligens knyttes til Vanse.

Våren 1285 kunngjorde Eirik, magister og prost i Lista, at han solgte en gård til abbeden i Munkeliv kloster. Eirik står oppført som: «Eirikker mæistare oc prowostir a Lista».⁴⁶⁶ Brevet ble sannsynligvis utstedt i Bergen, fordi kjøperen var abbed i et

⁴⁶³ DN I 975.

⁴⁶⁴ Skinnbrevsamlingen, AA 43.

⁴⁶⁵ Tilvekstprotokollen, Arkivavdelingen ved Aust-Agder Kulturhistoriske senter.

⁴⁶⁶ DN XII 8.

kloster der i byen, og både kannikene og prosten ved Apostelkirken satte sitt segl under det. Eirik er den tidligste prosten som er kjent på Agder. Fordi Vanse var det sentrale kirkestedet i dette landskapet, og det ses proster der seinere, knytter jeg også Eirik dit. Han opptrer også i to senere brev, i 1293 og 1299, og i begge omtales han bare som magister. Begge sakene han var involvert i da gjaldt jordegods til Munkeliv kloster. I senere kilder ser vi også at prostene i Vanse hadde kontakt med dette klosteret. Det mønsteret kan indikere at Eirik i 1285 hadde tilknytning til Vanse.

Omkring 1339 skrev biskopen i Bergen til biskop Eirik i Stavanger, og ba Eirik om å pålegge prosten Ivar i Vanse om å bedre sitt forhold til Munkeliv kloster.⁴⁶⁷ Både klosteret og dets leilendinger i Lista var skadelidende, grunnet denne prostens oppførsel. Ivar knyttes altså direkte til Vanse i dette brevet.

I 1529, den 12. april, utstedte Jon Eriksson et brev, sammen med fogden Stig Bagge og fjorten lagrettemenn. Jon omtales som biskopens prost og ombudsmann, og det sies at området hans var Lista len: «Jon erichzon byspens proffuisth och ombossman offwer liistheleen».⁴⁶⁸ Saken gjaldt beskyldninger om leiermål mot en gift kvinne, som ble funnet uskyldig. Den ble tatt opp i prestegården Å i Lyngdal, og brevet ble også utstedt der. Jon gis ikke noen annen tittel i dokumentet, og ses heller ikke i flere ombud for biskopen. Han knytter jeg også til Vanse, selv om tilknytningen ikke kommer eksplisitt fram av brevet. Landskapsnavnet Lista peker på halvøya som Vanse sogn utgjorde, mens Lista len rommer en videre geografisk utstrekning. Flere proster vest i Agder hadde sete i Vanse gjennom middelalderen, det er derfor naturlig å plassere også denne prosten der.

Ytterligere fem proster er her knyttet til Øyestad og Vanse. Det betyr at vi ser proster knyttet til Øyestad i 1320, 1427, 1429 og 1492, og til Vanse i 1285, 1339, 1346, 1444, 1446 og 1529. Hvilke andre lokale steder finner vi proster?

⁴⁶⁷ DN I 262.

⁴⁶⁸ DN XXI 760.

I Pavelige Nuntiers omtales en kannik i Stavanger også var prost i Torp og Valdres. Kanniken Orm var en av underkollektørene som skulle hjelpe med å samle inn restanser fra Stavanger bispedømme. Han omtales i Pavelige Nuntiers som «Ormerum canonicum Stauangrensem prepositus de Torpom et prepositus Valdresie».⁴⁶⁹ Orms oppdrag ble skjerpet sommeren 1327. Da ankom den pavelige utsendingen Bernardus de Ortolis Stavanger, og krevde av biskop og underkollektør at innsamlingen måtte få fortløpende, ellers ville bispedømmet falle i interdikt.⁴⁷⁰ Orm er ikke nevnt som prost i andre diplomer, men er nevnt som kannik i Stavanger i flere, fra 1313 av og frem til 1326.⁴⁷¹ Gjennom dokumentene som er bevart synes Orm å ha hatt tilknytning til bispesetet, og ikke lokalt til Torp eller Valdres. Hans prosteombud var altså kombinert med å være kannik, men synes ikke å være kombinert med en lokal stilling.

Ivar Thronndsson omtales i kildene som prost i Slidre i Valdres i 1363, og som prost i Slidre i 1364. Av tittelen sira ser vi at han også var prest. I 1363 kunngjorde Ivar at han forgjeves hadde stevnet en mann eller hans ombudsmann i en sak angående retten til gården Aulin.⁴⁷² Gården gis ikke noe tilknytning til kirken, så saken synes å være mellom to private parter. Året etter, i 1364, ser vi den samme prosten Ivar. Han ættledet da sin datter.⁴⁷³

I forbindelse med et salg av en gård i Hitra sogn nevnes prosten Håkon: «Hakon Waldiufssun phrofastar a Austarogdum».⁴⁷⁴ Som prost skulle han virke i østre Agder, men selv gis han ikke noen stedlig tilknytning. Brevet ble utstedt på Landvik, den 21. februar 1378. Vi kan likevel knytte Håkon til et lokalt sted. 22. september 1379 omtales han som korsbror i Stavanger og prest i Tveit, i østre Agder. Fordi

⁴⁶⁹ Munch 1864: 23, 24.

⁴⁷⁰ Jørgensen og Saletnich 1999: 95.

⁴⁷¹ DN II 115, IV 143, 147, 167, 169.

⁴⁷² DN II 376.

⁴⁷³ DN II 378.

⁴⁷⁴ DN IV 510.

opplysningen om Håkon som prost ligger så nær i tid til den første opplysningen om ham knyttet til Tveit, så knytter jeg Håkon til Tveit også i 1378.

Fra 1417 har vi som nevnt et brev fra biskop Håkon hvor han gir prosteombudet til Arnvid Arnvidsson. Det var Eidfjord sogn Arnvid skulle være prost over.

Få år senere, i 1424, viser et diplom at Brynjulf Olafsson mottok en bot for hor, og kvitterte ut den bøtelagte. Brynjulf kaller seg ikke prost i brevet, men oppgir at han utfører oppgaven på vegne av biskopen. Saken gikk i Stavanger, hvor også brevet ble utstedt.⁴⁷⁵ På bakgrunn av de oppgavene som var beskrevet i ombudsbrevet til Arnvid, kan også Brynjulf regnes som prost.

To proster er kjent fra 1429, og begge kan vi se i forbindelse med visitasen biskop Audun da gjorde langs Agderkysten og vestover. Den ene var knyttet til Halse, og det er nødvendig å gå litt nærmere inn på opplysningene vi har til dette stedet.

Fem dokumenter knytter to ulike prester til Halse.⁴⁷⁶ De fire tidligste gjaldt samme person, Jens Nicolosson. Han betegnes som prest i 1418 og 1427, og både prest og prost i to brev fra 1429. Den yngste kilden viser bare til en prest på stedet, Torleif Leifson i 1491. Noen ord må knyttes til bruken av stedsnavn, og min plassering av Jens til Halse. I de fem brevene brukes navnet Mandalen. Jens Nicolosson kalte seg «kirkioprester j Monnadale» i 1418, med den samme ordlyden «kirkiuprester j Monnadale» i 1427, og «prester oc profaster j Mannædale» i 1429. Navnet Mandalen gjaldt dalføret som Mandalselva rant ut gjennom.⁴⁷⁷ Dalføret gikk gjennom Holum sogn i innlandet, og gjennom Halse sogn mot kysten. Hvordan kan man så skille de to sognene Holum og Halse, når bare navnet Mandalen er brukt? I et brev fra 1413 var presten Svein Toresson vitne i en arvesak. Han kalte seg der prest i Holum i Mandalen: «kyrkioprester a Hualeme j Mannadale».⁴⁷⁸ Svein kjenner vi også fra to tidligere brev,

⁴⁷⁵ DN IV 825.

⁴⁷⁶ DN IV 836, 839, VI 399, 427, 612.

⁴⁷⁷ Rygh 1912: 85, 88.

⁴⁷⁸ DN VI 386.

fra 1405 og 1411, og i begge kalles han bare for prest i Holum: «prester a Holleyme».⁴⁷⁹ Det ser altså ut til at når presten i Holum brukte Mandalen, så brukte han også det lokale navnet. I det første brevet vi kjenner Jens Nicolosson fra i 1418, så brukte han bare Mandalen for å referere til hvor han var prest. Brevet var utstedt i Halse sogn.

De to kildene fra 1429 som viser at Jens i Halse ble titulert både som prest og prost er fra 15. september da det ble testamentert en gave til kannikenes bordhold, og fra 22. september da en gave ble overført til prestebordet i Å.

I oktober samme år ser vi Sigurd Ivarsson som prest og prost knyttet til Helleland. Han var da med og bevitnet at sakefall for bannsverk mot en prest ble overført til biskopen.⁴⁸⁰

I 1449 kan vi se en prost i forbindelse med en sak som også gikk i Stavanger, Ingemar Gautasson. Sammen med en kannik og tre lagrettemenn bevitnet han salg fra tre personer av deres eierdeler i samme gård, Skeid, til biskop Gunnar. Ingemar ses i biskopens ærend, som vitne i saken. Han gis ikke noen lokal tilknytning, til et sogn, men kalles prost over Jæren.⁴⁸¹

Fra et brev utstedt i Hommedal, prestegården i Landvik, kan vi se at Ketil Sveinungsson mottok en bot på vegne av biskopen, for en forseelse Thora hadde hatt med Herleik. Ketil kvitterte for mottatt bot, og påbød samtidig prester og proster deretter å la Thora gå fri for videre tiltale.⁴⁸² Ketil nevnes ikke som prost, men av saken kan vi se han var den som hadde påtalt og bøtelagt Thora: «ath iek sætte Thora Swæynsdotter fore thet gerningh som hon hadhe giorth med Herleik». Brevet ble datert 1451. Hvor Ketil var tilknyttet sies det ikke.

⁴⁷⁹ DN VII 342, 353.

⁴⁸⁰ DN IV 840.

⁴⁸¹ DN IV 909.

⁴⁸² DN IX 315.

En kilde fra 1466 viser til en tidligere prost, gjennom oppgjøret som ble gjort etter hans død. Oppgjøret gjaldt for den avdøde Magnus Nikleson.⁴⁸³ Seks lagrettemenn fikk i oppdrag å utrede hva enken etter ham skulle ha og hva biskopen og domkirken i Stavanger skulle ha. Biskopen og domkirken skulle tilgodeses fordi Magnus etter prosteregnskapet var dem skyldig. Saken ble tatt opp i Øie sogn i Valdres.

Fra 1505 vitner et diplom utstedt i Ål om en prost. Engelbrikt Lavransson omtales som biskopens ombudsmann i Hallingdal, men nevnes ikke eksplisitt som prost.

Engelbriks oppdrag var å undersøke slektskapet mellom to ektefeller. Han fant at de var beslektet i 5. og 6. ledd. Av dette forholdet har det blitt en bot, som Engelbrekt mottok på biskopens vegne. Han fritok samtidig ektefellene for å bli videre saksøkt.⁴⁸⁴

Fire kilder viser oss to prester i Bjelland. I 1413 og 1435 ser vi presten Ketil der, og i 1506 og 1508 presten og prosten Niels.⁴⁸⁵ Det er bare over et par år at det ses en lokal prest i Bjelland som også var prost. Bare i brevet fra 1508 står det eksplisitt at presten var prost, men av sammenhengen kan en anta at han også fungerte som prost i 1506. Presten nevnes da i et dokument sammen med en lagrettemann i Lister len. Like etter at navnene og titlene er gitt, sies det at de var gitt fullt ombud fra biskopen: «Nielz Persson prest a Byellandh (...) Torghersson sworn lagrettisman j Listhæleen ok j ffulle ombudhe herre biscops».⁴⁸⁶ Hvem gjaldt så ombudet for? Saken var et makeskifte mellom Åseral kirke og gården Østhus. Fordi kirkens gods ikke skulle minskes, men snarere økes, så krevde et slikt skifte biskopens godkjenning. I brevet står det også eksplisitt at skiftet ikke var til noen skade for kirken, og at det ble gjort med flere menns råd. Her er det sannsynlige at ombudet gjaldt presten, som opptrådte som prost på biskopens vegne. At han også var prost i 1508 støtter den tolkningen.

⁴⁸³ DN VIII 385.

⁴⁸⁴ DN XXI 694.

⁴⁸⁵ DN IV 792, XXI 352, VIII 469, V 1003.

⁴⁸⁶ DN VIII 469.

Den lokale tilknytningen prostene hadde vises i illustrasjonen nedenfor. Bildet viser lokale arenaer for det sentrale nivået, gjennom prostenes tilknytning og virke.

Figur 3 Lokale steder med prost tilknyttet

Nedenfor er opplysningene om prostene også samlet i en kronologisk ordnet tabell. Jeg fører opp navn, den lokale tilknytningen, området de er oppgitt å være proster for, årstall og kilde.

Tabell 16 Proster i Stavanger bispedømme

Navn	Lokal tilknytning	Område	År	Kilde
Eirik	Vanse	Lista	1285	DN XII, 8
Geirmund	Øyestad	-	1320	DN I, 160
Orm	Stavanger, kannik	Valdres	1327	Pavelige Nuntiers
Orm	Stavanger, kannik	Torp	1327	Pavelige Nuntiers
Ivar	Vanse	-	1339	DN I, 262
Einar Jonsson	Vanse	Lista	1346	DN XII, 95
Ivar Thronndsson	Slidre	Valdres	1363	DN II, 376
Ivar Thronndsson ⁴⁸⁷	Slidre	-	1364	DN II, 378
Håkon Valdjufsson	Tveit	Aust-Agder	1378	DN IV, 510
Arnvid Arnvidsson	Eidfjord	Eidfjord	1414	DN IV, 803
Arnvid Arnvidsson	Eidfjord	Eidfjord	1417	DN IV, 803
Brynjulf Olafsson	-	-	1424	DN IV, 825
Prost	Øyestad	-	1427	DN VII, 383
Nicolos Helgesson	Øyestad	-	1429	DN IV, 837
Joon Nicolosson	Halse	Mandalen	1429	DN IV, 836
Jænis Nicolosson	Halse	Mandalen	1429	DN IV, 839
Sigurd Ivarsson	Helleland	Helleland	1429	DN IV, 840
Andor Halsteinsson	Vanse	Lista	1444	DN IV, 891
Andor Halsteinsson	Vanse	Lista	1446	DN VI, 498
Ingemar Gautesson	-	Jæren	1449	DN IV, 909
Ketil Sveinsson	-	-	1451	DN IX, 315
Magnus Niklesson	-	-	1466	DN VIII, 385
Prost	Øyestad	-	1492	DN I, 975
Engelbrikt Lavransson	-	Hallingdal	1505	DN XXI, 694

⁴⁸⁷ I kilden fra 1364 ser vi at Ivar ættledet sin datter. Han opptrådte da i et privat ærend. Jeg har derfor ikke satt noe område knyttet til ham i denne tabellen.

Nielz Persson	Bjelland	-	1506	DN VIII, 469
Niels Persson	Bjelland	Råbyggelag	1508	DN V, 1003
Jon Eriksson	Vanse	Lista	1529	DN XXI, 760

Kilde: DN, Pavelige Nuntiers

De lokale stedene vi kan se proster knyttet til utover Øyestad og Vanse er Slidre i Valdres, Tveit, Eidfjord, Halse, Helleland, Bjelland. Til sammen er 21 proster identifisert. 19 av dem er navngitte og 2 nevnt som prost uten videre opplysninger om dem. Gjennomgangen i forrige og dette kapittelet viser at det var proster som kombinerte ombudet med å være prest, kannik, eller begge deler. Flere proster var altså geistlige.⁴⁸⁸ Hva var statusen for de øvrige prostene?

5.3 Var prostene legmenn eller geistlige?

Jeg trekker prostene frem kronologisk. Eirik i Vanse i 1285 var også magister.⁴⁸⁹ Som magister var han høyt utdannet og må ha studert ved ett av datidens universitet. Graden hans betinget ikke prestevigsel, Eirik nevnes heller ikke som geistlig.⁴⁹⁰ Også Ivar i Vanse i 1339 kan vi ikke si om var legmann eller geistlig. Han omtales som «honorabilis dominus Ivarus de Vanesyn». De andre av prostene som ses gjennom 1300-tallet var imidlertid geistlige: Geirmund i Øyestad i 1320 var prest, Orm i Valdres og Torp i 1327 var kannik, Einar i Vanse i 1346 var prest, Ivar i Slidre i 1363 og 1364 var prest, og Håkon som møtte i en sak i Landvik i 1378 ses som prest og kannik i 1379 og 1400. Av disse syv prostene vi ser på 1300-tallet var altså fem av dem med sikkerhet geistlige.

Forholdene endret seg på 1400-tallet. Fra dette århundret kjenner vi 11 proster, både legfolk og geistlige. Den første vi kjenner er Arnvid som ble prost over Eidfjord senest

⁴⁸⁸ Geistlige kunne ha ulike vigselfrader, som de tre høyere (prest, diakon, subdiakon) og de fire lavere grader. For geistlige gikk det en skillelinje mellom de presteviede som kunne ha embete med sjelsorg og de som ikke kunne ha det. Kanniker var ikke nødvendigvis presteviet. Deres tittel kom opprinnelig av termen *canonicus*; den som lever etter en regel (canon). Kapitlene i Norge var sekulære, som vil si at kannikene ikke var bundet av noen regel. Vi kan gå ut fra at de flere av dem hadde prestevigsel.

⁴⁸⁹ DN XII 8. Eirik blir der omtalt som "Eirikker mæistare oc prowostir a Lista."

⁴⁹⁰ Gjerløw 1980-82: 219-221. Magister. *KLNM II*.

i 1414, og på nytt i 1417.⁴⁹¹ Samtidig med at han fikk ombudet i 1417 la han frem regnskapet for en tidligere periode: «So gerdhe oc Anduidher nw reikning fore oss vm kirkiu vmbodhet sem han heffuer haftt». Ombudet var av tre års varighet da han fikk det i 1417. Vi kan regne med at ombudet var av samme varighet forrige periode, dermed kan vi føre Arnvid opp fra 1414.⁴⁹² Arnvid omtales som «skellighom manne», uten noen geistlig tittel. Vi kan derfor regne med at han var legmann. Få år senere ses en annen leg prost. Da Brynjulf Olafsson i 1424 kvitterte at boten for hor var betalt, så omtalte han seg bare med navnet. I brevet nevnte han verken at han var prost eller ga noen geistlig tittel, men skrev at han utførte oppdraget på vegne av biskopen.⁴⁹³ Brynjulf regnes derfor som legmann. Den neste prosten vi ser i materialet kjenner vi ikke navn eller stedstilknytning for, bare at han ble omtalt i forbindelse med en drapssak som ble tatt opp i Øyestad i 1427. Om prosten var leg eller geistlig har vi ikke opplysninger for å avgjøre. Den neste prosten på Øyestad ser vi bare to år senere, Nicolos, i 1429. Han var også prest der. Fra samme år ser vi også to prester som proster for Mandalen og Helleland. Deretter ser vi Andor i Vanse, i 1444 og 1446, som var prest, kannik og prost. Tre år senere ses neste prost, Ingemar Gautason i 1449, da han overvar salg av tre eiendomsparter til biskop Gunnar i Stavanger. Ingemar ble bare kalt prost over Jæren, og fordi vi ikke vet noe mer om ham regnes han som legmann.⁴⁹⁴ Like etter ses igjen en leg prost. Ketil Sveinungsson tok i 1451 imot og ga kvittering for en bot, på vegne av biskopen.⁴⁹⁵ Han kalte seg bare ved navn i brevet: «iek Kætildh Swæynunghson», ikke som prost eller noe annet. Fordelingen av arven etter Magnus Nikleson, i 1466, viste at han var prost.⁴⁹⁶ Fordi regnskapet etter prosteombudet viste at han var skyldig biskopen og domkirken, så måtte arven fordeles mellom hans enke og hans tidligere oppdragsgivere. Som en gift mann kan vi regne med at Magnus var legmann. Den siste prosten vi kjenner fra 1400-tallet er en

⁴⁹¹ DN IV 803.

⁴⁹² Kirkevergene hadde normalt ombudet for tre år av gangen.

⁴⁹³ DN IV 825.

⁴⁹⁴ DN IV 909.

⁴⁹⁵ DN IX 315.

⁴⁹⁶ DN VIII 385.

ikke navngitt prost, som jeg knyttet til Øyestad. I 1492 omtales en prost i forbindelse med at han skulle ha krevd at en fredløs mann ble gravd opp og flyttet bort fra kirkegården. Dette hadde ikke blitt gjort, og biskop Eilif bøtela derfor de skyldige. Prosten ble knyttet til Øyestad på grunn av kildens tilknytning til området, og fordi det hadde vært proster der tidligere. Vi vet ikke mer om denne prosten, heller ikke om han var leg eller geistlig.

Fra 1500-tallet kjenner vi tre proster. I 1505 hører vi om Engelbrikt Lavransson, prost i Hallingdal.⁴⁹⁷ Han omtalte seg selv som biskopens ombudsmann, i saken der han undersøkte slektsforholdet mellom to ektefeller. Ingen geistlig tittel ble nevnt. Fra 1506 og 1508 kjenner vi prosten over Råbyggelag, Niels Persson. Han var også prest. Den siste prosten vi kjenner er fra 1529, Jon Eriksson.⁴⁹⁸ Han kalte seg selv biskopens prost og ombudsmann, da han undersøkte beskyldninger om leiermål. Jon nevnte ikke noen geistlig tittel.

Nedenfor har jeg satt inn opplysningene om prostenes status som leg eller geistlig i samme tabelloppsett som overfor. Vi ser der fordelingen mellom geistlig og leg, fra 1285 til 1529.

Tabell 17 Prosters status leg og geistlig

Navn	Område	Status	År	Kilde
Eirik	Lista	Leg	1285	DN XII, 8
Geirmund	-	Geistlig	1320	DN I, 160
Orm	Valdres	Geistlig	1327	PN
Orm	Torp	Geistlig	1327	PN
Ivar	-	-	1339	DN I, 262
Einar Jonsson	Lista	Geistlig	1346	DN XII, 95
Ivar Thronndsson	Valdres	Geistlig	1363	DN II, 376
Ivar Thronndsson	-	Geistlig	1364	DN II, 378
Håkon Valdjuvsson	Aust-Agder	Geistlig	1378	DN IV, 510
Arnvid Arnvidsson	Eidfjord	Legmann	1414	DN IV, 803
Arnvid Arnvidsson	Eidfjord	Legmann	1417	DN IV, 803

⁴⁹⁷ DN XXI 694.

⁴⁹⁸ DN XXI 760.

Brynjulf Olafsson	-	Legmann	1424	DN IV, 825
Prost	-	-	1427	DN VII, 383
Nicolos Helgesson	-	Geistlig	1429	DN IV, 837
Joon Nicolosson	Mandalen	Geistlig	1429	DN IV, 836
Jænis Nicolosson	Mandalen	Geistlig	1429	DN IV, 839
Sigurd Ivarsson	Helleland	Geistlig	1429	DN IV, 840
Andor Halsteinsson	Lista	Geistlig	1444	DN IV, 891
Andor Halsteinsson	Lista	Geistlig	1446	DN VI, 498
Ingemar Gautesson	Jæren	Legmann	1449	DN IV, 909
Ketil Sveinsson	-	Legmann	1451	DN IX, 315
Magnus Nikleson	-	Legmann	1466	DN VIII, 385
Prost	-	-	1492	DN I, 975
Engelbrikt Lavransson	Hallingdal	Legmann	1505	DN XXI, 694
Nielz Persson	-	Geistlig	1506	DN VIII, 469
Niels Persson	Råbyggelag	Geistlig	1508	DN V, 1003
Jon Eriksson	Lista	Legmann	1529	DN XXI, 760

Kilde: DN, PN

Prostene kjent fra 1285 og 1339 kan ha vært legmenn. Deretter så vi at fem av syv på 1300-tallet var geistlige. På 1400-tallet så vi fem legmenn, fire geistlige, og to som ikke lot seg bestemme. Av de tre kjente prostene på 1500-tallet var to legmenn og én var geistlig. Påbudet om at prosten skulle være geistlig fikk altså ikke helt gjennomslag i dette bispedømmet. Det var innslag av legmenn i ombudet gjennom hele middelalderen. Samtidig har vi sett at flere prester også var proster samtidig. Påbudet om at den som hadde embete med sjelesorg ikke skulle ha prosteombud, ble dermed heller ikke fulgt.

5.4 Virkeområde

Hvilke områder virket prostene i? Spørsmålet er av betydning for å komme nærmere hvilket nivå prostene virket på. Var de i hovedsak på et lokalt nivå, representerte de et mellomnivå, eller var de mer knyttet til det sentrale nivået? Fra gjennomgangen av kildene har vi sett at prostene delvis ble knyttet til sogn, delvis til større områder. Imidlertid lar ikke kildene oss vite noe om virkeområdet til alle prostene vi kjenner til. Flere steder fikk den lokale presten også prosteombud: Øyestad, Tveit, Bjelland,

Halse, Vanse, Helleland og Slidre. I hvilke områder virket de som kombinerte det lokale presteembetet med å være prost?

I Øyestad så vi Geirmund som var vitne i en sak om medgift, i 1320. Det er ikke kjent hvor saken gikk, men utgiverne av DN har foreslått Agder. Fordi det var flere lokale prester til stede, fra sogn omkring Øyestad, så er det sannsynlig at saken og brevet kan ha vært gjort der. Stedsangivelsen Agder er derfor rimelig, men vi kan ikke med sikkerhet si hvor.⁴⁹⁹ Prosten i 1429, Nicolos Helgesson, var i Tveit i forbindelse med at et sakefall ble betal til biskopen.⁵⁰⁰ Det ser altså ut til at prosten i Øyestad agerte utenfor sitt eget sogn, også om han var prest der.

Prosten som var knyttet til Tveit sogn gjennom presteembetet der i 1379, Håkon Valdjuvsson, ses som prost over Aust-Agder året før, i 1378.⁵⁰¹ Da var han i Landvik sogn, lengre øst i bispedømmet.

Fra Bjelland sogn så vi samme presten i to kilder, Niels. I 1506 fikk han prosteombud i forbindelse med et makeskifte der kirkelig jord inngikk. Saken ble gjort i Åseral.⁵⁰² I 1508 omtales han som prost i forbindelse med en pantsetting til biskopen. Han var da i Bygland.⁵⁰³

Fra Halse så vi to kilder med bare en ukes mellomrom i september 1429. Prest der og prost Jon var i begge kildene vitne til overføringer til kirken. I den første ble overføringen gjort i Holum sogn, i den andre i Å sogn i Lyngdal.⁵⁰⁴

Prosten Einar i Vanse i 1346 ses gjennom en sak som ble tatt opp i Bergen, og gjaldt kjøp av landskyld fra Munkeliv kloster.⁵⁰⁵ Denne saken sier altså ikke noe om hans lokale virke som prost. Andor som var prest og prost i 1444 og 1446 ses i henholdsvis

⁴⁹⁹ DN I 160.

⁵⁰⁰ DN IV 837.

⁵⁰¹ DN IV 510.

⁵⁰² DN VIII 469.

⁵⁰³ DN V 1003.

⁵⁰⁴ DN IV 836, 839.

⁵⁰⁵ DN XII 95.

en sak der han mottok en bot på biskopens vegne, og der han var med og stadfestet en overenskomst om arv. Begge ble tatt opp i Vanse sogn.⁵⁰⁶

Fra Helleland så vi prest og prost Sigurd. Han var i 1429 til stede i Egersund sogn og mottok der en bot på vegne av biskopen, noe som viser at han agerte utenfor det som i kilden oppgis som hans primære område.⁵⁰⁷

Prest og prost i Slidre i Valdres så vi i to saker. Den første gjaldt stevning angående en gård, i 1363. I brevet går det frem at han forgjeves hadde stevnet Halvard til Ulvin angående uklare rettigheter i gården. Ulvin lå i Røn sogn, i samme herred som Slidre sogn lå i, som var Vestre Slidre. Dersom navnet Slidre henspiller på *sognet* Slidre, så ser vi at prosten var engasjert i en sak som dreide seg om en eiendom i Røn som var et annet sogn. Dersom vi lar navnet Slidre henspille på *herredet* Vestre Slidre, av navnelikheten, så ser vi at virkeområdet var større enn bare et sogn. Prosten i Slidre synes altså virksom utenfor selve sognet Slidre. Den andre saken vi ser ham i var da han ættledet sin datter, i 1364.⁵⁰⁸

I denne sammenhengen, med utgangspunkt i proster knyttet til sognet, kan vi også se på biskopens brev angående Eidfjord. Der skrev biskop Håkon til allmuen i Eidfjord at Arnvid Arnvidsson hadde ombudet som prost, og det går frem at området han hadde prostedømmet over var sognet Eidfjord. Brevet er stilet til alle dem som bor der, og slår fast at Arnvid da hadde ombud både som årmann og prost.⁵⁰⁹

Ved å ta utgangspunkt i sognet og se nærmere på hva som var prostenes virkeområde ser vi at de fleste prostene hadde et større virkeområde som prost enn det sognet de var knyttet til som prest. For Eidfjord sammenfalt området som prost med sognet. Dette sognet var imidlertid i en særstilling og ikke representativt. Eidfjord var skilt fra resten av bispedømmet, og som en liten, egen geografisk enhet kan det ha vært

⁵⁰⁶ DN IV 891, VI 498.

⁵⁰⁷ DN IV 840.

⁵⁰⁸ DN II 376, 378.

⁵⁰⁹ DN IV 803.

hensiktsmessig å ha en egen prost for området. Vi kan derfor slutte at prostene gjennomgående hadde større områder enn sognet for sitt virke.

Områdenavnene som er nevnt gjennom proster som også var prester, var Aust-Agder, Råbyggelag, Mandalen og Lista. Kan andre opplysninger gi støtte til at disse områdene var prostedømmer?

Aust-Agder er kjent som virkeområde fra brevet fra 1378, der Håkon Valdjufsson foresto et salg av eiendom. Som tidligere nevnt var Håkon titulert som prost i Aust-Ager. Området var stort, det dekket hele dagens fylke Aust-Agder, og store deler av dagens Vest-Agder. Jeg vil derfor se nærmere på det lokale stedet partene møttes for denne saken. I brevet sies det at de var ved Landvik kirke. Presten i Landvik var også til stede, og presten i Holt var der. I et senere brev, fra 1451, ser vi også at en prost var i Landvik.⁵¹⁰ For sin forseelse med Herleik hadde Tora blitt idømt en bot. Brevet ble utstedt i Hommedal, som er prestegården til Landvik kirke. Vi ser altså det samme møtestedet for prosten i 1451, som det prosten i Aust-Agder brukte i 1378. Landvik var altså et møtested for prosten i Aust-Agder, men kildegrunlaget er for spinkelt til å slutte at det var en fast møteplass.

Råbyggelag ble nevnt som virkeområde for prosten Nils Persson i 1508, da han sammen med kanniken Olaf var i Bygland og bevitnet pantsetting av en gård til biskopen. Den samme Nils nevnes også som prost to år tidligere, i 1506. Han var da i Åseral, med en lagrettemann, for å samtykke i et makeskifte mellom kirken der og gården Austrhus. Denne gården anses å ha vært skilt ut fra en annen gård, den som kirken i Åseral sto på.⁵¹¹ Prosten møtte altså i Åseral for dette skiftet, et sogn som også lå inn under Råbyggelag. Med bare to år mellom disse kildene, og med en funksjon i det samme området, så ses Nils som prost over området Råbyggelag også i 1506. Området dekket de indre bygdene i østre Agder, og tolkes som å ha vært et eget

⁵¹⁰ DN IX 315.

⁵¹¹ Rygh 1912: 135.

lovområde tidligere. Det området som presten Nils hadde som prost var altså godt definert, og utgjorde en egen enhet.

For Mandalen og Lista er det ikke øvrige kilder som støtter opp under disse områdene som virkeområder for prostene. Noen kommentarer kan likevel knyttes til Mandalen. Området er som tidligere nevnt dalføret Mandalselva renner ut gjennom, og dekker de to sognene Halse og Holum. I 1429 ble Mandalen nevnt i to dokumenter som virkeområdet for prosten Jon Nicolosson. Den 15. september gjaldt saken en testamentarisk gave av en gård i Halse sogn, og brevet ble utstedt i Holum. Prosten Jon var vitne. Den 22. september gjaldt saken en sjelegave i gården Å, som da ble gitt som prestegård i samme sogn, i Lyngdal. Saken ble også tatt opp der, og prosten Jon var vitne.⁵¹² Lyngdal ligger vest for Mandalen, og grenser til området Lista. Fordi det var prosten i Mandalen som møtte i saken angående Lyngdal, og ikke en prost over Lista, så kan også dette området ha lagt til Mandalen. Vi ser da både Halse, Holum og Å sogn under prosten i Mandalen.

I tillegg til disse områdene er også Jæren, Slidre, Hallingdal og Valdres nevnt i kildene. Eidsfjord er også nevnt, men som tidligere nevnt var det området i en særstilling gjennom sin geografiske plassering. For Jæren er det bare en kilde, den hvor prosten Ingemar Gautasson opptrer i en sak i Stavanger i 1449. Saken var den at biskopen kjøpte en jordeiendom. Prosten oppgis ikke som prest noe lokalt sted, og ses her som vitne i et annet område enn det han hadde prostedomme over. For Slidre er det tidligere drøftet om prosten der fungerte bare i sognet, eller i herredet. Fordi han ses fungerende i to sogn, i Røn i 1363 og Slidre i 1364, er det naturlig at virkeområdet var herredet heller enn bare sognet, altså Vestre Slidre. I tillegg kan vi trekke inn oppgjøret etter den avdøde prosten Magnus Nikleson i 1466. Saken ble tatt opp på begjæring av kannik i Hamar og prest på Ringsaker Bjørn Thorgeirsson, og foregikk i Øie sogn som lå i Vang herred. Dokumentet ble imidlertid bevart i Vestre Slidre, noe som kan indikere en tilknytning til dette herredet også for prosten i 1466. For Hallingdal er det

⁵¹² DN IV 836, 839.

én kilde, fra 1505.⁵¹³ Prosten med ombud i dette området var ikke lokal prest. Saken der han undersøkte slektskapsforholdet mellom to ektefeller er den eneste vi ser ham i, og Hallingdal er heller ikke nevnt i andre kilder som et virkeområde for proster. Også for Valdres er det bare én kilde, fra 1327. Orm som var kannik og skulle samle inn restanser fra seksårstienden, ble nevnt som prost i Torp og Valdres. Valdres var et større område. Det inneholdt også Slidre, som hadde egen prost i 1446. Orm ses knyttet til bispesetet, ikke området han var prost over, men opplysningene indikerer at Valdres ble holdt sammen i ett prostedømme på hans tid.

Langs kysten kan vi altså se Aust-Agder, Mandalen, Lista, Helleland og Jæren som områder for proster, og i innlandet Råbyggelag, Valdres, Slidre og Hallingdal. I tillegg kom Eidfjord. Kildegrunnlaget er lite og gir ikke rom for slutninger om disse områdene bestod over lengre tid, eller hvor mange sogn de dekket. Selv om prostene gis tilknytning til et sogn, så virket de utenfor dette lokale nivået. Større områder brukes som tilknytning gjennom hele perioden vi har opplysninger om proster, men noe tidsrom peker seg ikke spesielt ut. Imidlertid kan vi se at det store området Aust-Agder ble nevnt i 1378, mens vi fra 1429 har belegg for en prost i Øyestad, og i 1508 for en prost i Råbyggelag. Både Øyestad og størstedelen av det tidligere Råbyggelag ligger i dagens Aust-Agder. Vi kan dermed ane en oppdeling av et større område i mindre. Det samme gjelder for området Valdres. Orm ble kalt prost over Torp og Valdres i 1327, men en prost for Slidre, som var en del av Valdres, er nevnt i 1363, 1364 og 1466. Valdres kan da synes oppdelt i seinmiddelalderen, og et av områdene var Slidre. For Torp sogn i Hallingdal har vi få opplysninger, men vi ser at det var en prost over Hallingdal i 1505. Likevel er kildene for få og kronologisk spredd til å trekke noen slutning i disse henseendene. At prostene opererte på et mellomnivå er det imidlertid rimelig å slå fast. Bare to av prostene ses i saker som ble tatt opp i Stavanger. Den ene av dem var prosten over Jæren, som altså hadde et annet, større

⁵¹³ DN XXI 694.

virkeområde, mens den andre av dem ikke var gitt noen spesifikk tilknytning til noe sted eller virkeområde.⁵¹⁴

5.5 Saksområde

Fra brevet der Arnvid fikk prosteombud i 1417 så vi at det var de geistlige sakene han skulle ta opp, unntatt de større sakene som skulle meldes inn for biskopen, og Arnvids oppgaver var å påtale, bøtelegge, forlike og motta bøter. Hvilke typer saker ser vi prostene involvert i når det kommer til praksisen kildene viser?

Langt de fleste kildene viser prostene involvert i eiendomstransaksjoner. Ved å se på hvem som var partene i disse transaksjonene kan vi se et skille mot slutten av 1300-talle. I perioden forut kan vi se prostene gjøre egne disposisjoner, som salg av eiendom og kjøp av landskyld. Vi ser dem også som vitner eller at de var ledere av sakene. Partene som var involvert kunne være private, det vil si at prostene ikke var representanter for kirken i disse sakene.⁵¹⁵ For perioden etter slutten av 1300-tallet, viser bare én kilde en slik type transaksjon, da en prost bevitnet et arveoppgjør i 1446.⁵¹⁶ I denne perioden ser vi prostene være vitner ved sjelegaver til kirken, ved biskopens kjøp av jord, ved et makeskifte hvor kirken i Åseral var involvert, og i en sak der en gård ble pantsatt til biskopen.⁵¹⁷ Prostene tok altså del i en sfære både uten- og innenfor kirken, men vi ser dem særlig innen det kirkelige feltet etter slutten av 1300-tallet. Tittelen kunne bli brukt også når prostene foresto egne transaksjoner. Overvekten av eiendomstransaksjoner i materialet må ses i sammenhengen med behovet for å bevare kilder som hjemlet eiendom og rettigheter, ikke at denne typen oppgaver var prostenes viktigste.

⁵¹⁴ DN henholdsvis IV 909, IV 825.

⁵¹⁵ DN Se XII 8 og XII 95 for transaksjoner hvor prostene selv var part, henholdsvis i 1285 og 1346. Se I 160, II 376, IV 510 for saker hvor prostene ledet eller bevitnet transaksjonene, henholdsvis 1320, 1363 og 1378.

⁵¹⁶ DN VI 498. Prosten var Andor Halsteinsson i Lista.

⁵¹⁷ DN IV 836, 839, 909, VIII 469, V 1003, henholdsvis 1429, 1429, 1449, 1506 og 1508.

Den neste sakstypen som er tydelig i materialet er det å motta bøter, og å kvittere ut den bøtelagte. Seks slike saker er kjent fra 1400-tallet, og en fra 1500-tallet. To av sakene gjaldt ekteskapsbrudd. Den ene saken omtales spesifikt som hor, i den andre er ordlyden at en kvinne måtte bøte for sin forseelse med en mann.⁵¹⁸ En tredje sak kan kobles til denne kategorien gjeldende regulering av ekteskapet, og det er saken der prosten i 1505 fikk i oppdrag å undersøke slektskapet mellom to ektefeller.⁵¹⁹ To andre saker hadde også spesifikke grunner for boten. Den ene var gitt på grunn av overfall på en prest, og den andre fordi en fredløs hadde blitt gravlagt på kirkegården, og fremdeles var blitt liggende der selv om prosten hadde påbudt at den døde skulle flyttes bort derfra.⁵²⁰ To saker har ikke kjent årsak, det oppgis bare i brevet at prosten mottok boten på vegne av biskopen.⁵²¹ For de saksøkte var det viktig å ha kvittering på at boten var gjort opp. For kirken var det viktig å kunne dokumentere eiendom som den fikk rettigheter til, uavhengig om eiendommen kom som kjøp, gave eller som betaling for en bot. Dette forholdet kan forklare hvorfor det er kvitteringene for bøter som er bevart, heller enn dokumenter fra selve saken.

Undersøkelse av saker var også en prosts oppgaver, og henger sammen med hans rett til å reise påtale. Tre slike saker er bevart, der undersøkelse synes sentralt. I saken fra 1427 ble en ukjent prost trukket inn i en drapssak. Et drap var tydeligvis begått på grunn av sjalusi, da gjerningsmannen også ville ekte den kvinnen drapsofferet var forlovet med. I avhørene kom det frem at gjerningsmannen hadde bedt den drepte om ikke å gå videre med bryllupet, før de hadde snakket med prosten. Her ses altså prosten som en sentral aktør i ekteskapsaker. Det er sannsynlig at han kunne ha gjort visse undersøkelser, som for eksempel mulighet for å ha opphevet den gjeldende

⁵¹⁸ DN IV 825, IX 315.

⁵¹⁹ DN XXI 694.

⁵²⁰ DN IV 840, I 975.

⁵²¹ DN IV 837, 891.

forlovelsen.⁵²² Fra 1500-tallet er saken med spørsmålet om slektskapet mellom to ektefeller, og saken hvor prosten skulle undersøke anklager om leiermål, kjent.⁵²³

Kilden fra 1327 som viser en kannik og prost som underkolektør, viser prostenes ombud for biskopen mer generelt. Denne prosten var tydelig knyttet til bispesetet, og utførte en oppgave som ikke var rutineoppgave, men mer en særskilt pålagt oppgave.

5.6 Konklusjon

Forholdet mellom det lokale og sentrale nivået i bispedømmet er her sett gjennom hvor det var proster. Med dette spørsmålet er det andre av fire filtre langt over materialet. Etter å ha sett etter hvor prostene var, så jeg på om de var legfolk eller geistlige, hvilket virkeområde de synes å ha hatt og hvilke saksområder vi kunne se dem i. Kildene er sparsomme, med de begrensningene det gir for å trekke konklusjoner.

Vi kan se innslag av proster i siste halvdel av 1200-tallet i Stavanger bispedømme, en periode som er i tråd med oppfatningen av når prosteombudet vant innpass i landet. Det er imidlertid bare denne ene prosten, magister Eirik fra 1285, vi har kilder til fra denne perioden. Først fra 1320 og fremover er det jevnere med kilder til de ulike prostene. 21 proster ble identifisert for hele perioden.

De lokale stedene prostene ses knyttet til var Øyestad, Tveit, Bjelland, Halse, Vanse, Helleland, Slidre og Eidfjord. Vi så også en prost som var kannik i Stavanger i 1327 og prost over to områder, Valdres og Torp, uten at han var knyttet til noen av de to stedene. Fem proster hadde vi ikke opplysninger til å kunne knyttet til et lokalt sted. Av de 19 navngitte synes 10 å ha vært geistlige 9 å ha vært legfolk.

Prostene virket i større områder. Selv om flere av dem synes knyttet til et sogn, som prest eller ved stedsangivelse, så virket de både i og utenfor dette sognet. Vi så også at større områder som Aust-Agder, Mandalen, Lista, Helleland og Jæren langs kysten, og

⁵²² DN VII 383.

⁵²³ DN XXI 694, 760.

i innlandet Valdres og Hallingdal, ble knyttet til prostene i materialet. Også Eidsfjord sogn ble omtalt som et eget område for prostedømmet. Virkeområdene gikk altså utenfor sognet, og det viser at prostenes rolle jevnt over var på et mellomnivå i bispedømmet.

Prostens funksjon har vi sett gjennom sakene vi har sett dem i: å undersøke saker, være vitner, motta bøter og kvittere ut de bøtelagte og utføre særskilte oppdrag for biskopen. Forholdet til biskopen kommer frem i kildene. Det nevnes at bot som skulle mottas var til biskopen, at de mottok og kvitterte på vegne av biskopen, eller at de var hans ombudsmenn. I brevet som omhandler den fredløse som ulovlig var blitt liggende på kirkegården, går det frem at prosten på vegne av biskopen hadde påbudt de ansvarlige å fjerne liket. Fordi prostens påbud ikke ble fulgt grep biskopen selv inn, og saken hadde tydeligvis kommet til en ordning da. Gjennom ombudsbrev og regnskap og ordlyden i de bevarte brevene, kan vi se at prostene utgjorde et mellomnivå i kirkeorganisasjonen i bispedømmet.

I dette kapitlet har vi ved å filtrere materialet ved å spørre om hvor prostene var, funnet et lag til av steder som hadde en knutepunktfunksjon. Vi har også funnet flere større områder prostene virket i. De større områdene drøftes videre i et senere kapittel, med henblikk på hvilke eldre strukturer de kan ha bygd på, og hvilke senere inndelinger de kan ha vært forløpere for. I neste kapittel legger jeg det tredje filteret over materialet, og spør etter hvor biskopene kom på visitas. Det vil vise en ny sentral funksjon utøvd lokalt. Samtidig ser jeg på hvor sjelegavene ble overført, som det fjerde filteret i undersøkelsen.

6 Visitasen

6.1 Innledning

Fra tidligere å ha sett på hvor det var prester som også var kannik og prost, og hvor de som bare var prost var, så ser jeg i dette kapittelet på hvor vi kan se biskopen på visitas. Jeg holder fokuset mot forholdet mellom bispesetet og lokale kirkesteder oppe, og går videre med å finne stedene som vi kan kalle knutepunkt i kirkeorganisasjonen i bispedømmet. Det tredje filteret i undersøkelsen legges her over materialet, ved at jeg igjen spør etter hvor vi kan se nedslag av det sentrale nivået på et lokalt sted. Jeg legger også på det fjerde filteret her, og trekker inn spørsmålet om hvor sjelegavene ble overført. Ofte kan vi se at de ble gitt i forbindelse med visitas, derfor kan disse to filtreringene med fordel legges i samme kapittel.

Kildene til visitasene er igjen diplomer. Materialet er som for de tidligere delundersøkelsene heller knapt, men samtidig gir undersøkelsens utstrekning i tid et rom for å bruke det som er bevart. I noen av diplomene går det tydelig frem at biskopen dro til et navngitt sted, men få omtaler visitaser så eksplisitt. Jeg legger her vekt på de kildene som viser at biskopen var ute i bispedømmet. Å reise krevde tid og ressurser. Jeg går derfor ut fra at når en biskop var ved en lokal kirke eller i et distrikt, så var det i forbindelse med visitas. Biskopen gjorde antageligvis få reiser uten samtidig å utføre sin embetsplikt. Selv om en slik antagelse kan utgjøre en feilkilde, er den sannsynligvis liten, og jeg drøfter også kildene som kan synes noe uklare i dette henseendet. Materialet dekker tiden fra omkring 1300 og fremover.

I det følgende går jeg inn på tidligere forskning, og ser på visitasens omfang og økonomiske betydning. Deretter drøfter jeg hvor visitasen synes å ha foregått, hvilke omkringliggende områder som ble berørt, og hvilke saker som ble tatt opp. Ved denne tilnærmingen får vi nok et svar på hvor i bispedømmet vi kan se lokale steder med en overlokal funksjon, gjennom steder for visitas og overføring av sjelegaver.

6.2 Kontrakt og kontroll

Visitasinstituttet var hierarkisk oppbygd, fra paven og ned til den enkelte prest. Visitasen ble gjort ved at en overordnet besøkte nivået under seg, eller motsatt ved at en underordnet avla sin rapport oppover i organisasjonen. Erkebiskoper hadde plikt til å møte regelmessig ved kurien, plikt til å kalle inn til provinsialsynoder og til å visitere sine bispedømmer.⁵²⁴ Biskoper måtte på samme viset møte når erkebiskopen kalte inn til provinsialsynode, hadde plikt til å visitere sine sognekirker og kunne kalle prestene inn til synode i bispedømmet.⁵²⁵ Et brev fra 21. august 1352 viser erkebiskop Olav forberede biskop Sigfrid i Stavanger på visitas. Erkebiskopen var i Bergen, og skulle dra sørover for å visitere i Stavanger. I brevet adresserte han biskop Sigfrid, kapitlet, andre geistlige og folket der forøvrig, og ba om at det ble lagt til rette for besøket. Henvendelsen var forankret i erkebiskopens plikt til å føre tilsyn.⁵²⁶

Anne-Marit Hamre undersøkte i sin hovedoppgave fra 1978 hvordan det universalkirkelige instituttet visitasen ble tatt opp i og tilpasset det norske samfunnet, og hvordan visitasen kunne brukes som et middel i kirkens kamp for makt på det økonomiske og politiske feltet. I denne sammenhengen er det særlig hvordan det norske lovverket regulerte visitasen, dens funksjon og på hvilken måte den bandt organisasjonen sammen som er av betydning.⁵²⁷

Etter en gjennomgang av landskapslovenes kristenretter fant Hamre at det gjennomgående trekket var at visitasen var et vilkår for at folk betalte bispetienden, den var et resultat av forhandlinger, hadde et kontraktuelt preg og var forpliktende for

⁵²⁴ Inger 1980-82. *KLNM 13. Bind 13, s. 186-188.*

⁵²⁵ Synodene var viktige arenaer for å utveksle informasjon, ta felles beslutninger og for kontroll. Samlingene ble holdt i Stavanger, og viser oss derfor ikke hvordan kirkens organisasjon var bygd opp ute i bispedømmet. Selv om synodene viser en interaksjon mellom det sentrale og lokale nivået, så fokuserer jeg her på visitasen ute i distriktet, i tråd med intensjonen om å finne de lokale knutepunktene i bispedømmet.

⁵²⁶ RN 1993. Bind VI, nr. 155. , DN VI 210.

⁵²⁷ Hamre 2003. Hennes artikkel om visitasen fra 2003 tar opp de samme forholdene, men hun legger der mer vekt på erkebiskopens rolle i sitt eget stift.

begge parter.⁵²⁸ Også i de nyere kristenrettene var dette avtalemessige trekket fremtredende.⁵²⁹ En endring kunne ses i erkebiskop Jons kristenrett, hvor særlig begrunnelsen for visitasen var annerledes. Visitasen var der mer en episkopal embetsplikt, begrunnet ut fra en religiøs referanseramme, enn en kontrakt mellom folk og kirke. Loven ble ikke stående, men skiftet uttrykker at erkebiskopen ville gi mer autoritet til biskopen versus folket.⁵³⁰ Denne endringen mener Hamre er et uttrykk for at den sentralkirkelige lovgivningen rundt visitasen i større grad skulle tas inn i den hjemlige kirken. Den tidlige visitasen var mer et serviceorgan fra kirkens side, en måte å sørge for at befolkningen fikk en mulighet til å leve innenfor den kristne rammen. Fra å være et slikt serviceorgan gikk visitasen over til å bli et maktmiddel, et redskap for kontroll, for kirken og dens ledere. Denne endringen var synlig gjennom seinmiddelalderen.⁵³¹

Av de sentralkirkelige bestemmelser Hamre trekker frem, er Gratians kirkerettslige samling av betydning. Visitasinstituttet ble tatt opp i samlingen, men ikke i en egen del. Visitasen ble behandlet mer spredt, noe som kan tyde på at den ikke hadde så stor betydning. Først på 1200-tallet ble dette instituttet styrket, og det falt sammen med styrkingen av biskopens stilling generelt.⁵³² Denne utviklingen kan da ses som en bakgrunn for erkebiskop Jons vekt på den embetsmessige siden av visitasen, og dermed også den biskoppelige myndigheten. Videre er den pavelige konstitusjonen Romana Ecclesia fra 1246 av betydning. Bestemmelsen ga en kirkerettslig bakgrunn for at visitasen kunne skje ved noen kirker, og at biskopen kunne sammenkalle de geistlige i området dit.⁵³³ Visse kirker ble altså prioritert for visitas, og Hamre skriver at disse gjerne ses som hovedkirker senere. Kirker som var møtested ved visitasen kan dermed regnes som viktige i organisasjonen.

⁵²⁸ Hamre 1978: 13, 22, 23, 139, 160.

⁵²⁹ Hamre 1978: 50.

⁵³⁰ Hamre 1978: 51, 52.

⁵³¹ Hamre 1978: 161, 164, 165.

⁵³² Hamre 1978: 5, 6.

⁵³³ Hamre 1978: 93.

Gjennom hele middelalderen var visitasen et instrument for kontroll av legfolk, geistlige, og internkirkelige forhold i distriktene. Likevel ble visitasinstituttet endret, fra å være mer et kirkelig tilbud til i større grad å bli et maktinstrument.⁵³⁴ Hamre omtaler denne endringen som funksjonell, mer enn at selve innholdet i visitasen ble endret. Fokuset var fremdeles på de oppgavene bare biskopen kunne utføre i kraft av sin ordinasjon, og på lære- og kontrollsiden hva gjaldt kristendomsholdet. Biskopen utøvde sine tre myndighetsområder ved visitasen. Ordinasjon og vigsel gjaldt særlig for sogneprester og lavere geistlige, og for kirker, altere og utstyr til gudstjenesten. Spesielt nevnes ferming, et sakrament bare biskopen kunne forvalte.⁵³⁵ Lærespørsmål ble tatt opp gjennom biskopens egne prekener, men også gjennom høring av barn som skulle fermes, og kontroll med både geistlige og legfolks kunnskaper. Det er likevel flest kilder bevart når det gjelder jurisdiksjonen. Biskopen opptrådte som dommer i både klerkemål og kristenrettsaker, og kunne lede eller delta i prosessene opp mot avgjørelsene.⁵³⁶ Samtidig var jurisdiksjonen et felt som også omfattet tilsyn av lokale kirker, kontroll og revisjon av regnskap. Det omfattet også forvaltningsmessige oppgaver, som å få i stand eller samtykke i godstransaksjoner.⁵³⁷ Bare unntaksvis er legislativ virksomhet synlig i forbindelse med visitas, men drøftinger med geistlige og legfolk syntes å ha vært ønskelige i en del saker, for å skaffe legitimitet og publisitet rundt bestemmelser.⁵³⁸

Visitasen var uttrykk for en kontrakt mellom folk og kirke, en mekanisme for kontroll. At biskopen og hans følge ble synlige og deltakende på lokalplanet må ha vært viktig, og ha hatt sin virkning. Innen de biskoppelige myndighetsområder var det oppgaver av betydning for befolkningen, ikke bare for kirken eller presteskapet.

⁵³⁴ Hamre 1978: 65.

⁵³⁵ Hamre 1978: 103.

⁵³⁶ Hamre 1978: 110, 111, 114.

⁵³⁷ Hamre 1978: 117, 118, 119.

⁵³⁸ Hamre 1978: 126, 127.

6.3 Omfang og økonomi

Visitasen var regulert i Gulatingsloven. Intensjonen var at biskopen skulle komme til hvert fylke hvert år. Gyldige forfall var sykdom, tjenestereise for kongen, pålagte oppgaver for erkebiskopen, eller andre større forhold som måtte komme på. Gjennom visitasen skulle biskopen yte de tjenestene folk trengte, og få inn avgiftene som tilkom ham.⁵³⁹ Bøndene pliktet å møte biskopen med 18 skysshester når han kom med skip og skulle reise videre over land, og med hele 30 hester om han skulle vigsle en hovedkirke.⁵⁴⁰ Ved vigsling av hovedkirker skulle gjestingen dekke 30 menn med mat og hus, for tre netter.⁵⁴¹ Denne opplysningen er den eneste i Gulatingsloven som viser hvor lenge biskopen og følget hans hadde rett til å være på et sted i forbindelse med en embetshandling, men viser ikke til visitasen generelt. Fra andre bispedømmer vet vi at 1-3 eller 2-4 netter var vanlig opphold ved visitas.⁵⁴² Selv om lovens intensjon var årlig visitas, var det likevel vanlig praksis å gjøre den hvert tredje år.⁵⁴³ I Grågås fra ca. 1620 er det ført opp at domkirken skal ha cathedraicum av hver kirke hvert tredje år.⁵⁴⁴ En tre-årlig visitas synes altså å ha vunnet innpass.

Omfanget av visitasene kan også synliggjøres ved å se på distriktene i bispedømmet, og antall kirker. Torbjørn Låg har i sin bok om Agder kalkulert antall kirker før 1350. Han fant at det i Aust-Agder var om lag 34, og i Vest-Agder om lag 39. Anslaget er dermed på 73 kirker, men han ga selv et visst slingringsmonn og satt antallet til 70-75.⁵⁴⁵ Brøgger ga også et overslag over kirkene, i hele bispedømmet. Han kom til at området som dekket Aust- og Vest-Ager, Rogaland og Eidfjord, til sammen hadde 136 kirker, Hallingdal hadde 9 og Valdres 27. Brøgger regnet dermed med at det var 172 kirker i bispedømmet til sammen.⁵⁴⁶ Det var altså en rekke kirker som skulle besøkes.

⁵³⁹ Robberstad 1981: 21.

⁵⁴⁰ Robberstad 1981: 50.

⁵⁴¹ Robberstad 1981: 23, 24.

⁵⁴² Bjørkvik 1980-82: 16. Kyrkjekrøtter. *KLNM* 21.

⁵⁴³ Inger 1980-82: 188. *KLNM* 13.

⁵⁴⁴ Grågås: Stavanger stifts og domkapitels jordebok ca. 1620 1986: 87.

⁵⁴⁵ Låg 1999: 391, 392.

⁵⁴⁶ Brøgger 1915: 155, 156.

Dersom biskopen besøkte hvert distrikt hvert tredje år, så var det nær på 60 prester han skulle møte. Med besøk på 2-3 døgns varighet, i tillegg til reisen fra sted til sted, så må visitasen ha vært en stor del av biskopens gjøremål.

Tre kilder viser oss noen av de økonomiske sidene av visitasen. Den tidligste er fra 1417, da biskop Håkon ga Arnvid årmanns- og prosteombud over Eidfjord. Biskopen hadde tydeligvis tenkt på behovet for underhold under visitasen da han overdro ombudene. I avtalen inngikk nemlig at Arnvid skulle oppebære biskoppelige inntekter, men unntatt var *cathedraticum* og en helligdags-avgift. Disse overføringene var tiltenkt visitasen: «vtan vaare cathedratico, oc helghæ daghæ spanne sem wer kunnom oftæ vidher þurfuæ siælfwer. þa wer her vm farom.»⁵⁴⁷ Med et følge på opptil 18 stykker, opptil 30 ved vigsling av en hovedkirke, så var det nødvendig å beholde disse overføringene og ikke forpakte dem bort.

Fra 1445 ser vi at biskopen og kapitlet hadde hatt en ordning om visitas og gjensidig gjesting. De inngikk da en avtale om å minimere ordningen. Biskopen fragikk sin rett til gjesting på bekostning av kapitlet i forbindelse med visitas av dets kirker. Dermed lettet han på denne store kostnad og tyngsel, som det var uttrykt i brevet. Biskopen forbeholdt seg fremdeles retten til *cathedraticum*. I tråd med gammel sedvane skulle kapitlets rådmann føre denne avgiften til biskopen også i fortsettelsen. Biskopen ga også opp retten til gjesting på festen for St. Svithun. Denne feiringen må ha vært omfattende og høytidelig, siden St. Svithun var kirkens vernehelgen. Brevet grunngir denne endringen med at gjestingen var med på å øde kapitlets gods og formue, og bidro til å sette det i en vanskelig økonomisk situasjon. Brevet viser også at kapitlet var pålagt en stor gudstjenesteordning i kirken. Den nevnte kirken må ha vært domkirken. Kannikene der skulle gjennomføre denne ordningen, som kan forstås som en utfordring for deres ressurser. På den andre siden så oppga kapitlet sin rett til

⁵⁴⁷ DN IV 803.

gjesting hos biskopen til jul, i påsken, og ved andre større festdager.⁵⁴⁸ Avtalen viser hvordan visitasen var omfattende og økonomisk krevende for den som ble visitert.

En noe fyldigere omtale av økonomiske forhold rundt visitasen er fra omkring 1531-32. Andreas Laurensen, prest på Lista, skrev da til biskop Hoskuld og ba ham om å la være å komme på visitas. Grunnen var at kong Christians menn hadde vært der og tatt maten han hadde gjort klar for biskopens besøk. Andreas skriver at de tok både hans kjøtt, flekk og smør, og alt ølet. De tok også det han skulle hatt til vinteren, som fisk, brød og kavring, og andre ting.⁵⁴⁹ Visitasen var altså forberedt, og kosten til gjestingen var klar. Når dette var borte, var også grunnlaget for å kunne bære biskopens besøk borte.

Visitasen hadde altså en økonomisk side, utover det at biskopen skulle ha sitt cathedraticum. For de som ble visitert medførte det store utgifter. I 1417 ser vi at biskopen sørget for å beholde helligdags-avgiften, i 1445 ser vi at biskop og kapittel gjensidig reduserte hverandres utlegg med gjesting, og i 1526-31 ser vi en lokal prests dilemma når forrådet er borte slik at han faktisk ba biskopen om ikke å møte.

6.4 Stedene for visitas

Det er grunn til å anta at samtlige biskoper visiterte sitt bispedømme jevnlig, men vi har bare kilder som viser ni biskoper i forbindelse med visitas. Antallet utgjør ca. en tredjedel av biskopene i Stavanger. Opplysninger om visitas kan ses fra ca. 1300 og ut gjennom hele perioden. De tre tidligste kildene er fra ca. 1300-1305, og to kilder er fra 1344 og 1347. Fra 1400-tallet er det seksten kilder, fordelt ut gjennom århundret, og to kilder er fra 1500-tallet. Materialet er altså lite. Jeg undersøker det her med henblikk på hvor visitasen foregikk, for å la visitasstedene inngå i en samlet analyse av hvor de lokale, signifikante stedene var.

⁵⁴⁸ DN IV 896.

⁵⁴⁹ DN XV 322.

6.4.1 Visitaser på 1300-tallet

Vi har fem kilder til visitas i løpet av 1300-tallet, og de er alle fra før 1350. Den tidligste, fra omkring 1300, er et regnskap som viser flere oppgjør mellom prester. Den første som nevnes er Skule prest, som overdro flere kyr til Kolbein prest. Flere kyr kom til, som sjelegaver, mens Kolbein var prest i Sola kirke: «mæðan hann song a Sola». Seinere i brevet nevnes at Kolbein overdro kyr til Svein prest, og enda ei ku kom til mens han var prest der: «en ein kyr kom til meðan Sveinn prestr var».⁵⁵⁰ Kolbein hadde også en overdragelse til Jon prest, som de to prestene Arnbjørn i Tjore og Sigurd i Madla hadde taksert.⁵⁵¹ Jon hadde imidlertid ikke overdratt det han skulle til Styrkar prest, som ser ut til å ha vært den som førte regnskapet. Til slutt i brevet henvendte avsender seg til sin herre: «Nv er þat a yðro valde minn herra», som må være biskopen. Tilknytning til Sola er tydelig for Skule, Kolbein og Svein. Fordi presten Kolbein gjorde en overføring både til Svein og Jon kan de ha vært prester to forskjellige steder. På grunn av den konflikten vi kjenner til mellom biskop og kapittel, og nettopp rundt innsettelse av prest i Sola, kan det likevel være at både Svein og Jon begge hadde vært prest der, før Styrkar. Dokumentet kan altså knyttes til Sola og prestene der.

Brevutstederen hadde vist at presten Jon var ham skyldig, og ba nå om at biskopen avgjorde denne saken. Hvilken biskop kan dokumentet ha vært stilet til? I DN er brevet ført opp som udatert, men gitt et forslag til datering til omkring 1270. I RN vises det til at dateringen i DN er satt ut fra dokumentets språk og skrift.⁵⁵² Utgiverne av RN daterte brevet noe senere, til like før 1300, da med vekt på de personene som ble nevnt i det. En av disse var Svein prest. Han tolkes som den Svein prest som biskop Arne utnevnte til prest i Sola kirke i 1298, en utnevning som gikk inn i den da pågående striden mellom biskopen og kapitlet. Også Arnbjørn og Sigurd var nevnt i årene 1297-1299, og derav fikk dokumentet en senere datering i RN. Brevet kan derfor ha vært

⁵⁵⁰ DN I 63.

⁵⁵¹ RN 1978. Bind II, nr. 1061.

⁵⁵² Bjørge og Bagge 1978. Bind II, nr. 1061.

stilet til biskop Arne, som skulle godkjenne regnskapet og ordne opp i den skylden som det viste.

Sola kirke var gitt til kapitlet i 1273, med alle inntekter som lå til den.⁵⁵³ Det er imidlertid tydelig at det fremdeles var biskopen som skulle visitere kirken og godkjenne regnskapet mellom prestene. Dersom brevet ble laget rundt 1300, og det var flere prester før avsenderen, så kan regnskapet ha dekket hele perioden kirken hadde vært under kapitlet. I lys av avtalen mellom kapitlet og biskopen i 1445, hvor de gjensidig reduserte sine ytelser til hverandre, så fremgikk det også at biskopen skulle visitere kapitlets kirker. Det kan da se ut som om den praksisen hadde holdt seg helt fra overdragelsen av Sola kirke. Regnskapet fra om lag 1300 var ikke datert eller stedfestet. Mest sannsynlig ble det laget av presten der, som hadde oversikten ved den lokale kirken. Det er deretter forelagt biskopen, muligens ved visitasen.

To kilder gir informasjon om visitas i 1301. Den ene kilden er datert 1301, den andre 1305. Fra 1301 har vi et dokument datert 15. mai, som omtaler biskop Arne da han visiterte på Karmøy og i Skåre. Dokumentet som er bevart er et regnskap, som innledes med at det ble satt opp i forbindelse med at biskopen skulle visitere området: «þessi reiknan var gor firi kirkna goz þa en herra Arne biscup for vm Kormt ok Skaro».⁵⁵⁴ Brevet er ikke stedfestet, men utgiverne av DN har antatt at det ble gjort på Kormt. Navnet er ikke lengre i bruk, men vi vet at det tidligere ble brukt om Karmøy. Brevet sier også at biskopen dro til Avaldsnes på St. Halvardsdag, 15. mai: «þa en han hof ferð sina a Awallznesi at Hallwarðz voku». 15. mai var festdagen for denne helgenen, som var knyttet til Oslo bispedømme. Avaldsnes kirke var stor og betydelig, og ble få år senere ett av de kongelige kapellene. Kirken lå fint til for en reisevei med skip, fra Stavanger og opp Karmsundet, og derfra var det kort vei videre til Skåre. Dokumentet viser at fire prester møtte biskopen i Avaldsnes, den lokale presten og

⁵⁵³ DN II 15.

⁵⁵⁴ DN IV 50. , Rygh 1959: 378.

prestene fra Bø, Torvestad og Akre.⁵⁵⁵ Fordi vi vet at biskopen dro til Avaldsnes 15. mai, er det sannsynlig at dette brevet ble utstedt der. Prestene som ble nevnt var også alle fra Karmøy.

Navnet Kormt er også brukt i et dokument datert 16. oktober 1305, hvor det oppgis eksplisitt at det ble utstedt på Kormt.⁵⁵⁶ Dokumentet er en bekreftelse på en sjelegave som tidligere var gitt. Presten i Skåre, Hallgeir, vitnet da sammen med sin mor, om at hans far Sigurd bonde hadde gitt 1 månedsmatsbol til domkirken, i 1301. Gaven kan ha blitt overført i forbindelse med biskop Arnes visitas der samme år. Bekreftelsen ble gitt mens biskop Ketil visiterte i Skåre. I så fall var Avaldsnes visitasstedet på Karmøy, i alle fall før kapellgeistlighetens tid.

Biskop Ketil visiterte i Skåre i 1305, det går entydig frem av samme dokument. Bekreftelsen av sjelegaven, trolig gitt under Arnes visitas, ble gitt til Ketil da han var i Skåre: «herra Ketil biscop þa er han var a Skaro».

Fra 1340-årene er det to kilder som vitner om visitas. I august 1344 var biskop Guttorm i Søgne vest i Agder og foresto et makeskifte.⁵⁵⁷ Jord under Søgne kirke var involvert i skiftet. I november 1347 viser et dokument at samme biskop var i Oгна, nord for Egersund, og sto for vidimering av et kongebrev.⁵⁵⁸ Det synes også å ha kunnet være i forbindelse med en visitas.

6.4.2 Visitaser på 1400-tallet

Fra 1402 har vi den første opplysningen om visitas på 1400-tallet. Biskop Håkon dro i august det året til Ål, for å kvittere kirkevergens regnskap og motta sakefall.⁵⁵⁹ Fra 1427 og 1428 har vi de to første av i alt ni dokumenter som kan knyttes til biskop Auduns visitasaktivitet. I juli 1427 var han i Vang og kvitterte kirkevergens regnskap,

⁵⁵⁵ Rygh 1959: 413. Det sto egen kirke på Bø i middelalderen. Bø var en gård i Torvestad sogn.

⁵⁵⁶ DN V 50.

⁵⁵⁷ DN I 291.

⁵⁵⁸ DN II 233.

⁵⁵⁹ DN V 422.

og i august 1428 var han i Suldal hvor vi ser ham kjøpe landskyld av en lagrettemann der.⁵⁶⁰ Året etter, i 1429, ser vi Audun visitere kysten langs Agder fra september til oktober. Det første stedet vi ser Audun på er i Tveit, 3. september, hvor han mottok sakefall.⁵⁶¹ Den 5. september ser vi Audun i Oddernes, hvor han mottok en sjelegave.⁵⁶² Ti dager senere, 15. september var Audun i Holum, hvor han også mottok en sjelegave, og en uke senere igjen, 22. september, var han i Å i Lyngdal og mottok nok en sjelegave.⁵⁶³ Disse fire stedene lå etter hverandre, fra Tveit og vestover. Et femte stopp for visitasreisen synes å være Egersund. Den 4. oktober møtte tre kanniker der, sammen med prest og prost i Helleland og presten i Egersund. De fem geistlige mottok sakefall og en sjelegave, på vegne av biskop Audun.⁵⁶⁴ Biskopen selv synes ikke å ha vært til stede der, da burde han vært omtalt i dokumentet, og nevnt først av de geistlige. Kannikene kan ha fått fullmakt til å bekrefte overføringene som ble gjort, og også biskopens prost var til stede. I tabellen setter jeg derfor også dette møtet opp som en del av visitasen.

I løpet av året 1429 var biskopen også i Hylestad, som ligger i Setesdalen nord i Aust-Agder. Et brev fra besøket er bevart, men det er bare datert med årstallet. Brøgger skriver at biskopen sannsynligvis var der i slutten av august, altså at besøket der gikk forut for visitasen langs kysten.⁵⁶⁵ Brøggers slutning kan være riktig, at biskopen reiste til Setesdal før han dro langs kysten, men på den andre siden kan reisen til innlandet like godt ha blitt gjort i etterkant. I det bevarte brevet innleder biskop Audun med sin hilsen, deretter kvitteres det for en del av et sakefall som ble innbetalt, så bekrefte det at brevet besegles. Biskopen var den eneste som innseglet brevet. Det var heller ikke andre vitner nevnt. Gjennom reisen langs Agderkysten i september og i møtet i Egersund i oktober, var det kanniker med som sakførere, vitner og også innseglere. På

⁵⁶⁰ DN II 693, XIII 94.

⁵⁶¹ DN IV 837.

⁵⁶² DN IV 838.

⁵⁶³ DN IV 836, 839, VI 422.

⁵⁶⁴ DN IV 840.

⁵⁶⁵ Brøgger 1915: 156.

reisen til Hylestad synes altså biskopen å ha reist uten dette samme følget, ingen av dem er i hvert fall nevnt i dokumentet. Dersom denne turen innledet visitasen, ville det vært naturlig at flere i følget også var med til Hylestad. Samtidig kan en eller flere av kannikene også ha vært der, men at brevet likevel ble utformet slik det er av hensyn vi ikke lengre kjenner. Fra Stavanger til Setesdal var den beste veien inn over fjordene i Ryfylke og opp fjellet derfra.⁵⁶⁶ Videre fra Setesdal og sørover mot området som ble visitert i september, var veien vanskeligere. Likevel synes biskopen å ha tatt denne veien, i forkant eller etterkant av visitasen langs kysten. Jeg lar her reisen til Hylestad stå udatert, bortsett fra årstall, men ser den i sammenheng med den øvrige visitasreisen i 1429.

Etter de mange kildene fra biskop Auduns visitering i 1429 ser vi én kilde fra 1457, da biskop Sigurd var i Aurdal og kvitterte ut et regnskap.⁵⁶⁷ Ti år senere viser to kilder til biskop Alf som visiterte i Sogndal i 1460-årene.⁵⁶⁸

De to dokumentene til Alfs visitas er datert til 1467 og 1468, men jeg mener det er grunn til å tro at begge er fra 1467. Det første er fra 9. september, utstedt på Eik i Sogndal, og viser kvittering for kirkeregnskap. Det andre er fra 11. september, datert til 1468, utstedt i Sogndal, og viser et makeskifte. I en note har utgiverne av DN gitt en kommentar til dateringen av dokumentet fra 1468: «Saaledes oprindeligt skrevet, men sidste Tal (j) nu meget svagt, maaske udraderet, hvorefter Aarstallet vilde blive 1467.»⁵⁶⁹ Det er altså åpnet for en alternativ datering i DN. Ut fra innholdet i brevet, og i sammenhengen med brevet datert 9. september 1467, så stemmer det nok at skriveren eller en annen har forsøkt å rette årstallet ved å skrape bort den nevnte «j». For det første er begge dokumentene utstedt i Sogndal, selv om vi bare vet nøyaktig hvor for dokumentet fra 9. september. Det ble utstedt på Eik, prestegården i sognet, og

⁵⁶⁶ Låg 1999: 299, 300.

⁵⁶⁷ DN I 842.

⁵⁶⁸ DN IV 963, XII 237.

⁵⁶⁹ DN XII 237, note 1.

altså et møtested for biskopens visitas.⁵⁷⁰ Dokumentet fra 11. september viser en større sak, med flere vitner til stede. Det sies at to kanniker var der, og alle bøndene i sognet. For en slik forsamling krevdes et større møtested, som en preste gård kunne være. Begge brevene kunne altså være utstedt på Eik. Datoene er med bare to dagers mellomrom, noe som kunne være forenlig med et vanlig visitasopphold. At det ble visitert på samme tidspunkt, samme sted, to år på rad er mindre sannsynlig. Disse forholdene peker altså i retning av at begge dokumentene er fra Alfs visitas i Sogndal, 1467.

Et tredje dokument viser biskop Alf på visitas, datert 8. september 1476, utstedt i Valle, som var preste gården i Søndre Undal.⁵⁷¹ Dette sognet ligger sør for Sogndal, men ikke langt unna. Alf kvitterte kirkevergen for et treårig regnskap. Vi kan merke oss at det er ni år mellom 1467 og 1476, som passer med treårige ombuds brev for kirkevergen. Også dette dokumentet støtter altså opp under at de to tidligere, fra 9. og 11. september er fra samme året, 1467.

En siste kilde til visitas på 1400-tallet er fra 1492. Biskop Eiliv utstedte da et dokument som bekreftet at en mann, hans kone og barn, hadde fått hans tilgivelse. Dokumentet er tidligere drøftet, i sammenheng med hvilke steder vi kunne se proster. Saken var at Gunnulf hadde latt en fredløs mann ligge på kirkegården, selv om han hadde fått beskjed av prostens om å fjerne ham. Biskopen måtte gripe inn til slutt, og saken ble løst. Spørsmålet er om dette skjedde på en visitas? Som nevnt tidligere er dokumentet i dag i Arendal, i arkivet ved Aust-Agder Kulturhistoriske senter. Det gir en viss tilknytning til dette området. Brevet innledes med: «Wij Elif med gudhs nadh biscop j Stafuangher helssom», det var altså biskopen som innledet brevet.⁵⁷² Ingen andre er nevnt som vitner eller innseglere av brevet. På visitasene var det som regel kanniker med, men de er altså ikke nevnt her. Samtidig så vi fra Hylestad at det ikke

⁵⁷⁰ Rygh 1959: 15. Gnr. 58.

⁵⁷¹ Rygh 1912: 163, 164. Gnr. 58.

⁵⁷² DN I 975.

var nevnt kanniker der heller. Dokumentet er datert 20. august, og ser vi datoen i forhold til visitasen vi kjenner fra 1429, så ser vi at tidspunktet stemmer. En visitas langs Agderkysten kan ha startet i Øyestad i august, for så å besøke stedene vestover utover høsten. Jeg renger det for sannsynlig at saken i 1492 ble tatt opp lokalt, og at det er et brev fra en visitas.

Biskop Eiliv ses også i en visitas på 1500-tallet. Han var i april 1511 i Hol i Hallingdal, og kvitterte en kirkeverge for regnskapet.⁵⁷³ Den siste kilden til visitas er det nevnte brevet til biskop Hoskuld, 1526-31, med bønn om at biskopen ikke måtte komme fordi maten og drikken var stjålet. Stedet for den planlagte visitasen må ha vært Vanse, kirkestedet i Lista.⁵⁷⁴

Illustrasjonen nedenfor viser hvordan visitasen fordeler seg i de kildene vi har til rådighet. Den gir et bilde av instituttets nedslag på lokale steder.

⁵⁷³ DN III 1051.

⁵⁷⁴ DN XV 322.

Figur 4 Lokale steder som ble visitert

Visitase ne vi har kjennskap til viser tettere med nedslag langs kysten enn i innlandet. I forhold til hvor omfattende visitase ne må ha vært, kan vi slutte at kildene er svært mangelfulle. Nedenfor er opplysningene satt opp i en tabell med fem kategorier. De fem er år og dato for visitase ne, hvilken biskop som utførte den, sted, sak og referansen. I noen kilder er stedet for visitase ne oppgitt å være en gård, eller i en bygd. Der stedet er oppført slik, har jeg satt sognenavnet i parentes.

Tabell 18 Oversikt over visitaser

Datering	Biskop	Sted	Sak	Kilde, DN
1300, like før	Arne	Uten sted (Sola)	Regnskap	I, 63
1301, 15. mai	Arne	Avaldsnes	Regnskap, sjelegave	IV og V, 50
1305, 16. okt.	Ketil	Skåre	Bekreft. på sjelegave	V, 50
1344, 30. august	Guttorm	Søgne	Makeskifte	I, 291
1347, 8. nov.	Guttorm	Ogna	Utsteder vidisse	II, 286
1402, 18. august	Håkon	Ål	Regnskap, sakefall	V, 422
1417, udatert	Håkon	Eidfjord	-	IV, 803
1427, 24. juli	Audun	Remme (Vang)	Regnskap	II, 693
1428, 5. august	Audun	Suldal	Kjøp av landskyld	XIII, 94
1429, 3. sept.	Audun	Tveit	Sakefall	IV, 837
1429, 5. sept.	Audun	Oddernes	Sjelegave	IV, 838
1429, 15. sept.	Audun	Møl (Holum)	Sjelegave	IV, 836, VI, 432
1429, 22. sept.	Audun	Å	Sjelegave	IV, 839
1429, 4. okt.	Audun	Mjølhus (M. sogn Egersund)	Sakefall, sjelegave	IV, 840
1429, uten dato	Audun	Hylestad	Sakefall	XI, 148
1457, 30. juli	Sigurd	Aurdal	Regnskap	I, 842
1467, 9. sept.	Alf	Eik (Sogndal)	Regnskap	IV, 963
1467, 11. sept.	Alf	Sogndal	Makeskifte	XII, 237
1476, 8. sept.	Alf	Valle (Søndre Undal)	Regnskap	XV, 101
1487, 3. august	Eiliv	Bjelland	Regnskap	XV, 110
1492, 20. august	Eiliv	Agder	Regnskap, sakefall	I, 975
1511, 13. april	Eiliv	Kvisla (Hol)	Regnskap	III, 1051
1526-31, 11. nov.	Hoskuld	Vanse	Avbud	XV, 322

Kilde: DN

Tabellen viser opplysninger fra 24 kilder vedrørende visitaser. De fleste kildene er entydige med hensyn til dato og sted, og vi kan se noen sammenfallende saksområder for visitasen.

6.5 Visitasens nedslagsfelt

De fleste kildene til visitaser har en stedsangivelse. Den viser hvor biskopene visiterte, eventuelt hvor dokumentet som vitner om visitas ble utstedt. Jeg vil se nærmere på

hvilke tilliggende områder vi kan se involvert ved visitasene. Bestemmelsene i Romana Ecclesia fra 1246 åpnet for at noen kirker ble valgt ut og at folk fra området rundt møtte på visitasstedet.

De fleste referansene til steder var enten kirkesteder eller sogn, som i Avaldsnes, Skåre, Søgne, Ogne, Ål, Tveit, Oddernes, Å, Hylestad, Aurdal, Sogndal, Bjelland og Vanse. De andre referansene til visitassteder var Remme som lå i Vang sogn, Straape i Suldal, Møl i Mariakirken sogn i Egersund, Mjølhus i Holum sogn, Eik i Sogndal, Valle i Søndre Undal og Kvisla i Hol sogn. Fra brevet til Arnvid som skulle ha årmanns- og prosteombud i Eidfjord, fra 1417, vet vi at biskopen også visiterte der. Arnvid skulle kreve inn biskopens inntekter i området, mot en årlig avgift, uten cathedraticum og helligdagsspannet som biskopen trengte til sin reise i området: «vtan vaare cathedratico, oc helghæ daghæ spanne sem wer kunnom oftæ vidher þurfuæ siælfwer. þa wer her vm farom».⁵⁷⁵ Vi har dermed kilder til flere sogn som ble visitert. Jeg drøfter nedenfor hvilke sogn vi i tillegg kan se berørt av visitasene, og trekker frem de kildene hvor vi ser deltakelse fra området rundt det visiterte stedet.

Den tidligste kilden, fra rundt 1300, som er regnskapet over kirkekyr, synes å være knyttet mest til Sola kirke, men også prester fra Madla og Tjore er nevnt. I middelalderen var Sola, Madla og Tjore de tre sognene i området, de utgjorde Håland herred. Kilden viser som nevnt ikke noe eksakt visitassted, men vi ser at flere sogn var representert i dette regnskapet. Den neste kilden, fra 1301, viser også flere sogn i et regnskap. Prestene Bård i Avaldsnes, Sigurd i Bø, Vidar i Torvestad og Håkon i Aakre var ført opp med sine regnskap i dette dokumentet. Visitasstedet var Avaldsnes, og det er sannsynlig at dette regnskapet ble fremlagt der. Tidlig på 1300-tallet ser vi at flere sogn var inkludert i samme kirkeregnskap, noe som kan tyde på at visitas i området dekket et større område enn stedet som ble besøkt.

⁵⁷⁵ DN IV 803.

Fra visitasen i Søgne i 1344 ser vi den lokale presten og prestene fra to nærliggende sogn. Biskop Guttorm foresto et makeskifte mellom presten på Søgne og to andre. Makeskiftet ble bevitnet av Eirik prest i Oddernes, og Gunnstein prest i Birkenes. Oddernes var et nabosogn, mens Birkenes lå lengre øst, med andre sogn imellom.

Fra 1429 har vi kildene som viser visitasreisen langs kysten av Agder. Det første stoppet vi kan se var i Tveit 3. september. Der møtte biskop Audun også presten fra Øyestad, Nicolos Helgesson, som også var prost. Det er ikke andre prester nevnt i brevet. Hvorfor kom Nicolos til Tveit for denne visitasen, når prester nærmere kunne ha vært vitner? En mulighet kan være at sakens karakter gjorde det ønskelig å ha prosten der, da det var et sakefall som ble innløst. Sakefall lå innenfor prostenes oppgave. Samtidig ser vi av de øvrige kildene at det ikke er sammenfall mellom overføring av sakefall og prostens tilstedeværelse. En annen forklaring på at prosten Nicolos møtte i Tveit kan være at dette sognet lå innenfor hans distrikt, og at det derfor var naturlig å møte opp når biskopen kom. I dag ligger Tveit i Vest-Agder, på grensen mot Aust-Agder, men i middelalderen rakk østre Agder helt vest til Lindesnes. Visitasen i 1429 synes å ha startet i Tveit, dersom man ikke tar med et mulig besøk i Setesdalen i forkant, men det var uansett starten på visitasen langs Agderkysten. At prosten i Øyestad møtte i Tveit kan tyde på at det var der denne visitasreisen startet.

Reisen gikk videre til Oddernes. Der ble en sjelegave overført, 5. september. Ingen fra andre sogn ble nevnt i dokumentet. I Holum, 15. september, ble nok en sjelegave overført. Prest, og prost i Mandalen, Jon Nicolosson, var til stede. Jon er tidligere knyttet til Halse som prest, og ses her i nabosognet Holum. Som prost hadde han begge sognene innen sitt område. Prestene Torkel og Tjodgeir var også til stede, men vi kjenner ikke til hvor de kom fra. Vi kan likevel anta at de kom fra hvert sitt sogn, og at de var fra et relativt nært område. Også 22. september, i Å, var Jon Nicolosson til stede. Han var da med og bevitnet overføringen av en sjelegave. Ingen andre geistlige fra områdene rundt ble nevnt. Siste stoppested på denne visitasen synes å ha vært 4. oktober, i Mariakirken sogn, Egersund. Foruten tre kanniker, og den lokale presten, så var prest og prost i Helleland, Sigurd Ivarsson, der. Et sakefall og en sjelegave ble

bekreftet overført. Sigurd var den eneste nevnte som var utenfor sognet. Hans funksjon som prost kan ha medvirket til at han var stede.

Fra 1457 viser visitasen i Valdres at biskop Sigurd var i Aurdal sogn. Der ble kvitteringen for regnskapet til kirkevergen i Skrautvål sogn utstedt. Det er mulig at kirkevergen møtte i Aurdal, eller at biskopen også hadde vært i Skrautvål og møtt kirkevergen der, kvitteringen ble uansett utstedt i Aurdal. Med et slikt forbehold kan vi altså si at ved besøket i Aurdal dekket visitasen også Skrautvål, litt nord for Aurdal. Fra 1467 har vi tilsvarende kvittering, fra biskop Alf som var i Eik i Sogndal. Han kvitterte ut kirkevergens regnskap over Bakke sogn, tidligere kalt Sire.⁵⁷⁶ I 1476 var biskop Alf i Valle i Søndre Undal, og kvitterte kirkevergen fra Spangereid sogn. Kirkevergene fra andre steder kom altså til møtestedet for den visiterende biskopen.

Fra visitasen i Sogndal i 1467 har vi opplysninger om et annet oppbud enn det som vanligvis beskrives. 11. september forestod biskop Alf et makeskifte mellom presten i Sogndal og Sigurd Thorleifsson. I dokumentet er det beskrevet at presten Torleif Gunnarsson spurte biskopen om han kunne gjøre dette skiftet. Det kunne han, med råd og samtykke av dem av kapitlet som var til stede, og med alle sognebøndenes råd: «och til stodhom med radhe och samtykt vart capitell som tha ner varo, som var hedherleghe men syre Arnulff och syre Magnus och alle soknabønderne samtykte j swa matto ath (...).»⁵⁷⁷ Denne kilden gir et innblikk i visitasens omfang på det stedet biskopen møtte. Som for andre steder får vi høre at han hadde med seg to kanniker, men ingen andre kilder viser til en større mengde folk som her. At sognebøndene var til stede viser at både geistlige og legfolk møtte.⁵⁷⁸

Visitasen samlet prester, proster og kirkeverger fra omkringliggende sogn. Sognebøndene ble også gitt en viktig rolle, de skulle samtykke til et makeskifte som

⁵⁷⁶ Rygh 1912: 325, 328.

⁵⁷⁷ DN XII 237.

⁵⁷⁸ Rygh 1959: 1-27. Han viser 108 navnegårder i Sogndal. Samtlige var ikke i drift i 1467, men antallet viser likevel et folkerikt sogn.

kirken deres var involvert i. Selv om visitasen var en kontrollinstans, så ga den også sognefolket en stemme.

6.6 Hvor ble sjelegavene kontraktfestet?

Vi har sett at flere sjelegaver ble gitt i forbindelse med visitasene. Her legger jeg derfor det fjerde filteret i undersøkelsen på, og spør etter hvor sjelegavene ble kontraktfestet. Hvilken fordeling kan vi se mellom sentrum og periferi, mellom bispesetet og lokale steder? Og, hvor var de lokale stedene? Jeg går her inn på det mer praktiske ved inngåelse av gavebrevene.⁵⁷⁹ Nedenfor er kildene satt opp i en tabell som viser sentralt og lokalt utstedte dokumenter.

Tabell 19 Kontraktfesting av sjelegaver

Stavanger	Lokale sted	Usikkert	Uten sted	Annet	Sum
17	17	4	6	1	45

Kilde: DN

Av de 45 kildene vi har til sjelegaver er 35 stedfestet, for 4 er det oppgitt et sannsynlig sted av utgiverne av DN og 6 av dokumentene eller sjelegaven er uten en stedsangivelse. Av de 35 stedfestede, er ett av dem utstedt i Bergen, mens 17 er utstedt sentralt, i Stavanger, og 17 er utstedt lokalt. Kan materialet si noe om hvorfor brevene ble utstedt sentralt eller lokalt?

Sjelegavene som ble utstedt i Stavanger gjaldt overføringer enten til biskopen, domkirken eller kapitlet, flere kombinerte også to eller alle tre av disse mottakerne. At mottakerne var i Stavanger kan til dels forklare hvorfor også sjelegavene ble utstedt der. Samtidig må vi se på givergruppen. Hadde giverne en tilknytning til Stavanger, eller var det også lokale givere representert? Fire gaver kom fra biskoper, og to fra

⁵⁷⁹ Sjelegavene presenteres og drøftes grundig i kapittel 9 og 10. Her går jeg bare inn på dem i forbindelse med visitasen, og drøfter hvor overføringene fant sted.

kanniker. Det kan forklare hvorfor seks av disse gavene ble utstedt sentralt.⁵⁸⁰ De andre givene synes å komme fra ulike steder.

Det er få fellestrekk blant de øvrige sjelegavene som ble kontraktfestet i Stavanger. For gaven fra Samson Philippusson og hans ektefelle i 1451, ser vi at gaven ble gitt på dødsleiet, men at brevet ble utstedt i Stavanger seinere.⁵⁸¹ Samson lå i sotteseng, men ved full bevissthet, og uttrykte der sin siste vilje. Brevet som senere ble utstedt er altså et vitnebrev om det som skjedde på Øye, der Samson lå. For de fleste andre gavene ser det ut som at de også ble gitt i Stavanger, at giveren møtte der og var til stede da brevet ble satt opp. Sigrid Gunnarsdatter ga biskop Audun sin gave mens hun var i Stavanger. Da hun kom hjem igjen ble det problemer fordi hun ikke hadde rett til å overføre den eiendommen hun hadde gitt. Sigrid var altså ikke selv fra byen, men var der i forbindelse med dette ærendet.

Hvorfor kan det ha vært ønskelig å få brevet satt opp i Stavanger? For det første kan vi peke på at i byen var det tilgjengelige skrivere, det var vitner i prester, kanniker og bymenn, og flere av disse hadde segl som kunne brukes. Torgeir Petersson oppgav eksempelvis i 1310 at fordi han ikke hadde noe segl, så ba han vitnene om å sette sine segl under brevet. «af þui at ek atte ekki jnsigli þa bað ek ...».⁵⁸² For det andre kan det ha vært viktig for testatorer å sikre seg at testamentene ble riktig satt opp, slik at deres siste vilje og bestemmelser ble rettmessig gjengitt og at de gjenytelsene de skulle ha ble detaljert ført inn. Det kunne dokumentkyndige skrivere sikre. For det tredje ser vi omfattende saker, som da en sjelegave ble gitt i forbindelse med både overføring av sakefall og et salg i 1321, og hele tretten menn var vitner til transaksjonene. At en så stor sak med så mange vitner gikk i Stavanger synes naturlig, og i dokumentet fremgår det da også at de møttes i biskopens egen målstue.⁵⁸³ Når det gjelder sjelegavene som ble utstedt lokalt, så ser vi det første dokumentet som vitnet om lokale overføringer fra

⁵⁸⁰ DN II 21, 699, XIII 96, IV 987: Sjelegaver fra biskoper. II 77, 78, IV 374: Sjelegaver fra kanniker.

⁵⁸¹ DN IV 926.

⁵⁸² DN IV 85.

⁵⁸³ DN IV 147.

Sola, i regnskapet fra omkring 1300. Videre så ble 7 utstedt under biskopens visitas. Den tidligste gjaldt Sigurd bondes gave i 1301, som sønnen og presten Hallgeir bevitnet i 1305. I brevet står det at gaven ble gitt mens biskopen var på Skåre.⁵⁸⁴ Den neste visitasen vi kan se sjelegaver fra er biskop Auduns visitas langs Agderkysten i 1429, der seks sjelegaver ble overført. Tre av dem var til bispesetet, mens tre av dem var i samme eiendom, lagt til den lokale prestegården i Å i Lyngdal.⁵⁸⁵

Sist kan vi se tre sjelegaver overført i 1449.⁵⁸⁶ To av dem ble gitt på Skutegerd, prestegården på Finnøy, henholdsvis 24. og 26. november det året. Også en tidligere sjelegave ble gitt der, Sigurd Ivarssons gave i 1430.⁵⁸⁷ Prestegården på Finnøy synes altså som en møteplass hvor slike saker kunne håndteres. Nok en gave ble gitt på Finnøy, men ikke på prestegården. Den ble gitt på Hesby, og var drottseten Ogmund Finnssons gave fra 1384. Han gjorde et tillegg til denne i 1388 da han lå på sitt siste i Halsnøy kloster.⁵⁸⁸ De øvrige ble gitt på Bjerkreim i Bjerkreim sogn i 1432, Madla i Madla sogn i 1450 og i Valle sogn i Søndre Undal i 1507.⁵⁸⁹

Blant sjelegavene utstedt i Stavanger er 5 fra høymiddelalderen og 11 fra seinmiddelalderen, mens tilsvarende forhold blant de som ble utstedt lokalt var henholdsvis 1 og 16. Det er altså en tendens til at flere sjelegaver ble utstedt sentralt i høymiddelalderen, men materialet er for lite til å si noe sikkert. Av de fire dokumentene som det er noe usikkert rundt hvor de ble utstedt, antas tre å være utstedt i Stavanger.⁵⁹⁰ De var også fra høymiddelalderen, noe som kan styrke den indikerte tendensen med at flere dokumenter om sjelegaver ble utstedt sentralt i den perioden.

⁵⁸⁴ DN V 50.

⁵⁸⁵ DN IV 836, 838, 839, 840.

⁵⁸⁶ DN IV 912, 913, 915.

⁵⁸⁷ DN IV 843.

⁵⁸⁸ DN IV 523, 549. Et seinere vitnebrev om gaven ble utstedt i Stavanger i 1392, IV 607, og dette vitnebrevet ble vidimert noe seinere samme år, IV 610.

⁵⁸⁹ DN IV 851, 916, XII 272.

⁵⁹⁰ DN I 63, 70, IV 169. Det er antagelsen i DN jeg viser til her. Den fjerde sjelegaven av disse var abbed Arnfinn i Utsteins gave til domkirken, IV 55. Dokumentet antas å være utstedt i Utstein og er datert til før 1387. , RN 1978. Bind II, nr. 477.

Det kan være flere grunner til at det ble utstedt flere dokumenter sentralt da enn seinere. Ett henseende er at det var store gaver og givere med høy status i den perioden. Et annet henseende kan være at et lokalt apparat var bedre utbygd i seinmiddelalderen, slik at det var bedre muligheter til å få utstedt brev flere steder da. Samtidig ble også givergruppen noe mer differensiert i seinmiddelalderen særlig med hensyn til innslaget av utitulerte givere.

Det sentrale apparatet synes likevel mest virksomt ved sjelegavene, enten ved at de ble inngått i Stavanger, eller ved at de ble inngått mens biskopen visiterte de lokale stedene. Ut fra hvilke kilder vi har til rådighet er det et sannsynlig bilde, for når det er kilder fra bispesetets arkiv så er det også nettopp bispesetets aktivitet vi kan forvente blir mest synlig. Når overføringene skulle skje ble de fleste gjort sentralt, i byen Stavanger, eller lokalt, men da ved hjelp av det vi kan kalle det sentrale apparatet. For de diplomene som ble utstedt sentralt ser vi at det enten var mottakere i Stavanger, at det var givere derfra, eller at det var større saker som ble ført der, som da resulterte i en sjelegave. For de diplomene som ble utstedt lokalt, ser vi at de gjerne ble utstedt i forbindelse med en visitas. Tendensen er at det var flere som ble kontraktfestet sentralt i høy- enn i seinmiddelalderen. Det lokale apparatet kan ha blitt bedre utbygd i seinmiddelalderen, slik at man ikke lenger var så avhengig av de sentrale ressursene som skrive- og diplomkyndige, tilgang til lokale og vitner.

Figur 5 Sjelegaver overført lokalt

6.7 Forberedelse, organisering og saksområder

Som vi så forberedte erkebiskop Olav stavangerbiskopen Sigfrid på sin visitas i 1352, med et brev som sa at Olav var på vei fra Bergen. Visitasene innad i bispedømmet har nok også vært godt planlagt. I 1429 ble det avholdt en synode i Stavanger, hvor

bispedømmets prester skulle møte.⁵⁹¹ Synoden ble holdt 12. juni, altså tidlig på sommeren. Visitasen som begynte om høsten ble sannsynligvis planlagt under dette møtet, slik at saker som skulle tas opp kunne forberedes og man visste hvor og når biskopen kom. Hvordan synes visitasene organisert, ut fra de bevarte kildene?

Visitase ser i hovedsak ut til å ha vært gjennomført gjennom sommeren og høsten. Av de visitasene som er datert er to fra juli, fem fra august, syv fra september og to fra oktober. Det er også én reise i hver av månedene april, mai og november.

Bispedømmets geografi la til rette for å reise sommer og høst, for med hovedvekten av befolkningen i kystområdene var skip måten å ta seg frem på. Gulatingslovens bestemmelser om hvor mange hester biskopen og følget skulle møtes med forutsetter også at biskopen kom til vanns.

Biskopens følge synes å være to kanniker, eventuelt tre. På reisen langs Agderkysten i 1429 er det de to samme vi ser som vitner i brevene, Bjørn Toresson og Andor Halsteinsson. Den 4. oktober var det en kannik til med, Hjarrand Herbjørnsson. Kanniken Bjørn var ett av vitnene i 1428, da biskop Audun kjøpte jorden som han like etter overførte til kapitlet. Bjørn var også et av vitnene i Finnøy i 1430, under en overføring av en sjelegave til biskopen.⁵⁹² Han hadde altså en funksjon tett på biskopen både før og etter visitasen i 1429. Andor har vi sett i materialet fra 1444 til 1469. Han var både kannik og prest i Vanse, og en av de få som også var prost. Vi kan anta at Andor hadde lokal kunnskap i området, og at det kan ha vært en av grunnene til at han fulgte med på visitasen i 1429. Audun selv kan ikke ha hatt stor kjennskap til Agderkysten i 1429, da han ble biskop bare to år tidligere og dette sannsynligvis var hans første visitas i området. I perioden før Arne kom til Stavanger hadde han virket i Oslo og Hamar bispedømme.⁵⁹³ Den tredje kanniken vi så i ett dokument fra denne visitasen, Hjarrand, kan også ses i andre dokumenter. Han var med og innkrevde

⁵⁹¹ DN II 699.

⁵⁹² DN IV 843, XIII 94.

⁵⁹³ Kolsrud 1913: 237.

Romaskatt i 1438, og kvitterte ut biskop Audun for den innbetalte summen.⁵⁹⁴ I 1446 var han i Vanse og utstedte en vidisse sammen med Andor og en prest til.⁵⁹⁵ Hjarrand synes å ha en fremtredende rolle, selv om den perioden vi ser ham i disse oppgavene er senere enn da han deltok på visitasen i 1429.

Fra 1467 ser vi at biskopen refererte til hele kapittelet, da han bekreftet et makeskifte der prestebordets gods inngikk, men at det bare var to kanniker som var med: «loffwadhe wi tha och til stodhom med radhe och samtykt vart capitell som tha ner varo, som var hedherleghe men syre Arnulff och syre Magnus». Avslutningsvis innseglet kapitlet og biskopen brevet: «Til saninda her vm lather vart capitulum henghia sit jnsigle med varo fore thetta breff». De to kannikene synes å ha brukt egne segl, ikke kapitlets segl, da dokumentet hadde tre segl.⁵⁹⁶

Ved to visitaser indikerer utstedelsesdatoene for brev at biskopens opphold på stedet var av to dagers varighet. I 1429 var biskop Audun i Tveit 3. september, og to dager senere var han i nabosognet Oddernes, 5. september. I 1467 var biskop Alf i Sogndal 9. og 11. september. For de andre visitasene ser vi bare enkelte datoer, som ikke antyder noe om lengden på oppholdet. Lengden på en visitasreise kan vi få et inntrykk av gjennom visitasen i 1429, som synes å ha startet 3. september og vart til 4. oktober. I tillegg kommer en reise til Setesdal, et distrikt som ble visitert samme år, og som det er naturlig å se i sammenheng med visitasen langs kysten. Med reisen til og fra Stavanger har da visitasen strukket seg over nærmere to til tre måneder.

Hva slags saker kan vi se fra visitasene? Gjennomgangen viser at en del sakstyper går igjen, og at de særlig viser den økonomiske og juridisk siden av visitasen.

Vi kan se flere regnskaper som ble avlagt under visitaser. De tidligste var fra lokale prester, omkring år 1300. Fra og med 1400-tallet ser vi kirkevergene i materialet. I

⁵⁹⁴ DN IV 870.

⁵⁹⁵ DN V 739.

⁵⁹⁶ DN XII 237.

1402 kvitterte biskop Håkon ut kirkevergen i Ål i Hallingdal, i 1427 kvitterte biskop Audun ut kirkevergen i Vang i Valdres, i 1457 kvitterte biskop Sigurd ut kirkevergen i Skrautvål i Valdres, i 1467 kvitterte biskop Alf ut kirkevergen i Bakke sogn, i 1476 kirkevergen i Spangereid sogn, og i 1487 kvitterte biskop Eiliv ut kirkevergen i Bjelland og i 1511 kirkevergen i Hol sogn i Hallingdal. Å føre oppsyn med kirkevergene og se deres regnskap er den oppgaven vi oftest kan se biskopen utføre på visitasen. Denne oppgaven var viktig for lokalsamfunnet. Kirkene skulle opprettholdes, og utstyr skulle skaffes til veie og fornyes. Da var det inntektene fra kirkens gods som skulle brukes. At godset ble holdt i hevd og formuen opprettholdt og at regnskap ble ført og sjekket av biskopen, sikret dermed også sognefolket. En fjerdedel av tienden de betalte gikk til kirken, men om ikke den rakk til, så var bøndene selv ansvarlige for opprettholdelsen. For kirkevergene var det viktig å ha kvittering fra biskopen, fordi de hadde ombudet på regnskap. Dermed kan denne kildetypen ha vært viktigere å bevare enn andre.

Kirken fikk en del av sin formue gjennom sjelegaver, og vi kan se flere slike overføringer gjennom visitasene. Fire gikk til bispesetet, av de fire gikk tre til domkirken og biskopen, og én til kapitlet. Det ble også overført sjelegaver til en lokal mottaker. Tre givere ga jord i samme gård og la den til prestebolet i Å sogn i Lyngdal. Vi kan altså se fem sjelegaver gitt under visitas, alternativt syv om vi teller hver av givene og ikke selve overføringen.

Fem sakenfall kan ses innkrevd under visitasen. For to er bakgrunnen ukjent, det står bare at boten var oppgjort.⁵⁹⁷ De tre andre var for brudd på kristenretten, i form av et leiermål og gravlegging av en fredløs på en kirkegård.⁵⁹⁸ Bare en av sakene gjaldt klerkemål. Presten på Oddernes hadde blitt overfalt, og boten for dette ble inndrevet på en visitas.⁵⁹⁹

⁵⁹⁷ DN IV 837, XI 148.

⁵⁹⁸ DN V 422, I 975.

⁵⁹⁹ DN IV 840.

Makeskiftene medførte en endring i eierskap, men ikke en endring i verdi. Vi ser biskopen involvert i to makeskifter på visitasene. Det første var i Søgne i 1344, og da var to andre lokale prester vitner sammen med biskopen. Det andre var i Sogndal i 1467, og da ga kapitlet, representert ved to kanniker, og sognebøndene sitt samtykke. Opplysninger om slike skifter var viktige dokumenter for de nye eierne. Kildene til dem ble imidlertid ikke alltid bevart. Fra superintendenten Lauritz Claussøn Skabo, 1605-1626, hører vi om et makeskifte mellom to lokale kirker. Skiftet lå nok tilbake til middelalderen. Skabo noterte ned en del opplysninger for hvert sted i bispedømmet. Fra Øyestad må han ha hørt om et makeskifte mellom presten der og presten på Hommedal, i Landvik. De hadde gjort et skifte, uten at brev eller beskjed om det fantes, skrev han.⁶⁰⁰

Vi ser også at ved en visitas ble et eldre brev vidimert. Det ble gjort i Oгна, i 1347. Brevet det ble laget en kopi av var et kongebrev fra 1339, hvor kong Magnus ga beskyttelse for sin mors gods, og ba hennes skyldnere om å innfri deres gjeld innen en måned.

Sakene vi ser har en fellesnevner i et administrativt preg, og de berørte forhold mellom det sentrale og lokale nivået i kirkeorganisasjonen. Overføringene i form av sjelegaver og saken viste gjerne overføringer fra lokalt til sentralt nivå, mens kirkevergenes regnskap og makeskiftene var viktige for de lokale forholdene.

6.8 Konklusjon

I dette kapitlet har jeg igjen sett på forholdet mellom bispesetet og lokale kirkesteder. Jeg la det tredje filteret over materialet, og spurte hvor vi kan se lokale steder for visitasene. Fokus har altså vært mot hvor biskopen kom på besøk, fordi det kunne vise til særlig betydningsfulle steder ute i bispedømmet. Samtidig brukte jeg det fjerde filteret, rettet mot hvor sjelegavene ble overført. Stedene for disse overføringene viser

⁶⁰⁰ Grågåås: Stavanger stifts og domkapitels jordebok ca. 1620 1986: 21, 202.

betydningen av visitasen både for kirken og folket, da de her møttes i et anliggende som gagnet dem begge.

Kildene til visitasen er få. Bispedømmet ble opprettet i 1120-årene, og ideelt sett skulle hvert sted visiteres årlig, fra midten av 1200-tallet av kunne de visiteres hvert tredje år. Det burde derfor vært produsert en rekke dokumenter under visitasene, men lite er tilbake. I det bevarte materialet er de administrative sidene mest synlige, og økonomiske og juridiske forhold. Den religiøse referanserammen visitasen ble begrunnet i og den religiøse siden av embetsutøvelsen er lite synlig. Overføringene av sjelegaver kan imidlertid ha både et økonomisk preg, fordi det betydde økte inntekter for mottakeren, og et religiøst preg, fordi det ga giverne mulighet til å sikre det viktigste: sjelens liv etter døden.

Gjennomgangen viste at vi kan se spor av visitasen fra ca. 1300 av og ut middelalderen. Vi ser visitaser under 9 biskoper, og kan se opp til 22 møter. De sogn som vi ser ble visitert var Avaldsnes, Skåre, Søgne, Ogna, Ål, Vang, Suldal, Tveit, Oddernes, Mariakirken sogn i Egersund, Å, Holum, Hylestad, Aurdal, Sogndal, Søndre Undal, Bjelland, Hol og Vanse, muligens også Sola som det første stedet rundt år 1300. Vi så også at visitas var planlagt til Eidfjord, i kilden fra 1417 som viste at biskopen trengte cathedraticum for dette. Både kysten og innlandet er altså representert i materialet, så vel som kjernedelen av bispedømmet og de mer fjerntliggende stedene som var geografisk løsrevet fra området hvor også bispesetet lå.

De lokale stedene som ble visitert synes å ha vært møteplass for området omkring. Når biskopen kom møtte proster, prester fra andre sogn og sognebønder. Det lokale stedet fikk dermed en overlokal funksjon gjennom visitasen. Denne praksisen kan vi finne en bakgrunn for i konstitusjonen Romana Ecclesia fra 1246, som gjorde det mulig å visitere enkelte kirker og der samle geistlige fra tilliggende steder til et felles møte. Slik kunne møtestedene bli færre. Visitasen ble gjennom denne praksisen noe redusert i omfang, men ikke i rekkevidde.

Visitasen må likevel ha vært krevende for biskopen. Han måtte være lenge på reise hver gang, ha et følge med seg, og samtidig overlate styringen ved bispesetet til den delen av kapittelet som var til stede i Stavanger. En visitas kunne ta fra én til tre måneder, alt etter hvor langt bort biskopen skulle, og hvor stort område som ble dekket. Materialet har enkelte spor etter to-dagers opphold på de lokale stedene, og enkelte spor av en treårig syklus. Samtidig betydde visitasen innsamling av avgifter og bøter, og opphold for biskopen og følget mens de var på reise. Det var altså også en viss vinning i å gjennomføre visitasene.

Kan vi se om visitasen var i et service- eller kontrolløyemed? De oppgaven vi kunne se oftest utført ved visitasen var å kvittere kirkevergenes regnskap, men det ble også mottatt sjelegaver, krevd inn sakefall, foretatt makeskifter og vidimert. Regnskap og sakefall lå nok tydeligst inn under oppgaver rettet mot kontroll, mens det kan diskuteres hvorvidt de øvrige sakene var typiske kontrolloppgaver. Om det var kontroll eller service å legge til rette for sjelegaver, ved at biskopen kunne motta dem på visitasen, avhenger av om man legger giverens religiøse intensjon til grunn eller legger mer vekt på den økonomiske gevinsten for mottakeren.

7 Forvaltning og fellesskap

7.1 Innledning

Stavanger bispedømme var utfordrende å administrere. Biskopen var situert i den vestlige delen, mot grensen til Bergen bispedømme. Han hadde en lang kyst sør- og østover, et stort innland, og fjerntliggende områder å ha oppsyn over. Bispedømmet besto av om lag 150 sogn, hver med en kirke og prest som jevnlig skulle visiteres. Denne geografiske og administrative utfordringen måtte nødvendigvis løses for at biskopen skulle kunne utøve sin myndighet i bispedømmet. Hvordan ble utfordringen med forvaltning og fellesskap løst i dette området?

Jeg har kartlagt lokale steder som synes viktige i bispedømmet ved å filtrere materialet gjennom spørsmålene om hvor det var prester som også var kannik, hvor prostene var, hvor biskopen kom på visitas, og hvor sjelegavene ble overført. Slik har jeg funnet steder som knyttet sammen det sentrale og lokale nivået i kirkeorganisasjonen. Resultatene fra hver filtrering legger jeg i dette kapittelet over hverandre, for å se etter sammenfall av funksjoner knyttet til lokale steder. De stedene som da blir synlige drøfter jeg videre med henblikk på om vi kan finne særtrekk ved dem, og ut fra hva vi vet om yngre og eldre strukturer i regionen.

7.2 Sammenstilling av resultater

Det første filteret jeg la over materialet var hvor det var steder hvor den lokale presten også var kannik. Gjennomgangen viste at 11 steder hadde en slik kombinasjon. Stedene var: Øyestad, Tveit, Vanse, Egersund, Time, Høiland, Hesby, Talgje, Strand, Suldal og Hauske.

Det andre filteret var hvor de som bare var prost var knyttet til. Selv om vi så at prostene hadde større områder enn sognet å virke i, trekker jeg her frem de stedene prostene var knyttet til i kildene. De lokale stedene var: Øyestad, Tveit, Bjelland, Halse, Vanse, Helleland, Slidre og Eidfjord. Vi så også en prost som var kannik i

Stavanger i 1327 og prost over to områder, Valdres og Torp, uten at han synes nærmere knyttet til de to stedene.

Det tredje filteret var hvor biskopen kom på visitas. De sogn som vi så ble visitert var: Avaldsnes, Skåre, Søgne, Ognå, Ål, Vang, Suldal, Tveit, Oddernes, Mariakirken sogn i Egersund, Å, Holum, Hylestad, Aurdal, Sogndal, Søndre Undal, Bjelland, Hol og Vanse, muligens også Sola som det første stedet rundt år 1300. Vi så også at biskopen holdt tilbake cathedraticum i 1417, da han ellers forpaktet bort inntektene sine til sin årmann og prost i Eidfjord. Årsaken var behov for cathedraticum ved visitas.

Det sist og fjerde filteret var hvor sjelegavene ble kontraktfestet. Av de 45 sjelegavene som materialet har bestått av, kunne 34 la seg bestemme med hensyn til hvor de ble overført. Av disse var 17 overført i Stavanger, og 17 lokalt. Flere gaver ble overført på samme sted, men på ulikt tidsrom, og noen ble overført i ett og samme dokument, men med flere givere. De lokale stedene er derfor færre enn antall sjelegaver som ble overført lokalt, og var: Sola, Skåre, Holum, Oddernes, Å, Egersund, Finnøy, Bjerkreim, Madla, og Valle i Søndre Undal.

Disse fire inngangene til viktige lokale steder i bispedømmet er av ulike typer, og viser ulike koblinger mellom det sentrale og lokale nivået. En prest som også var kannik vil jeg si hadde en sterk tilknytning til bispesetet. Denne tilknytningen var til stede uavhengig av hvor han residerte. Om han residerte lokalt så var han fortsatt et fullverdig medlem av kapitlet, og om han hadde en vikar lokalt så hadde han likevel en tettere tilknytning til det stedet enn andre lokale kirkesteder. Prostene synes mindre knyttet til ett lokalt sted enn kanniker med lokale presteembeter, fordi prostene synes å ha fungert over et større distrikt. Likevel kan vi forstå de stedene hvor de opptrer som en lokal arena for et sentralt nivå i organisasjonen. En annen tilknytning mellom nivåene blir uttrykt ved visitasen. Den var preget av både å skulle oppfylle en kontrakt mellom folket og kirken, og å være uttrykk for en kontroll fra kirkens side over folket. Visitasen skulle gjennomføres hvert tredje år, dermed var den et forventet, forutsigbart instrument i kontakten mellom nivåene. Overføring av sjelegavene har et noe annet

tilsnitt, de var mer individuelle i den kontakten de representerte mellom nivåene i kirkeorganisasjonen. Selv om vi så at en del sjelegaver ble overført lokalt, så var de ofte berørt av det sentrale apparatet, som visitasen var en del av.

Nedenfor har jeg samlet informasjonen fra disse fire inngangene i en tabell. Der legges de fire lagene på hverandre, med én kategori tilsvarende hvert av de fire filtrene. Stedene settes opp med sognenavn. Tabellen viser at samlet berørte disse forholdene og aktivitetene 33 sogn i bispedømmet. Det er et lite antall av de estimerte 150 sogn i bispedømmet. Kildesituasjonen kan forklare en del av det lave tallet, fordi en rekke kilder må ha gått tapt. Kildesituasjonen er imidlertid også slik at det er særlig fra bispesetet at vi har bevarte kilder i dag. Selv om den lokale aktiviteten er mindre kildebelagt, er det kontakten mellom det lokale og sentrale nivået som er i fokus i undersøkelsen. Et kildetilfang med slagside mot det sentrale nivået kan derfor gi informasjon også om interaksjonen mellom disse nivåene. Selv med et lite kildemateriale er det mulig å fange opp flere steder når undersøkelsen strekker seg over et langt tidsrom. En del av aktiviteten i de enkelte sogn berørte også sogn i nærheten. Vi så for eksempel at de som var prest og kannik, eller proster, ofte agerte i et område utenfor det sognet de hørte til. Vi så også at ved visitasene møtte prester, proster og legfolk fra andre områder. Slik representerer de 33 stedene en langt bredere kontaktflate enn de spesifikke sognene.

Tabell 20 Sammenstilling av resultater

Lokale sogn	Prest og kannik	Prost	Visitas	Sjelegave
Øyestad	X	X		
Tveit	X	X	X	
Oddernes			X	X
Bjelland		X	X	
Hylestad			X	
Søgne			X	
Sogndal			X	
Halse		X		
Holum			X	X
Valle, S. Undal			X	X

Å			X	X
Vanse	X	X	X	
Ogna			X	
Egersund	X		X	X
Bjerkreim				X
Helleland		X		
Time	X			
Høiland	X			
Sola			X	X
Madla				X
Hesby	X			X
Talgje	X			
Strand	X			
Avaldsnes			X	
Skåre			X	X
Suldal	X		X	
Hauske	X			
Slidre		X		
Hol			X	
Vang			X	
Aurdal			X	
Ål			X	
Eidfjord		X	(X)	

Kilde: Kapittel 4, 5, og 6

Tabellen viser at ingen lokale steder hadde alle funksjonene jeg så etter knyttet til seg. Det kan være et utslag av hvordan kildegrunlaget er, eller det kan skyldes at disse funksjonene var så forskjellige at det ikke var naturlig å knytte samtlige til ett lokalt sted. Tabellen viser videre en fordeling av forekomstene med 20 steder med bare én forekomst, 10 med to, og 3 med tre. Hver av gruppene denne fordelingen danner drøftes nedenfor. Et viktig forhold er at tabellen bare viser forekomster, uten å differensiere med henblikk på tid og antall. Det gjør at bildet vi ser blir forenklet. Samtidig trenger vi å forenkle når virkeligheten er kompleks, som en inngang til analysen. Bruk av tabeller og modeller kan være en slik måte å forenkle på.

Illustrasjonen nedenfor viser et bilde av hvilke geografiske områder som ble berørt av de ulike funksjonene. Vi ser også hvor det var nedslag av flere sentrale funksjoner lokalt.

Figur 6 Sammenstilling av resultater

Figuren viser en konsentrasjon av funn langs kysten og i området rundt bispesetet. Kombinasjonen av prest og kannik ses tettest i omkringliggende områder til Stavanger. Nærheten til bispesetet og muligheter for å skjøtte begge stillinger kan ha spilt inn. Vi

ser også innslag av kombinasjonen langs kysten, mens den er fraværende i de indre og nordlige områdene. Mønsteret indikerer slik at den geografiske todelingen også spilte inn på oppbyggingen av den lokale kirkeorganisasjonen. De vanskeligst tilgjengelige områdene hadde mindre kontakt med bispesetet gjennom kombinasjonen av lokalprest og kannik. Dersom vi ser på prostene er bildet noe annerledes. De ble synlige også i de fjernere liggende områdene. Prostene var et sterkere uttrykk for sentralmakten enn kannikene var. I sitt virke representerte prostene biskopen, mens kannikene som residerte lokalt kan ha virket mer som lokale sogneprester enn som et uttrykk for bispemakt. Kombinasjonen av kannik og prest hadde dermed ikke samme maktpresentasjon som prostene hadde.

7.2.1 Signifikante lokale steder

Stedene med tre forekomster har utslag på flere av filtrene materialet er sett gjennom. Det kan vise at de samlet flere funksjoner, og var signifikante i kirkeorganisasjonen. Stedene er: Tveit, Vanse og Egersund. Samtlige lå sør og øst i bispedømmet, ingen lå i Valdres, Hallingdal eller i områdene eller fjordene like rundt Stavanger. Hva kjennetegnet disse stedene?

For Tveit er forekomstene konsentrert rundt Håkon Valdjufsson; prest i Tveit og kannik i Stavanger i 1379 og 1400, og prost over Aust-Agder i 1378. Gjennom disse tre funksjonene var Håkon knyttet til stedet, det var altså kun én person funksjonene var samlet hos. Visitasen ved Tveit var også det første stoppestedet vi kunne se for biskop Auduns reise i 1429. Tveit fremstår da som et viktig sted i seinmiddelalderen, men få kilder viser aktiviteten der. Kirken var av stein, antatt reist i løpet av 1100-tallet, helst i siste del av århundret.⁶⁰¹ Stedet ses bygd opp rundt et område med eldre sentrumsfunksjoner.⁶⁰² Tveit kirke lå ved elva som var en del av Tovdalsvassdraget, før den rant ut i Tovdalsfjorden ved dagens Kristiansand.

⁶⁰¹ Lidén 2002: 26, 27.

⁶⁰² Ekroll 1997: 240, 244.

For Egersund er den tidligste forekomsten prest og kannik i 1407. Det var Olaf, som ses som prest fra 1403 og frem til omkring 1429 da hans etterfølger hadde presteembete der. Var Olaf kannik hele den tiden han var prest, så var denne tilknytningen til bispesetet til stede gjennom de tre første tiårene av 1400-tallet. Biskop Audun visiterte Egersund på reisen i 1429, og fikk på sitt stopp der overført både sakefall og en sjelegave. Forekomstene som viser Egersund som et viktig sted er altså konsentrert til første halvdel av 1400-tallet, og årene 1407 og 1429.

For Tveit og Egersund, var det altså få kilder som viste deres tilknytning til bispesetet og til deres plass som lokale nedslagsfelt for det sentrale nivået. Stedene hadde god tilkomst via sjøveien, langs kysten og inn fjord og elv. Kildene var alle fra seinmiddelalderen, de fleste fra 1400-tallet. For Vanse er det langt flere og eldre kilder bak de tre forekomstene tabellen viser. Jeg drøfter derfor dette stedet nærmere.

7.2.2 Vanse

Den tidligste tilknytningen som er synlig mellom Vanse og bispesetet er fra 1285, gjennom omtale av prosten Eirik. Han omtales også i 1293 og 1299. I disse tre kildene ser vi prosten Eirik i forbindelse med benediktinerklosteret Munkeliv i Bergen.⁶⁰³ Benediktinerne var underlagt biskopen i det bispedømmet der de var etablert. Prosten kan derfor ha vært knyttet til biskopen i Bergen, han kan ha vært klosterets lokale mann i Vanse, eller kombinert slike oppgaver. Tolkningen av Eirik som prost i Stavanger bispedømme er likevel gjort, fordi han kaller seg prost over Lista: «Eirikker mæistare oc prowostir a Lista». Eirik ses dermed som et bindeledd og uttrykk for en tidlig forbindelse mellom Vanse og bispesetet. Når forbindelsen ble etablert er det lite grunnlag for å si noe mer om ut fra denne kilden. Vanse er imidlertid synlig i materialet ut gjennom middelalderen, proster og prester var jevnlig knyttet til stedet, og vi hørte om en ventet visitas der i 1520-årene.

⁶⁰³ DN XII 8, 12, 22.

To personer fikk arv etter presten Narve i Øyestad i 1338, og de omtales som kanniker. Den ene var Eirik, som ble den neste presten der. Den andre var Salmund, som kan knyttes til Vanse. Som tidligere nevnt så bød biskopen i 1328 fem prester i distriktet rundt Vanse å møte der, for å svare på presten Salmunds utsagn om at de for med løgn.⁶⁰⁴ Bare Salmund var ikke gitt noen stedlig tilknytning i brevet. Min tolkning var da at Salmund var prest i Vanse, fordi ingen av de andre prestene var knyttet dit, og fordi møtet skulle være der. Spørsmålet er da om Salmund fremdeles var prest i Vanse i 1338, og om en slik tilknytning kunne ha hatt betydning for at biskopen fordelte arv etter Narve mellom ham og Eirik til Øyestad?

Salmund ble klerk ved domkirken i 1315.⁶⁰⁵ Så ser vi ham som prest i Vanse i 1328, men deretter ikke før i 1338 som en av de to som biskopen tildelte arv etter Narve. Først i 1345 ser vi ham i materialet igjen, som kannik i Stavanger. Salmund var også kannik i 1347 og 1348.⁶⁰⁶ Det er altså flere år mellom Salmunds tilknytning til Vanse og hans posisjon i Stavanger. Hvor lenge han var knyttet til Vanse vet vi ikke. Det er imidlertid ikke spor etter en annen prest der før vikaren Øyvind og prest og prost Einar i 1346, altså året *etter* at vi kan se Salmund som kannik i Stavanger.⁶⁰⁷ Materialet indikerer dermed at Salmund fortsatt var prest i Vanse i 1338. Vi kan dermed anta det hadde medvirkning til at også Salmund fikk arv etter Narve. Ressurser fra biskopen synes dermed å ha blitt investert for å styrke Vanse.

Vanse kirke var den største av steinkirkene på Agder. Lidén legger byggingen av kirken til siste halvdel av 1200-tallet, som var perioden kirker i samme størrelse ble bygd på Vestlandet. Dateringen av Vanse kirke til denne senere perioden er også gjort på grunnlag av dekorative detaljer. Lidén peker på spissbuede detaljer i gotisk stil.⁶⁰⁸ Ekroll plasserer også Vanse kirke til gotisk tid, men til første halvdel av 1200-tallet.

⁶⁰⁴ DN IV 178.

⁶⁰⁵ DN IV 109. Det er første gang vi hører om Salmund i kildene.

⁶⁰⁶ DN IV 294, 323, 331.

⁶⁰⁷ DN XII 95.

⁶⁰⁸ Lidén 2002: 27.

Han baserer sin slutning på at restene av den eldre kirken peker på at alle åpningene var spissbuede.⁶⁰⁹ Det er altså noe ulik oppfatning av når på 1200-tallet steinkirken på Vanse ble reist.

Yngre opplysninger setter det gotiske stilpreget på Vanse inn i en annen sammenheng. I 1923 eller 1924 skrev sognepresten der, O. J. B. Kvanæs, til statsministeren, Abraham T. Berge, for å opplyse om hva de hadde funnet ved en undersøkelse riksantikvaren hadde gjort av den middelalderlige delen av kirken. Kvanæs rapporterte at det var avgjort at kirken ikke hadde apsis. Han rapporterte også at portalen i vestfronten var gotisk, men at den var satt inn i en eldre åpning. Denne innsatte portalen var hentet fra det kongelige kapellet på Huseby. Den opprinnelige formen på åpningen var romansk skrev han, da han også forklarte hvor portalen ble funnet: «Den gamle portal er ca. 15. cm. bredere og ca. 1 meter høiere end den fra Huseby hentede. Vi fant nemlig profilen til den gamle portal skjult i mulm og mørke mellom det øverste og nederste loft til den nuværende orgellem! Der stod to fine, men primitive klæberstensprofiler paa begge sider av portalen, der hvor buen begynner. Denne portal og bue er *romansk*».⁶¹⁰ I tillegg fant de kirkens relikvier, en 5.5 cm lang bensplint og noen tøyrester i en silkepose, foruten rester av gulvfliser og eldre kleberstein med runeinnskrifter.

Vi vet altså lite om når Vanse ble etablert som et strategisk viktig punkt i kirkeorganisasjonen. Den tidlige kontakten gjennom en prost knyttet til stedet i 1280-årene gir lite informasjon. Kirkebygget er plassert i gotisk tid utfra detaljer i dekoren, i romansk tid utfra formen på den eldre portalen. Kirkestedet lå på Lista-halvøya, hvor også kongsgården Huseby lå. Rundt Huseby var det en konsentrasjon av gods, som Låg karakteriserer som en pekepinn på et eldre maktsentrum.⁶¹¹ Det var også et kongelig kapell der, som Vanse kirke kan ha fått den gotiske portalen fra. Et kongelig

⁶⁰⁹ Ekroll 1997: 246.

⁶¹⁰ Berge 1926: 301, 302. Brevet er ikke datert, men stilet til "Hr. statsminister Abraham Berge!" Han var statsminister 1923-1924, derfor denne dateringen. Berge var selv fra Lyngdal.

⁶¹¹ Låg 1999: 156.

kapell var ikke et alternativt strategisk punkt for biskopen, og Vanse ble et senter i organisasjonen. Geografisk sett lå Vanse sentrert på kystlinjen i Lister len.

7.2.3 Øyestad

Blant de 10 stedene som hadde to forekomster i tabellen, skiller Øyestad seg ut ved at kildene er flere og eldre. Øyestad er også av interesse fordi det er bispedømmets østligste punkt hvor presten også var kannik, og proster kan knyttes til stedet. Jeg drøfter derfor også dette stedet nærmere. Først tar jeg opp de skriftlige kildene igjen, og ser deretter på kirken.

I det skriftlige materialet trer prest og prost Geirmund frem i 1320. Som prost representerte han et mellomnivå, mellom sognet og biskopen. Vi ser altså en tilknytning mellom Øyestad og bispesetet fra og med 1320. En enda tettere tilknytning blir synlig noen år senere, gjennom to diplomer fra 1338. Gjennom dem får vi høre at den tidligere presten der, Narve, var død, og at arvingene solgte store deler av arven etter ham til biskop Eirik. Det første av disse to diplomene fra 1338 er datert 21. mars, og er en vidisse av et tidligere brev. I vidissen går det frem at arvingene solgte Narves gods til biskopen mot 16 månedsmatsbol i Vestreim og 4 månedsmatsbol i Haga. Begge gårdene lå i Valdres. Vi ser altså en strategisk handling fra biskop Eirik. Han byttet leieinntekter fra to gårder i et fjerntliggende strøk mot verdier og utstyr i et lokalt kirkested som var etablert som et viktig punkt et par tiår tidligere. Diplomet viser at biskop Eirik kjøpte alt gods, både løst og fast, men det ble ikke nøyaktig spesifisert: «en erfuingiar sira Narfua en songh a Oeyiastodum viðrgengo at þeir hofðu selt vyrdulæghom herra Eiriki med guðs miskun biskupi j Stawangre alt þat godz sem þeir lutu æptir han laust ok fast».⁶¹² Hva besto dette godset av, og hvilken betydning kan det ha hatt for etablering eller styrking av Øyestad som et viktig lokalt senter?

I det andre dokumentet fra 1338, datert 1. april, går det mer detaljert frem hva noe av godset besto av. Dokumentet ble utstedt i sammenheng med at godset ble overlevert til

⁶¹² DN IV 232.

to kanniker. Først nevnes rede penger i sølv og gull, så tre sølvskjeer, tre sølvskåler, en sølje, et sølvskrin, en fingerring i gull, en silkepong og en sølvgenstand. Deretter nevnes det øvrige som inngikk i salget, men som fremdeles sto igjen på Øyestad; fjorten kyrslag, fire okser og en hest, og alt det andre som var der etter Narve: «ok a Oeyiastodum xiiii. kyrlogh. iiii yxn ok ein hest, ok alt annat þat sem eptir var sira Narfua». ⁶¹³ Vi ser altså at godset besto av både penger, verdigjenstander og buskap på gården, foruten en ukjent mengde løsøre.

I det første dokumentet går det også frem at en god del var unntatt salget. Det som var unntatt var Narves klær, sengeklærne, kister og skrin for oppbevaring av dokumenter, bøker og pergament, som alt var igjen på Øyestad: «vndanteknom gangueriu klædom hans. senghiar klædom ok kistum ok koslum, bokom ok lerepti þui sem a Oeyiastodum var». Klær og sengeklær var personlige eiendeler, men det som hørte til produksjon og oppbevaring av dokumenter var spesialisert utstyr og noe som måtte høre til et kirkested og geistlig senter av et visst format. Hva kan årsakene ha vært til at dette var unntatt salget?

En mulighet er at biskopen hadde kjøpt opp disse tingene tidligere, og at de derfor ikke inngikk i arven, men tilhørte stedet allerede. Vi så jo en tilknytning mellom Øyestad og bispesetet tidligere, gjennom Geirmund som var både prest og prost. En annen mulighet er at Narve selv hadde gitt disse tingene gjennom sitt testamente, enten til bispesetet sentralt, eller direkte til Øyestad lokalt. Både klær og sengeklær gikk ofte som arv og er nevnt i testamenter. Kister var ikke spesialisert utstyr, men bøker, pergament og skrin for dokumenter var det. Dette utstyret kan derfor også ha blitt gitt direkte til Øyestad av Narve selv.

Gjennom de to dokumentene fra 1338 kan vi også se at det var et betydelig beløp biskopen betalte for arven etter Narve, til sammen 20 månedsmatsbol. Det tyder på at Øyestad allerede var et viktig sted, og at biskopen hadde en vilje til å investere videre i

⁶¹³ DN IV 233.

stedet. I brevet der vi får høre mer om hva godset besto av, så overgis det til to kanniker. Salmund med tilknytning til Vanse var den ene, Eirik den andre. Eirik var den som skulle bli neste prest i Øyestad. Retningen på investeringen gikk altså mot disse stedene. Arven etter Narve synes ikke som noe som skulle flyttes andre lokale steder eller til bispesetet.

Ut fra opplysningene om at presten Geirmund også var prost i Øyestad i 1320, og at biskop Eirik i 1338 kjøpte opp gods etter presten Narve og ga det videre til den neste presten der, så kan vi se at Øyestad i slutten av høymiddelalderen var et viktig lokalt sted. Min tolkning er at Øyestad ble styrket og etablert som et strategisk viktig sted i bispedømmet. I tillegg til det skriftlige materialet kan vi også se på steinkirken som ble reist der.

Hans-Emil Lidéns artikkel om middelalderens steinkirker i Agder viser at Øyestad var én av sytten slike.⁶¹⁴ De fleste steinkirkene var bygd som enkle sognekirker. De eldste, de romanske, er datert til tidligst fra omkring 1100, men særlig til siste halvdel av 1100-tallet. De gotiske er datert til perioden 1250-1350. Kirketype og dekorative detaljer indikerer først og fremst en datering, men kirketype og dekor kan også indikere hvor påvirkningen kom fra, og dermed vise utstrekningen av tidens kontaktflate. Agders steinkirker har trekk fra Danmark, mer bestemt Jylland, noe som viser kontakten fra kyst til kyst over havet. For Øyestad kirke ses imidlertid en annen påvirkning. Kirken knyttes til bygghytten rundt Stavanger domkirke, og konkret til perioden i siste halvdel av 1200-tallet. Øyestad kirke er den av Agders kirker som er sikrest datert. Den ble altså reist i tidsrommet for eller like etter, gjenoppbygging av domkirken etter brannen i 1272. Når kan vi spore denne tette kontakten tilbake til?

Da domkirken brant i 1272 var Thorgils biskop (1255-1276).⁶¹⁵ Kontakten mellom bispesetet og Øyestad kan altså ha blitt opprettet i Thorgils' embetsperiode, men samtidig er det langt å gå tilbake til midten av 1200-tallet dersom koblingen mellom

⁶¹⁴ Lidén 2002.

⁶¹⁵ Kolsrud 1913: 234.

bygghytten ved domkirken og bygghytten for steinkirken i Øyestad skal ligge til grunn for antakelsen. Gjenreisningen av domkirken strakk seg over en lang periode. Selv om gjenreisningen *startet* under biskop Thorgils kan nok arbeidet med kirken i Øyestad i hovedsak legges til seinere på 1200-tallet.

Arne etterfulgte biskop Thorgils, og var biskop fra 1277 til han døde i 1303.⁶¹⁶ Han var altså den som sto for det meste av arbeidet med gjenreisningen. Bygghytten må ha vært aktiv i Stavanger i det meste av hans periode, muligens også ut i den neste biskopens embetstid. Noen håndverkere kan ha dratt til Øyestad for å arbeide der i denne perioden, men kontakten kan også ha blitt opprettet under den neste biskopen.

Ketil etterfulgte biskop Arne, han var biskop fra 1304 til 1317.⁶¹⁷ Ketil var fra Agder, og er den eneste høygeistlige vi kjenner derfra. I 1298 kaltes kanniken Ketil for Ketil fra Agder: «Ketillus de Agadum canonicus Stawangrensis».⁶¹⁸ Navnelikheten og tidsrom gjør det sannsynlig at han var den samme Ketil som han som ble valgt til biskop etter at Arne døde. Mer nøyaktig hvor Ketils tilknytning til Agder var vet vi ikke, men biskopens tilknytning til Agder kan ha hatt en betydning for utviklingen i Øyestad.

Vi har altså grunn til ut fra selve kirkebygningen å anta at tilknytningen mellom Øyestad og bispesetet var eldre enn biskop Eiriks oppkjøp av gods på stedet, og følgende overføring av godset til stedets nye prest i 1338, og tilknytningen vi ser gjennom prest og prost Geirmund i 1320. Kontakten synes opprettet de siste tiårene av 1200-tallet, mot slutten av biskop Thorgils embetstid eller under biskop Arne. Forholdene for opprettholdelsen av kontakten var svært god med en neste biskop fra nettopp Agder. Biskop Eiriks oppkjøp av gjenstander og løsøre tolker jeg derfor som en forsterkning av kontakten, og en styrking av det geistlige senteret der.

⁶¹⁶ Kolsrud 1913: 234.

⁶¹⁷ Kolsrud 1913: 234.

⁶¹⁸ DN III 42.

Hvorfor valgte biskopen å satse nettopp på Øyestad? I området rundt var det flere kirker, så Øyestad var ikke den eneste muligheten for biskopen. Skriftlige kilder, som jeg bygger min undersøkelse på, åpner ikke for å besvare spørsmålet. Jeg trekker derfor inn to andre forhold som kan ha en forklaringskraft: eldre maktsentre og geografi.

Flere av kirkestedene rundt Øyestad hadde steinkirker, noe som vitner om en makt- og ressurskonsentrasjon. Samtlige lå ved eller hadde tilknytning til kystlinjen. I vest lå Landvik og Fjære, så kom Øyestad, og østover lå Tromøy og Holt. Lidén skriver at han finner et særlig samsvar mellom en konsentrasjon av gravfunn og senere steinkirkesteder.⁶¹⁹ Det tolker han som et tegn på at kirker ble reist på etablerte stormannsseter, og daterer disse stormannssetene til perioden med overgang mellom vikingtid og middelalder. Øyestad inngår altså i tolkningen av slike tidligere stormannsseter, på linje med de andre Lidén nevner. På denne måten var altså bakgrunnen lik for disse steinkirkestedene. De to nærmeste stedene til Øyestad var Fjære og Tromøy, begge med steinkirker fra den romanske perioden, altså før steinkirken ble reist i Øyestad. Biskopens reise fra Stavanger og østover ville ikke vært mye annerledes om et av disse stedene heller ble et sentrum. Jeg konsentrerer meg derfor om dem videre. Hva slags eldre sentre kan Fjære og Tromøy ha representert?

Om Fjære skriver Låg at det var et økonomisk og politisk kraftsentrum i vikingtiden.⁶²⁰ Han legger vekt på det arkeologiske materialet, som viser at hele strekningen fra Landvik til Fjære og videre mot Øyestad var særlig rikt på funn. Fjære var særlig fremtredende, det var ikke noe tilsvarende konsentrasjon av funn som der i hele Agder. Frem til omkring 950, så er det arkeologiske materialet entydig i å peke på et økonomisk sentrum i Fjære, noe som indirekte peker på at stedet også var et politisk sentrum. Det skriftlige materialet fra Fjære er imidlertid ytterst lite, noe som kan vise at stedet mistet noe av sin status eller kraft, ved overgangen til middelalder. For

⁶¹⁹ Lidén 2002: 31.

⁶²⁰ Låg 1999: 156.

seinmiddelalderen kan prestemangelen etter svartedauden forklare tausheten fra visse kirkesteder, og gjennom kortere eller lengre perioder, men det er ingen forklaring på fraværet av skriftlige kilder gjennom høymiddelalderen.

For Tromøy er forbindelsen bakover i tid annerledes. Lidén knytter an til forskningen til Asgaut Steinnes som så på muligheten av at det eksisterte et sørvestnorsk rike forut for rikssamlingen, og at dette riket var knyttet sammen av et nett av kongsgårder.⁶²¹ I det tenkte nettverket var da Tromøy det viktige stedet i østre Agder. Selv om teorien om dette tidlige småkongeriket ikke står ved lag lengre, så er punktene i det av betydning. Lidén peker på sammenhengen mellom rikssamlingen og kristningen, og på at de tidlige fylkeskirkene ofte ble reist i kongelig regi, nærmest som misjonsstasjoner i en tidlig fase. Han setter frem spørsmålet om Tromøy kirke ble reist i et slikt tidlig kristningsøyemed. Sammenhengen peker da på stedet som et tidlig kirkelig sentrum, før kirkeorganisasjonen ble fastere utbygd.

Fjære og Tromøy er altså utpekt som tidligere maktsentre, ut fra ulike vinklinger. Hvorfor ble ikke ett av dem videreført som et kirkelig sentrum ved overgangen til høymiddelalderen? Én forklaring kan være at biskopen ønsket å etablere en egen, ny organisasjon, uavhengig av de tidligere strukturene. Han ville da ha mindre konkurranse på stedet, sett opp imot eldre slekter med innflytelse og med tradisjonens tyngde på sin side. Samtidig så er det et godt sprang i tid mellom vikingtid og den tiden Øyestad synes å ha blitt et senter i kirkeorganisasjonen, noe som kan svekke denne forklaringen igjen.

En annen sammenheng er at både Fjære og Tromøy hadde sin steinkirke, mens det på Øyestad fremdeles var rom for å prege et slikt bygg. Kirkene var den tids signaturbygg, og arkitekturen endret seg etter innflytelse fra Europa. Både Fjære og Tromøy var kirker av sognekirketypen. Sognekirketypen var en kirke hvor skip og kor var adskilt, enten i form av en noe smalere, men likevel rektangulær, koravslutning,

⁶²¹ Lidén 2002: 30,31.

eller med en apsis, som var en rund, halvsirkelformet avslutning. Den rektangulære formen ble brukt gjennom hele middelalderen, mens apsisen er datert til 1100-tallet, eventuelt helt tidlig på 1200-tallet. Fjære kirke står fremdeles med apsis, mens Tromøy kirke har materiale i muren som må stamme fra en tidligere apsis. Lidén regner altså begge disse kirkene til den tidlige, romanske byggeperioden, og mener at de sammen med Oddernes og Tveit, i det som er Vest-Agder i dag, er blant de eldste stående steinkirkene i Agder. For biskopen var det da langt større mulighet til å prege kirkebygget i Øyestad enn i Fjære og på Tromøy. Øyestad kirke har interessant nok et karakteristisk bispehode over sørportalen i skipet, nettopp slik det er i koret i Stavanger domkirke.⁶²²

Øyestad var på linje med de øvrige steinkirkene i området i størrelse, som Låg karakteriserer som medium. Han skriver at langkirkene, som Øyestad var, hadde omtrent samme lengde totalt sett som de romanske kirkene som ble bygd med apsis.⁶²³ Ut fra størrelsen så hadde altså ikke Øyestad noe forrang fremfor de andre steinkirkene i området. Lidén spør om Øyestad var en eldre kirke, og om byggevirksomheten i stein representerte en ombygging eller utvidelse og ikke et nybygg. Han går ikke dypere inn i denne problemstillingen, men henviser til eventuell kommende forskning for å finne svar på det.⁶²⁴ Øystein Ekroll slår imidlertid fast, i sin bok om norsk steinbygging i middelalderen, at Øyestad kirke er den eneste i Agder som med sikkerhet er reist i gotisk tid.⁶²⁵

Det andre som kan bidra til å forklare Øyestads plass i kirkeorganisasjonen er som nevnt geografien. Senere administrative inndelinger kan illustrere dens betydning. Kystområdet i Nedenes len, og som senere ble kysten i Aust-Agder fylke, var inndelt i tre skipreider. *Sand* skipreide lå i vest, *Bringsværd* i midten, og *Strengereid* i øst. De to

⁶²² Lidén 2002: 35.

⁶²³ Låg 1999: 388.

⁶²⁴ Lidén 2002: 34,35. Øyestad gamle kirke: 750 år - 100 år : dobbeltjubileum 2002. Perioden 1250-1300 regnes som den tiden steinkirken ble reist.

⁶²⁵ Ekroll 1997: 241.

første utgjorde sammen omtrent samme kyststrekning som det siste. Grensen mellom Bringsværd og Strengereid var altså geografisk sett midtpunktet i Nedenes len. I dette snittet lå Øyestad, i Bringsværd skipreide, men geografisk sett sentrert i midten av lenet, ved kysten. Dette forholdet tør ha hatt betydning for etableringen av et strategisk viktig sted for biskopen. Han slapp å reise enda lengre østover for å visitere, og stedet kunne favne området rundt.

Vi kan også trekke veksler på ordningen i Nidaros bispedømme for å forstå Øyestad som et strategisk senter. I Nidaros ble det etablert et sterkt senter på Trondenes. Kanniker var prester i kirken der, en kirke som lå helt i randsonen av bispedømmet. På samme måte lå Øyestad i en randzone, mot grensen til neste bispedømme, og lengst borte fra bispesetet av samtlige steder jeg har kartlagt som signifikante i kirkeorganisasjonen.

7.2.4 Andre lokale knutepunkt

Forekomstene for Øyestad var at der var prest som også var kannik, og prost knyttet til stedet. Den samme kombinasjonen ses for ytterligere tre av de ti stedene med to forekomster. Vi kan videre merke oss at for seks av stedene var det kategoriene visitas og sjelegave som ga to forekomster. Kildene er få, men av dem vi har kan vi se en liten tendens til at der det var en prest som også var kannik kan vi også se en prost, og at der det var visitas kan vi også se sjelegave bli overført.

Den filtreringen av materialet og deretter sammenstillingen som jeg her har gjort, har hatt et utgangspunkt i en strukturell side av kirkeorganisasjonen. Jeg har sett på embeter, som var faste, med samme vigsling innen hele den internasjonale kirkeorganisasjonen. Prostene hadde noe ulike oppgaver i ulike land, men hadde samme type instruks innen kirkeprovinsen. Jeg har sett på visitasen, som også var regulert fra sentralkirkelig hold. Sjelegavene hadde et noe annet tilsnitt, i det de var mer individ- og aktørfokuserte. Denne metoden har fått frem en rekke steder og forhold av interesse, men den egner seg ikke like godt til å fange opp enkeltinitiativ. Jeg går derfor også inn på biskopens virksomhet i å få eierdeler i gården Voster, og

aktiviteten rundt Olavskirken, som ble synlig gjennom analysen av sjelegavene (se kapittel 9.6). Ble stedet et tilsvarende viktig senter i kirkeorganisasjonen?

Overføringer til biskopen av ulike eierdeler i Voster ble gjort i 1449 og 1450. Voster var et eget sogn i høymiddelalderen, men kirken der synes å ha blitt et annekst til kirken i nabosognet Strand.⁶²⁶ I forhold til Vanse og Øyestad som vi så etablert i siste del av 1200-tallet, så representerer Voster en mye senere etablering.

Kirkeorganisasjonen må da ha funnet sin form, slik at stedet ikke hadde en tidlig strategisk betydning, som vi kan anta Vanse og Øyestad hadde. Samlingen i Voster er likevel tydelig gjort på biskopens initiativ. Vi ser områdets forbindelse til bispesetet gjennom at den lokale presten i Strand sogn også var kannik. For dette stedet er det imidlertid ikke mange, eller eldre kilder, men de vi har bevart viser oss en alternativ måte for biskopen til å etablere et viktig sted, enn slik vi så for de andre sentrene. I denne sammenhengen synes tilgang til sjelegaver å ha vært helt sentral.

I tabellen er den største gruppen av lokale steder de som bare har én forekomst, altså bare én type funksjon knyttet til seg, av de fire jeg har sett på. Disse 20 stedene fordeler seg med 5 steder med prest og kannik, 4 steder med prost, 9 steder med visitas, pluss Eidfjord, og 2 steder hvor sjelegave var overført. Selv om tallene er små, er det likevel av interesse å se at en rekke steder ble berørt av og trukket inn i kirkeorganisasjonen som kontaktpunkt for det sentrale nivået. Jeg har primært sett etter steder som var signifikante fordi de hadde *flere* viktige funksjoner i organisasjonen. Kan denne største gruppen, med bare én forekomst, tyde på at en rekke steder hadde viktige funksjoner? Var de viktige funksjonene spredd, slik at flere steder fikk en spesiell betydning gjennom å ha en av flere overlokale funksjoner knyttet til seg? Spørsmålet kan ikke fullt besvares, gitt kildesituasjonen, men det er likevel viktig å reise nye problemstillinger. Gjennomgangen har vist at å se på disse fire funksjonene

⁶²⁶ Brendalsmo og Eriksson 2016: 75, 76.

gir et bilde av en rekke viktige steder, og at stedene Vanse og Øyestad står frem som tydelig signifikante.

7.3 Sammenheng med yngre strukturer?

Fra den etterreformatoriske kilden Grågås fra ca. 1620 ser vi bispedømmets inndeling i 11 prostier og 46 prestegjeld. Hvert prestegjeld hadde én hovedkirke. Her går jeg systematisk gjennom denne inndelingen med prostiene, prestegjeldene og hovedkirkene, og ser de stedene jeg har funnet gjennom min kartlegging i forhold til dem. Jeg setter hvert prestegjeld og den tilhørende hovedkirken fra Grågås opp i en tabell, og merker deretter av for om samme kirke også ble synlig i middelalderen, ved å ha prest som var kannik, prost, visitas og overføring av sjelegave. Tabellen vil da illustrere eventuelle samsvar mellom middelalder og tidlig nytid.

Tabell 21 Kirkelig administrativ inndeling ca. 1620

Prostier og prestegjeld	Hovedkirke	Prest og kannik	Prost	Visitas	Sjelegave
<i>Stavanger prosti</i>					
Stavanger	Domkirken	(X)	(P)	(V)	(S)
Rennesøy	Hauske	X			
Finnøy	Skudegerd ⁶²⁷	X			S
Strand	Strand	X			
<i>Ryfylke prosti</i>					
Hjelmeland	Hjelmeland				
Jelsa	Jelsa				
Suldal	Suldal	X		V	
Vikedal	Vikedal				
Nedstrand	Hinderaa				
Skjold	Skjold				
<i>Karmsund prosti</i>					
Skutenes	Falnes				
Avaldsnes	Avaldsnes			V	

⁶²⁷ Rygh 1959: 246, 249. "Finnøyjar kirkja er Hesby Sognekirke (...) kaldet Skudegiard K. efter den nærliggende Præstegaards Navn (GN. 14.)."

Torvestad	Torvestad				
<i>Hallingdal prosti</i>					
Eidfjord	Eidfjord ⁶²⁸		P	(V)	
Ål	Ål			V	
Nes	Nes				
<i>Valdres prosti</i>					
Aurdal	Aurdal			V	
Slidre	Slidre		P		
Vang	Vang			V	
<i>Råbyggelag prosti</i>					
Setesdal	Valle				
Bygland	Bygland				
Evje	Evje				
Åmli	Åmli				
<i>Nedenes prosti</i>					
Gjerstad	Gjerstad				
Holt	Holt				
Øyestad	Øyestad	X	P		
Hommedal	Landvik				
Moland	Vestre Moland				
<i>Mandal prosti</i>					
Tovdal	Tveit	X	P	V	
Oddernes	Oddernes			V	S
Søgne	Søgne			V	
Mandal	Halse		P		
<i>Lista prosti</i>					
Bjelland	Bjelland		P	V	
Undal	Valle			V	S
Lyngdal	Å			V	S
Vanse	Vanse	X	P	V	
Kvinesdal	Liknes				
<i>Dalane prosti</i>					

⁶²⁸ Grågåås: Stavanger stifts og domkapitels jordebok ca. 1620 1986: 140. Eidfjord kirke er ikke nevnt som hovedkirke, men var den eneste oppførte kirken i dette prestegjeldet. Jeg regner likevel Eidfjord kirke som hovedkirken i dette prestegjeldet.

Lunde	Lunde				
Sogndal	Sogndal			V	
Helleland	Helleland		P		
Egersund	Egersund	X			S
<i>Jæren prosti</i>					
Gand	Høiland	X			
Lye	Time	X			
Bø	Bø				
Klepp	Klepp				
Haaland	Haaland				

Kilde: Grågås, DN

Tabellen viser at ved en sammenstilling av prestegjeldenes hovedkirker etter reformasjonen og de stedene jeg har funnet gjennom min filtrering, så kan vi se et stort samsvar. Selv om det er relativt få kilder, så passer de kildene vi har likevel godt inn i et mønster med de senere hovedkirkene. De enkelte diplomene som ligger til grunn for mine funn strekker seg over en lang periode, fra siste halvdel av 1200-tallet, fremover gjennom høymiddelalderen og ut hele seinmiddelalderen. Det er likevel en overvekt av kilder fra 1400-tallet. Spranget i tid veksler derfor noe for de enkelte punktene med samsvar i tabellen, men kjernen i materialet er fra en periode som er såpass tett opp til tiden Grågås ble forfattet til at sammenstillingen gir mening. Vi vet også at forfatteren av Grågås, biskop Lauritz Claussøn Skabo, hadde eldre fortegninger å bygge på. Skabo dro selv rundt i bispedømmet og samlet og undersøkte dokumentasjon han fant på stedene. Samsvaret som kommer frem styrker funnene av de signifikante kirkestedene gjennom de filtrene som er lagt på materialet. Av samsvaret er det også grunn til å tro at bildet fra ca. 1620 ble tegnet opp i middelalderen.

7.3.1 Hovedkirkene i 1620 og steder med prest og kannik i middelalderen

Av de 11 stedene hvor presten også var kannik samsvarte 10 steder med hovedkirkestedene. Det vil si at samsvaret er tydelig mellom stedene med kombinerte stillinger i middelalderen og hovedkirker i tidlig nytid. Det var bare ett sted, Talgje, som også hadde en kombinasjon av prest og kannik som ikke samtidig var hovedkirke innen et prestegjeld. Talgje var en av to kirker i Finnøy prestegjeld, hvor hovedkirken i

Grågås var Skudegerd. Fra Talgje vet vi også mest om hvordan forbindelsen mellom bispesetet og kirkestedet kom i stand. Biskopen ba i 1355 paven om tillatelse til å gi sognepresten ved Mariakirken i Talgje et ledig kanonikat med prebende i domkirken.⁶²⁹ Bakgrunnen for denne kombinasjonen synes tosidig. Det var en økonomisk svak prebende som var ledig, og i 1355 gjorde prestemangelen seg gjeldende. Det synes altså ikke å ha vært en strategisk plassering, i den hensikt å bygge opp et lokalt sted som var bakgrunnen for at vi kan se en kannik i Talgje, men heller en akutt situasjon.

Ved å se på fordelingen innen de 11 prostiene kan vi se at det var 7 prostier hvor det var sammenfall mellom hovedkirker og steder med prest og kannik. De prostiene hvor vi ikke finner dette var Karmsund, Hallingdal, Valdres og Råbyggelag. Det kan være at det ikke var noen kirker med en overordnet betydning i disse områdene, men det er lite sannsynlig etter samsvaret for resten av materialet. En årsak til at vi ikke finner noe samsvar her kan heller være tapte kilder. Vi ser hvor få kilder som belegger de andre stedene med kombinerte stillinger, den ukjente mengden tapte kilder gjør derfor de rissene vi kan tegne i dag sårbare. En annen grunn kan være at prestene der ikke kombinerte sin stilling med også å være kannik. Dermed synes heller ikke stedene i min gjennomgang av materialet. For Karmsunds del så var kontakten til bispesetet enkel, med vannveien direkte mellom dem. Vi kan altså gå ut fra at det var god kontakt selv om vi ikke ser den materialisert i en kombinert stilling. Den store kirken i dette prestegjeldet, på Avaldsnes, fra 1305 del av den kongelige kapellgeistligheten, kan ha hatt en viktig funksjon også for biskopen. Kirken ble reist i tiårene etter 1250, altså i samme tidsrom som også steinkirkene i Vanse og Øyestad er lagt til. Senere, som et kongelig kapell, hadde kirken et flertallig presteskap.⁶³⁰ Forbindelsen til bispesetet kan altså ha vært tett før den organisatoriske endringen med egen kapellgeistlighet for kongemakten. Hallingdal og Valdres var områder som var noe isolert, i geografisk

⁶²⁹ DN XVII 113. , RN 1993. Bind VI, nr. 363.

⁶³⁰ Ekroll 1997: 249,250.

forstand. For situasjonen i Råbyggelag er det lite annet materiale å trekke inn som kan forklare fraværet av en kirke hvor prest kombinerte sin stilling med kannik. Området var som Hallingdal noe isolert, det ikke hadde kystlinje, og som nevnt indikerer navnet at det tidligere var et eget lovområde. Av den grunn kunne det nettopp vært behov for å ha hatt en geistlig eller administrativ forankringsplass i området. Samtidig vet vi at Råbyggelag hadde kirkeorganisatoriske røtter lengre tilbake. I *Pavelige Nuntiers Regnskabs- og Dagböger, førte under Tiende-Oprævningen i Norden 1282-1334* oppgis ett av områdene som hadde utestående restanser som «De ecclesiis prouincie Odro dales dicti episcopatus Stauangren».⁶³¹ Området forstås som Setesdalen prosti. Kirkene som nevnes er Bygland, Evje, Hornes, Årdal, Austad, Hylestad, Valle, Nomeland, Bykle og Åseral. Nesten samtlige av disse kirkene lå i Råbyggelag prosti i 1620, unntatt var Åseral som lå til Lista prosti. I middelalderen lå imidlertid også Åseral til Råbyggelag.

7.3.2 Prostiene i 1620 og prostene i middelalderen

Gitt at prostedømmene var slik vi har sett i tidligere kapitell, hvordan stemmer det overens med den organisatoriske inndelingen vi kan se fra 1620? Materialet som viser oss prostene rommer 24 kilder, og bare i to av kildene var det ikke oppgitt noe sted som prosten virket i. De 22 kildene med en stedsreferanse for prostene knyttet dem til ti ulike steder. Disse stedene er oppgitt som sognenavn og områdenavn.

Stedsangivelsene som var et *sogn og kirkested* var Øyestad, Vanse, Helleland, Eidfjord, Torp og Slidre. Nær samtlige av disse stedene var senere hovedkirker i sitt prestegjeld.⁶³² Bare Torp var ikke hovedkirke, men annekskirke til Ål kirke i Hallingdal prosti. Nær samtlige av stedene lå også i hvert sitt prosti: Øyestad i Nedenes prosti, Vanse i Lista prosti, Helleland i Dalane prosti og Slidre i Valdres prosti. Eidfjord lå i Hallingdal prosti, hvor også Torp lå. Som nevnt var Eidfjord i en særstilling, geografisk sett. Opplysningen om prosten som hadde Torp som sitt område

⁶³¹ Munch 1864: 24.

⁶³² Grågås: Stavanger stifts og domkapitels jordebok ca. 1620 1986: 140, 143, 157, 199, 247, 269.

er knapp, og en av de tidlige opplysningene om proster i bispedømmet. Det kan se ut som om prostenes virkeområde minst svarte til det området som skulle utgjøre prostiet i tidlig nytid, i og med at vi i hovedsak finner én prost innen hvert senere prosti.

Områdenavnene prostene var knyttet til var Råbyggelag, Mandalen, Lista, Jæren, Valdres og Hallingdal. Samtlige stemmer overens med prostiene i Grågåås.⁶³³ Også fylkesbetegnelser ble brukt, som Aust-Agder, i 1378: «phrofastar a Austarogdum».⁶³⁴ Vi ser da proster i seks av elleve prostier slik de så ut i 1620. Stavanger var i en særstilling med bispesetet. Vi har sett at proster med andre områder for sitt virke opptrådte ved eller for biskopen der. Karmsund var ett av stedene hvor vi ikke så egen prost. Det var et prosti i rimelig nærhet av bispesetet, med god forbindelse dit sjøveien, men i lys av de øvrige funnene er det likevel ikke noen annen forklaring på manglende prost der enn den generelle mangelen på kilder. Ryfylke lå også tett på Stavanger, med kystlinje ut i Boknafjorden og enkel tilkomst vannveien. Råbyggelag var annerledes, som nevnt et eget innlandsområde, lengre bort fra bispesetet. For Jæren så vi at det var en egen prost, men han ble ikke gitt noen stedlig tilknytning lokalt i det området han virket for. Vi ser også at det stort sett var de senere hovedkirkene som prostene var knyttet til, der de var gitt en mer eksakt stedstilhørighet eller kombinerte preste- og prosteembete.

7.3.3 Hovedkirkene i 1620 og steder for visitas

Av de 23 opplysningene vi har om visitas er den tidligste fra rundt 1300. Den er uten en eksakt opplysning om sted, selv om den kan kobles til Sola. Fra 1492 er det en visitas vi bare har området Agder som stedsanvisning for. I det videre drøftes derfor de resterende 21 opplysningene som har konkret informasjon om hvilket sted som ble visitert.

⁶³³ Grågåås: Stavanger stifts og domkapitels jordebok ca. 1620 1986: 139, 151, 167, 211, 233, 279.

⁶³⁴ DN IV 510.

Av disse 21 visitasene sammenfaller stedet for 14 av dem med hovedkirkene i Grågåås, visitas i Eidfjord tatt med. For to av stedene kan vi notere to opplysninger om visitaser, ellers viser enkeltopplysninger samsvaret. Vi ser da at 16 av disse kildene om visitas sammenfaller med hovedkirkene i Grågåås.⁶³⁵ Samsvaret er altså stort mellom hvilke steder vi har opplysninger om visitaser fra og de senere hovedkirkestedene. Selv om vi har et svært lite materiale fra visitasene, særlig opp mot det omfanget vi vet de må ha hatt, så finner vi dette samsvaret.

For fire av de elleve prostiene kan vi ikke se noen visitaser ved de senere hovedkirkene. Stavanger er igjen i en særstilling siden det er bygd opp rundt bispesetet. De andre er av større interesse å se nærmere på: Råbyggelag, Nedenes og Jæren prosti. For Råbyggelag så vi heller ikke prest som var kannik ved noen av kirkestedene. Området er altså det eneste uten en kombinasjon av stillinger eller spor etter visitas ved kirker som senere var hovedkirker. Biskopen visiterte imidlertid Hylestad i 1429. Stedet lå nord for Bygland og sør for Valle, som var hovedkirker i 1620. Det er ikke urimelig å tenke seg at flere kirker i dette området ble visitert på den samme reisen, men at det ikke er spor av dette i kildene vi har i dag. Området synes på den måten å være dårlig innlemmet i kirkeorganisasjonen. For Nedenes prosti er det motsatt, der var Øyestad et tydelig strategisk senter, med både kannik og prost knyttet til stedet. Det er likevel ikke tydelige spor etter visitas i dette prostiet. For begge steder kan mangel på kilder være en god forklaring, da vi som nevnt har ytterst få opplysninger til visitasene. Vi har likevel koblet kilden fra 1492 til en visitas i Aust-Agder, uten at vi kan si så mye mer ut fra den. Vi ser at det er områdene lengst øst, og i den indre av den østligste delen av bispedømmet, som er dårligst belagt av kilder til visitasene. Jæren prosti lå med gode muligheter for enkel kontakt med bispesetet. At området har vært visitert er sannsynlig, men vi ser det ikke i materialet.

⁶³⁵ For de øvrige visitasene så var en i Karmsund prosti, i Torvestad prestegjeld, men ved kirken i Skåre. I dette prostiet var det Avaldsnes som ble visitert, da i tidsrommet før det ble kongelig kapell. De andre fire visitasene som var utenom de senere hovedkirkene var ved Ogne, Mjølhus i Holme, Valle i Søndre Undal og Kvisla i Hol i Hallingdal.

7.3.4 Hovedkirkene i 1620 og overføring av sjelegaver

Når det gjelder overføring av sjelegaver ser mønsteret annerledes ut. Bare få av sjelegavene synes overført på stedet hovedkirkene stod. Av de sjelegavene som kunne stedfestes hvor de ble overført, så var fordelingen lik mellom sentrum og periferi, som vil si bispesetet og ute i bispedømmet. Vi så også tidligere at sjelegaver i en del tilfeller ble overført i forbindelse med visitas. Praksisen med sjelegaver synes altså å være etablert og opprettholdt utenfor den strukturen vi nå kan se et riss av, og som synes varig over et langt tidsrom.

7.4 Sammenheng med eldre strukturer?

Kirkeorganisasjonen slik vi ser den i tidlig nytid synes å bygge på middelalderens mønster, på den måten at vi ser de samme stedene som hadde viktige funksjoner i middelalderen igjen som hovedkirker i prestegjeldene i tiden etter reformasjonen. Kan vi også se spor av eldre strukturer i den måten kirken bygde opp sin organisasjon på i middelalderen? Vi må da se etter inndelinger som allerede fantes ved tiden for kristningen, eller i den tidlige fasen, før kirken fant sin organisatoriske form, og hvordan de utviklet seg. Jeg legger vekt på det som synes som kjerneområdene i bispedømmet, den sør-vest-norske delen, dagens Rogaland, Vest- og Aust Agder fylker.

De eldre inndelingene jeg ser den yngre strukturen opp imot er fylket, skipreiden og syssel og len. *Fylket* var betegnelse for et landskap, et folk eller et småkongedømme, og kjennes godt fra tiden forut for kristningen. Rygja- og Egdafylke er de to fylkene i Gulatingsloven som er nevnt fra området Stavanger bispedømme utgjorde, jeg går derfor inn på disse to fylkene her.

Egdafylke tilsvarte dagens Aust- og Vest-Agder. Navnet Agder var først et landskapsnavn, som folkenavnet egde ble utledet av.⁶³⁶ Området ble omtalt som fylke først etter at det ble innlemmet i Gulatingsloven, og hadde følgelig ikke den eldre

⁶³⁶ Steinnes 1974: 11, Låg 1999: 11.

etableringen som fylke, med underinndeling i fjerdinge og åttinger, slik som de opprinnelige fylkene i lovområdet hadde. Låg skriver det så sterkt at begrepet Egdafylke i både verdslig og geistlig administrativ sammenheng var noe nær innholdsløst.⁶³⁷ Vi kan altså ikke legge en eldre inndeling bygd på fylket til grunn for å forstå kirkeorganisasjonen i denne delen av bispedømmet.

I Gulatingsloven er det i Magnusteksten presisert at fra Egdafylke skulle det dra én mann fra hver *skipreide*, jevnet til slik at i alt 20 menn dro.⁶³⁸ Skipreidene var altså det underordnede inndelingsprinsippet. Skipreidene var *eldre enn fylket* her, og langt *mindre* enheter, men de kunne danne grunnlag for grensene mellom andre større enheter. Steinnes argumenterer for at Egdafylke mot slutten av 1200-tallet var delt i to administrative hoveddeler, vestre og østre, også omtalt som nordre og østre, med seks skipreider i hver del. Grensen mellom dem gikk ved Lindesnes.⁶³⁹ Det som ble omtalt som Egdafylke var da ikke delt i fire fjerdinge, men to hoveddeler. I tillegg kom Råbyggelag. Det som dekket dagens Agder var da delt i *tre* deler.

Om vi ser på den senere *sysselinndelingen* ser vi en lignende struktur. Rundt 1350 var det ifølge Steinnes *tre* sysler på Agder; Lista som svarte til vestre Agder, Nedenes som svarte til østre Agder, og Råbyggelag som svarte til indre Agder. Låg støtter denne oppfatningen.⁶⁴⁰ I løpet av 1400-tallet endret denne inndelingen seg, i to etapper. Først ble en skipreide overført fra vest til øst, og deretter ble den østlige syslen delt i to. Den nye enheten var Midtsysla, også kalt Mandals len.⁶⁴¹ Først mot slutten av 1400-tallet var altså Agder, med Råbyggelag, delt i *fire* administrative enheter.

Vi kan altså si at fylket med sin struktur ikke lå til grunn for kirkeorganisasjonen i Agder, fordi fylket ikke var utbygd i dette området. Gulatingslovens aritmetiske innretning for kirkens rangssystem kan da ikke ventes å gjenfinnes i samme grad der

⁶³⁷ Låg 1999: 341, 342.

⁶³⁸ Robberstad 1981: 16, 17.

⁶³⁹ Steinnes 1974: 30, 32.

⁶⁴⁰ Steinnes 1974: 32, 33, Låg 1999: 350.

⁶⁴¹ Steinnes 1974: 57-59.

som andre steder. Intensjonen vi kan lese ut av lovteksten kan likevel ha verdi: enkelte kirker skulle være overordnet. Nettopp fordi det ikke var en godt utbygd verdslig administrativ inndeling i denne delen av bispedømmet, så hadde biskopen både en større utfordring, og en større interesse i å skape og opprettholde visse strategiske sentre der.

Situasjonen var en annen for Rygjafylke. Som for Agder henspilte navnet på et landskap, det var området lengst sørvest i landet. I etterkant av rikssamlingen og gjennom middelalderen ble navnet Rogaland brukt om området som administrativt svarte til Rygjafylke.⁶⁴² Lovens bestemmelser sa at 60 menn skulle dra fra Rygjafylke, presisert i Magnusteksten til at det skulle dra femten menn fra hver *fjerdning*.⁶⁴³ Det var altså gjennom loven tydelig at dette fylket skulle være inndelt i fjerdinge. Steinnes skriver imidlertid at det var *fem* fjerdinge i fylket, men peker også på lovteksten og mener den viser at det opprinnelig var fire fjerdinge der. Han fant at i den sørlige halvdel av fylket var det to fjerdinge, men i den nordlige gikk det fra to til tre, muligens i siste halvdel av 1300-tallet.⁶⁴⁴ For Rygjafylke kan vi da se en struktur med fylke og fjerdinge.

I Grågåsa ser vi en inndeling med tre prostier i det som opprinnelig var Egdafylke, og som fikk tre sysler. De tre prostiene var Lista, Mandal og Nedenes. I tillegg kom Råbyggelag prosti, et område som kan ha vært integrert i Agder først mot slutten av høymiddelalderen. Vi ser da en inndeling i fire prostier i tidlig nytid, i det området som i middelalderen vokste frem til fire sysler. Grågåsa viser videre fem prostier i det som var Rygjafylke. Denne inndelingen passer overens med at fylket fikk fem fjerdinge. De tre prostiene som utgjorde den nordlige delen var Stavanger, Karmsund og Ryfylke, og de to som utgjorde den sørlige delen var Jæren og Dalane. Antallet prostier i de to områdene Egdafylke og Rygjafylke passer altså med de eldre verdslig

⁶⁴² Steinnes 1974: 66.

⁶⁴³ Robberstad 1981: 16, 17.

⁶⁴⁴ Steinnes 1974: 93, 98-100.

administrative inndelingene. Samsvaret gjelder uavhengig om den eldre inndelingen var en opprinnelig fylkesinndeling, med videre inndeling i fjerdinge, eller bygd på skipreider og senere sysler. Vi kan anta at den verdslige inndelingen med fjerdinge dannet grunnlaget for de yngre prostiene i det området som tilsvarte Rygjafylke, og at det var syslene som dannet grunnlag for dem i området som tilsvarte Egdafylke. Vi ser en strukturell kontinuitet fra middelalder til tidlig nytid.

Hvert prosti rommet flere sogn. Tre prostier hadde tre sogn, fire prostier hadde fire sogn, tre prostier hadde fem sogn, og ett prosti hadde seks sogn. Vi har sett at prostene i middelalderen hadde større virkeområder; hvordan passer deres områder inn med eldre administrative inndelinger og de yngre prostiene?

For Agder ser vi et samsvar mellom syslene og prostenes virke. Den første kjente, Eirik i 1285, var prost over Lista. Hans område synes da å være det samme som sysla kalt Lista. Den neste vi hører om, Geirmund i 1320, var prost i Øyestad, som lå midt i sysla kalt Nedenes. Kildene videre på 1300- og 1400-tallet viser til proster fra Agder som hadde områdene Aust-Agder og Øyestad, som begge kan svare til Nedenes. Først i 1429 kommer områdenavnet Mandalen inn, som da kan svare til den nye sysla, som ble kalt Midtsysla, eller også Mandal len. Deretter så vi en prost i Råbyggelag tidlig på 1500-tallet. Vi ser altså et godt samsvar mellom syslene og prostenes områder for Agders del, selv om kildene er få. Vi ser også at det tidsmessig stemmer overens med en ny sysle, og et nytt områdenavn for en prost.

For Rygjafylke er det noe annerledes, da området ikke hadde samme oppdeling i flere sysler som Agder hadde. Sysselmannen var i store deler av 1300-tallet og på 1400-tallet sysselmann over hele fylket. Fylket var imidlertid todelt, det hadde to halvfylker.⁶⁴⁵ Per Sveaas Andersen mener i sin artikkel om syssel at det gamle Rygjafylke hadde *to* sysler; Ryfylke, og Jæren og Dalane.⁶⁴⁶ Dersom vi ser på områdene for prostene, så ser vi at det kun er Jæren som nevnes som områdenavn for

⁶⁴⁵ Utne 1973: 54.

⁶⁴⁶ Andersen 1980-82: 647. Syssel. Norge. *KLNM 17*.

en prost. Prosten i Jæren så vi opptre i Stavanger by. En prost var også knyttet til det lokale stedet Helleland, han så vi i Egersund, også det i området Jæren. Det er jevnt over mindre kilder til proster fra denne delen av bispedømmet. Uten en underinndeling i sysler, annet enn i to halvfylker som kan ha blitt sysler, så kan vi ikke si med sikkerhet om områdene var definerte prostedømmer, eller hva prostedømmet der bygde på. Prostene synes likevel å ha hatt et område som bygde på syslene i Agder, og mulig et halvfylke i Rogaland.

7.5 Konklusjon

Sammenstillingen av funnene fra de fire filtrene materialet er sett gjennom, har vist 33 steder som ble berørt av én eller flere av de funksjonene jeg har lagt vekt på. Av de stedene som hadde to eller tre funksjoner knyttet til seg, var det Vanse og Øyestad som skilte seg særlig ut.

Både Vanse og Øyestad ses som viktige steder fra høymiddelalderen av. Begge ses med en særlig tilknytning til bispesetet i siste halvdel av 1200-tallet, Vanse med prost over Lista i 1285 og Øyestad med steinkirke reist med arbeidere fra bygghytten rundt domkirken. I 1338 fikk prestene Salmund i Vanse og Eirik som skulle bli ny prest i Øyestad, del i en arv som biskopen hadde kjøpt etter tidligere prest i Øyestad. Dette oppkjøpet av gods og fordelingen videre indikerer at biskopen satset på disse stedene som viktige sentre fremover, noe det videre kildematerialet understøtter at de var. For både Vanse og Øyestad kan den geografiske plasseringen synes viktig. Stedene lå ved kysten, sør og øst i bispedømmet. De lå i et annet fylke enn bispesetet, og de lå i hver sin hoveddel av Agder: Vanse i den vestlige delen, som også ble kalt nordlige, og Øyestad i den østlige. Slik ble begge hoveddelene av dette området dekket med hvert sitt strategiske senter.

Langt de fleste øvrige kildene viser forhold i seinmiddelalderen. De viser også en rekke steder med bare én av de fire funksjonene jeg har sett etter. Dette er et funn som kan forklares med kildeforholdene; at mange må ha gått tapt, og at materialet derfor er mangelfullt. Samtidig er dette et interessant funn. Det gjør at de to stedene Vanse og

Øyestad blir enda mer spesielle, i et bilde av et bispedømme med viktige funksjoner og nedslag for bispedømmets sentralnivå en rekke steder. Selv med et begrenset kildemateriale bør spørsmålet kunne reises om vi ser et riss av et bispedømme som styres gjennom sentrum, bispesetet, to viktige sentre sør og øst i bispedømmet, og ellers en god kontaktflate mot en rekke av de lokale stedene.

Vi kan også se et riss av to ulike faser, som harmoniserer med hovedinndelingen i høy- og seinmiddelalder. Den første fasen er siste del av 1200-tallet frem mot 1350, en periode der Vanse og Øyestad etableres og biskopens handling i 1338 med oppkjøp og videre fordeling av verdier fra Øyestad til disse to stedene er sentral. I denne perioden ser det ut til at etableringen og styrkingen av to sentre lengst sør og øst i bispedømmet prioriteres. Den andre fasen er en periode der vi ser en rekke steder bli synlige, samtidig som vi ser de to sentrene Vanse og Øyestad opprettholdes. Det som kunne vært sett på som et alternativt senter, Olavskirken ved Voster trer ikke frem på samme måte som de tidligere etablerte lokale stedene. Biskopen samlet eierdeler i gården der og fikk deretter avlatsprivilegier til kirken, men stedet synes ikke å ha fått samme betydning som Vanse og Øyestad.

Kirkens administrative inndeling synes å samsvare med eldre, verdslige administrative distrikt i Rogaland og Agder. Fylket med videre inndeling i fjerdinger synes å ha ligget til grunn for den kirkelige inndelingen i Rogaland, og skipreidene og senere sysler i Agder. Det var altså ulike grunnstrukturer i de to områdene, men uavhengig hvilken, så synes den kirkelige inndelingen å bygge på dem. Prostedømmene synes å bygge på halvfylke i Rogaland, og på sysle i Agder.

Det mønsteret jeg finner samsvarer også med yngre, kirkelig administrative inndelinger. Fra Grågåås ser vi prostiene, prestegjeldene og deres hovedkirker. Funnene fra mine filtreringer gir stort samsvar med hovedkirkene i tidlig nytid. Det vil si at kirkeorganisasjonen bygde på ulike eldre verdslige inndelinger, og at den opprettholdt sin egen struktur gjennom middelalderen.

Bispedømmet ble administrert ved hjelp av to større, strategisk plasserte sentre. De var lokale kirkesteder, ble etablert i siste del av 1200-tallet, og ble ytterligere styrket i første halvdel av 1300-tallet. På et neste nivå ses prostene, som hadde distrikt tilsvarende halvfylke eller syssel. En rekke lokale steder ses også berørt som nedslagsfelt for det sentrale styringsnivået i bispedømmet. Disse funnene har verdi for Stavanger bispedømme. I neste kapittel holder jeg dem opp mot hva vi vet om kirkeorganisasjonen andre steder.

8 Stavanger bispedømme, Nidarosprovisen og Skandinavia

8.1 Innledning

I de foregående kapitlene har jeg kartlagt lokale steder med én eller flere sentrale funksjoner knyttet til seg, også steder for overføringer av sjelegaver. Disse stedene, som synes å ha overlokale funksjoner, er drøftet samlet. Gjennom dette arbeidet har jeg fått frem et bilde av hvordan Stavanger bispedømme var bygd opp og ble administrert. Her går jeg inn på hvordan dette bildet passer inn i hva vi ellers vet om kirkeorganisasjonen i den norske kirkeprovinsen og de skandinaviske områdene. Jeg trekker frem resultater fra forskning om kirkeorganisasjon generelt og bispedømmer spesielt. Hensikten med kapitlet er å finne likheter og ulikheter, og se mine funn opp mot hvordan kirkeorganisasjonen var bygd opp andre steder. Hva var spesielt med Stavanger bispedømme, og hvilke trekk finner vi også andre steder?

8.2 Trekk ved Stavanger bispedømme

Kildesituasjonen gjør at det er noen forbehold i forhold til de funn som fremkommer. Det er likevel forsvarlig å si at funnene kan gi en indikasjon på hvordan kirkeorganisasjonen var i middelalderen. Bildet som tegner seg er derfor verdt å løfte frem og drøfte.

At Stavanger bispedømme var todelt var et grunnleggende trekk gjennom hele perioden, og representerte en geografisk utfordring som måtte løses. Bispedømmet hadde et kjerneområde i dagens Rogaland, Vest- og Aust-Agder. Dette området var knyttet sammen før bispedømmet ble opprettet, det var her bispesetet lå, og store deler av området var tilgjengelig langs kysten. Samtidig var området preget av indre variasjon, med en kombinasjon av kyst og innland med dalfører, heier og snauffjell. Den indre delen av Agderfylkene var samlet i en eldre enhet som synes å ha vært et eget lovområde, kalt Råbyggelag, før det ble innlemmet i Gulatingslagen. Selv med et relativt samlet kjerneområde hvor store deler kunne nås via vannveiene, var ikke kommunikasjonen enkel å opprettholde for hele dette området. Det store

innlandsområdet med Valdres og Hallingdal representerte en ytterligere utfordring. Området lå langt utenfor de kommunikasjonslinjene som kunne opprettholde kontakten ellers i bispedømmet. Verken Valdres eller Hallingdal hadde kystlinje. Området ble lagt til den sør-østlige kjernen som en del av bytteforholdet da Bergen bispedømme ble delt og Stavanger etablert. At Eidfjord lå til Stavanger bispedømme gjorde at biskopen kunne dra inn Hardangerfjorden og videre til Valdres og Hallingdal gjennom sitt eget område. Det må likevel ha vært svært utfordrende å ha et slikt sammensatt bispedømme å ha overoppsyn med. Hvordan ble utfordringen løst?

Bispetet var naturlig nok det største og viktigste senteret i bispedømmet. Vi ser da også at i områdene i nærhet til bispetet var det flere sogn der det lokale presteembetet var kombinert med et kanonikat. For biskopen ville det si at han hadde flere av sine folk tett på, mens det for innehaverne ville si at de lettere kunne kombinere å være en god del tilstede begge steder. Ser vi på Stavanger prosti i 1620, så ser vi at samtlige av kirkene som da var hovedkirker i sine prestegjeld, tidligere hadde en kombinasjon av kannik og prest knyttet til seg. Vi ser ikke det samme i noen av de andre prostiene, at alle senere hovedkirker hadde denne kombinasjonen i middelalderen. Det vil si at tett på bispetet var det flere av biskopens folk som også var lokalprest, ved kirker som også i tidlig nytid var knutepunkt i kirkeorganisasjonen. I distriktet for øvrig var det tilsvarende færre slike steder. Denne fordelingen synes naturlig, gitt geografi og mulighet for å reise mellom bispetet i Stavanger og det lokale stedet, men den viser oss samtidig en konsentrasjon rundt bispetet.

Ved siden av bispetet og en utvidet sone rundt det, ses to viktige knutepunkt: Vanse og Øyestad. Disse to stedene var uten lokale paralleller. Stedene ses etablert i høymiddelalderen, senest i siste halvdel av 1200-tallet. Koblingen til bispetet kan ses fra 1280-årene for begge, gjennom en prost i Vanse og reising av en steinkirke med arbeidere fra bygghytten i Stavanger i Øyestad. De er de eneste stedene som har så tidlige utslag i filtreringene jeg har gjort. Kildeforholdene kan muligens ha innvirket på resultatet, men samtidig ser vi også disse to stedene bedre og vedvarende belagt med kilder utover middelalderen. Det var både prester som også var kanniker og

proster knyttet til stedene. Vi ser også biskopen forsterke dem i 1338, da han kjøpte opp arv etter presten i Øyestad og fordelte den videre til presten i Vanse og ny prest i Øyestad. Øyestad lå lengst øst, og kan ha hatt en funksjon som grensemarkør mot Oslo bispedømme. Geografisk lå begge stedene i midtlinjen av hver sin sysle, og dekket på den måten et definert område. Det kan synes som om de hadde en funksjon over hver sin store region, som lå sør- og sør-østover i bispedømmet. Biskopen synes altså å ha samlet viktige funksjoner ved disse to stedene. De ble etablert og i høymiddelalderen og opprettholdt ut gjennom middelalderen.

Som en motsetning til bispesetet og de to større sentrene var de lokale sogn. Sognet var den minste enheten i alle bispedømmer. Betydningen av sognet kan neppe overvurderes, fordi hvert sogn hadde egen kirke og prest. Det ga en unik kontaktflate mellom institusjonen og folket. Hvordan kan vi se sognets betydning i Stavanger bispedømme? I undersøkelsen har jeg tatt materialet gjennom fire filtre, som alle rettet seg mot *hvor* noe hadde funnet sted. Ved sammenstillingen av filtreringene så vi at de fleste stedene bare hadde én eller to forekomster.

De fleste stedene som ble synlige hadde altså få nedslag av det sentrale nivået eller de sentrale funksjonene i kirkeorganisasjonen. Selv om ikke kildene er mange, så kan vi *ane at en rekke lokale sogn var viktige*. Motsatsen ville være at de kirkelige sentralfunksjonene i større grad var samlet på noen få plasser, men likevel flere enn to, slik vi ser det med Øyestad og Vanse. Når det gjelder sjelegavene, så viser materialet at bispesetet i all hovedsak var mottakerne av sjelegavene. Igjen har vi få kilder, men ut fra dem vi har, så kan vi se sognets betydning også for en bevegelse av *ressurser fra det lokale nivået til det sentrale*. Det synes som om sognet hadde stor betydning i Stavanger bispedømme, og at kontakten fra sentralnivået til lokalnivået var bred. Antall sogn i Stavanger er estimert til ca. 150.⁶⁴⁷ Ryghs oversikt over gårder, sogn og

⁶⁴⁷ Tallet gis som et anslag, da det kan være vanskelig å avgjøre om enkelte opplysninger om en nedlagt kirke også peker på der var et sogn i middelalderen. Rygh og Olsen 1969. Søndre Bergenhus Amt.

herreder i området som dekket Bergen bispedømme viser at der var halvparten så mange sogn i middelalderen, ca. 75. De to bispedømmene hadde dermed en ulik struktur ut fra svært ulikt antall sogn som biskopene måtte forholde seg til. I min filtrering av materialet ble 33 sogn synlige. I tillegg kommer alle de sogn som lå i nærheten og som ble berørt, for eksempel ved visitas.⁶⁴⁸ Det kan indikere lite kontroll fra sentralnivået. Et svakt utbygd administrativt apparat gjør det vanskeligere å opprettholde overoppsyn og kontroll enn med et godt utbygd system, med flere faste, større knutepunkt i organisasjonen.

Mitt funn om at en rekke lokale steder hadde nedslag av det sentrale nivået står som et motstykke til de to sentrene Vanse og Øyestad. Biskopen synes å ha hatt tettere kontakt med områdene rundt Stavanger, og ikke bygd opp flere steder tilsvarende Vanse og Øyestad i i sør og sør-vest. Han synes også å ha hatt en bred kontaktflate ut mot en rekke sogn, men samtidig var organisasjonen for svakt utbygd ute i distriktet til at han hadde gode muligheter for overoppsyn og kontroll gjennom den.

Hvilke eldre administrative inndelinger var det for biskopen å bygge sin egen organisasjon videre på? Vi har sett at i kjerneområdet var det ulike eldre grunnstrukturer. Fylket var en realitet for området som dekket dagens Rogaland, men ikke for Agder. I Agder var skipreiden og syslen den eldre inndelingen som preget området. Kirkeorganisasjonen synes altså å være bygd på fylket i Rogaland og skipreide og sysle i Agder. Ved å se på inndelingen i prostier og prestegjeld i tidlig nytid fant vi et stort samsvar mellom de kirkene som hadde en eller flere sentrale funksjoner i kirkeorganisasjonen knyttet til seg i middelalderen, og de senere hovedkirkene. Vi kan dermed anta at det i Stavanger bispedømme var en *struktur med kirker som var overordnet* innen et visst område. Den strukturen hvilte ikke entydig på fylket, slik Gulatingsloven gjør når den beskriver forholdet mellom kirkene i et område. Ifølge loven skulle enkelte kirker i et område være overordnet de andre, de lokale sognekirkene. De overordnende var hovedkirkene, som alle i fylket hadde plikt

⁶⁴⁸ Se tabell over sammenstilling av resultater i kapittel 7.

til å opprettholde. Deretter kom fjerdings- og åttingskirker, og herreds- og høgendeskirker. Lovens intensjon kan man likevel se til, at det skulle være et hierarkisk forhold mellom kirkene. Dette kan man gjenfinne ved å se på hvor det knippet funksjoner som er brukt gjennom undersøkelsen gjør seg synlig, og se stedene opp mot yngre strukturer. Hovedkirker i tidlig nytid blir da synlige som signifikante også i middelalderen.

De første prostene ses i 1285 og 1320, og de var knyttet til Vanse i Lista i vestre delen av Agder og Øyestad i den østre. Dette var også de tydelige sentrene i bispedømmets distrikt. I 1327 ses også en kannik i Stavanger med tittelen prost over Torp og Valdres. Torp var annekskirke til Ål, som var hovedkirke i Hallingdal prosti i tidlig nytid. Valdres var da eget prosti. Det kan tyde på at innlandsområdene Valdres og Hallingdal da utgjorde et eget prostedømme. I løpet av høymiddelalderen ses da tre større områder for proster i Stavanger bispedømme. Utover seinmiddelalderen ses prostedømmer som bygde på eldre inndelinger, som halvfylke i Rogaland og systemene i Agder. Da det i første halvdel av 1400-tallet oppstod ei ny sysle i Agder, fant jeg også et nytt områdenavn for en prost i kildene. Det tyder på at sysle og prostedømme fulgte hverandre i denne delen av bispedømmet.

Praksisen med sjelegaver er mindre fokusert på innen forskningen om kirkeorganisasjonen, enn kirkene og strukturene. Sjelegavene har en religiøs og ideologisk side, da deres hensikt er rettet mot det hinsidige livet, og tilsvarende en økonomisk side, da de representerte faktiske overføringer i det dennesidige livet. Jeg trekker sjelegavene inn i undersøkelsen fordi de var en viktig del av måten folk og kirke kommuniserte på. Folk ønsket å sikre sitt neste liv; kirken kunne avhjelpe dette behovet. Vi vet også at det verdslige og religiøse var tett knyttet sammen; *kirkeorganisasjonen* var ikke løsrevet fra *kirkelæren*. Og i kirkens lære sto livet etter døden høyere enn livet på jorden. Min kobling av sjelegavene til kirkeorganisasjonen er derfor viktig, for å belyse kirkeorganisasjonen fra flere relevante sider enn hva man tradisjonelt har gjort. Sjelegavene bandt folk og kirke sammen, i en relasjon der elementer av ulike typer inngikk. Materielle verdier i denne verden ble gitt av

mennesker, immaterielle verdier ble gitt tilbake av de hellige i Guds nærhet. Kirken og de geistlige tilrettela for at slike transaksjoner kunne finne sted. At kirkeorganisasjonene var utbygd og fungerende var derfor maktpåliggende for at folk skulle kunne ta del i muligheten som lå i sjelegaven.

Gjennom undersøkelsen er det til nå fokusert på Stavanger bispedømme. Hvordan stiller de funn jeg har gjort seg opp mot forholdene i bispedømmer i provinsen og nærområdene?

8.3 Nidarosprovinsen

I perioden jeg undersøker lå Stavanger bispedømme til Nidarosprovinsen. Forholdene i denne provinsen har derfor en særlig relevans. Bispedømmene lå der under den samme erkebiskop og hans ansvarsområde, noe som ga dem en felles kontekst. Da bispedømmer ble etablert i landet i siste halvdel av 1000-tallet, var det Bergen, Oslo og Nidaros som ble opprettet. De tre representerer derfor de eldste og opprinnelige bispedømmene. Bispedømmene lå innen hvert sitt store lagtingsområde, og representerer derfor bispedømmer under henholdsvis Gulatings-, Borgartings- og Frostatingsloven. Jeg har derfor valgt å fokusere på disse tre bispedømmene.

Stavanger bispedømme ble skilt ut fra Bergen. Det felles opphavet fikk sin fortsettelse ved at begge lå under samme lovområde også fremover. De samme reguleringene lå dermed til grunn i Stavanger bispedømme som for Bergen bispedømme. Kontakten dem imellom er synlig, som i 1322 da kapitlet i Stavanger ba biskopen i Bergen om å vigsle prester, fordi bispestolen i Stavanger sto ledig og det var mangel på prester der.⁶⁴⁹ Bispedømmene grenset mot hverandre, og kysten gjorde tilkomsten mellom dem enkel. Oslo bispedømme grenset også til Stavanger, i øst. Det er et interessant bispedømme i denne sammenhengen, fordi det er kjent som området der prostedømmet var tidligst og best utviklet. Nidaros var erkesete, men det var også et ordinært bispedømme. Biskopen der hadde de samme oppgavene for Nidaros som de øvrige

⁶⁴⁹ DN IV 159.

biskopene hadde for sine bispedømmer. I kraft av å være erkesete hadde Nidaros en spesiell betydning, fordi forholdene der kan ha hatt en normerende virkning på forholdene i resten av provinsen.⁶⁵⁰ Forskningen på disse bispedømmene vil derfor være hensiktsmessig å trekke frem som en bakgrunn for å drøfte mine funn.

Det yngste av bispedømmene på fastlandet i Nidarosprovinsen var Hamar. Det ble opprettet samtidig med det norske erkesetet, ved en utskillelse fra Oslo, så etableringen kan ha hatt noen likheter med etableringen av Stavanger. Hamar ble imidlertid opprettet om lag tre tiår senere, og det er lite kilder til prosessen. Her legger jeg ikke vekt på dette bispedømmet, fordi det var mindre og yngre enn de tre store og eldre, og det er lite bevarte kilder til det. De øvrige bispedømmene i provinsen lå i oversjøiske områder. Selv om sjøen var en effektiv ferdselsåre så lå disse perifert til og ble mer løsrevet fra Nidaros gjennom seinmiddelalderen.⁶⁵¹

8.3.1 Bergen bispedømme

Det er to arbeider om Bergen bispedømme jeg vil presentere nærmere. Det ene er Anna Elisa Trytis hovedoppgave fra 1987, hvor hun undersøker kirkeorganisasjonen i perioden 1300-1350. Den andre er hovedoppgaven til Morten Beyer fra 1970, om kapitlet i Bergen i perioden 1450-1625. Arbeidene dekker ulike deler av kirkeorganisasjonen, og ulike perioder. De gir til sammen et innblikk i forhold i både høy- og seinmiddelalderen.

Tryti fokuserer i sitt arbeid på første halvdel av 1300-tallet. Fra denne perioden er Bergens kopibok bevart, med vel 500 brev, hovedsakelig fra tre biskopers embetstid.⁶⁵² Kopiboken er unik i norsk sammenheng, og utgjør et viktig materiale for

⁶⁵⁰ Tryti 1987: 20, 21. Provinsialstatuttene skulle være dekkende for hele kirkeprovinsen og derfor utformet i mer generelle vendinger. Om likevel noe bispedømme skulle ha vært mønstergivende, så måtte det vel ha vært det trøndske skriver Tryti, altså Nidaros bispedømme.

⁶⁵¹ For spesialarbeider om de oversjøiske bispedømmene og deres forhold til Nidaros og kirkeprovinsen, se: Imsen 2003, og: Imsen, *The Nidaros og Norgesveldet* 2012.

⁶⁵² Disse bestod for det meste av utgående bispebrev vedrørende interne kirkelige forhold i bispedømmet.

hennes undersøkelse.⁶⁵³ Selv om undersøkelsen går over en relativ kort periode, er resultatene likevel av stor verdi, fordi nettopp i denne perioden regnes organisasjonen for å være best utbygd i dette bispedømmet. Det jeg særlig vil trekke frem er hvordan Tryti ser den desentraliserte organisasjonen, den lokale og regionale delen av bispedømmet. Det følgende bygger på hennes undersøkelse.⁶⁵⁴

Sognet var av avgjørende betydning for det sentralkirkelige apparatet. Sognet var der den daglige religiøse og administrative virksomheten ble opprettholdt, noe som skapte et grunnlag for økonomiske overføringer fra et lokalt til sentralt nivå. I det kirkelige hierarkiet utgjorde sognet den minste enheten og det laveste nivået. Ved siden av sognet var det fjerdingen som var den viktigste enheten.⁶⁵⁵ Hvert fylke i lovområdet var delt i fire kjerneområder, med en videre inndeling i åttinger under der igjen.

Fjerdingskirken var knutepunktene i det regionalkirkelige systemet. I Gulatingsloven var kirketyper gitt rang etter hvilken geografisk størrelse de var gitt navn etter; hovedkirker som var for hele fylket, deretter fjerdings-, åttings-, herreds- og høgendeskirker. Tryti mener prosessen med kirkebyggingen nok var mer sammensatt og styrt av *behov*, enn av lovtekstens strømlinjeformede inndeling. Det var én av fylkets fjerdingskirker som også var hovedkirke i fylket. Forklaringen kunne være endringene som fant sted fra landskapslovenes tid og til slutten av høymiddelalderen. Den funksjonen som landskapsloven ga hovedkirken i et fylke, kan det senere ha blitt behov for å ha ved flere kirker. Dermed kunne enten én, eller samtlige, av fjerdingskirken ha blitt gitt en funksjon tilsvarende det den tidligere hovedkirken hadde.⁶⁵⁶

⁶⁵³ Tryti 1987: 8, 21, 57, 58.

⁶⁵⁴ Tryti går innledningsvis inn på de organisatoriske nivå, og er særlig opptatt av å avdekke et rangssystem mellom kirkene. Rangssystemet drøftes ut fra funksjonene som lå til en kirke, eller presten ved den. Hun ser også kirkeorganisasjonen opp mot det verdslige samfunnets organiseringsprinsipp, fordi hun mener det vil ha innvirket på kirkens lokale og regionale organisasjon.

⁶⁵⁵ Tryti 1987: 421.

⁶⁵⁶ Tryti 1987: 421, 422.

Det var til fjerdingkirken biskopen kom på visitasen. Da skulle prestene i området også møte, for kontroll av sin praksis og regnskap, og muligens også for å bringe *cathedricum* fra sitt sogn videre til biskopen. Statutter og bestemmelser fra paven kunne bli kunngjort ved disse kirkene.⁶⁵⁷ Prestene ved fjerdingkirkene ble kalt for *hovedprest*, og muligens ble også termen brukt om prestene ved de kirkene som i tillegg hadde en vikarprest.⁶⁵⁸ Det kan se ut til, skriver Tryti, at termen hovedprest ble brukt om et embete som hadde regionalkirkelige funksjoner.⁶⁵⁹

Betydningsinnholdet av termen hovedkirke synes da utvidet fra landskapslovens tid, til slik organisasjonen fremsto i første halvdel av 1300-tallet. På samme måte viste Tryti at termen hovedprest ikke var knyttet til prester ved en hovedkirke i lovtekstens forstand, men heller til embeter som hadde virke ut over et sogn. Fjerdingkirkene var regionale kirker, med et presteskap med en regional funksjon. De var viktige i kontakten med lokalplanet.

Beyer konsentrerte sin undersøkelse om kapitlet i Bergen rundt to spørsmål.⁶⁶⁰ Det ene var kapitlets økonomiske forhold til andre kirkelige institusjoner, også ute i bispedømmet, det andre var relatert til bispevalget. Han innledet med en gjennomgang av medlemmene av kapitlet, hvilke andre geistlige som var ved domkirken, og det liturgiske livet der.

Kapitlet kunne få styrket sin økonomi på flere måter. Alterstiftelser kunne bli lagt sammen med prebender. Den nye enheten fortsatte da å være en prebende forbeholdt medlemmer i kapitlet. Kirker i bispedømmet kunne på samme vis legges til prebender, fortrinnsvis til prebender forbeholdt prelatene. De kunne også legges til kapitlets felles gods. Beyer fant flere lokale kirker med en tilknytning til kapitlet. Flere av kirkene var knyttet til kapitlet gjennom prestestillinger. Han fant at denne tilknytningen ble til ved

⁶⁵⁷ Tryti 1987: 420-422.

⁶⁵⁸ Tryti 1987: 427.

⁶⁵⁹ Tryti 1987: 423-426.

⁶⁶⁰ Beyer 1970.

at kapitlet brukte sin rett til å *påvirke tilsetting av prest* til fordel for sine egne medlemmer, heller enn at kirkene var varig inkorporert under kapitlet. Tendensen i seinmiddelalderen var dermed at ressurser fra andre geistlige institusjoner var med og styrket kapitlets økonomi.⁶⁶¹ Når det gjelder bispevalgene viser Beyer hvordan kapitlet i 1450-årene synes presset til å velge den kandidaten kongen ville ha. I årene videre frem mot reformasjonen fikk det sin egen kandidat gjennom, selv om valgene kunne forkastes av paven, som deretter providerte kandidatene.⁶⁶²

I Bergen bispedømmet hadde sognet en avgjørende betydning. Der lå det økonomiske grunnlaget for apparatet ved bispesetet, overføringer gikk fra det lokale til sentrale nivået i bispedømmet. Kapitlet ble styrket ved en overføring av ressurser fra andre geistlige institusjoner. Som viktige strukturelle og funksjonelle knutepunkt ses fjerdingskirkene. De hadde funksjoner som fylkets hovedkirke tidligere hadde, og representerte et *mellomnivå* i kirkeorganisasjonen, med sin funksjon mellom det lokale og sentrale.

8.3.2 Oslo bispedømme

For Oslo bispedømme vil jeg trekke frem fire arbeider. Innledningsvis tar jeg opp bindet av Oslo bys historie som omtaler middelalderen, fra 1991, av Arnved Nedkvitne. Der beskriver forfatteren byen som et kirkelig sentrum, men tar også opp enkelte trekk ved organisasjonen i bispedømmet. Videre går jeg inn på arbeidet til Dagfinn Skre, fra 1998, der han drøfter den tidlige kirkeorganisasjonen i ett av bispedømmets områder. Deretter ser jeg på artikkelen av Jan Erik Ringstad om middelaldersk økonomi, der han ser på et senter dannet av biskopen i Oslo, fra 1993. Avslutningsvis går jeg inn på masteroppgaven til Jørn Bakervik, fra 2005, om sjelegavene i to prostier i Oslo bispedømme.⁶⁶³

⁶⁶¹ Beyer 1970: 23, 35, 36, 39, 41, 83, 90-93, 150-152.

⁶⁶² Beyer 1970: 228-230.

⁶⁶³ Birkeli, Johnsen og Molland 1974. Utgivelsen har flere artikler relatert til Oslo bispedømme, som tar opp forhold rundt bispeskiftet i Oslo tidlig på 1400-tallet, klostre, kanslerembetet og Mariakirken, missaler brukt i bispedømmet, Eidsvoll kirke og bisperekken.

Nedkvitne fant i sitt arbeid med middelalderbyen Oslo at aktiviteten ved bispesetet vokste gjennom hele høymiddelalderen. Selv om bispedømmet ble delt ved opprettelsen av Hamar i 1152/53, så var bispesetet i Oslo sentrum i et bispedømme i vekst. Bakgrunnen for økt aktivitet ved bispesetet var *veksten i den lokale kirkeorganisasjonen*. Han viser til innføring av årstienden, fastere kirkesogn, og lovendringen som gjorde det mulig å overføre gods til kirkelige institusjoner. Biskopen kunne delegere en del oppgaver nedover i organisasjonen, men oppgaver som vigsling og ordinasjon kunne bare utføres av biskopen. Nedkvitne viser til hovedprestenes funksjon i Bergen bispedømme, særlig innen skriftemål og botsdisiplin, men hevder det er tvilsomt om tilsvarende prester østafjells fikk den samme betydningen.⁶⁶⁴ I diplomaterialet for Oslo bispedømme var verken fylkes- eller hovedprester nevnt.⁶⁶⁵ Prostene fikk imidlertid en særlig betydning der. Det var i Oslo bispedømme de opptrådte tidligst, og *faste prostedømmer* synes etablert der alt i første halvdel av 1200-tallet. Mellom det lokale og sentrale nivået var det ved siden av prostene behov for flere ombudsmenn. En prest ses i første halvdel av 1300-tallet som innkrever av bispetiende i flere sogn i et større distrikt, og hadde tydeligvis en funksjon ut over bare ett sogn. Biskopen hadde flere menn i ulike ombud samtidig, noe som ga en effektiv styring av organisasjonen.

Forskningen til Dagfinn Skre om bosetning og jordegodsbesittelse på Romerike i perioden ca. 200-1350 gir en drøfting av den tidlige kirkeorganisasjonen der. Han ser på kirkeordningen før sogneinndelingen, hvordan tienden ble fordelt og hvem som bygde kirker og tilsatte prester i hovedkirkene og sognekirkene.⁶⁶⁶ Et tydelig funn var at aristokratiet overførte en rekke gårder, hele eller betydelige deler av dem, til kirken. Tre forhold kunne forklare denne overføringen. For det første kan det ha vært større jordegods i aristokratiets besittelse enn det overleverte materialet kan vise i dag, og dermed var det relativt sett ikke så stor andel av godset som ble overført til kirken. For

⁶⁶⁴ Nedkvitne og Norseng 1991: 105, 106.

⁶⁶⁵ Nedkvitne og Norseng 1991: 441. Se note 7.

⁶⁶⁶ Skre 1998b. Den helt tidlige kirken var også et eget tema i hans artikkel fra samme år.

det andre så kan overføringene ha skjedd over flere generasjoner, slik at det ikke var en utarming av slekten i form av en rask avhending. For det tredje kan et fleksibelt eiendomsbegrep ha hatt betydning, slik at selv om en eiendom var overført til kirken kan den tidligere eieren ha bebodd og drevet gården, og fortsatt ha hatt økonomisk utbytte av den.⁶⁶⁷

Skre undersøkte også fordelingen av tienden på Romerike, og fant at for fire av kirkene var det lagt til *tiende fra andre sogn* enn deres eget. Disse kirkene hadde høyere tiendetakster enn de øvrige i området, og han identifiserte dem derfor som hovedkirker. Ordningen med inntekt fra andre sogn gjaldt både for kirkenes fabrica og prestenes mensa. Tre av kirkene lå i en tridjung, mens den fjerde ikke var knyttet til noen av dem. Fordi store deler av denne utvidede retten til inntekt også var gyldig på slutten av 1300-tallet, så kan disse gamle hovedkirkene tidligere ha hatt andre funksjoner i kirkeorganisasjonen enn de øvrige sognekirkene.⁶⁶⁸ Presten ved disse hovedkirkene har sannsynligvis hatt en funksjon i et større område opprinnelig. For tridjungskirkene kan tridjungen ha vært sognet, uten at det var tydelig avgrenset. Når antallet kirker og sogn økte, så ble tiende overført fra hovedkirken til disse nye kirkene. Kirkene som lå lengst vekk fra den eldre hovedkirken så ut til å ha hatt større tienderett enn de som lå nærmere. Det kan ha vært et resultat av behov for avlastning i prestatjenesten i fjerntliggende kirker.⁶⁶⁹ Dermed fikk disse en større del av hovedkirkenes opprinnelige inntekt. Han trekker en parallell til forholdene i Trøndelag. Der hadde fylkeskirkene enda i første halvdel av 1400-tallet rett på tiende fra hvert sogn. På Romerike var da prosessen med overføring av tiende fra hovedkirke til sognekirke kommet lengre, og hadde kanskje startet tidligere.⁶⁷⁰

⁶⁶⁷ Skre 1998a: 104-108, 124-127.

⁶⁶⁸ Skre 1998a: 64, 71, 88, 89.

⁶⁶⁹ Skre 1998a: 89, 90.

⁶⁷⁰ Skre 1998a: 90.

I sin artikkel om middelaldersk økonomi og forholdene på Østlandet, skriver Jan Erik Ringstad om biskopens setegård Teie.⁶⁷¹ Han viser at den var et knutepunkt for episkopal økonomisk og juridisk aktivitet. Biskopen utstedte en rekke brev derfra, fra slutten av 1200-tallet, han påla prosten sin å stevne folk dit, og han startet også en visitasreise derfra. Teie var et viktig *senter* for biskopen, men uten at det var et kirkested eller i et kannikgjeld. Prosten var knyttet til stedet, gjennom sin virksomhet innen jurisdiksjonen. De fleste av kildene til virksomheten var fra seinmiddelalderen.

Sjelegavene i Oslo og Gjerpen prosti er tatt opp av Jørn Bakervik. Han analyserte gavene i biskop Eysteins jordebok ut fra to forhold: utviklingen av troen på kristendommen i Norge på 1300-tallet, gjennom særlig bondestanden og de frivillige gavene, og spørsmålet om kvinner kunne ses som særlig aktive givere.⁶⁷² For sjelegavene med opplysninger om givers stand, så var det i begge prosti *flest givere fra bondestanden*. I Oslo økte antall overføringer markant utover 1300-tallet, mens materialet for Gjerpen ikke tillot en konklusjon over den kvantitative utviklingen. I begge prostiene var det en klar overvekt av *mannlige* givere. Det kan også ha vært kvinner involvert i en del av overføringene, selv om bare mannens navn var oppgitt.⁶⁷³

Forholdene i Oslo bispedømme var delvis sammenfallende med forholdene i Bergen, på den måten at den *lokale aktiviteten* var avgjørende for bispesetet. Oslo bispesete var et sentrum i vekst grunnet vekst i den lokale kirkeorganisasjonen. I Romerike var den eldre administrative inndelingen grunnlag for inndeling av kirkenes funksjon, med en hovedkirke knyttet til hver tridjung, i tillegg til en utenfor tridjungene. Disse kirkene hadde *regionale funksjoner*. Likevel var ikke termen for hovedprest kjent, som den var i Bergen bispedømme. Prostedømmet var tidlig og godt utbygd, og biskopen hadde flere ombudsmenn mellom lokalt og sentralt nivå.

⁶⁷¹ Ringstad 1993: 86-89.

⁶⁷² Bakervik 2005: 2, 10, 19-22.

⁶⁷³ Bakervik 2005: 110-114.

8.3.3 Nidaros bispedømme

Fire arbeider trekkes frem i denne delen. Det første er undersøkelsen til Jan Brendalsmo om kirkebygg og kirkebyggere i Trøndelag ca. 1000-1600, fra hans avhandling fra 2001.⁶⁷⁴ Den neste er Sigrunn Høgetveit Bergs avhandling om Trondenes kannikgjeld gjennom seinmiddelalder og reformasjon, fra 2013. Deretter ser jeg på Lars Ivar Hansens artikkel fra 2003, om samme kannikgjeld. Det fjerde arbeidet er Sverre Bagges artikkel fra 2008 om Sættargjerden, der en tidlig forbindelse mellom kapitlet og Trondenes tas opp.

Avhandlingen til Brendalsmo omhandler kirkebygg og byggherrer. Han drøfter hvor, når og av hvem kirkene ble bygd, ser på kirkeorganisasjonen og de ulike kirketyper. Trøndelag utgjorde en sentral del av Nidaros bispedømme. De åtte trøndske fylkene var kjerneområdet i Frostatingslagen, den mest detaljerte av landskapslovene når det gjaldt bygging og vedlikehold av kirker. Han mener at nettopp Trøndelag er av betydning å gå inn på, fordi nærværet til kirkens sentralmakt ville være så sterkt der at det kunne påvirke hvordan kirkeorganisasjonen ble utformet. Dermed kunne undersøkelsen også være representativ.⁶⁷⁵

Brendalsmo spør om hvem som bygde kirker, og drøfter religiøse, økonomiske, sosiale og politiske forutsetninger for kirkebygging. Først undersøkes de stedene hvor kirkene ble reist, deretter tar han opp kristningen og kirkeorganiseringen med vekt på kirketyper, så følger spørsmålene om når kirkene ble bygd, og sist om hvem som reiste dem. I konklusjonen deler han utviklingen inn i tre faser. Fase 1 varte frem til ca. 1200, og i den perioden ble hele 84 % av kirkene i området reist. Byggherrene hørte til *eliten*, og kirkene ble reist i forbindelse med gårdstun. Det ble særlig reist fylkeskirker og høgendeskirker, som var henholdsvis kongens og kirkens brohoder i det hedenske landskapet. Fylkeskirkene var også uttrykk for riksmakt fra kongens side, og høgendeskirkene for den lokale høvdingmaktens fortsettelse. Fase 2 strakk seg over

⁶⁷⁴ Brendalsmo 2006. Publikasjonen er en revisjon av hans avhandling fra 2001.

⁶⁷⁵ Brendalsmo 2006: 36, 37.

perioden ca. 1200-1350. Den kjennetegnes ved *lite nybygg* og overføring av de tidligere høgendeskirkene til erkesetet og kapitlet. Fase 3 gikk fra ca. 1350 og frem til 1600, og inkluderte *allmuen* som byggherrer i langt større grad enn tidligere. Jevnt over var kirkebyggingen knyttet til den sosioøkonomiske statusen, det var i den tidlige fasen de fleste kirkene ble reist, og de ble reist i eller ved gårdenes hedenske gravfelt.⁶⁷⁶

Kirkeorganisasjonen var *todelt*. På den ene siden var det bispekirken og fylkeskirkene, hvor det var et utdannet presteskap. På den andre siden var det høgendeskirker av ulikt slag, med et mindre skolert presteskap. I loven var det nettopp disse to hovedkategoriene som nevnes, fylkeskirker og høgendeskirker. Bakgrunnen for denne todelingen var at det var *valgfritt* hvilken kirke man ville bruke. Enten kunne man søke til fylkeskirken, som hadde hele fylket som sitt sogn, eller man kunne søke til den lokale kirken, som kun hadde sitt eget sogn som sitt virkeområde. Utviklingen i seinmiddelalderen ble slik at de rikeste prestegjeldene gikk til kanniker. Det ble dermed også et skille mellom biskopen og hans prester i kapitlet, og de andre prestene ved hovedkirkene.⁶⁷⁷

Fylkeskirkene var de viktigste kirkene, gjennom hele middelalderen. I den tidlige fasen kom inspirasjonen fra England, hvor kongene bygde kirker på egne gårder, slik at kirken inngikk i et administrativt system. I Norge har det at kirken sto på krongods vært ett viktig kriterium for å identifisere kirker som nettopp fylkeskirker. Slik ble fylkeskirkene et uttrykk for riksmakt. De uttrykte også gjennombruddet for kristningen i et område. Fylkeskirkene ble de viktigste stasjonene kirken hadde ute blant folket, de var *lokomotiver i kristningsverket* og ses som *hovedkirker på 1500-tallet*.⁶⁷⁸ Gjennom dem kunne den gamle religionen overvinnes via et skolert presteskap, de sikret tilgangen til sakramentene for alle i fylket. Fylkeskirkene var ikke avhengig av eierne

⁶⁷⁶ Brendalsmo 2006: 285-288.

⁶⁷⁷ Brendalsmo 2006: 168, 169, 224, 225.

⁶⁷⁸ Brendalsmo 2006: 176, 190, 199.

sine, men tettere knyttet til bispekirken. De mindre høgendeskirkene, med mindre skolerte presteskap, kunne ikke sikre tilgang til de samme kirkelige handlingene. For biskopen må det ha vært viktig å få i gang den liturgiske virksomheten ved fylkeskirkene, og viktig å sikre prestene ved dem sitt økonomiske grunnlag. Derfor burde fylkeskirkene også være synlige tidlig i materialet, og være synlige ut gjennom hele middelalderen.⁶⁷⁹

Termen hovedprest samsvarer med termen *fylkesprest* i lovteksten. Hovedprestene skulle oppnevne dem som skulle dra til prestemøte, de hadde med romaskatten fra fylket sitt, og de kunne ha kapellprester under seg. Videre var det sannsynlig at hovedprestene hadde fått opplæring, utdanning og kom fra gode ætter, og det var ved deres kirker dokumenter ble utstedt. De hadde en overordnet administrativ rolle i forhold til andre prester.⁶⁸⁰

I avhandlingen til Høgetveit Berg går hun inn på rollen Trondenes kannikgjeld hadde både i kirkeorganisasjonen og regionen, i perioden 1350-1620. Den første kirken på Trondenes føres tilbake til kong Sigurd tidlig på 1100-tallet. Den antas å ha vært tenkt for et *kollegium* av prester fra starten av, på grunn av størrelsen. Steinkirken som senere ble reist på stedet hadde en lang byggeperiode, med byggestart sent på 1100-tallet og ferdigstilling først utpå 1400-tallet. På slutten av 1200-tallet kan kallsretten til kirken ha blitt trukket inn under kapitlet, da kanniken Audun også var sogneprest

⁶⁷⁹ Kirkeforskning har vokst frem som et eget felt, som særlig behandler spørsmålet om kirkebyggeriet. Brendalsmos forskning faller inni denne kategorien. Fokus er mot selve kirken, hvem, hvor, når og hvor den ble reist. Kobling til et lokalt eller nasjonalt aristokrati drøftes ofte innen kirkeforskningen, som en ingrediens i en samfunns- og maktanalyse. Se for eksempel: Trædal 2009, Muren 2010, Myhre 2009. En kirkerettslig studie ble publisert i 1973, over de tidlige kirkene i Norge, Sverige og Island. Smedberg tok utgangspunkt i hvordan kirketyperne var beskrevet i de tidlige skriftlige kildene, så på patronatsretten og økonomiske spørsmål rundt kirkens eiendom. Se: Smedberg 1973. Egenkirkesystemet og norsk kirkeorganisasjon tas opp i hovedoppgaven av Gro Vilberg, der hun ser på forskjellen mellom ulike forståelser av kirkenes juridiske status. Romerrettslig ble kirken forstått som en selveiende institusjon, mens germanskrettslig ble de forstått som et objekt for noens eiendomsrett. Hun legger stor vekt på hvordan kirkene betegnes i kristenrettene, og forstår den tidlige kirkeorganisasjonen fra det ståstedet. Se: Vilberg 1977.

⁶⁸⁰ Brendalsmo 2006: 162, 164, 171-173, 200.

der. Fra slutten av høymiddelalderen regnes Trondenes også som et *kannikgjeld*.⁶⁸¹ At Trondenes var en kollegiatkirke ga innehaver og kollegiet større handlingsrom, med henblikk på at de selv kunne disponere kirkens *fabrica*.⁶⁸² Det var i tiårene 1350-1430 kannikgjeldet ble formet og utvidet, med flere kirker lagt inn under det. Fra og med 1430 var kannikgjeldet fast knyttet til dekanen, som var leder av kapitlet. Gjennom siste halvdel av 1400-tallet styrkes Trondenes ytterligere, også som geistlig sentrum. Kirken ble fullført og opprustet med nytt inventar og nye alterskap. Styrken i å være innehaver av Trondenes kan ha vært større enn antatt. Det var store inntekter knyttet til kannikgjeldet, og innehaver hadde disposisjonsrett til store deler av den. Makten innehaveren hadde kan derfor ha utfordret erkebiskopens egen makt, og dermed ha vært et moment i forholdet mellom de to.⁶⁸³

Trondenes kannikgjeld var også tema for Hansens undersøkelse, som drøfter den lokale kirkeorganisasjonen i Sør-Troms og ser på hvordan den forholdt seg til erkesetet. Kirken på Trondenes hadde gjennom hele middelalderen en *særstilling*. I høymiddelalderen var den fremst av syv kirker, men gjennom seinmiddelalderen økte antallet annekskirker til tretten.⁶⁸⁴ Trondenes blir forstått som å ha hatt en overordnet stilling helt fra opprettelsen, som en hoved- eller fylkeskirke som nevnes i landskapslovene, og noe tilsvarende den engelske minster-modellen.⁶⁸⁵ Et større presteskap holdt til i kirken, og disse prestene hadde ansvar for de lokale kirkene i området.⁶⁸⁶

Hansen drøfter tidligere forskning i forhold til spørsmålet om hvorfor Trondenes ble en kollegiatkirke. *Befolkningstapet* i forbindelse med pestepidemiene var en slik grunn, en annen var prestenes behov for *sikkerhet*. Russere og kareler angrep gårder og

⁶⁸¹ Berg 2013: 56, 57, 61, 147.

⁶⁸² Berg 2013: 98-100.

⁶⁸³ Berg 2013: 329-331.

⁶⁸⁴ Hansen 2003: 255.

⁶⁸⁵ Hansen 2003: 262, 264-266. Han fant at to av kirkene, Kvæfjord og Sand, var deleiere i gårder hvor den andre eieren var Trondenes kirke eller erkesetet.

⁶⁸⁶ Hansen 2003: 257, 258.

kirker fra slutten av 1200-tallet av, noe som kunne ha medført at formen med kollegiatkirker var hensiktsmessig. Et fellesskap i en større kirke var tryggere enn mindre, spredte kirke- og gårdsenheter. Hansen avviser verken pest eller disse angrepene som uvesentlige for utviklingen, men peker likevel på at *tradisjonen* med Trondenes som en hoved- eller fylkeskirke, kan ha vært viktig også for forholdene i seinmiddelalderen. Trondenes karakteriseres som regionalt og lokalt sentrum. Det lå i den nordligste delen av bispedømmet og den vestlige kristenheten. Funksjonene stedet hadde som et sentrum var knyttet til den lokale kirkeorganisasjonen, det drev misjonsaktivitet rettet mot samene, og det fungerte som en *grensemarkering* mot områdene i øst.⁶⁸⁷

Sverre Bagge trekker i artikkelen om reaksjonen på Sættargjerden av 1277 frem konflikten mellom Bjarne Erlingsson og Audun Torbergsson Raude. Konflikten gikk på *prostenes rolle* og hvem som skulle dømme i kristenrettssakene.⁶⁸⁸ Audun var kannik i Nidaros, og samtidig sogneprest i Trondenes. Med ham ble altså disse to embetene og stedene kombinert. Koblingen mellom kapitlet og Trondenes kan dermed ses fra siste halvdel av 1200-tallet. Av konflikten med Bjarne tolker Bagge det slik at Audun også var prost. Han vitnet nemlig, som eneste vitne, om at Bjarne på tinget i 1281 skulle ha sagt at det ikke skulle være proster. I tillegg angrep Bjarne ham seinere fordi han hadde krevd inn bøter for hor, da for forhold Bjarne ikke mente var hor, eller fordi Bjarne avviste gyldigheten av hemmelig inngåtte festermål. At Audun skulle ha krevd inn slike bøter peker på at han var prost. Trondenes hadde da en kombinasjon av *prest, kannik og prost mot slutten av 1200-tallet*, forent gjennom Audun.

For Nidaros er det presentert en todelt kirkeorganisasjon, delt mellom fylkeskirkene og høgendeskirkene, der fylkeskirkene var de viktigste, og de var knyttet til bispekirken. Prestene ved fylkeskirkene hadde en overordnet administrativ rolle. Samtidig ble det et skille mellom kirkene hvor presten også var kannik og var knyttet til kapitlet, og andre,

⁶⁸⁷ Hansen 2003: 273.

⁶⁸⁸ Bagge 2008: 206-208.

da kannikene var godt utdannet og kunne sikre en god tilgang til sakramentene. Det var frivillig om man søkte til fylkes- eller sognekirken, da fylkeskirken var for alle i hele fylket. Kirken i Trondenes var i en særstilling. Fra slutten av 1200-tallet var den knyttet til kapitlet, gjennom at presten også var kannik, samtidig var han også prost. Kirken markerte en grensepost mot øst, den var et lokalt og regionalt sentrum, og hadde en tradisjon bak seg gjennom at den var en eldre fylkeskirke. Gjennom seinmiddelalderen ble kirken der ytterligere styrket, den ble fast underlagt lederen av kapitlet, og den vokste i antall kirker under seg.

8.3.4 Oppsummering

Fra de ulike bispedømmene er ulike forhold vektlagt i forskningen, noe som delvis skyldes ulikt kildegrunnlag og delvis ulike perspektiv inn i de undersøkelsene som er foretatt. Jeg tar frem forhold rundt sognet, nivået over sognet, senterdannelser og sjelegaver i det følgende. Hvordan stemmer dette med forholdene i Stavanger?

For Bergen bispedømme er sognet trukket frem som den viktigste arenaen for kirkens daglige virke. Den kontakten som der ble skapt førte i sin tur til overføringer fra det lokale til det sentrale nivået i bispedømmet. Også for Oslo er den lokale virksomheten trukket frem som avgjørende for at bispesetet vokste. I disse bispedømmene gikk det ressurser fra det lokale til det sentrale nivået. En annerledes modell ses i Trøndelag og på Romerike, der fylkeskirkene hadde tienderetter i andre sogn. Der gikk altså ressurser fra det lokale nivået videre til et regionalt nivå. Overføringer kunne dermed skje fra det lokale nivået til et regionalt eller sentralt nivå. Vi så nedslag av det sentrale nivået i en rekke sogn i Stavanger bispedømme, ved kannik som lokalprest, proster ute i distriktet, og flere visitassteder. Visitasen synes å være et instrument for overføringer av sjelegaver. På den måten kan man se en overføring fra sognet til det sentrale nivået. Ordningen med kirkens tienderetter i andre sogn er ikke appliserbar på forholdene i Stavanger bispedømme grunnet kildesituasjonen.

Nivået over sognet ser ut til å ha hatt ulik form og betydning i de bispedømmene vi her har sett på. I Bergen var fjerdingkirkene regionale knutepunkt og prestene ved dem

hadde en regional funksjon. Fjerdingskirkene så ut til å ha fått den funksjonen som tidligere var lagt til fylkets hovedkirke, trolig fordi det var behov for flere kirker med et overordnet ansvar i en region som fylket enn bare én. Gulatingsloven inndelte kirketyperne fra fylkesnivå til fjerding og åtting, men gjennom høymiddelalderen synes fjerdingskirkene å ha blitt de viktigste. De ble et møtested mellom det lokale og sentrale nivået. Forholdene i Oslo bispedømme synes noe annerledes, da det ikke ses prester med den samme regionale funksjonen der som i Bergen. Følgelig var der heller ikke dette kirkelige mellomnivået på samme måte der. Termen hovedprest, for prestene ved fjerdingskirkene, hevdes ikke å være funnet der. For Nidaros bispedømme var det fylkeskirkene og prestene der som hadde en overordnet rolle.

Vanse og Øyestad trer frem som regionale sentre på linje med det fjerdingskirkene synes å ha vært i Bergen bispedømme, med flere funksjoner knyttet til seg, over lengre tid. Prestene i Vanse og Øyestad er imidlertid ikke omtalt som hovedprester, men de var ofte kanniker, og hadde dermed også en funksjon på det sentrale nivået. Stedene ses i høymiddelalderen, begge to kan spore starten tilbake til siste halvdel av 1200-tallet, og kilder kan vise deres betydning gjennom hele middelalderen. Samtidig synes disse kirkene i Stavanger bispedømme å være *svakere regionale sentre* enn det vi kan se fra Bergen med fjerdingskirkene og Trøndelag i Nidaros med fylkeskirkene. Kildenes bevaring kan igjen spille en rolle, men at vi finner så mange forskjellige steder med sentrale funksjoner knyttet til seg i Stavanger bispedømme kan tyde på en modell med et sterkere sentrum og en svakere desentralisert kirkeorganisasjon.

Stedene Vanse og Øyestad synes ikke å representere en «todeling» av kirkeorganisasjonen, slik vi så forholdene presentert for Trøndelag i Nidaros. Der var det valgfritt hvilken kirke man ville sogne til, og det var en nivådeling mellom bispe- og fylkeskirkene med et godt skolert presteskap og de øvrige, lokale kirkene. Med færre store, varige knutepunkt, og med nedslag av sentrale funksjoner i flere sogn, kan det altså synes om kirkeorganisasjonen i Stavanger bispedømme var noe annerledes bygd opp enn i de opprinnelige bispedømmene. Disse to stedene kan ha veid opp for at

det var færre regionale sentre, slik som et godt utbygd system med fjerdings- og fylkeskirker med en mer jevnbyrdig stilling kunne ha dannet.

Det er ikke spor av setegård for biskopen i Stavanger, eller et knutepunkt tilsvarende det Teie var for biskopen i Oslo. Det som synes som senter i Stavanger bispedømme var knyttet til kirkesteder. Den senere samlingen av eierdeler i Voster var også knyttet til kirken der, som i etterkant fikk avlatsprivilegier. Dersom Voster var tenkt å bygges opp som et biskoppelig senter var det gjort på et annet grunnlag enn Oslobiskopen hadde for Teie. Sentrene vi kan se i Stavanger bispedømme hadde nok heller ikke samme tyngde som Trondenes hadde i Nidaros bispedømme, verken når det gjelder antall prester knyttet til stedet, eller ved antall kirker lagt under seg. En parallell kan være at også Øyestad var et *utkantområde* i det at stedet lå lengst øst i bispedømmet, tilsvarende Trondenes som lå lengst nord i sitt bispedømme. Øyestad representerte imidlertid ikke et truet grenseområde, slik som det Trondenes lå i. Tradisjonen av et kirkelig sentrum kan ha spilt en rolle i opprettholdelsen av både Vanse og Øyestad, da begge stedene ble etablert med en spesiell tilknytning til bispesetet alt i høymiddelalderen, begge steder ser vi tråder tilbake til rundt 1280-årene. At tradisjonen med et kirkelig senter ga tyngde til stedet trekkes frem for Trondenes del. Styrken Trondenes representerte er hevdet å kunne ha utfordret biskopens makt og posisjon. Slike sentre ser vi ikke kontur av i Stavanger bispedømme. Øyestad, som tilsvarende lå lengst fra bispesetet, synes ikke å ha truet biskopens posisjon. Snarer ser vi at biskopen i 1338 styrket stedet. Heller ikke Vanse kan ha vært utfordrende for biskopen. Også presten der fikk del i de verdiene biskopen overførte i 1338.

Ved å ha en kannik som prest kunne også bispekirkens vernehelgen bli representert. Våren 1458 utstedte kannik og prest i Øyestad et brev om et makeskifte.⁶⁸⁹ Seglet han brukte hadde en skikkelse med lang drakt og stav avbildet, som gir assosiasjoner til en biskop. Det kan ha vært bispesetets vernehelgen St. Svithun, som på den måten var

⁶⁸⁹ DN IV 942.

representert helt øst og i en utkant av bispedømmet. Bruken av seglet kan dermed ha vært en representasjon og markering.

Et annet mellomnivå er prostedømmet. På samme måte som i Oslo kan det synes som om prostene i Stavanger bispedømme hadde faste områder, men vi kan ikke se de så tidlig der. Det er likevel et viktig funn at vi kan se tydelige riss av prostedømmer i Stavanger bispedømme.

Når det gjelder sjelegavene så analyserer jeg materialet i givene, gavene og mottakerne, og stiller spørsmål om hvor sjelegavene ble overført (kapittel 9). Ser vi sjelegavene i Stavanger bispedømme opp mot sjelegavene i Oslo og Gjerpen prosti i Oslo bispedømme, så finner vi noen av de samme trekkene. Antall overføringer økte utover i seinmiddelalderen. I Oslo var økningen synlig utover 1300-tallet, men det var særlig i første halvdel av 1400-tallet vi kunne se en markant økning i Stavanger bispedømme. Det var en klar overvekt av mannlige givere i begge de to bispedømmene. I Stavanger var om lag en sjettedel av givene kvinner, tilsvarende andel utgjorde kvinner og menn som ga sammen.

Av interesse er også den metodiske vekten Brendalsmo legger på steder som ble *tidlig* synlige i materialet, og som var *varig* synlige ut middelalderen. I Stavanger bispedømme ser vi en slik tidlig og varig synlighet i materialet for de to stedene Vanse og Øyestad. Brendalsmo tolker slike kirker som fylkeskirker. Der var det viktig for biskopen å få i gang liturgisk aktivitet. I et slikt lys kan det sørlige punktet Vanse og det østlige punktet Øyestad ha vært viktige. Folk i områder med stor avstand til bispesetet fikk da ivaretatt deres behov for religiøse tjenester.

8.4 Skandinavia

Den skandinaviske kirkeprovinsen som ble opprettet med erkesetet i Lund i 1103 ble splittet opp noen tiår senere, først med etableringen av den norske kirkeprovinsen i 1152/53. Få år etter ble også den svenske etablert, i 1164. Kontakt mellom landene fortsatte, og på den politiske siden gikk utviklingen fra kongefelleskap til

unionsdanning i seinmiddelalderen. Kirkene i de tre landene lå imidlertid under ulike kirkeprovinser, med hver sin hjemlige ledelse. Flere kilder er bevart fra disse områdene. Det har åpnet for andre problemstillinger og muliggjort mer forskning enn innen den norske provinsen. Som naboland, med et tidligere felleskirkelig opphav, er det av interesse å trekke inn undersøkelser derfra.

Sverige ble kristnet i tiårene rundt år 1000. Ved midten av 1000-tallet var to bispedømmer under utvikling, flere ble dannet i kjølvannet av at Lund fikk særlig ansvar for utvikling av kirken i Skandinavia. Utover 1100-tallet ble de fleste av de seks svenske bispedømmene etablert, sist finske Åbo, som også lå under den svenske provinsen. De syv bispedømmene var da Skara, Uppsala, Linköping, Strängnäs, Västerås, Växjö og Åbo.⁶⁹⁰ Kirkeorganisasjonen utviklet seg i to faser. Den tidlige organisasjonen hadde store sogn, etter minster-modellen, der presteskaperet tilknyttet kirken ambulerte i området. Senere sognestruktur visket ut denne tidlige organisasjonen. Fra ca. 1150-1300 foregikk inndelingen i faste sogn, med én kirke og prest knyttet til hvert. Denne nye strukturen ble dannet uavhengig av eldre inndelinger.⁶⁹¹

I svensk sammenheng er avhandlingen til Herman Schück om kirken i Linköping, fra 1959, et viktig utgangspunkt.⁶⁹² Dette bispedømmet var ett av de seks svenske bispedømmene. Han beskriver kirkeorganisasjonen der, ser på utbygging av administrasjonen, og viser hvordan kapitlet ble etablert. Bispedømmet ble etablert tidlig på 1100-tallet, det er omtalt i 1120, men hadde en hjemlig biskop først i 1139. Den tidlige kirkeorganisasjonen i området bygde på eksisterende tridjunger, hvor hver av dem utgjorde et prosti. Prosten hadde opprinnelig en betydelig selvstendig makt, og ble rekruttert fra aristokratiet. Først i 1235 ble kapitlet etablert, som sekulært, etter at

⁶⁹⁰ Sigtuna ble etablert rundt 1060 og bestod til begynnelsen av 1100-tallet. Bispesetet ble nedlagt i forbindelse med opprettelsen av Uppsala omkring 1140. For Sigtuna, se: Ros 2001. Uppsala ble flyttet til Östra Aros i 1270-årene. Erkesetetets navn ble beholdt, og byen endret navnet til Uppsala. Linköping ble utskilt fra det eldre Skara bispedømme. For Linköping se: Tagesson 2002.

⁶⁹¹ Blomkvist, Brink og Lindkvist 2007: 179, 184, 185, 192-196.

⁶⁹² Fröjmark 2005. For svenske middelalderstudier er arbeidet fremdeles et standardverk, skriver han.

paven ga biskopen tillatelse. Kapitlene i Sverige ble bygd opp rundt prostestillingene som allerede eksisterte. Slik kunne nye institusjoner etableres uten at det forelå nye donasjoner. I løpet av de første 25 årene vokste kapitlet sakte. Ved 1260 hadde det åtte medlemmer. De neste 25 årene vokste kapitlet raskere, og fordoblet antallet medlemmer. Kongelige donasjoner bidro til økningen. I århundret som fulgte ble en rekke nye prebender etablert i domkirken, men uten at innehaverne ble medlemmer av kapitlet. Prebendene ble økonomisk bærende for presten som skulle lese messene ved tilhørende alter, men ytterst få av dem ble omgjort til kanonikat.⁶⁹³

Schück skriver at biskop og kapittel sammen dro de lokale sognekirkene, prosteembete og tienden inn under seg. Prosteembete ble trukket inn i kapitlet helt fra etableringen av, og slik forbeholdt medlemmer av kapitlet. Embetet mistet mye av sin tidligere betydning gjennom den endringen, fordi kannikene innsatte vikarer lokalt. Vikarene hadde ikke den samme høygeistlige posisjonen som kannikene, eller som aristokratene som tidligere hadde utgjort et rekrutteringsgrunnlag. Prosteembetet ble etter hvert splittet opp i flere, ulike oppgaver. Med den stadig vanligere praksisen enten at kannikene ble prester i lokale kirker, eller at prestene der også ble kanniker, la kapitlet under seg store deler av den lokale kirkeorganisasjonen. Ved utgangen av middelalderen hadde biskopen, kapitlet og domkirken hånd om nær halvparten av alle tiendeinntektene.⁶⁹⁴ Denne utviklingen var en del av sentraliseringen rundt bispetet.

Godset til Uppsala domkirke ble behandlet av Göran Dahlbäck med hans avhandling fra 1977, med vekt på perioden 1344-1527. Han beskriver innledningsvis domkirkens organisasjon, og viser hvordan godset som lå til den var delt i fire, fra omkring 1300 av. De fire delene var lagt til erkebispesbordet, kannikene og prelatene, prebendene, og fabrica. Hver enhet beskrives godspolitisk og ut fra et internt forvaltningssyn. To forhold trekkes frem for å forklare at godset ble delt opp på denne måten. Det ene er beslutningen i 1270 om å flytte erkesetet fra Uppsala til Östra Aros. Dermed skulle

⁶⁹³ Schück 1959: 46, 47 400, 405, 602.

⁶⁹⁴ Schück 1959: 207, 217, 223, 426, 427, 603.

også en katedral bygges der. Det andre er ønsket om få en organisasjon som bedre kunne møte de åndelige forventningene i samtiden. Kapitlet ble tredoblet i antall i 1270-årene. Med en inndeling av godset kunne det bedre understøtte flere enheter knyttet til kirken og bispesetet.⁶⁹⁵

Danmarks kristning er lagt til 963, som er tidligst av de tre skandinaviske landene. I 965, bare to år etter, ble tre bispedømmer etablert, og et fjerde ble etablert mot slutten av 900-tallet. Med en nydanning i 1021 ble hvert av de fire hovedområdene Jylland, Fyn, Sjælland og Skåne dekket av et bispedømme. Denne kirkeorganisasjonen la rammer for den videre utviklingen. Frem til midten av 1000-tallet hadde den danske kirken tette bånd til England, biskopene ble vigslet av erkebiskopen i Canterbury. Hamburg-Bremen overtok rollen som erkesete for de danske bispedømmene, gjennom en overenskomst som også innebar flere nye bispedømmer. Jylland ble delt i fire mindre bispedømmer, og Schleswig ble etablert. Dermed hadde den danske kirkeorganisasjonen funnet sin form med åtte bispedømmer. Utover 1000-tallet var det få, men store kirker, som hadde ansvar for sjelesorgen. På nivået under dem lå mindre, private kapell og gårdskirker. Først med innføringen av tienden rundt 1100 ble det mulig å danne en sognestruktur, som regnes for gjennomført innen tidlig 1200-tall. I løpet av denne tiden kom kirkene over i geistlig eierskap.⁶⁹⁶

I sin avhandling fra 1968 om det danske sysselprostit i middelalderen, gikk Troels Dahlerup inn på etablering, funksjon og nedgang for den kirkelige lokaladministrasjonen. Prostene var i starten fra stormannsslekter eller hentet utenfra. Deres innflytelse vokste gradvis. Oppgavene til prostene var innen den kirkelige rettspleien, de hadde tilsyn med sognekirkene, helst på regnskapsbasis, og de kunne på vegne av biskopen visitere sognekirkene og holde synoder i prostiet. Prostiene begynte å få kirker inkorporert. Ved sekulære kapitler ble prosteembete tildelt en av kannikene, fortrinnsvis en av prelatene. Helt fra den tidlige perioden av ses en spenning mellom

⁶⁹⁵ Dahlbäck 1977: 32-34, 358-360. Se også kapittel 4-9.

⁶⁹⁶ Gelting 2007: 74, 80-83, 87, 94, 111.

den lokale organisasjonen som prosten var en del av, og biskopens mann i officialen. De to embetene var komplementære, slik at et utvidet myndighetsområde for den ene samtidig innskrenket den andres. Utover 1300-tallet startet biskopene å forsøke å tøyde prostenes makt ved å omdanne sysselprostier til mindre herredsprostier, og å styrke sin egen ombudsmann, officialen. Videre gjennom seinmiddelalderen forsøkte biskopene å innskrenke prostenes myndighetsområder til et minimum. Prostene hadde sin støttespiller i paven, som utstedte provisjonsbrev på embetene. Sysselprostiet i det danske området hadde likhetstrekk med organiseringen i nord-Tyskland, og utviklingen av det var individuell innen hvert bispedømme. Organisasjonen var altså ikke ensartet gjennom hele provinsen, men hadde samtidig visse fellestrekk.⁶⁹⁷

Lund var sentrum for den danske kirkeprovinsen. Erkesetet der hadde et omfattende gods. Per Ingesman studerte administrasjonen av dette godset, arbeidet ble publisert i 1990. Hjørnesteinen var erkebiskopens administrative senter, som var delt i en fast administrasjon og ambulerende ombudsmenn. Ved siden av det godset som lå rett under erkebiskopen, bestod godsmassen av fire slott, med hvert sitt underliggende gods, enkelte større gårder og annet bortforlent gods. Omkring 1400 endret innholdet i officialens embete seg i erkestiftet, fra å ha hovedoppgavene innen jurisdiksjon til å være en gods-administrativ embedsmann. Slottene ble forlent bort eller styrt av lavadelige slottsfogder, på regnskap, mens øvrig gods ble ivaretatt gjennom det ordinære lensvesenet. Gjennomgripende for de administrative funksjonene i forhold til godset var at det ikke var geistlige, men verdslige fra lavadelen som innehadde dem. På sikt ble det færre funksjoner å fylle, fordi administrasjonen stadig ble sentralisert.⁶⁹⁸

Ved siden av naboprovinsene med sentrum i Uppsala og Lund, spilte den engelske kirken en rolle i påvirkningen av den norske. Pioneren for kristningen var Håkon den gode, fostret i England, hos den kristne kongen Adalstein. Han brakte misjonærer og en misjonsbiskop til landet, men først med Olav Haraldsson ble religionsskiftet

⁶⁹⁷ Dahlerup 1968: 27, 32-35, 55, 59, 287, 290, 292-296, 304, 305.

⁶⁹⁸ Ingesman 1990: 27-54.

gjennomført. Noen trekk fra den engelske kirken kan ses ved at morsmålet ble brukt i preken, selv om latin var det liturgiske språket. Folkespråket ble brukt også som litteraturspråk og i administrasjonen.⁶⁹⁹ Stavanger fikk sin første biskop fra England, vernehelgenen for bispedømmet var den engelske biskopen St. Svithun, fra Winchester. Everett U. Crosby undersøkte forholdet mellom biskop og kapittel i England i høymiddelalderen. Han går inn på de ti regulære og de syv sekulære kapitlene, og drøfter utviklingen av bispeembete og kapitlet, og ser på den interne strukturen og utviklingen av bispekirken.⁷⁰⁰ Ved å se på om kapitlene var en egen enhet, og om denne enhetens leder ble valgt av medlemmene, om enhetens gods og økonomi var skilt fra medlemmenes gods og økonomi, så fant han at kapitlene i England ikke var juridiske institusjoner før godt innpå 1200-tallet. Gitt de samme kriteriene, så vi tidligere at kapitlet i Stavanger ble etablert som en egen enhet og juridisk institusjon noe tidligere.

I en tidlig, formativ fase for bispedømmene, ser vi en sammenfallende prosess i Skandinavia. Først ble det etablert få og store bispedømmer, deretter ble disse delt i flere og mindre. Etter kristningen i Sverige ble to bispedømmer etablert, men gjennom 1100-tallet økte antallet fra to til seks bispedømmer. I tillegg lå et finsk bispedømme til den svenske provinsen. Tilsvarende ble det i Danmark først etablert tre bispedømmer, like etter kristningen, som er lagt til 963. Mot slutten av århundret kom et fjerde bispedømme. I første halvdel av 1000-tallet ble grensene justert til å dekke hvert sitt hovedområde. Senere ble det ene området delt videre opp i fire bispedømmer, og et nytt ble lagt til. Det danske området gikk dermed fra opprinnelig tre til åtte bispedømmer. Ser vi på de norske forholdene er endringene mindre enn for nabolandene. Av de tre opprinnelige ble bare to bispedømmer delt, slik at det ble fem ved midten av 1100-tallet. Vi kan derfor se deling av et eldre, større bispedømme som et ledd i en generell prosess som gikk i disse nordlige områdene som ble kristnet i

⁶⁹⁹ Bagge 2005: 25, 26.

⁷⁰⁰ Crosby 1994.

overgangen fra 900- til 1000-tallet. Hvorfor Bergen ble delt i to er dermed ikke et spørsmål som nødvendigvis krever et unikt svar. Hvordan delingen foregikk og hvordan de nye bispedømmene ble, er likevel av interesse.

Den samme prosessen fra store områder til inndeling i mindre kan ses i sammenheng med sogne- og prostiutviklingen. I Sverige synes det å være ulike praksiser med hensyn til tilpasning til eldre strukturer. Sognene sies å være dannet uavhengig eldre inndelinger, men samtidig kunne vi se det aritmetiske prinsippet med tridjunker bak prostiene i Linköping. I Danmark var prostiene lagt over syssel- og senere herredsnivå. I Stavanger bispedømme synes prostiene vi kan se fra tidlig nytid å være dannet med utgangspunkt i middelalderens struktur. De ble lagt over ulike eldre, verdslige administrative inndelinger i hovedområdet, med fylket i Rogaland og sysle i Vest- og Aust-Agder.

Prostene hadde ulike funksjoner i Sverige og Danmark. Prosteembete ses også som sentralt i oppbygging av sekulære kapitler i Sverige. Disse stillingene var utgangspunktet i den nye institusjonen som kapitlene var, så ble det tilført ytterligere ressurser og stillinger rundt prosteembete. En slik utvikling ser vi ikke for Stavangers del. Der synes kapitlet å være opprettet samtidig med erkesetet, og et utgangspunkt kunne være geistlige fra Olavsklosteret som da lå i byen. Flere av prostene som ses i Stavanger var også legfolk, de kunne derfor ikke brukes som utgangspunkt for å danne et kapittel rundt. I Danmark hadde prostene en rolle tett knyttet til den lokale administrasjonen. Embetet ble lagt til dekanen i de sekulære kapitlene. Vi kan altså se en tilknytning mellom sekulært kapittel og prost i begge disse landene, men på motsatt vis nærmest. I Stavanger ses både kanniker og prester som proster, men de fleste prostene ses uten en slik dobbel rolle.

Schück legger vekt på sentraliseringen som skjedde i Linköping bispedømme. Fra å ha blitt opprettet omtrent samtidig med Stavanger, tidlig på 1100-tallet, gikk det et drøyt hundreår før et kapittel ble etablert der, i 1235. I den første fasen var kapitlet lite, og vokste sakte. De siste par tiårene av århundret fordoblet antallet kanniker seg.

Donasjoner hadde skapt et grunnlag for flere prebender, slik at kapitlet ble økonomisk understøttet. Samtidig ble en stadig større del av tienden trukket gradvis inn under biskop og kapittel utover seinmiddelalderen. Utvidelsen av Stavanger domkirke som ble gjort samtidig med gjenoppbyggingen etter brannen i 1272 viser at kapitlet der også vokste på omtrent samme tid som i Linköping. Vi ser imidlertid ikke den samme sentraliseringen av bispedømmet i Stavanger, med kapitlet i kontroll over store deler av bispedømmet. Det vi ser er en utstrakt periferi, med to steder med tett tilknytning til bispesetet: Vanse med prost i 1285, 1346, 1444 og 1446, en vikar i 1346, og kanniker som lokale prester gjennom hele seinmiddelalderen, og Øyestad med prost i 1320, 1427, 1429 og 1492, og kanniker som prester gjennom både høy- og seinmiddelalderen. For øvrig var det en rekke steder hvor enkelte sentrale funksjoner hadde nedslag, men uten varige forbindelser som kunne legge områdene under en form for kontroll under sentrum, ut over den vanlige autoriteten biskopen hadde i sitt bispedømme.

Delingen av godset til Uppsala domkirke ble forstått i sammenheng med flytting av bispesetet og dermed bygging av ny katedral på det nye stedet, og et ønske om å utvide organisasjonen. Kapitlet ble da tredoblet. På samme tid ble domkirken i Stavanger gjenreist og utvidet, noe som må ha påvirket økonomien. Den økonomiske faktoren er da også brukt som forklaring på striden som var mellom biskop og kapittel der. En fast oppdeling av godset ser vi imidlertid ikke i Stavanger, men vi ser en biskop som kjemper hardt for å samle ressursene under seg.

8.5 Konklusjon

Vi har sett at funnene fra undersøkelsen om Stavanger bispedømme kan styrkes gjennom en drøfting opp mot forskning fra andre bispedømmer, i og utenfor egen kirkeprovins, og at den eksisterende kunnskapen vi har om kirkeorganisasjonen i bispedømmene kan utvides. Selv med et utgangspunkt i en fastlagt kirkeorganisasjon var det rom for ulike tilpasninger i ulike områder. Kildene for Stavanger bispedømme

er få, noe som får betydning for de slutningene som trekkes. Vi kan ikke trekke faste konklusjoner, men heller antyde og peke på noen trekk.

Gjennomgangen av forskning rundt de eldre bispedømmene i Nidarosprovinsen synliggjorde flere sentrale sider ved kirkeorganisasjonen. Sognet var den grunnleggende og lokale delen av kirkeorganisasjonen. Ressurser ble overført derfra og videre til et regionalt eller sentralt nivå i bispedømmene. Overføring gikk altså oppover i hierarkiet, og fra periferi til sentrum. I Stavanger bispedømme kom sognet særlig til syne gjennom funksjonene vi kunne se lagt til en rekke ulike sogn. Gjennom filtreringen av materialet etter fire ulike spørsmål om hvor noe fant sted, ses at funksjoner i stor grad var desentralisert til flere ulike steder.

På et regionalt nivå var fjerdingkirkene strukturelle hovedpunkter i Bergen bispedømme. Funksjonelt sett så var de bindeledd for kommunikasjonen mellom det sentrale og lokale nivået i organisasjonen. En tilsvarende funksjon hadde fylkeskirkene i Trøndelag i Nidaros bispedømme, og tridjungskirkene på Romerike i Oslo bispedømme. I Stavanger kan vi se konturer av et liknende system, med enkelte kirker som var mer fremtredende enn andre i ett område. Fylkets underinndelinger var utgangspunktet for en slik inndeling i det området som er dagens Rogaland. Skipreide og syle var tilsvarende enheter for det området som er dagens Agderfylker. Likevel, denne strukturen synes å være noe svakere i Stavanger bispedømme, fordi en rekke lokale steder hadde nedslag av det sentrale nivået, med sentrale funksjoner knyttet til seg. En motsats ville være en større konsentrasjon rundt enkelte steder. De kirkene vi kunne se som mer fremtredende, gjennom de funksjonene som var knyttet til dem, gjenfinnes som hovedkirker i tidlig nytid. Middelalderens struktur holdt seg altså over reformasjonen og videre fremover.

De viktigste kirkestedene hadde det jeg kaller en overlokal funksjon. Denne overlokale funksjonen kom til syne ved at kirken eller presten på stedet hadde en funksjon ut over sitt eget sogn. Hadde kirken tiendeinntekter fra andre sogn kan det indikere at den også betjente disse, og var kirken møteplass når biskopen visiterte kan det indikere at stedet

var et aktivt knutepunkt. Hovedprestene i Bergen bispedømme var knyttet til fjerdingskirkene, og hadde tilsvarende en regional funksjon. Den latinske termen «rector ecclesie» samsvarer med tittelen hovedprest i Bergen, og vi finner termen brukt om prester ved flere kirker i relativ nærhet til bispesetet i en kortere periode under striden i 1290-årene i Stavanger bispedømme. Termen var ikke brukt over lengre tidsrom eller større områder. Der kanniker var sogneprester ser vi at de utførte oppgaver utenfor sitt eget sogn.

To steder synes helt overordnede på et regionalt nivå i kirkeorganisasjonen i Stavanger bispedømme, Vanse og Øyestad. Begge kan spores tilbake til 1280-årene, og med en kontakt med bispesetet fra da av. På samme tid etablerte biskopen i Oslo et senter, på sin setegård Teie. Stedet ble brukt til økonomisk og juridisk aktivitet. På samme tid var det også en kobling mellom Trondenes og bispesetet i Nidaros, gjennom Audun som da både var kannik, prost og lokal prest der. Gjennom disse embedene ble det tett tilknytning mellom bispesetet og dette kirkelige senteret. Ved de to sentrene i Stavanger bispedømme var de samme embedene knyttet til stedet, og vi kan se denne tilknytningen fra høymiddelalderen av og ut gjennom hele middelalderen.

Mye av tidligere forskning er rettet mot strukturer, inndelinger, makt og ressurser, og mindre mot hva disse forholdene hadde å si for muligheten til å utvirke den underliggende årsak til kirkens administrasjon. Livet etter døden var viktigere enn livet før, og å sikre menneskene tilgang til dette var kirkens fremste oppgave. Min inkludering av sjelegavene som et viktig felt også for å se på kirkeorganisasjonen, representerer derfor en ny vinkling (kapittel 9 og 10). Ved å se på resultat fra en undersøkelse av to prostier i Oslo bispedømme, kan man se den samme tendensen med flest mannlige givere, og en økning i antall sjelegaver i seinmiddelalderen.

Selv om kirkeorganisasjonen hadde en felles mal innen den vestlige kristenheten, spilte de enkelte landenes ulikheter inn på hvordan den ble implementert og utviklet. For den tidlige fasen kan vi dempe spørsmålet om hvorfor Bergen bispedømme ble delt, fordi en slik prosess var felles i Skandinavia, og synes som en dynamisk måte å

innføre en stadig nærmere og bedre fungerende administrasjon og måte for å nå ut til folket. I samtlige av de skandinaviske landene var det først færre og store bispedømmer når organisasjonen først begynte å utvikle seg etter kristningen. Utviklingen gikk deretter mot en stadig mer finmasket inndeling, før utbyggingen av sognesystemet tok til. Stavanger bispedømme synes som et bispedømme med større forskjell mellom sentrum i bispesetet og de nærliggende områdene og periferien i bispedømmets distrikt, enn i de øvrige bispedømmene i provinsen og naboområdene.

9 Å gi for sin sjel

9.1 Innledning

Til nå har vi sett på de to første hovedområdene jeg fokuserer mot i avhandlingen: forholdet mellom biskop og kapittel, og forholdet mellom bispesetet og lokale kirkesteder. Her beveger jeg meg over i det tredje hovedområdet: praksisen med sjelegaver og fortolkningen av disse. Sjelegavene besto som regel av jordeiendom og hadde en klar hensikt; sjelehjelp. Kirkens gjenytelse var bønn og messehold. Det skulle hjelpe givernes sjeler gjennom skjærsilden, der de oppholdt seg etter døden. Sjelegavene ble altså gitt i dette livet, for å oppnå en virkning i det neste, de er derfor godt egnet til å se nærmere på hvordan ideologi og organisasjon var vevd sammen. Fra å se mest på hvordan kirkeorganisasjonen var bygd opp ser jeg nå mer på hvordan den fungerte. Kirkens hovedfunksjon lå på det religiøse planet, organisasjonen var i forhold bare et middel til å oppnå kirkens egentlige mål. Sjelegavene representerer på en vesentlig måte kirkens forhold til legfolk. Folk og kirke møttes der på en annen arena enn den rent timelige. Kildene til sjelegavene er også relativt gode, og er verdt å trekke inn for å belegge hvordan kirkeorganisasjonen faktisk agerte i dette møtet. I dette kapitlet legger jeg vekt på empirien rundt sjelegavene, og å forstå dem som et konsept. I det neste anvender jeg et teoretisk perspektiv, og drøfter hva slags transaksjoner sjelegavene kan forstås som.

Jeg går i det følgende inn på hvordan sjelegavene kan identifiseres, bevaringsforholdene for kildene og hvordan de kan påvirke resultatet. Jeg går deretter inn på den religiøse konteksten gaver til kirken kan tolkes ut fra. Videre beskriver jeg omfanget av sjelegavene, og analyserer dem ut fra fem kategorier. Den første er givernes, som analyseres ut fra status og kjønn. Den andre er hvem det ble gitt sjelegaver for, med vekt på relasjonene mellom giver og de som ble tilgodesett. Den tredje er mottakerne, som analyseres ut fra antall gaver til dem, deres nivå i kirkeorganisasjonen, og hvilken egenaktivitet mottakerne kunne ha overfor givernes. Den fjerde er selve gavene, som analyseres med henblikk på type, verdi og hvor de ble

overført. Den femte er gjenytelsene, som analyseres ut fra hva som ble spesifisert fra givernes side.

9.1.1 Synlighet i materialet

For å isolere et materiale for analysen legger jeg vekt på at det ble uttrykt at gaven var gitt for sjelehjelp. Vanlige termer for dette var ifølge Lars Hamre uttrykk som “sálugiof”, “sálugipt”, “sálubótar”, “sáluhjalpar” og “firir sál mina”.⁷⁰¹ I materialet fra Stavanger er det også uttrykt med termene “til synda af lausnar ok salo hialpar”,⁷⁰² eller “firir saal waare”⁷⁰³ og “oss oc them sielle gaffn.”⁷⁰⁴ Også det latinske uttrykket “pro anima nostra”, ble brukt, både i norrøne og latinspråklige dokument.⁷⁰⁵ Hensikten bak gaven er altså det jeg først og fremst ser etter.

Sjelegavene kommer særlig tydelig til uttrykk i testamenter, med hensyn til gaves formål og gitte spesifikasjoner for gjenytelsene.⁷⁰⁶ Det kan ha sammenheng med at det særlig er fra velstående givere det er bevart testamenter, og at de kunne gi gaver av en slik størrelse at også gjenytelsen kunne bli omfattende.⁷⁰⁷ Det kan også ha sammenheng med at når den siste viljen skulle formidles så var det viktig å uttrykke seg klart, da en ikke selv kunne se til at tingene i etterkant skjedde som en ønsket. Testament med slike bestemmelser er dermed gode kilder til sjelegaver. I noen dokumenter fremgår det at et testamente var gjort eller at den siste viljen til en avdød var kjent, men at man enten ikke hadde dokumentet, eller at det ikke var nedtegnet.⁷⁰⁸ Vile en mottaker ha bekreftelse på en overføring, så var det den som var viktig å få bekreftet, ikke nødvendigvis hva som hadde vært giverens intensjon. I slike tilfeller kan utsagn om sjelehjelp ha blitt utelatt, fordi det var de nye eiendomsforholdene som

⁷⁰¹ Hamre 1980-82: 311. Sjelegave. *KLNM 15*.

⁷⁰² DN I 70.

⁷⁰³ DN IV 919.

⁷⁰⁴ DN XII 272.

⁷⁰⁵ DN II 21, IV 987.

⁷⁰⁶ DN I 70, II 24, 77, IV 169, 374, 987.

⁷⁰⁷ Bakervik 2005: 5, 6. Han skriver at det å skrive testamente bare var vanlig blant de høyere sosiale lag, og ikke for bondestanden.

⁷⁰⁸ Se for eksempel: DN IV 162, 344, 723.

var viktig å bekrefte. Også i andre typer av diplomer, som i vitnebrev, kan vi finne opplysninger som ut fra konteksten peker mot en sjelegave. Slike kilder tas opp til egen drøfting nedenfor.

I tillegg til testamenter og andre diplomer kan jordebøkene være gode kilder til sjelegaver. Ved siden av å gi en oversikt over en institusjons jordeiendom kan jordebøkene også gi opplysninger om hvordan disse eiendommene kom under institusjonens eie. Vi vet at det i tiden etter svartedauden var behov for en gjennomgang av økonomien ved flere institusjoner. For de store jordeierne var det særlig viktig å få oversikt over godset, da landskyldinntektene var en sentral del av økonomien. Fra siste halvdel av 1300-tallet og tidlig på 1400-tallet ble det ført oppdaterte jordebøker ved flere av bispesetene.⁷⁰⁹ I Bergen ble jordeboken Bergen Kalvskinn skrevet, omkring 1360.⁷¹⁰ For Oslo bispedømme ble en jordebok påbegynt i 1390-årene, Den røde bok.⁷¹¹ I Nidaros satt erkebiskopen Aslak Bolt i gang et slikt arbeid i 1430-årene.⁷¹² Det ble sannsynligvis laget en jordebok også i Stavanger bispedømme i siste halvdel av 1300-tallet. Opplysninger om at biskop Botolf hadde en jordebok, ble gitt av Peder C. Friis, og det regnes som sannsynlig at Friis selv brukte den.⁷¹³ Botolf var biskop i tiden 1355-1381,⁷¹⁴ det vil si i en periode hvor hans kollega i Bergen alt var i gang med å gjennomføre et slikt arbeid. De opplysningene vi har fra Friis virker derfor sannsynlige. Fra 1477 har vi en kilde som viser til biskopens jordebok og hvor viktig det var å få riktige opplysninger inn. Sigrid Gunnarsdatter hadde gitt Bø til biskopen. Bø måtte erstattes med en annen eiendom, Bokenes, etter at Sigrid i ettertid konfererte med slekt og venner om hva hun kunne gi biskopen i gave. I dokumentet uttrykkes det at siden Bokenes ble gitt i stedet for, så måtte Bø skrives ut av registeret: «fornemda Bø skwldv vt skriffwv aff reggesteren.»⁷¹⁵ Det registeret

⁷⁰⁹ Kolsrud 1929. For Hamar bispedømme er det bare bevart en etterreformatorisk jordebok.

⁷¹⁰ Hødnebo 1989.

⁷¹¹ Huitfeldt-Kaas 1958.

⁷¹² Jørgensen 1997.

⁷¹³ Grågåås: Stavanger stifts og domkapitels jordebok ca. 1620 1986: 23.

⁷¹⁴ Brøgger 1915: 251.

⁷¹⁵ DN 1 nr 918.

som her er nevnt har nok vært en jordebok, hvor Sigrid antok at Bø alt var ført inn i. Siden gaven var til Audun, biskop i 1427-1445, kan vi si at givene i den perioden kjente godt til biskopen eiendomsregister, og visste betydningen av at det var ajourført.

Først fra etter reformasjonen er en jordebok bevart. Denne jordebokens omfang må være mindre enn det som lå til kirken i middelalderen. Ved reformasjonen ble biskopens gods inndratt og dermed ble det en del av krongodset.⁷¹⁶ Kan jordeboken likevel si noe om sjelegaver?

I kapitlets og stiftets jordebok Grågåås, fra omkring 1620, er kirkenes og prestebolens inventar og inntekter ført opp. Inntektene er delt inn i landskyld, tiende og kyr, noen steder også redegjerd.⁷¹⁷ Landskylden oppgis i gårder og verdi, delt inn etter sogn der det er inntekter fra flere sogn. Det er ikke opplysninger om hvordan eiendommene kom under kirkenes eller prestegårdenes eie. Tienden ble oppgitt på ulikt vis, da den også var forskjellig fra sogn til sogn. Mønsteret er likevel at den oppgis i sum fra hvert sogn og varetype. Kyr oppgis i antall, inntektskategorien kalles enten bare kyr, eller kirkekyr. Ved å leie ut kyrne kunne kirkene få inntekter av dem. Det er ført opp noen kommentarer om hvem som ga noe av kirkenes inventar, at makeskifter mellom prester var gjort, og om enkelte leieforhold.

Kirkekyr er av interesse fordi de kan kobles til tradisjonen fra middelalderen med bønnekyr. Den knappe kilden fra omkring 1300 som vi drøftet i et tidligere kapittel i forbindelse med biskopens visitas, gir et godt innblikk i tradisjonen med å gi kyr i sjelegaver.⁷¹⁸ Brevet er fra Sola og omegn da prester derfra er nevnt, og er et regnskap som viser antall kyr som lå til kirkene. Dokumentet viser at 19 ½ kyr var gitt i sjelegaver. Det første var for sjelen til Arnbjørn gamle, det andre for hans sønn Svein, det tredje for dem begge, det fjerde for Arnbjørn unge, det femte for Åsa, det sjette for

⁷¹⁶ Fladby, Imsen og Winge 1981: 40, 41.

⁷¹⁷ Grågåås: Stavanger stifts og domkapitels jordebok ca. 1620 1986: 199, 200, 203, 204. Som eksempel.

⁷¹⁸ RN 1978. Bind II, nr. 1061.

Sigurd prest, og så videre.⁷¹⁹ Spranget fra siste halvdel av 1200-tallet, da disse kyrne må ha blitt gitt, til første halvdel av 1600-tallet og Grågås, er imidlertid for langt til at vi kan se kirkekyrne i jordeboken som direkte uttrykk for sjelegaver. Kyrne kan ha kommet til også som andre overføringer, for bøter, eller som gaver etter reformasjonen. Likevel må vi kunne peke på en viss sammenheng, en lang tradisjon, selv om kirkekyrne i Grågås ikke kan kvantifiseres eller inngår i analysen videre.

De beste kildene til sjelegaver ville ha vært årtidsbøker eller kalendre over høytidsdager og messehold.⁷²⁰ Med slike registre ville vi kunne ha sett omfanget av årtidsholdet og dermed også av sjelegavene. Ved de mindre, lokale kirkene kan det ha vært ført inn gaver og årtider i de vanlige alterbøkene eller kalendrene, men det er naturlig at domkirkens altere har hatt egne årtidsbøker. Antall årtider som skulle holdes økte gjennom årene, fordi årtidene ble innstiftet for evig i kontraktsforholdet mellom giver og mottaker. Mengden må derfor ha økt betydelig. Det er imidlertid ikke bevart noen slike kilder fra Stavanger bispedømme.

Diplomer er altså hovedkilden vi har til sjelegavene. Bevaringen av dem kan ha påvirkning for analysen. For det første kan man si at fordi det meste av materialet som er bevart er fra bispesetets eget arkiv, kan det favorisere gaver til bispesetets egne institusjoner som kapitlet og domkirken. Samtidig var bispesetet et høygeistlig senter, noe som må ha gjort det svært konkurransedyktig i forhold til de lokale kirkene. For det andre kan materialet favorisere de store gavene, av jordeiendom, fordi det var viktig for nye eiere å dokumentere eierforhold. Dette forholdet kan gi en overvekt av givere av høy status, fordi de var i en bedre situasjon enn andre når det gjaldt å avse fast eiendom. For det tredje favoriserer testamentene også givere av høy status, fordi testamenter som nevnt helst var satt opp av denne gruppen. Disse utfordringene angående kildene er det viktig å ha in mente i det følgende.

⁷¹⁹ DN I 63.

⁷²⁰ Molland 1980-82: 455. Årtidhold. *KLNM* 20.

9.2 Var enhver gave til kirken en sjelegave?

Spørsmålet om enhver gave til kirken var en sjelegave er relevant fordi kirkens viktigste oppgave var å bidra til menneskenes frelse.⁷²¹ Hver geistlig hadde et medansvar for å oppnå frelse for menneskeheten, et ansvar som ble ivaretatt ved gudstjenesteholdet og utførelse av de geistlige pliktene. Hvert bidrag var derfor et bidrag til at kirken kunne opprettholde sin virksomhet. På den måten kan man si at enhver gave til kirken var en sjelegave.

Kirkens underliggende ideologi var at bønner og messer hjalp alle kristnes sjeler. Vi kan se den uttrykt i to kilder fra biskop Audun og Guttorm på 1400-tallet. I 1429 reorganiserte Audun en del av inntektene i bispedømmet. Han ville styrke fattige altere i domkirken, fordi både levende og døde, forfedre og etterkommere, trengte at alterene var virksomme og at messene ble holdt.⁷²² Den religiøse aktiviteten var altså bredt inkluderende. Like tydelig ble den vide inkluderingen i bønnene uttrykt av Guttorm i 1492.⁷²³ En fredløs hadde blitt begravet på en kirkegård, og tross påbud om å fjerne liket hadde det ikke blitt gjort, og nå hadde det gått så lang tid at den fredløse måtte bli liggende. Det betydde at også den fredløses sjel fikk nyte godt av kirkens bønner, som var for alle de kristnes sjeler. Kirken ba for alle som var gravlagt på kirkegården, ikke bare dem som hadde gitt spesifikke sjelegaver. I disse to kildene ser vi ideologien tydelig uttalt og koblet til praktiske tiltak.

En gave til kirken kan altså sies å være en slags gjenytelse som takk for inkludering i bønner og messer. Også på den måten kan derfor enhver gave til kirken sies å være en sjelegave. En slik betraktning er likevel på et så overordnet nivå at den gir liten mening for en analyse. Begrepet sjelegave ville da inkludere almisser til de fattige og bidrag i offerkaret, og sidestille dem med større donasjoner og overføringer av rettigheter og fast eiendom. Mindre, mer vanemessige handlinger og de større og mer

⁷²¹ Molland 1980-82. *KLNM 20. Bind 20, s. 455.*

⁷²² DN II 699.

⁷²³ DN I 975.

målrettede, blir da satt i samme kategori. En slik tenkning gir ikke rom for å se sjelegavene som en egen praksis eller fenomen. Hensikten med analysen er nettopp å komme nærmere de mer bevisste handlingene i sjelehjelpsøyemed.

Hva annet enn sjelehjelp kunne motivere til å gi til kirken? Et nærliggende svar er prestisje. En sjelegave kunne vise giverens eller slektens posisjon ut fra størrelsen på gaven og hva som skulle gis tilbake, og den kunne vise hvilken tilknytning som eventuelt var til høyere presteskap eller kirker. Den sosiale kapitalen som en giver forvaltet gjennom sjelegaven kunne være betydelig. I noen tilfeller kan vi også anta at det å gi ville være bedre enn selv å opprettholde et eiendomsforhold. Da Sigrid fikk en eiendom for drapet på sin sønn gikk jord fra en slekt og over i en annen.⁷²⁴ Balansen mellom slektene var endret, det kunne gi grobunn for en fremtidig konflikt. Hun valgte å gi jorden til kirken. En sosial effekt kunne nok også spille en rolle, da vi vet at det var fra øvre sosiale lag praksisen ble startet og at praksisen startet før kristningen av Norge.⁷²⁵ Samtidig utelukker ikke en sosial effekt også en religiøs dimensjon bak gaven. Gitt samtidens religiøse kontekst så er det ikke noen sterk alternativ forklaring på gaver til kirken enn at de var gitt for sjelehjelp. Større overføringer til kirken kan vi derfor anta var sjelegaver.

Sjelegaven hadde altså en giver og en mottaker, den var konkret og den var gitt med en hensikt og betingelse. En slik innramming av gavegivning er kjent også fra andre samfunn, og førstatlig og førkristen tid. For vikingtiden i Norge kjenner vi 'gaven' som en del av måten samfunnet ble organisert på. Høvdingene gjorde utstrakt bruk av gaver for å bygge opp sin politiske makt. Mottakeren ble skyldig høvdingen med sin lojalitet og tjeneste fordi en høvdings gave var så verdifull at den ikke kunne gjengjeldes på annet vis. Dersom vi ser sjelegaven i lys av tradisjonen, og som en parallell til den verdslige gaven, må vi forstå likheten på et mer mekanisk nivå: at vi likestiller enhver type gave og gjengave.

⁷²⁴ DN IV 842.

⁷²⁵ Molland 1980-82: 453, 454. *KLNM* 20.

Jeg vil imidlertid fremholde at sjelegaven representerte noe nytt, fordi den var fundert i og sprang ut av den nye religionen. I denne religionen var livet etter døden det viktigste, og det var det denne- og det hinsidige som ble bundet sammen, i sjelegaven. På et dypereliggende plan var derfor konseptet med sjelegaver noe nytt som kirken hadde innført, samtidig som konseptet i noen grad bygde videre på en måte man var vant til å interagere og bygge opp relasjoner og samfunnet på. Etter reformasjonen forsvant det religiøse grunnlaget for å gi sjelegaver. Nåden alene skulle da frelse menneskene. Likevel ser vi at praksisen med å gi til kirken fortsatte, og vi ser at den er virksom også opp til vår tid.

Uttrykket for sjelegavene hadde noen annerledes og nye trekk ved seg. Sjelegavene handler ideologisk sett om overgangen mellom liv og død, en overgang som også var markert tidligere. I førkristen tid fikk den døde gods med seg i graven. Godset bestod av pryde- og nyttegjenstander, og det var en symbolsk eller faktisk kobling mellom godset som ble lagt ned og den som ble begravet. Godset skulle ligge i graven, forbli skjult for resten av samfunnet, og dermed gjemt og glemt for fremtiden. Sjelegavene derimot, skulle gjengjeldes på en måte som var synlig og hørbar gjennom realiseringen av årtidsholdet ved alteret. Årtidsholdet skulle gjentas, år etter år, i uoverskuelig fremtid. Uttrykket endret seg altså fra før-kristen til kristen tid, fra at de verdiene som fulgte med den døde og skulle ha en virkning for tiden etterpå ble holdt skjult, til at de ble holdt frem og gjort offentlige.

I hvilken grad var sjelegavene frivillige? Dersom sjelegavene var pliktige, kan vi vanskeligere bruke dem som eksempel på hvordan kirkeorganisasjonen fungerte. De ville i så fall kunne vise like mye om lovgivningen ble fulgt, og hvordan innkreving av det lovpålagte fungerte. Forholdet mellom hoved- og årstienden er derfor av betydning for å forstå det frivillige ved sjelegaven, det er også av betydning å se på hvilken kultur det var for gavegiving til kirken.

Årstiden fikk gjennomslag rundt 1120-40, før den tid var det vanlig å gi en hovedtiende. Den skulle ytes en gang i løpet av livet, og var et forventet offer. Selv om

den årlige tienden i prinsippet skulle avløse hovedtienden, lå tradisjonen der som et bakteppe av forventninger om likevel å gi én større gave til kirken, for sin sjels skyld. I høymiddelalderen ble gavene mer preget av frivillighet. Vi kan da trekke den slutningen at det lå en tradisjon til grunn for fortsatt å yte én, større sjelegave, at gavene var frivillige og ikke pliktige.

Ved siden av den eldre tradisjonen som gikk i retning av å gi én større gave, kan vi også trekke inn den religiøse mentaliteten i denne perioden, som var preget av oppfatningen om at frelse kunne nås gjennom stedfortredende bot og forbønn. Janet Burton skriver om perioden 1000-1300 at troen på at man ikke trengte å forandre seg verken i det indre eller ytre for å bli frelst, gjorde at man bare kunne få noen til å be for seg: "Fundamental to society in this period was the belief that intercession could be bought, and that vicarious prayers were sufficient to obtain salvation, without interior change (repentance) or alteration of outward behaviour."⁷²⁶ Hvor stort gjennomslag denne tenkningen hadde fått i Norge er noe uvisst. For det første viser nok denne tenkningen mer til folkelig kultur enn til offisiell lære. For det andre så innledes den perioden Burton henviser til samtidig med gjennomslaget for kristningen her i landet. At en slik tenkning skulle få så raskt fotfeste i et nylig kristent område er lite trolig. Bønnene fikk etter denne tenkningen også mer effekt etter hvor religiøse eller hellige de som utførte dem var. Høygeistlige var nok derfor mer ansett enn en lokal prest i dette henseende.⁷²⁷

9.3 Hvilket omfang hadde sjelegavene?

Opplysningene om sjelegavene er samlet i tabellen nedenfor, for å vise praksis og omfang. Tabellen har rubrikker for datering av kilden, hvem som var giver, hvem gaven var for og hvem som var mottaker. Fordi nær samtlige kildebelagte sjelegaver var overføringer av jord, har jeg ikke satt opp en egen rubrikk for hva slags gave som

⁷²⁶ Burton 1994: 210, 211.

⁷²⁷ Burton 1994: 87. , Nedkvitne og Norseng 1991: 289.

ble gitt. I de fleste tilfellene var det en kombinasjon av jord og de rettigheter som fulgte med den, og disse overføringene tas opp under drøftingen av hvilken økonomisk betydning sjelegavene hadde. Noen unntak fra å gi jordeiendom i sjelegave var kong Håkons privilegium på byen Stavanger, biskop Thorgils' bispetienden, kyr fra folk i Stavangerområdet, og Torolfs sølvskål.⁷²⁸

Jeg bruker gitt datering i DN eller RN, og fører kilden opp som udatert om den ikke har noen antydning til datering. Giverne har hver sin innførsel i tabellen, unntatt i noen tilfeller. Var giverne ektepar er de satt som én giver, var giverne slektninger er de også ført opp som én giver. Rubrikken som viser hvem sjelegaven ble gitt for har jeg satt inn for å se sjelegavene i et omsorgsperspektiv. Gavene skulle jo hjelpe for tilværelsen og livet etter døden. Vi kan derfor anta at det lå en viss relasjon til grunn for å gi sjelegaver for andre. Mottakerne er også satt opp i egen rubrikk, selv om vi vet at materialet er ubalansert med hensyn til bispesetet og lokale kirker. En oversikt over mottakere indikerer hvem de jordeiende ga til, og det kan vise om sjelegavene ble holdt samlet til én mottaker eller fordelt på flere. Biskoper er satt opp som mottakere i en del kilder. Jeg har her ført opp biskopene, selv om gavene må ha gått til bispestolen. Vi så av striden på slutten av 1200-tallet at gaver gitt til bispesetet uten at mottaker var spesifisert skulle fordeles mellom biskop og kapittel. For å unngå strid mellom institusjonene kan det ha vært ønskelig at gavene var øremerket mottaker.

For tre av kildene er det konteksten og ikke et eksplisitt uttrykk som indikerer at overføringen var en sjelegave. Den første viser en gave fra far til presten Hallgeir. I et vitnebrev fra 1305 går det frem at han ga 1 mmb til domkirken, under en visitas i 1301, men sjelehjelp nevnes ikke eksplisitt som hensikt bak gaven.⁷²⁹ Imidlertid var hensikten med vitnebrevet å bekrefte at domkirken hadde fått retten til den overførte

⁷²⁸ DN I 51, 63, II 13, IV 987. Begrepet privilegium er ikke brukt i brevet fra kong Håkon, men innholdet er tolket i den retningen. I det tidsrommet gaven ble gitt kan det ha vært mindre klare forskjeller mellom gave og privilegium enn senere. , Blom 1967: 30. Brevet fra kong Håkon omtales som et eksempel på at gave og privilegium ble knyttet uløselig sammen. Følgelig kan vi se brevet både som et gavebrev, og som et privilegiebrev. Overføringen var også tett knyttet til sjelehjelp.

⁷²⁹ DN V 50.

inntekten. En passus om sjelehjelp kan derfor godt være utelatt fra dette vitnebrevet, men vi kan regne det som sannsynlig at sjelehjelp var beveggrunnen bak overføringen. Den andre viser en overføring fra Audfinn på Jaatun.⁷³⁰ To menn vitnet i 1483 om at de to eiendommene søndre del i gården Jaatun og Valeberg var gitt til bispestolen, ikke til kapitlet, og at overføringene var gjort i biskop Håkons tid. Vitnene refererte også til minnet til forrige generasjon, og mente ingen hadde hørt noe annet enn at eiendommene lå til bispestolen. Fordi det bare ble referert til én generasjon bakover, så kan vi anta at overføringen skjedde under Håkon som var biskop i perioden 1400-1422, og ikke til biskop Håkon i perioden 1318-22.⁷³¹ Jeg regner også denne gaven som en sjelegave, selv om det ikke ble uttrykt i brevet med vitneutsagnene flere tiår etter at selve overføringen hadde funnet sted. Den tredje er gaven fra Sigrid Gunnarsdatter en gang i første halvdel av 1400-tallet. Som nevnt hadde Sigrid gitt biskop Audun gården Bø.⁷³² Det ble i etterkant uenighet med slekten om hvilken gård hun kunne gi. Hensikten med brevet som vi har fra 28. april 1477 synes dermed å ha vært å få bekreftet hvilken eiendom som til sist ble gitt fra Sigrid. Brevet må også ses i sammenheng med en odelssak om Bø, fra 4. november samme året.⁷³³ Det er sannsynlig at vitnene har blitt bedt om å fortelle hva som ble utfallet av gaven fra Sigrid, for å få dokumentert at Bø ikke ble gitt til biskop Audun den gang. Audun var biskop 1427-1445, så selve hendelsen lå mer enn 30 år tilbake i tid. At et ønske om sjelehjelp ble tatt med av vitnene en generasjon senere, er ikke å forvente, særlig om spørsmålet var omkring eiendomsforholdene til Bø. Sigrids overføring er tatt med som en sjelegave her, da sjelehjelp er en sannsynlig hensikt selv om den ikke er eksplisitt uttrykt i det bevarte vitnebrevet.

Hensikten med analysen er å komme nærmere de større, bevisste handlingene i sjelehjelpsøyemed. Materiale er derfor valgt ut etter relativt strenge kriterier. I tabellen

⁷³⁰ DN III 941.

⁷³¹ Kolsrud 1913: 234, 237.

⁷³² DN I 918.

⁷³³ DN I 17.

nedenfor er bare de dokumentene hvor det tydelig fremgår at overføringen var en sjelegave tatt med, og de som er drøftet ut fra konteksten. Dette materialet er grunnlaget for analysen.

Tabell 22 Overføring av sjelegaver

Datering	Giver	Før hvem	Til hvem	Kilde
Udatert 1226-1254	Kong Håkon H	Giver selv Far Farfar	St. Svithun og biskop Audun	DN I 51
Udatert 1266	Biskop Thorgils	Alle biskoper	Kapitlets felles bordhold	DN II 13
14. september 1283	Biskop Arne	Giver selv	Kapitlets felles bordhold	DN II 21
Udatert 1286 ca.	Arnbjørn av Heimnes	Giver selv	Jorsalaland, Utstein, Kapitlet, Domkirken, Olavskirken, Maria-alteret, Mariakirken, Peterskirken, Martinskirken, Sæbø Jelsa, Nes, Hinderå og Strand kirker	DN V 70
Udatert Før 1287	Abbed Arnbjørn, Utstein kloster	Giver selv	Domkirken	DN IV 55
Udatert 1288, eller før	Baron Gaute i Tolga	Giver selv	Talgø, Utstein, Domkirken, Kapitlet, Korsalteret, Mariakirken Olavskirken, Martinskirken, Kirker i Bergen	DN II 24
Udatert Omkring 1300	Prester og lekfolk Stavangerområdet, kvinner og menn	Prester og lekfolk Stavangerområdet, kvinner og menn	Kirker i Stavangerområdet	DN I 63
1301	Sigurd bonde	Giver selv	Domkirken	DN V 50
1302	Aasolf Olafsson	Far	Domkirken	DN IV 56

26. januar 1305	Kanniken Ingemund	Giver selv Osmund, bror Thorvald Sigurd Thorgeir	Kapitlets felles bordhold	DN II 77
27. januar 1305	Kanniken Ingemund	Giver selv Osmund, bror Thorvald Sigurd Thorgeir	Kapitlets felles bordhold	DN II 78
24. august 1310	Torgeir Petersson	Giver selv	Jorsalaland, Domkirken, Kapitlet, Mariakirken, Olavskirken, Martinskirken, Ulvik, Eidfjord og Aupedal kirker	DN IV 85
14. mars 1321	Kåre Thorkelsson	Giver selv	Domkirken	DN IV 147
25. november 1322	Bård Petersson, fru M. Ketilsdatter	Giver fru M.K Hennes datter, hustru til Bård: Margareta Arnbjørnsdatter, Mann til M. K: herr Nikulas Munassson	Kapitlet	DN III 132
16. juni 1324	Herr Sæbjørn Helgesson	Giver selv	Domkirken	DN IV 162
24. oktober 1326	Fru M. Ketilsdatter	Giver selv Far	Domkirken, Kapitlet, Mariakirken, Olavskirken, Jonsalteret, div.	DN IV 169
15. mars 1349	Ivar Ormsson	Giver selv	Domkirken	DN IV 344
13. mars 1355	Kanniken T. Berdorsson	Giver selv	Kapitlet, Mariakirken, Madla k, Randaberg k.	DN IV 374
19. april 1371	Baard Thronndsson	Giver selv Bror	Kapitlet	DN IV 499
20. april		Giver selv	Kapitlet	

1371		Bror		DN IV 500
13. februar 1384	Drottseten O. Finnsson	Giver selv	Kapitlets felles bordhold	DN IV 523
14. april 1388	Samme	Giver selv	Samme	DN IV 549
20. oktober 1405	Sysselmann P. Nikolasson	Giver selv	Kapitlets felles bordhold	DN IV 753
7. april 1407	Sigurd Sigurdsson	Giver selv Hans kvinner	Kapitlets felles bordhold	DN IV 764
1400-1422	Audfin på Jaatten	-	Biskop Håkon	DN III 941
22. oktober 1428	Biskop Audun	Giver selv	Kapitlets felles bordhold	DN XIII 96
12. juni 1429	Biskop Audun	Alle prester	Gjenstander, til tre altere i domkirken	DN II 699
5. september 1429	Åsulf Halkelsson Torbjørg Ulfsdatter	Giverne selv, mann og kone	Biskop Audun og domkirken	DN IV 838
15. september 1429	Thorer Sveinsson Samtykke av kona G. Saudulfsdatter	Giver selv Far Slektninger	Kapitlets felles bordhold	DN IV 836
22. september 1429	T. Styrmeresson	Giver selv Foreldre	Å prestebord	DN IV 839
22. september 1429	S. Olafsson	Giver selv Foreldre	Å prestebord	DN IV 839
22. september 1429	T. Uthyrmsson	Giver selv, Foreldre	Å prestebord	DN IV 839
4. oktober 1429	Jon Thorersson, kona Ragnhild	Trolig for dem selv	Biskop Audun	DN IV 840
21. mars 1430	Sigrid Gudmundsdatter	Giver selv Sønnen	Steinsbergs prebende	DN IV 842
3. november 1430	Sigurd Ivarsson	Giver selv	Biskop Audun og domkirken	DN IV 843
12. januar 1431	Gunhild Thorgjulsdatter	Giver selv	Kapitlets felles bordhold	DN IV 846

6. februar 1432	Bjørn Jonsson	Giver selv Foreldre	Biskop Audun og domkirken	DN IV 851
Perioden 1427-1445	Sigrid Gunnarsdatter	-	Biskop Audun	DN I 918
14. november 1449	G. Eivindsdatter	Foreldre	Biskop Gunnar og domkirken	DN IV 912
24. november 1449	I. Uspaksdatter	Giver selv	Biskop Gunnar	DN IV 913
26. november 1449	T. Eindridsson, lagrettemann S. Eivindsdatter	Foreldre til Sigrid	Biskop Gunnar og domkirken	DN IV 915
10. februar 1450	M. Eivindsdatter	Giver selv Foreldre	Biskop Gunnar	DN IV 916
13. april 1450	T. Gardsson R. Eivindsdatter	For slektninger	Biskop Guttorm	DN IV 919
6. juni 1451	S. Philippusson Kona samtykker	Giver selv	Kapitlets felles bordhold	DN IV 926
Før 1478	Torulf på Lund	Giver selv	Biskop Alf Thorgardsson	DN IV 987
27. oktober 1478	Biskop Alf Thorgardsson	Giver selv Forfedre Alle døde troende	Johannes-alteret, 10 øvrige altere, Olavsklosteret, Vår Frue kirke ”Wthebrødher” (B) ”Jnthebrødher” (B)	DN IV 987
16. mai 1507	K. Amundsson, lagrettemann	Giver selv Tidligere eier	Valle kirke, Valle prestebord	DN XII 272
16. mai 1507	R. Persson, lagrettemann	Giver selv Tidligere eier	Valle kirke, Valle prestebord	DN XII 272

Kilde: DN

Tabellen gir en oversikt over de 45 overføringene jeg har kategorisert som sjelegaver. Kildesituasjonen tilsier at dette er et minimumstall, med hensyn til bevaringsgraden av diplomer og at jordeboken fra bispesetet er tapt. Min måte å velge ut kilder på peker i samme retning. Jeg har sett etter en uttalt hensikt bak overføringene, eventuelt at det kan fremgå av konteksten at gaven var en sjelegave. Mer subtile indikasjoner kan dermed ha gått meg forbi. Et annet forhold taler også i retning av minimumstall. Når jord fra Stavanger bispedømme er gitt, men av givere som ikke direkte kan knyttes til

bispedømmet, og jorden er gitt til en institusjon utenfor bispedømmet, er ikke disse sjelegavene tatt med her. Eksempler er kjøp av provent i Munkeliv kloster i 1341, og kjøp av gravplass samme sted i 1415.⁷³⁴ Giverne kan ha vært innen bispedømmet, og dermed ha vært en del av praksisen der.

Sjelegavene kan dokumenteres over en periode på ca. 300 år, fra første halvdel av 1200-tallet og ut middelalderen. Som tabellen viser er den tidligste bevarte gaven fra kong Håkon, gitt en gang mellom 1226 og 1254, men sannsynligvis tidlig i denne perioden, og før 1240.⁷³⁵ Kongen uttrykte der at hans fars og farfars navn, i likhet med hans eget, skulle innskrives i domkirkens bok og i bøkene til alle de andre kirkene i bispedømmet. Der skulle det bes for deres sjel på hver av kongenes dødsdag, i samtlige kirker. Bestemmelsen ble gjort for å hedre jomfru Maria, St. Svithun og alle andre helgener, og var en motytelse for at Håkon hadde fornyet privilegiet på byen Stavanger til St. Svithun. Fordi domkirken var viet til denne helgenen og den var biskopens kirke, er det naturlig å se privilegiet gitt til biskopen. Denne sjelegaven står i en særstilling. Selve gaven var en fornyelse av et privilegium, noe bare en konge kunne gi. I motsetning til kongens gave representerer den seneste kjente sjelegaven et annet sjikt. To lagrettemenn hadde fått arv i samme eiendom, Vadeland i Konsmo.⁷³⁶ De ga begge sine deler videre, med én halvpart til den lokale kirken, den andre til presten der. Både arvingene og de tidligere eierne ble tilgodesett med sjelehjelp, men uten noen spesifikasjoner.

Av tabellen ser vi også at de mest omfattende sjelegavene med hensyn til antall mottakere ble gitt i høymiddelalderen. Flere geistlige institusjoner ble tilgodesett samtidig, det samme gjaldt for gaver til flere altere i domkirken. Fra seinmiddelalderen er det biskop Alfs testamente som har flest mottakere, blant annet nevner han 11 altere i domkirken. Å spre sjelegave til flere mottakere kan kobles til en kvantifiserende måte

⁷³⁴ DN XII 93, 159.

⁷³⁵ DN I 51. Etter Skules fall i 1240 var Håkons posisjon sikrere. Den politiske effekten av gjenytelsen for gaven må ha vært viktigere så lenge Skule utgjorde en opposisjon mot Håkon.

⁷³⁶ DN XII 272.

å tenke sjelehjelp på, for jo flere kirker det var årtidshold i, jo mer hjelp kunne sjelen få.⁷³⁷ Samtidig økte nok også den sosiale effekten av å ha årtidshold i flere kirker, alternativet kunne være omfattende årtidshold i bare én kirke.

Hvordan fordeler sjelegavene seg over tid? Nedenfor har jeg satt dem opp i en tabell som viser fordelingen i 50-årsperioder.

Tabell 23 Sjelegavene fordelt på 50-årsperioder

Tidsrom	1200-1249	1250-1299	1300-1349	1350-1399	1400-1449	1450-1499	1500-1549	Samlet antall
Antall	1	6	9	3	19	5	2	45

Kilde: DN

Av de 45 sjelegavene fra perioden kom 16 i høymiddelalderen, og 29 i seinmiddelalderen.

Tallene viser en økning, men på grunn av det lave samlede antallet, er det grunn til å være tilbakeholden med slike slutninger. Bevaringsforhold vil kunne gi utslag her. Likevel kan vi se den samme tendensen her som ved gavegivning i sentrum av Oslo bispedømme. Fra 1450 og ut mot reformasjonen sank antall gaver gitt til de geistlige institusjonene i Oslo.⁷³⁸ Det er også fra 1450 og utover at antallet gaver synker i Stavanger bispedømme.

9.4 Hvem var giverne?

Givernes status kan ses ut fra to indikatorer i materialet. Titlene deres er én slik indikator, men samtidig må vi ha klart for oss at bruken av titler ikke var konsekvent. Jo Rune Ugulen fant i sin undersøkelse av jordeiende elite at bare der vedkommende opptrådte i et offentlig ombud ble tittelen brukt. Også når personer av rang utferdiget egne brev utelot de sine titler.⁷³⁹ Bruk av titler som indikator på status har derfor en viss usikkerhet. Størrelsen på gaven er en annen indikator på status, fordi gaven i en

⁷³⁷ Roaldset 1996: 102, 103.

⁷³⁸ Roaldset 1996: 93, 95.

⁷³⁹ Ugulen 2007: 531, 532.

del av overføringene oppgis i konkrete verdimål. Sett opp mot hva det ifølge loven var anledning til å gi, så kan man få en antydning av givernes økonomiske status. Også for dette forholdet er det en viss usikkerhet. Ugulen viser at det er mange eksempler på at aristokratiet på Vestlandet ga små eiendomsparter, både til lokale kirker, og til sentralkirkelige institusjoner.⁷⁴⁰ Sammenhengen mellom størrelse på donasjon og sosial status kan derfor ikke tolkes som et én-til-én-forhold.

Den tidligste registrerte sjelegaven var fra kong Håkon. Han var den verdslige med høyest tittel blant giverne. Av giverne i siste halvdel av 1200-tallet var det to biskoper, en abbed, en baron og en stormann, men den knappe kilden om kyr gitt som sjelegaver minner om at også en annen samfunnsgruppe var representert blant giverne. Vi kan anta at de fleste av dem som ga kyr var utitulerte. I det nevnte dokumentet er det lagt vekt på hvem det ble gitt for og ikke hvem som ga kyrne, og følgelig er giverne mer anonyme. Over i første halvdel av 1300-tallet ser vi også flere givere med titler, som fru Magnhild, herr Sæbjørn og en kannik. Givere uten titler, som Sigurd bonde og Ivar Ormsson, var imidlertid også blant giverne i denne perioden. En giver som Aasolf Olafsson fra rundt 1302 viser oss et av problemene med kun å se på giverens eventuelle titler. Aasolf ga for sin far, Olaf, som må ha hatt høy status. Hans årtid skulle nemlig holdes som for høvdingen. Også Aasolf må ha vært en betydningsfull person i sin samtid, uten at det reflekteres i dokumentet som viser hans sjelegave for sin far.

Fra den første perioden etter svartedauden, siste halvdel av 1300-tallet, er få sjelegaver bevart. Giverne var en kannik, en utitulert, og drottseten. Fra 1400-tallet er det flest gaver kjent, til sammen 24 overføringer. To biskoper og en sysselmann var de med titler, ellers besto givergruppen av flest utitulerte. Tendensen synes å være at det er en endring i givergruppen fra høy- til seinmiddelalderen med hensyn til om giverne var titulerte eller ei. Bevegelsen går fra en mer ensartet givergruppe i høymiddelalderen, med flere titulerte givere, til en mer sammensatt givergruppe i seinmiddelalderen, med

⁷⁴⁰ Ugulen 2007: 533.

langt færre titulerte givere. Ser vi titler som indikator på status, så var det flere statuspersoner blant giverne i høymiddelalderen, blant dem kong Håkon og baronen Gaute. I seinmiddelalderen var drottseten og en sysselmann dem med høyeste titler. Geistlige givere var representert i begge periodene.

Størrelsen på gaven som indikator på status henger som nevnt sammen med bestemmelsene i loven. I forbindelse med oppretting av erkesetet ble gaveretten utvidet. Tidligere hadde det vært anledning til å gi bort en tiendedel av sitt gods, nå ble det anledning til å gi en tiendedel av sitt nedarvede gods, og en fjerdedel av sitt ervervede gods. Denne utvidelsen åpnet for større overføringer til kirken, og var en viktig premiss for kirkens vekst som godseier.

Hvor sannsynlig er det at denne regelen om størrelsen på gaver ble overholdt? Som mottaker er det sannsynlig at kirken ville være takknemlig for det den kunne få. Men, oversteget gaven rammene for hva som var tillatt å gi ville arvingene kunne kreve tilbake det som urettmessig var overført. Slike situasjoner kan man tro at kirken ville unngå. Vi kan altså gå ut fra at gavenes størrelser kan indikere status i form av hvor mye jord giveren totalt sett må ha hatt hånd om. For å kunne slutte tilbake fra en overføring til kirken og tilbake til giverens totale formue i eiendom, så må vi vite om overføringen var arvet eller ervervet jord. Dersom gaven var av arvet jord, så kan vi altså ut fra gaverettsbestemmelsene gange verdien med ti for å komme tilbake til giverens opprinnelige formue. Dersom gaven var ervervet jord, så kan vi tilsvarende gange med fire.

Som vi vil se i det følgende er det få tilfeller hvor giveren eksplisitt oppgir om det er arvet eller ervervet jord som overføres. Likevel kan vi i en del av tilfellene anta at det er arvet jord det er snakk om, i forbindelse med at flere ga for samme foreldre i samme gård, eller at den de gir for er den tidligere eieren. For langt de fleste overføringene er dette likevel uklart.

I materialet fra Stavanger er det liten endring i gavenes størrelse gjennom periodene, når vi ser på det som gis av eiendom og landskyld. Fra både høy- og seinmiddelalderen

er det gaver fra bare noen få månedsmatsbol og opp til 20. Vil det si at givene jevnt over hadde høy status? Gitt det bevarte materialet, så synes det som om gavene til bispesetet kom fra et øvre sjikt av befolkningen.⁷⁴¹ Selv om det ble flere utitulerte givere i seinmiddelalderen, så viser størrelsen på gavene at flere av de utitulerte synes å ha hatt en relativt stor formue å gi av. I denne beregningen er det ikke tatt inn de mange pengegavene som særlig høymiddelalderens givere la til opptil flere kirker, i tillegg til fast eiendom til kirken der de skulle gravlegges eller holdes årtid for.

Dersom vi hadde sett på den totale økonomiske verdien av sjelegaven, og dermed også giverens økonomiske situasjon, så kunne vi kommet noe nærmere hvilken status givene hadde. En slik analyse har imidlertid for mange usikkerheter knyttet til seg, og er derfor ikke hovedfokus i denne sammenhengen.⁷⁴² Her ser jeg på hvordan sjelegavene ble praktisert. Hovedhensikten min er å spore en eventuell endring fra høy- til seinmiddelalder, ved å se på indikatorer. Ut fra den målbare størrelse på overføringene er tendensen samlet sett at givene varierte innen omtrent det samme spennet i høy- og senmiddelalderen. En endring var at pengegaver ble vanligere i høymiddelalderen.

Bevegelsen fra en givergruppe med utpreget høy status til en mer blandet, er kjent fra andre studier.⁷⁴³ Einar Molland peker i sin artikkel om årtidhold på at det fra 600-tallet er kjent frankiske og engelske kongelige som det skulle holdes årtid for, og at det fra 800-tallet av ble vanlig å holde årtid for personer med spesiell tilknytning til klostre.⁷⁴⁴

⁷⁴¹ I Oslo bispedømme var det også en overvekt av givere av høy status. Samtidig var det en forskjell på domkirken og Mariakirken som var et kongelige kapell, på den måten at givergruppen til domkirken var mer differensiert. Også vanlige folk, bymenn og bønder, ga til domkirken. Etter 1350 var det en liten nedgang i antall gaver til bispekirken, men særlig etter 1450 sank antallet. Roaldset 1996: 84, 85, 88, 92, 94.

⁷⁴² Ugulen 2007: 529-532. Ugulen drøfter der måter å klassifisere bønder på, og mener det er svært vanskelig ut fra kildene. Et moment er at bøndene ikke hadde titler og dermed ikke kan klassifiseres ut fra dem. Et annet moment er at det sannsynligvis var en gråsonerom som han kaller lokale eliter, der både bønder med høy sosial status og det lavere sjiktet av aristokratiet var. Jeg har derfor ikke brukt begrepet bonde eller bønder om en sosial gruppe, men bruker begrepet utitulert. Hensikten med min undersøkelse er å se en tendens i givergruppen, ikke å gjøre en dybdeanalyse av den med hensyn til økonomisk og sosial status for den enkelte.

⁷⁴³ Roaldset 1996: 87-90.

⁷⁴⁴ Molland 1980-82: 453, 454. *KLNM 20. Bind 20, s. 453, 454.*

Først på 1100-tallet ble det vanlig at også ikke-fyrstelige opprettet årtidshold. Materialet fra Stavanger dekker ikke de samme periodene, men vi ser en glidning fra givere med høye titler til flere utitulerte. Tolkes titler som status var det den samme bevegelsen, fra høyere til lavere status i givergruppen.

Den samme bevegelsen er ikke like synlig ut fra gavenes størrelse, men så er da også givernes økonomiske situasjon en mer usikker indikator enn titlene. I sin undersøkelse av testamenter og sjelegavebrev viser Aud Strømme til at i alle de kjente testamentene var det fast eiendom som ble donert, og at dermed hørte testatorene til i den jordeiende delen av befolkningen. Langt den største delen av dem som det er bevart testament fra var fra aristokratiet, fra både det verdslige og geistlige. Når det gjelder testatorer fra bondesamfunnet så regner hun dem til et øvre lag derfra.⁷⁴⁵ Fra Stavanger ser vi også at givne gjennom hele perioden kom fra ulike samfunnslag, og at det var både verdslige og geistlige blant dem. Gitt det samme spennet i gavene fra høy- til seinmiddelalderen, så kan vi se den samme tendensen som Strømme pekte på, med at det nok var et øvre sjikt av bondesamfunnet som var representert blant givne.

Et annet spørsmål kan stilles angående givergruppen, og det er rettet mot kjønnsbalansen. Hvordan var fordelingen av kvinnelige og mannlige givere? Gjennom hele perioden kan vi se en overvekt av menn i givergruppen. Kvinner er likevel representert, både som individuelle givere og gjennom sitt samtykke til at jord skulle overføres. I tabellen nedenfor er sjelegavene fordelt etter kjønn, i kategoriene menn, kvinner, og kvinner og menn sammen.

⁷⁴⁵ Strømme 1995: 15.

Tabell 24 Sjelegavene fordelt etter givernes kjønn

Giver	Høymiddelalder	Seinmiddelalder	Samlet antall ⁷⁴⁶
Menn	14	17	31
Kvinner	2	6	8
Menn og kvinner	1	6	7

Kilde: DN

Fra høymiddelalderen er det bare identifisert én kvinnelig giver med navn, fru Magnhild Ketilsdatter. Hun ga først sammen med sin svigersønn, for sjelen til avdøde Margreta som var hans kone og fru Magnhilds datter. Denne overføringen er den ene som står i rubrikken over menn og kvinner som ga sammen. Få år senere ga fru Magnhild igjen en sjelegave, gjennom sitt eget testament. Jeg har derfor ført opp to givere i rubrikken for kvinner som givere i høymiddelalderen i tabellen. I tillegg til hennes gave, kan vi regne med at det blant de mange givene av kyr, som vi ser i kilden fra Stavangerområdet rundt 1300, også var kvinner.

I motsetning til det beskjedne antallet for kvinner og for kvinner og menn, så var det i samme tidsrom 14 mannlige givere. Av dem var fire geistlige, altså fra en gruppe som hadde få kvinnelige motsatser. Bare innen klosterbevegelsen var det nonner og abbedisser i tilsvarende roller som munk og abbeder. Når det bare er en mannlige giver fra klosterfolk, henger nok det sammen med at det i Stavanger bispedømme ikke var klostre for kvinner. At kvinner i klostre andre steder skulle gi sjelegaver til geistlige institusjoner i andre bispedømmer enn sitt eget, er ikke å forvente. Biskoper og kanniker hadde ingen kvinnelige motstykker. De fire geistlige givene kan forklare noe av den mannlige overvekten.

Også for seinmiddelalderen ser vi færre kvinner enn menn som givere. Av til sammen 29 overføringer var 17 fra menn, 6 fra kvinner, og 6 fra kvinner og menn sammen. Når

⁷⁴⁶ Samlet blir antallet høyere enn 45. Grunnen er at i kilden fra før 1300 som viser overføringer i kyr, så regner jeg med at både kvinner og menn var blant givene. Jeg har imidlertid bare ført opp en notering for kvinner, og en notering for menn. Denne kilden vises altså ikke i tallet for rubrikken kvinner og menn som givere sammen.

det gjelder den geistlige givergruppen, var den omtrent av samme antall som i perioden før. En kannik og to biskoper ses som givere i seinmiddelalderen.

9.4.1 Biskopenes sjelegaver

Det er bevart sjelegaver fra fire av biskopene, fra siste halvdel av 1200-tallet til siste halvdel av 1400-tallet. Samtlige gaver betenkte kapitlet eller altere i domkirken. Ga biskopene fra sin egen formue, eller overførte de fra bispesetet til andre deler av organisasjonen? Når i sin embetstid ga biskopene sine sjelegaver? Spørsmålene er relevante av særlig to grunner. For det første var biskopen øverste leder i bispedømmet, og kunne disponere deler av bispesetets økonomi. En omfordeling av inntekt ville ikke øke kirkens samlede formue, men ta midler fra ett sted til et annet. For det andre var det domkapitlet som valgte biskop, og tidspunktet for sjelegave til kapitlet kan være av interesse å drøfte i forhold til når biskopen ble valgt.

Biskop Thorgils (1255 til 1276) ga som vi har sett bispetienden av Finnøy til kapitlet i 1266.⁷⁴⁷ Han dedikerte gaven til sjelehjelp for alle tidligere og kommende biskoper, og inkluderte dermed også seg selv. Overføring av tiendeinntekten representerte en omdisponering av midler, fra biskop til kapittel, men innen rammen av bispesetet. Også en senere overføring fra biskop Thorgils til kapitlet var en økonomisk omdisponering. Sola kirke ble gitt i 1273, også den til kapitlets felles bordhold. Thorgils synes altså opptatt av å styrke kapitlet som institusjon. Den siste overføringen kan ses i sammenheng med opprettingen av hospitalet i Stavanger, opprettet på biskopens Thorgils initiativ en gang i årene 1272-76.⁷⁴⁸ Biskopen avsto da flere eiendommer, som kapitlet ga sitt samtykke til, men også kapitlet ga egen grunn til hospitalet. Overføringen fra biskop til kapittel i 1273 kan derfor ses som en mulig kompensasjon for det kapitlet avsto en gang mellom 1272-76.

⁷⁴⁷ DN II 13.

⁷⁴⁸ DN X 4.

Også Arne, Thorgils etterfølger og biskop fra 1277 til 1303, ga til kannikenes fellesbord.⁷⁴⁹ Han ga gården Faxstad i 1283, mot årtidshold for seg i domkirken. Om Faxstad var hans egen eiendom, eller om det var kirkegods han omdisponerte, fremgår ikke av sammenhengen.

Fra biskop Audun kjenner vi hans sjelegave fra 1428.⁷⁵⁰ Han ga til sammen 13 mmb fra to eiendommer til kapitlets fellesbord. Biskopen la i dokumentet vekt på at han hadde kjøpt disse eiendommene med egne midler, de var altså ikke en del av bispesetets tidligere gods.⁷⁵¹ Hans gave styrket kapitlet, men økte i tillegg kirkens samlede formue. En annen type sjelegave kan ses fra biskop Audun året etter, den kom i form av et statutt i 1429. Flere av domkirkens altere hadde ifølge ham så lite inntekter at gudstjenestene ble misligholdt. Tiende fra en del sogn skulle derfor tilfalle disse altrene. Både preste- og bispedelen av tienden ble omdisponert: ”þessæ presta tiundh j waaro biscupsdøme som er biscupsluter oc prestaluter.”⁷⁵² Ved siden av tiendeinntekter ga biskopen også bøker og utstyr til altrene. Det som nevnes av utstyr var kalk og messeklær, altså noe som nok tilhørte bispesetet og ikke ham personlig. At denne disponeringen ble gjort for sjelehjelp og bønnehold ble ført inn i statuttet. Fra biskop Audun ser vi da at den personlige sjelegaven, gitt i hans testament i 1428, var en tilvekst til den samlede formuen ved bispesetet, mens hans overføringer i 1429 var en omdisponering.

Biskop Alf ga i sitt testamente to eiendommer til St. Johannes-alteret for sin gravplass, men det er ikke oppgitt om de var arvet eller tilkommet for hans egne midler.⁷⁵³ I tillegg ga han løsøre til en rekke av de andre altrene i domkirken, sølvskålen Torolf hadde gitt for sjelehjelp, til kapitlet, og donerte den nye messeboken, som de selv hadde latt skrive, til høyalteret.

⁷⁴⁹ DN II 21.

⁷⁵⁰ DN XIII 96.

⁷⁵¹ DN XIII 94. Audun kjøpte eiendommene 5. august, da han var i Suldal sogn.

⁷⁵² DN II 699.

⁷⁵³ DN IV 987.

På spørsmålet om biskopene omdisponerte eller tilførte midler med sine sjelegaver er det ikke noe entydig svar. Til det er gavene for få. Likevel kan vi se begge deler i det lille materialet. Biskop Thorgils omdisponerte bispesetets inntekter med sin sjelegave til kapitlet i 1266 og med gaven i 1273, mens biskop Audun tilførte nytt gods med sin sjelegave i 1428. I 1429 omdisponerte han imidlertid også midler, da han styrket altrene i domkirken. Sjelegavene fra biskop Arne og Alf vet vi ikke om var fra privat økonomi eller en omdisponering.

Hvordan kan overføringene ses i forhold til når biskopene ble valgt og trådte inn i embete? Biskop Thorgils første overføring til kapitlet kom i 1266, og han regnes som innviet i 1255.⁷⁵⁴ Hans overføring kan derfor ikke ses som en direkte følge av valget. Biskop Arnes sjelegave kom i 1283, og han ble biskop i 1277.⁷⁵⁵ Heller ikke denne overføringen kan settes i direkte sammenheng med valget. Biskop Auduns første sjelegave kom i 1428, og han ble biskop i 1427.⁷⁵⁶ I dette tilfellet kan vi se en klar sammenheng, da gaven kom bare året etter at han ble biskop. Audun var også den som i brevet la vekt på at det var fra egne midler hans overføring kom. For biskop Alf kom sjelegaven i 1478, og han ble innviet som biskop en gang mellom 1464 og 1466.⁷⁵⁷ Hans sjelegave gikk ikke direkte til kapitlet som fellesskap, men til ulike altere i domkirken. Alfs gave er den av gavene som kom lengst etter innvielsen, og kan ikke ses i sammenheng med valget av ham som biskop. Det er altså ikke noen klar sammenheng mellom valget av biskop, og den valgte biskopens gave til kapitlet. Biskop Arnes disposisjon er i så måte det ene eksempelet, og det er også et tydelig ett.

9.5 Hvem ble det gitt sjelegaver for?

Omtrent halvparten av givene ga for sjelehjelp for seg selv. Det gjaldt for givere av høy og lavere status, og for alle givergruppene, kvinner, menn og kvinner og menn

⁷⁵⁴ Kolsrud 1913: 234.

⁷⁵⁵ Kolsrud 1913: 234.

⁷⁵⁶ Kolsrud 1913: 237.

⁷⁵⁷ Kolsrud 1913: 238.

sammen. Å sørge for sitt eget etterliv ser dermed ut til å ha vært mest maktpåliggende. Selv om det var giverens egen sjel som fikk bedre vilkår i det hinsidige, kan en likevel ikke se bort fra den sosiale effekten sjelegaven kunne gi i det dennesidige. En slik sosial effekt var også for andre enn giveren selv, den kom hele slekten til gode. Ved årlige markeringer og samlinger til minne om den døde, ble også de etterlatte og slektens posisjon holdt i hevd. Siri Skaaret peker på at i noen testamenter var det tydelig viktig med prestisje. Hun viser til en ytre prakt som skulle vises ved begravelse eller være synlig i kirken. En slik prestisje ville ikke komme giver selv til gode, men hans eller hennes nærmeste.⁷⁵⁸

Fire av sjelegavene var kun for noen andre enn giverne. Den tidligste var Aasolfs gave for sin far rundt 1302, mens de tre øvrige må ses i sammenheng. Av dem var den ene fra Gyrid Eivindsdatter, i 1449. Hun ga det hun eide i Voster, for sine foreldre. Den andre var fra Thorer Eindridsson og Sigrid Eivindsdatter, i 1449, for hennes foreldre, også den i Voster. Den tredje var fra Thorer Gardsson og hans hustru Ragnhild Eivindsdatter, i 1450, for slektninger. Igjen var gaven det giverne eide i Voster. Jeg vil også trekke inn en fjerde gave i denne gården, som Margareta Eivindsdatter ga i 1450, for seg selv og sine foreldre. Til sammen var det fire søstre som ga sine eiendeler i Voster. To av dem ga eksplisitt bare for sine foreldre, en ga for slektninger, som vi kan anta var hennes foreldre, og en ga for seg selv og sine foreldre. Bortsett fra disse nevnte overføringene inkluderte de øvrige også giveren selv.

For alle de fire gavene i Voster kunne vi regne med at foreldrene var inkludert blant dem som skulle tilgodeses. Blant de øvrige sjelegavene finner vi ytterligere ni givere som inkluderte foreldrene.⁷⁵⁹ Tidligst var kong Håkon, som inkluderte sin far og farfar. Fra 1300-tallet ser vi Fru Magnhild Ketilsdatter som også ga for sin far, og fra 1400-tallet ga fire personer for både seg og sine foreldre, i årene 1429 og i 1430. Senest ser vi biskop Alfs gave, som foruten alle døde troende også inkluderte forfedre.

⁷⁵⁸ Skaaret 2001: 209.

⁷⁵⁹ DN I 51, IV 56, 169, 836, 839 (tre givere), 851, 987.

Slekten kommer også tydelig frem i de øvrige sjelegavene, som inkluderer foreldre, barn, søsken og slektninger generelt. Også åndelige brødre ble inkludert i sjelehjelpen. Biskop Thorgils ga i 1266 for alle biskoper, biskop Audun inkluderte i 1429 alle prester, og biskop Alf inkluderte i 1478 alle døde troende.

Mindre vanlig var det å gi for sine barn, noe bare to givere gjorde. Fru Magnhild ga for sin avdøde datter Margareta Arnbjørnsdatter, sammen med sin svigersønn, i 1322. Sigrid ga for sin drepte sønn, i 1430. Begge givene var kvinner, og det kan se ut som om begge var enker. Fru Magnhild ga sjelegave for sin avdøde ektemann i samme overføring som for datteren. Det er ikke nevnt noen mann som samtykket i at Sigrid ga boten som hun hadde fått for drapet på sin sønn videre til en prebende i domkirken. Dersom Sigrid var gift skulle vi forventet at de begge sto bak overføringen. I materialet er det altså ikke noen menn, eller kvinner og menn sammen, som ga for sine barns sjel.

Hvorfor ser vi så få sjelegaver for barn? En forklaring kan være den Skaaret peker på i sin undersøkelse av testamenter. Barn under 12-13 års alder, som enda ikke var pliktige til å gå til skrifte, ble ikke regnet for å kunne ha gjort alvorlige synder. Hellige kvinner og menn, og barn som var døpt, men ikke hadde rukket å synde, hadde lite å frykte av skjærsilden. Dermed var det heller ikke behov for å gi sjelegaver for dem. Foreldrene kunne altså regne med at tiden mellom dåpen og tidspunktet for å starte med skriftemål ikke gjorde noen stor trussel mot barnas liv etter døden.⁷⁶⁰ De to som er omtalt som barn i denne sammenhengen, og som det ble gitt sjelegaver for, kan vi regne med begge var over 12-13 års alder. Fru Margretas datter var gift, og følgelig eldre. Sigrids sønn ble drept, sannsynligvis i en sammenheng hvor en voksen inngikk og ikke et barn. Drapsboten vitner også om at Sigrids sønn ikke var et barn. Forklaringen med at barn ikke trengte sjelegaver i samme grad som voksne synes plausibel.

⁷⁶⁰ Skaaret 2001: 206.

Det var vanlig å inkludere slektninger samtidig som man ga for sin egen sjel. For de som inkluderte slektninger var det vanligste å gi for sine foreldre, å gå en generasjon bakover. Barn, brødre, ektefelle, andre slektninger eller åndelige slektninger er mer sporadisk nevnt. I noen kilder er også bønn for alle kristne tatt med. Dette samsvarer med konklusjonen i Skaarets undersøkelse. Hun fant at testamentenes bestemmelser i hovedsak gikk i favør av foreldre, søsken og barn av søsken, altså blodsbeslektede, og at det var disse slektningene som ble tilgodesett gjennom sjelegavene.⁷⁶¹ I materialet fra Stavanger er givernes foreldre den største gruppen tilgodesette slektninger.

9.6 Mottakerne av sjelegaver

De 45 kildene som er drøftet viser overføringer til institusjoner innad i bispedømmet. Kapitlet, domkirken og biskopen var tiltenkt i majoriteten av gavene. Ut fra hvilke kilder som er bevart, så er det også et sannsynlig resultat. Samtidig så var bispesetet sentrum i bispedømmet. Domkirken var den største kirken, hadde et tallrikt presteskap, og eide i tillegg kraftfulle relikvier.⁷⁶² De må ha hatt en stor tiltrekningskraft for givene. Noen av sjelegavene inkluderte imidlertid også lokale kirker, enten i byen Stavanger eller ute i bispesetet.⁷⁶³ Giveren kan ha hatt et personlig forhold til den lokale kirken, eller ønsket å favne bredt i kirkelandskapet. Fordi flere av givene betenkte flere institusjoner, er det ikke samsvar mellom antall givere og samlet antall mottatte gaver. Kapitlet sto for eksempel som den eneste mottakeren i 12 av sjelegavene, i tillegg sto det som mottaker sammen med andre institusjoner i 5 gaver. I praksis kom det likevel enda flere overføringer til kapitlet, fordi gavene som ble gitt til domkirken skulle deles likt mellom biskopen og kapitlet.

En rekke av sjelegavene ble gitt i testamenter. De ble gjerne skrevet når det nærmet seg slutten av livet, og møtet med evigheten kom nærmere. At man da ville gjøre opp,

⁷⁶¹ Skaaret 2001: 85.

⁷⁶² Jørgensen og Saletnich 1999: 106-133.

⁷⁶³ DN IV 128. Brevet er deler av kong Håkons testament utstedt i tidsrommet 1312-1319. Han ga der til fire kongelige kapeller, blant dem kirken på Avaldsnes. Siden kirken hørte til kapellgeistligheten har jeg ikke tatt denne gaven med her.

og sikre sjelens velbefinnende, er rimelig. Men, ikke bare døden beveget folk til å gi. Også et møte med biskopen synes å ha hatt effekt. Vi så tidligere hvordan en rekke sjelegaver ble overført i forbindelse med biskopens visitas. Under visitasreisen langs Agderkysten i 1429 ble også sakefall innkrevd.⁷⁶⁴ Av interesse er sakefallet som ble overført i Greppestøl, datert den 3. september. To dager senere, den 5. september, ble det overført en sjelegave i samme eiendom. Vi kan altså se at det først ble overført sakefall og like etter sjelegave i Greppestøl. Å samle landskyld var gunstig for eierne, fordi det lettet oppebørselen og fordi største eier i en gård kunne stå for bygselen og dermed få inn bygselavgiften.⁷⁶⁵ Disse overføringen kom tett på i tid, det var samme kanniker som var til stede ved hver av dem, og sannsynligvis har også biskopen selv vært til stede. Visitasene kan altså ses som en del av mottakerens dialog med giverne. Vi kan anta at det har vært kontakt i forkant om hvilke eiendommer som kunne gis, slik som de to overføringene i gården Greppestøl kan tyde på. At biskopens besøk var beveggrunn for sjelegaver er ventelig. Han var øverste kirkelige autoriteten i bispedømmet, og var dermed i en sterk posisjon til å motivere og bearbeide potensielle givere.

9.6.1 Biskop Gunnar og Voster

Vinteren 1449/50 ble flere parter i Voster overført til biskopen. Som vi har sett var fire søstre blant dem som ga. Tre av søstrene motiverte gaven med sjelehjelp for foreldrene, en av dem inkluderte også seg selv, en annen ga mer generelt for sine slektninger. Sammenhengene tyder på at det var arv fra foreldrene som ble gitt, som vi også har drøftet tidligere.⁷⁶⁶ At samtlige søstre valgte denne løsningen, vitner imidlertid om en bearbeidelse fra mottakeren. Biskopen var her mottakeren. Ønsket

⁷⁶⁴ DN IV 837, IX 148.

⁷⁶⁵ Fra Oslo vet vi at det skjedde en endring for jordeierne rundt 1450. Største eier i en gård fikk da rett til å bygsele den bort og kreve inn bygselsavgiften. Retten ble lovfestet først i 1514, men praksisen var altså eldre. Nedkvitne og Norseng 1991: 345-347. Inntjore 2014: 49, 50. Denne praksisen viste seg for Nonneseters del, et benediktinsk kloster i Oslo. Strategien i godspolitikken deres i seinmiddelalderen synes å ta inn denne endringen.

⁷⁶⁶ DN IV 504. Eyvind Ogmundsson kjøpte landskyld i Voster i 1370-årene.

foreldrene til søstrene at gården skulle overføres til kirken, så kunne vi tro at de selv kunne ha gitt den som en sjelegave.⁷⁶⁷

Biskopen kjøpte også landskyld i Voster, på samme tid som de to første sjelegavene ble gitt. Han fikk også en del av gården fra kapitlet, og det som prestebølet på stedet eide i gården. Presten der var også kannik, og var en av dem som hadde vært med og valgt Gunnar til biskop bare fem år tidligere.⁷⁶⁸ Relasjonen mellom biskopen og kapitlet og kanniken som også var lokal prest der, var derfor tett. Gunnars neste trekk synes å ha vært å få eiendommen taksert. Takstmennene mente at to mannsverk var for mye, uten at de kom med en korrigerende uttalelse. Takseringen kan ha hatt sammenheng med overføringen av landskylden fra prestebordet. Det ville vært naturlig at det ble lagt tilsvarende verdi tilbake i prestebordet igjen, slik at prestens gods og dermed hans inntekt ikke minket. Gunnar fikk avlatsprivilegier for kirken der i september 1450. Da hadde det gått mindre enn ett år siden den første overføringen, som innledet en serie av i alt syv. Nedenfor er kildene satt opp systematisk i en tabell, for å vise sammenhengen mellom overføringene og å synliggjøre utviklingen.

Tabell 25 Biskop Gunnar samling av eierdeler i Voster

Datering	Overføringer
14. nov. 1449	Gyrid Eivindsdatter, ga for foreldrene ⁷⁶⁹
26. nov. 1449	Sigrid Eivindsdatter (og T. Eindridsson), for foreldre ⁷⁷⁰
26. nov. 1449	Kolbjørn Havardsson solgte 6 mmb ⁷⁷¹
10. feb. 1450	Margrethe Eivindsdatter, for foreldre og henne selv ⁷⁷²
25. feb. 1450	Kapitlet ga sin del i Voster ⁷⁷³
25. feb. 1450	Presten i Strand, også kannik, ga det prestebordet eide Voster ⁷⁷⁴
20. ma. 1450	Vurdering av kirken og prestens lodd i Voster ⁷⁷⁵

⁷⁶⁷ Barkved og Strand 1939: 56. Det er antatt at de fire søstrene og den tidligere biskop Audun (Eivindsson) var søsken. I så fall ses en nær tilknytning mellom familien og bispesetet.

⁷⁶⁸ DN IV 897.

⁷⁶⁹ DN IV 912.

⁷⁷⁰ DN IV 915.

⁷⁷¹ DN IV 914.

⁷⁷² DN IV 916.

⁷⁷³ DN IV 917.

⁷⁷⁴ DN IV 917.

⁷⁷⁵ DN IV 918.

13. apr. 1450	Ragnhild Eivindsdatter (og T. Gardsson), for slektninger ⁷⁷⁶
4. sept. 1450	Avlatsprivilegier til besøkende til St. Olavs kirke i Voster, Strand ⁷⁷⁷

Kilde: DN

Biskopens arbeid med å samle eiendeler i Voster er tydelig. Det var ikke bare sjelegaver, selv om de utgjorde flesteparten, men også oppkjøp og overdragelser fra hans medarbeidere. Hensikten synes å være å skape et senter rundt kirken der, noe han må ha lykkes med i og med avlatsprivilegiene. Mottakerens egenaktivitet får et uttrykk i denne prosessen.

9.7 Gavene

Som vi har sett er det først og fremst jordeiendom vi har dokumentert som sjelegaver, med noen unntak hvor vi så at et privilegium, kyr og en gjenstand var gitt. Som vi også har sett ble sjelegavene i en viss utstrekning gitt for givernes foreldre, altså av deres arvinger. Kan vi se av materialet om det var arvet jord som ble gitt? Et eksempel er Aasolfs gave for sin far. I dokumentet fremgår det eksplisitt at det var den jorden faren tidligere hadde eid som ble gitt som sjelegave for ham: «at ek iaðe ok gaf stað hins helgha Suithuns ok kirkiunne, jorð þa er Rossa vik heitir, sua myckit sem faðer min atte».⁷⁷⁸ Vi har sett de fire sjelegavene i Voster. Uten at Voster hadde vært en felles arv, er det usannsynlig at fire søstre på samme tid skulle eie hver sin del i gården. I de andre sjelegavene som ble gitt for foreldre fremgår ikke den samme koblingen mellom gaven for foreldre og arv. En overføring fra 1507 viser den samme linjen. To lagrettemenn ga da en arv videre i sjelegave. Den skulle være både for givernes og den de arvet av, uten at arven var etter foreldre. Et slektskapsforhold var uansett til stede.⁷⁷⁹

Sjelegavene kan altså ikke spesifiseres ytterligere enn at de stort sett er dokumentert som jordeiendom. Tre knappe kilder viser en praksis som også inkluderte rettigheter,

⁷⁷⁶ DN IV 919.

⁷⁷⁷ DN IV 923.

⁷⁷⁸ DN IV 56.

⁷⁷⁹ DN XII 272.

dyr og gjenstander. Vi kan likevel si at for en del av overføringene var det en sammenheng mellom dem givne arvet fra, det som ble gitt i sjelegave, og dem de inkluderte i gjenytelsen for overføringen.

9.7.1 Den økonomiske verdien av sjelegavene

Gjennom middelalderen ble kirken samlet sett den største jordeieren. Halvard Bjørkvik har beregnet fordeling av landskyld på ulike eiergrupper, ved utgangen av høymiddelalderen og seinmiddelalderen.⁷⁸⁰ Disse tallene har vært utgangspunkt og brukt som referanse for seinere historikere.⁷⁸¹ Fordelingen er: kirke 40 %, konge 7 %, aristokrati 15 % og bønder 33 %, ved utgangen av høymiddelalderen. Fordelingen er tilsvarende: kirke 48 %, konge 7 %, bønder 30 % og aristokrati 15 %, ved utgangen av seinmiddelalderen. Det var altså et betydelig gods som ble bygd opp under kirken. Tallene kan opptre med mindre variasjoner i ulike arbeid.⁷⁸² Kildegrunlaget for beregningene er mangelfullt, og tallene kan derfor variere noe.⁷⁸³

Vi ser at kirken gjennom hele perioden var største jordeier, og at godset økte også gjennom seinmiddelalderen. Donasjoner og sjelegaver utgjorde en del av tilveksten.⁷⁸⁴ Ved etableringen hadde ikke kirken noe formue. Alt den eide ved de to målingstidpunktene hadde den fått gjennom overføringer og de inntektsbringende rettighetene den fikk. Tallet for kirken i høymiddelalderen er i senere forskning ansett som for høyt. I sin doktoravhandling om den sosiale sammensetningen av den jordeiende eliten på Vestlandet i middelalderen, antyder Jo Rune Ugulen at tallet kan ha vært så lavt som 20-25 %. Han sier samtidig at det trengs mer forskning omkring

⁷⁸⁰ Bjørkvik 1970.

⁷⁸¹ Ugulen 2007: 10. Se også note 29 og 30.

⁷⁸² Tallene er der for høymiddelalderen: kirke 41 %, konge 4 %, aristokrati 15 %, bønder 40%, og for seinmiddelalderen: kirke 44 %, konge 4 %, aristokrati 12 %, bønder 40 %. Bjørkvik 1980-82: 665-667. Jordejendom. Norge. *KLNM* 7.

⁷⁸³ Weidling 2003: 353-355, 377, 378. Drøfter retrospektiv metode brukt for å beregne fordeling av landskyld på eiere i middelalderen. Hovedinnsigelsen er at det var mer bevegelse i godsene enn tidligere antatt. Kirken hevdes likevel å være en eier med mer stabilt gods.

⁷⁸⁴ Hamre 1980-82: 663. Kyrkans finanser. Norge. *KLNM* 9.

dette.⁷⁸⁵ Biskopens økonomi hadde flere inntektskilder.⁷⁸⁶ Jordeiendom ga en årlig avkastning i form av landskyld. Bispedelen av tienden var også en årlig inntekt. Offergaver til domkirkens alter kunne biskopen disponere, i et delingsforhold med kapitlet. Rett til veitsle og cathedricum ga utgiftsdekning ved visitasen, noe også bøndenes plikt til å skaffe skyss til biskopen og følget gjorde. Andre skatter og avgifter og bøter var også inntektskilder, men de er vanskelig å beregne. Biskopen i Stavanger var byherre gjennom gavebrevet opprinnelig fra kong Magnus, og hadde fått retten til å ta inn leidangsskatt og bøteinntekter. Kapitlet hadde samme økonomiske fundament i jordeiendom som biskopen. Deler av dette godset lå til det felles bordholdet, og deler av det var delt i prebender som lønnet den enkelte kannik. Offergaver til kapitlets egen kirke eller til domkirken var også inntektsgivende. Skatter, avgifter og bøter var til forskjell ikke en del av deres økonomi. For de lokale kirkene og prestene var landskyld og tiende årlige inntekter.⁷⁸⁷ Hva kunne sjelegavene bety i dette bildet?

For å kunne beregne verdien av sjelegavene i Stavanger bispedømme regner jeg sammen inntekten fra hver av eiendommene som ble overført. For de fleste eiendommene er det oppgitt hvor mye som ble overført, men for en del er det ikke oppgitt hva som ble overført. For likevel å kunne kvantifisere gjør jeg da en beregning av avkastningen ut fra gårdens størrelse slik den står i Skattematrikkelen av 1647.⁷⁸⁸ I matrikkelen er gårdene ført opp under tre hovedkategorier: fullgårder, halvgårder og ødegårder. En fullgård hadde minimum to markebols skyldverdi. Jeg bruker derfor to markebol som beregnet verdi for gårder som det ikke er oppgitt noen skyld for, men som står som fullgård i matrikkelen. Tilsvarende hadde en halvgård minimum ett

⁷⁸⁵ Ugulen 2007: 521, 522.

⁷⁸⁶ Kvamme 1981. For jordegodset til bispestolen i Bergen ved utgangen av middelalderen.

⁷⁸⁷ Grågås: Stavanger stifts og domkapitels jordebok ca. 1620 1986. I en del sogn skulle det betales redegjerd, en avgift som normalt tilkom presten i sogn hvor det ikke ble gitt prestetiende.

⁷⁸⁸ Verdiene oppgitt i 1647 og verdiene i middelalderen er ikke nødvendigvis de samme. Selv om forholdet kunne variere, så bruker jeg her klassifiseringene i Skattematrikkelen som mitt utgangspunkt. Det ville være svært omfattende å finregne seg frem til den mest eksakte verdien som er mulig, og uansett innsats i forhold til hvilken verdi eller vareslag som er oppgitt, så er det flere usikkerhetsmomenter knyttet til denne beregningen. For å få det anslaget jeg er ute etter, er det nøyaktig nok å bruke Skattematrikkelens klassifiseringer der ikke annet er oppgitt i eldre kilder.

markebol's skyldverdi, og tilsvarende føres gårder under denne kategorien opp med ett markebol, om ikke annet er oppgitt. Ødegårdene varierte i størrelse, og jeg gjør skjønnsmessige vurderinger for den enkelte gård under denne kategorien. Landskyld fra gårdene regnes om i markebol. Jeg fører den oppgitte inntekten i kildene i én rubrikk, beregnet inntekt i en annen, og omregnet inntekt i en tredje rubrikk.

Overføringene settes opp i to tabeller. Den ene er for kapitlet, biskopen og domkirken, som de fleste gavene i dette materialet var rettet mot, enten alene eller sammen. Også gaver til prebender ved domkirken legges i denne samlekategorien for bispesetet. Den andre tabellen gjelder lokale kirker og prestegårder. Vi kan da se mengden som gikk til sentrale versus lokale institusjoner, men ikke uten å ha in mente kildenes opphav.

En mindre feilkilde kan ligge i de internt kirkelige overføringene. Når biskopene ga til kapitlet var det i noen grad en omdisponering av midler, ikke en økning av kirkens formue. Feilkilden er likevel så liten at jeg også regner med biskopenes gaver til kapitlet i sammenhengen her. Tabellen viser inntektsgrunnlag i gods, ikke hva som bidro til å øke kirkens formue generelt. Sjelegaver som for eksempel bestod av kyr, never, penger, voks, gjenstander, messeutstyr og fiskerettigheter hadde en stor betydning verdimesig, og rent praktisk, men er ikke med i den kvantifiserbare verdien av sjelegavene her. Tabellen nedenfor viser altså en oversikt over økonomisk verdi av de sjelegavene som økte kirkens inntektsgrunnlag i jord.

Tabell 26 Økonomisk verdi av sjelegaver til bispesetet

Date-ring	Eiendom	Oppgitt landskyld	Beregnet landskyld	Marke-bol	Kilde DN
1283	Faxstad		2 mb ⁷⁸⁹	2,00	II 21
1286, ca.	Orstad	3,5 mmm		1,16	I 70

⁷⁸⁹ Rygh 1959: 353. Gården står under forsvunne navn, og er derfor ikke identifiserbar. Den kan altså ikke gjenfinnes i Skattematrikkelen. Jeg legger derfor skjønnsmessig til 2 markebol.

1286, ca.	Mjøhus	7 mmb		2,33	I 70
1288	Grødeim	6 mmb		2,00	II 24
1301	Hamar	1 mmb		0,33	V 50
1302	Rossavik		1 mb ⁷⁹⁰	1,00	IV 56
1305	Hamre	6, 33 mmb		2,11	II 77
1305	Steinsland	6 spansnbol ⁷⁹¹		0,50	II 77
1321	Nes	19,75 mmb ⁷⁹²		6,58	IV 147
1322	Hodne		2 mb ⁷⁹³	2,00	III 132
1324	Nodland	5 mmb		1,66	IV 162
1326	Grannes		2 mb ⁷⁹⁴	2,00	IV 169
1349	Atlestad	5 laupsbol		1,66	IV 344
1355	Aarstad	16 mmb		5,33	IV 374
1371	Lindland	20 mmb		6,66	IV 499
1371	Hananger	7 mmb		2,33	IV 500
1384	Lagarhus		0,72 mb ⁷⁹⁵	0,72	IV 523
1387, før	Hodne	12 mmb		4,00	IV 55
1405	Ysthus	1,5 mannsverk ⁷⁹⁶		2,00	IV 753
1407	Hjørshheim	4 stinne ⁷⁹⁷		1,33	IV 764

⁷⁹⁰ Fladby og Gjermundsen 1993: 143. Gården står under halvgårder, derfor er 1 markebol lagt til.

⁷⁹¹ Fladby, Imsen og Winge 1981: 234. 1 månedsmatsbol er lik 4 spann. 6 spann blir derfor 1,5 månedsmatsbol og 0,5 i markebol.

⁷⁹² Fladby, Imsen og Winge 1981. Landskylden er 19,75 månedsmatsbol, da det i brevet står det oppgitt at verdien var 1 spann mindre enn 20 månedsmatsbol. 1 spann er lik 0,25 månedsmatsbol.

⁷⁹³ Fladby og Gjermundsen 1993: 39. Hodne står ført under fullgårdene, derfor setter jeg opp 2 markebol her.

⁷⁹⁴ Fladby og Gjermundsen 1993: 46. Grannes står ført under fullgårdene, derfor setter jeg opp 2 markebol her. I diplomtet står det at Magnhild ga sin del i gården, men det er ikke synlig i dag hvor stor den delen eventuelt var.

⁷⁹⁵ Fladby og Gjermundsen 1993: 112. Gården står under ødegårdene. Den er oppført med en skyld på 5 pund og 3 merker smør og 1/2 w korn, som må være 1/2 vett korn. Fladby, Imsen og Winge 1981: 297, 298. I Rogaland var det et spesielt kornvektsystem i bruk. Skippundet var der delt i 4 vetter. Jeg tolker derfor opplysningen om 1/2 vett i diplomtet som 1/8 skippund. , Bjørkvik 1995: 149. I følge hans omregningstabell for utgangen av seinmiddelalderen var 1 laup smør lik 1/2 skippund korn. Smøret er regnet ut fra 3 pundslau i 1 månedsmatsbol, og 72 merker i 1 pund, til sammen blir da 5 pund og 3 merker smør lik 0,56 markebol. 1 vett korn er regnet som 0,25 skippund, som er regnet som 0,5 laup som er lik 0,5 månedsmatsbol, som igjen er 0,16 markebol.

⁷⁹⁶ Fladby, Imsen og Winge 1981: 221. 1 mannsverk regnes som 4 laupsbol. 1,5 mannsverk blir da 6 laupsbol som igjen er lik 2 markebol.

⁷⁹⁷ RN 2010. Bb 9 nr. 278, se note 1. Verdien er der antatt å være stinne månedsmatsbol eller stinne laup smør a trepundslau.

1400-22	Jaatun, søndre		2 mb ⁷⁹⁸	2,00	III 941
1400-22	Valeberg		2 mb ⁷⁹⁹	2,00	III 941
1428	Fatnes	10 mmb		3,33	XIII 96
1428	Hauge ⁸⁰⁰	3 mmb		1,00	XIII 96
1429	Greppestøl	5 mmb		1,66	IV 838
1429	Hjorteland	8 mmb		2,66	IV 836
1429	Braadli	4mmb		1,33	IV 840
1430	Belland	19 mmb		6,33	IV 842
1430	Nordland	4 mmb		1,33	IV 843
1431	Sørbø	10 mmb		3,33	IV 846
1432	Geiterheim, østre	6 mmb		2,00	IV 851
1427-45	Bokenes		2 mb ⁸⁰¹	2,00	I 918
1449	Voster		0,5 mb ⁸⁰²	0,50	IV 912
1449	Nodland		1 mb ⁸⁰³	1,00	IV 913
1449	Voster		0,5 mb	0,50	IV 915
1449	Voster		0,5 mb	0,50	IV 916
1459	Voster		0,5 mb	0,50	IV 919
1451	Varland		1 mb ⁸⁰⁴	1,00	IV 926
1478	Aarstad, Lund	3 pund korn ⁸⁰⁵		0,33	IV 987
Samlet			16,72	81,00	

Kilde: DN, Skattematrikkelen av 1647, Norske Gaardnavne bind 10

⁷⁹⁸ Fladby og Gjermundsen 1993: 46. Jaatun, eller Jottan, står oppført under fullgårdene i skattematrikkelen. Jeg setter derfor skjønsmessig inn 2 markebol fra gården.

⁷⁹⁹ Fladby og Gjermundsen 1993: 46, 47. Gården Valeberg finner jeg ikke oppført i skattematrikkelen. Skjønsmessig fører jeg derfor opp 2 markebol fra gården.

⁸⁰⁰ Rygh 1959: 351, 353. Gårdsnavnet skrives Haugolande i diplomtet. Navnet nevnes som et av de forsvunne navnene hos Rygh, som samtidig peker på gård nummer 32 Hauge i Sand sogn som en mulig identifisering. Jeg bruker derfor navnet Hauge her.

⁸⁰¹ O. Rygh foreslår at gården som i diplomtet er kalt Bookkeness kunne være Bogenes i Hetland sokn. Jeg har imidlertid ikke funnet en gård Bogenes i Hetland skibreide i Skattematrikkelen av 1647. Derfor legger jeg skjønsmessig til 2 mb fra gården. Rogaland fylke 1978: 16-19.

⁸⁰² Fladby og Gjermundsen 1993: 135. Voster står under fullgårdene i skattematrikkelen. Jeg har derfor skjønsmessig lagt til 0,5 markebol fra hver av de fire giverne, slik at det totalt blir 2 markebol fra Voster under biskopen fra disse giverne.

⁸⁰³ Fladby og Gjermundsen 1993: 118. Gården står ført opp under halvgårdene. Jeg setter derfor skjønsmessig opp 1 mb fra Nodland.

⁸⁰⁴ Rogaland fylke 1978: 161. Gården står under halvgårder, derfor har jeg satt opp 1 markebol som beregnet landskyld her. , Rygh 1959: 235. Varland.

⁸⁰⁵ Det står ikke oppgitt hva slags pund kornet var beregnet i, men dersom man går ut fra at det var bismerpund ville overføringen ha verdi av en månedsmatsbol og dermed 0,33 markebol. Jeg har brukt denne antagelsen for beregningen her.

Tabell 27 Økonomisk verdi av sjelegaver til lokale kirker

Date-ring	Eiendom	Oppgitt landskyld	Beregnet landskyld	Mark e-bøl	Kirke	Kilde
1305	Røikjenes	1 mmb		0,33	Sjernarøy	II 78
1429	Å	15 mmb		5,00	Prestegård	IV 839
1507	Valand		0,5 mb ⁸⁰⁶	0,50	Valand, prestegård	XII 272
Samlet			0,5	5,83		

Kilde: DN, Skattematrikkelen av 1647, Norske Gaardnavne bind 10

Den veldige forskjellen mellom overføring til sentrale og lokale institusjoner må i første rekke tilskrives at materialet vi har til rådighet favoriserer gaver til bispesetet. Samtidig har vi pekt på at det var et ubalansert styrkeforhold mellom de sentrale og lokale institusjonene. Ubalansen gikk på at domkirken hadde en stor relikviesamling, et stort presteskap, og at den hadde mulighet til å feire årtiden med den høytidelighet de øvre sosiale lag kunne kreve. Vi kan anta at en rekke sjelegaver også gikk til de lokale kirkene, men at kildene er borte i dag. Manglende kilder kan bunne i dårlige bevarings- og overleveringsforhold, men også i andre typer gaver som ikke etterlot seg den samme dokumentasjonen som jordeiendom gjorde.

For bispesetet ser vi at inntekten av sjelegavene beløp seg til 81 markebol. Denne summen tilsvarte 40,5 fullgårder. Tallet må anses som et minimumstall, da vi kan regne med at en rekke kilder har gått tapt. Vi har også kilder som viser til overføringer av jord, som må ha vært av en viss størrelsesorden, men som vi ikke har tallfestet. Baronen Gaute ga i 1288 så mye jord som det lå brev om i Utstein kloster til biskopen og domkirken, og i 1388 ga drottseten Ogmund Finnsson alt sitt gods i området fra Stavanger og sørover til elva Sira.⁸⁰⁷ Disse overføringene må ha vært betydelige. For de lokale kirkene ser vi at det kun er om lag 6 markebol vi kan se tilført gjennom

⁸⁰⁶ Fladby og Gjermundsen 1993: 199. Varland står under halvgårder, derfor settes 1 mb som skyld. Imidlertid er gården ført opp med lik andel mellom kirke, prestegård og to andre brukere. Det er derfor sannsynlig at halvparten av eiendommen gikk til kirke og prestegård i 1507.

⁸⁰⁷ DN II 24, IV 549. Ogmund Finnsson unntok gården Vik på Jæren fra overføringen.

sjelegaver. Også dette tallet er klart et minimumstall. Mangel på kilder spiller etter all sannsynlighet særlig sterkt inn for de lokale kirkene.

Bispestolens samlede inntekt er omtalt av Ersland i byhistorien for Stavanger.⁸⁰⁸ For det første regnes biskopen som en av de store jordeierne. Sør for byen hadde han flere leilendinger, og jo nærmer bispesetet jorda lå, jo større andel hadde biskopen om den. I Dalane eide biskopen ca. 11 %, på Jæren ca. 15 %, men bare ca. 4 % i Ryfylke. I sørøst varierte biskopens andel fra tilnærmet 1 % til 3.5 %. Kapitlet ble imidlertid sett som en enda større jordeier. Tilsvarende eide det omtrent 11 % av jorden både i Dalane, på Jæren og i Ryfylke. De to institusjonenes gods var imidlertid ulikt på den måten at bispegodset var en samlet enhet, mens kapitlets gods var delt på prebender, alterstiftelser og fellesbordet. Godset er ikke kvantifisert hos Ersland, oversikten gir likevel en pekepinn på størrelsesordenen. De 81 markebolene vi kan se tilført som sjelegaver må derfor ha utgjort en mindre del av det samlede godset, på samme måte som de bevarte kildene til sjelegavene nok utgjør en mindre del av sjelegavene som ble gitt. Gods kom også i bispesetets eie gjennom kjøp og sakefall. En del må også ha kommet til gjennom større, tidlige donasjoner i forbindelse med etableringen og den første fasen av bispesetet.

De til sammen nær 90 markebolene utgjør som nevnt den delen av sjelegavene som kan kvantifiseres og som kom i form av jord. Stavangerprivilegiet må ha gitt biskopen rett til en rekke inntekter, men de lar seg ikke kvantifiserer her. I flere av overføringene ble det også gitt penger, ofte som del av en større overføring som ble spredt på flere mottakere.⁸⁰⁹ Blant mottakerne av penger ser vi ofte lokale kirker, mens jord gikk til sentrale institusjoner. Også denne praksisen virket til at de lokale kirkene synes å ha fått færre sjelegaver, fordi pengene utgjorde en del av formuen, men ikke gikk inn som en del av det årlige inntektsgrunnlaget.

⁸⁰⁸ Ersland og Solli 2012: 196-198.

⁸⁰⁹ DN I 70, II 24, IV 85, 169.

En kilde fra 1310 viser at testator ga flere lokale kirker pengegaver som skulle tas fra summen av salget av en gård. Dersom ikke arvingene løste inn gården innen en frist på ett år, så fikk biskopen rett til å løse den inn.⁸¹⁰ En slik rett var også viktig, for den ga biskopen tilgang til ny jord, selv om den måtte kjøpes.

Også utgiftsdekning kunne inngå i sjelegavene. Oppbygging av hvelv rundt Korsalteret, tavle til Jonsalteret og skjold rundt slik at det kan ha blitt et eget, mer avskjermet kapell, og en kirkeklokke til en lokal kirke er blant de bestemmelsene som ble gjort om kostnadsdekning.⁸¹¹

Samlet kan vi altså si at sjelegavene var viktige for kirkens opprettholdelse. De økte kirkens samlede formue, og de økte inntektsgrunnlaget. I den økte formuen inngikk at sjelegaver dekket visse bygningskostnader, ga kirken nødvendige gjenstander og rettigheter som igjen kunne bringe inntekter. I det økte inntektsgrunnlaget inngikk i hovedsak jord. Fra kildene fra Stavanger bispedømme får vi overveiende et bilde av gavene til bispesetet.

9.8 Gjenytelsene

Kjernen i gjenytelsene for sjelegavene var sjelehjelp. Den ble realisert ved årtidsholdet, som besto av messe og bønn for den avdøde på dennes dødsdag, eller på en annen avtalt dag. Avdødes navn ble skråsatt, som vil si at navnet ble ført inn i en alter- eller årtidsbok i den kirken eller ved det alteret der årtiden skulle holdes. Gaven i dette livet sikret da at sjelen fikk hjelp i det neste, ved at den lønnet kirken for årtidsholdet.

Jeg har delt gjenytelsene inn i to kategorier. Den ene er generell gjenytelse, uttrykt nettopp som bare sjelehjelp, bønnehold, eller for å løse giveren eller den tilgodesette fra synden. Vi kan da anta at gjenytelsen ble utført ved årtidshold som beskrevet ovenfor. Den andre er en spesifikk gjenytelse, der det uttrykkes mer detaljert hva som

⁸¹⁰ RN 1978. Bind II, nr. 325.

⁸¹¹ DN II 24, IV 169.

skulle inngå. Spesifiseringen går på hvordan begravelsen skulle gjøres, eller på hvilken måte årtiden og årtidsholdet skulle utføres og feires. Nedenfor er sjelegavene ført opp i en tabell med de to kategoriene generelle gjenytelser og spesifikke gjenytelser, fordelt på høy- og seinmiddelalder.

Tabell 28 Gjenytelser for sjelegaver

Tidsrom	Generelle gjenytelser	Spesifikke gjenytelser
Høymiddelalder	7	8
Seinmiddelalder	23	7

Kilde: DN

Tabellen viser at materialet har en overvekt av dokumenter hvor gjenytelsen for sjelegaven er oppgitt i en generell form, med 30 generelle og 15 spesifikke ytringer om sjelehjelp. Vi kan anta at det i samtiden var en oppfatning av hvordan årtidsholdet skulle være, slik at det ikke var nødvendig å gå nøyere inn på realiseringen av gaven enn å nevne årtids- eller bønnehold. Forskjellen mellom de to kategoriene opptrer i seinmiddelalderen, i høymiddelalderen er det oppgitt like mange av de generelle som de spesifikke gjenytelsene. En viktig forklaringsfaktor for endringen mellom de to periodene kan være endringen i givergruppen. Givergruppen gikk fra å være en utpreget høystatusgruppe i høymiddelalderen til å bli en mer differensiert gruppe i seinmiddelalderen. Med et større innslag av utitulerte givere i seinmiddelalderen, ser vi også en gruppe vi kan anta hadde noe mindre til rådighet for veldig store gaver som kunne gi tilsvarende store gjenytelser. Tabellen viser samtidig at de spesifiserte gjenytelsene fordelte seg omtrent likt mellom høy- og seinmiddelalder, med henholdsvis 8 og 7 i hver av periodene. Det kan indikere et fortsatt behov for å vise sin og slektens status gjennom årtidsholdet, og omvendt at årtidsholdet fortsatt var egnet til å kunne distingvere seg. Jeg går videre inn på de spesifiserte gjenytelsene, med hensyn til hvordan årtidsholdet er beskrevet.

9.8.1 Spesifiserte gjenytelser

Hva ba giverne om av gjenytelser utover den generelle sjelehjelpen? Kong Håkons stadfesting av privilegiet på byen Stavanger er det tidligste brevet som viser en

spesifisert gjenytelse. Navnet til hans farfar kong Sverre, hans far kong Håkon og ham selv skulle skråsettes i domkirken, men også i alle kirkene i hele bispedømmet. Årtid skulle holdes for Sverre og Håkon på deres dødsdag, og på giveren Håkons egen dødsdag når den tid kom.⁸¹² Gjenytelsen var altså årtidshold for dem alle tre, over hele bispedømmet, både i domkirken og alle lokale kirker. Den politiske aksepten som kirken ga Håkon ved å gå inn i en slik avtale, må også ha vært viktig. Håkon fikk med denne gjenytelsen anerkjennelse for sin slekt, og hans bannlyste farfar ble tatt inn i det kirkelige fellesskap. En slik omfattende gjenytelse er likevel spesiell, men det var jo også Håkons gave.

I de øvrige gavene fra høymiddelalderen går noen elementer igjen. Ett element er at givene spesifiserer at den som gaven gjaldt for skulle skråsettes og at det skulle lyses for dem.⁸¹³ Selv om vi kan regne med at det var vanlig at navnene ble ført opp i et register, for administrativ bruk, er skråsetting spesifisert i en del brev, og lysing er også tatt med. Et annet element er at givene fikk sin gravplass i domkirken, noe som også var en gjenytelse fra kirkens side.⁸¹⁴ For biskopene og kannikene kan vi regne med at de nærmest var garantert en gravplass der, men likevel ser vi denne spesifiseringen. Av brevene ser vi også at stedet for gravplassen kunne være avtalt på forhånd, eller det kunne bare være avtale om gravplass og så skulle biskopen bestemme hvor den fysisk skulle være. I et brev fra 1355 skriver en kannik at han skal ha sin gravplass i korsbrødrenes fjerding sør i kirken, noe som viser at kapitlet hadde et eget område til disposisjon for gravlegging.⁸¹⁵ Et tredje element er at det gis spesifikasjoner også i forbindelse med begravelsen. Slike spesifikasjoner kunne være at det skulle ringes i klokkene, at likfølget skulle gås i møte fra kirken og at det skulle deles ut offer.⁸¹⁶ Klokkeringing nevnes spesielt i forbindelse med flere av begravelsene. For begravelsene kan vi anta det var kirkeklokkene som skulle brukes,

⁸¹² DN I 51.

⁸¹³ DN II 24, IV 85, III 132.

⁸¹⁴ DN I 70, II 77, 78, IV 85.

⁸¹⁵ DN IV 374.

⁸¹⁶ DN I 70, IV 85.

da det var en spesiell markering i forhold til det årlige årtidsholdet. I testamentet til Arnbjørn fra ca. 1286 ser vi at han skulle ha klokking hver årtid på samme måte som i begravelsen: «ok ringia lata sua sem lik mitt læge a borunni huærn artiðar dag minn».⁸¹⁷ Denne fordringen tolker jeg som at det var de store kirkeklokkene som skulle brukes også for årtidsholdet. Både ringing med de store kirkeklokkene og med de mindre alterklokkene er ellers nevnt i materialet.⁸¹⁸ I testamentet til Gaute i Talgje skriver han at korsbrødrene skulle holde årtiden hans, og ringe i domkirken og før bønner, noe som må henvise til de to klokketypene.⁸¹⁹ At han også ville kjøpe klokke til sin lokale kirke tolker jeg i retning av at det også der skulle ringes for ham under årtiden hans. Gaute bekostet også oppbyggingen av Korsalteret i domkirken. Det skulle bygges steinhvelv over alteret. Jeg antar at årtidsholdet for Gaute skulle foregå ved dette alteret, selv om det ikke er nevnt eksplisitt. For høymiddelalderen gikk altså spesifiseringene særlig ut på skråsetting og lysing, gravplass og begravelse, og klokking. Kan vi se den samme tendensen også for seinmiddelalderen?

De syv spesifiserte gjenytelsene fra seinmiddelalderen følger i hovedsak samme mønster som for høymiddelalderen. Skråsetting og lysing er eksplisitt nevnt, det gis for gravplass og det er spesifisert hva som skal skje i begravelse, men klokking er ikke nevnt i disse kildene.⁸²⁰ At klokking ikke var en del av de spesifiserte gjenytelsene lengre kan tyde på at ringing med klokkene da var så innarbeidet at det var unødvendig å ta det inn som et særskilt punkt.

Et nytt trekk kan imidlertid ses i kildene fra seinmiddelalderen. Flere av givene spesifiserte da hvor mange sjelemesser som skulle holdes, de gikk altså ut over den ene, årlige årtiden. Først ser vi Bård Thronsson som ga for seg selv og sin bror i 1371. Han fikk avtalt at det skulle holdes ukentlige sjelemesser i de tre første årene.⁸²¹

⁸¹⁷ DN I 70.

⁸¹⁸ DN I 70, II 24, II 77, III 132.

⁸¹⁹ DN II 24.

⁸²⁰ DN IV 55, 374, 499, 500, 523, 549, 987, XIII 96.

⁸²¹ DN IV 499.

Deretter ser vi drottseten Ogmund Finnsson som i 1384 ga for en ukentlig sjelemesse, og deretter ga for ytterligere to ukentlige sjelemesser i 1388.⁸²² Ogmund skulle altså ha tre ukentlige sjelemesser til sammen. Sist ser vi biskop Alf som i 1478 ga for to ukentlige sjelemesser.⁸²³ Denne økningen av antallet er markant, og et slikt kvantitativt trekk ser vi ikke i kildene vi har fra høymiddelalderen.

Et annet trekk som er mer fremtredende i seinmiddelalderen er at deler av årtiden skulle synges. I høymiddelalderen var det nevnt i 1 av 8 dokumenter, mens i seinmiddelalderen er det nevnt i 4 av 7.⁸²⁴ Sjelemessen var en votivmesse som ble holdt for den avdødes sjel, og det ble utviklet flere spesifikke messer for ulike grupper. Vanligvis ble sjelemessen resitert som en ordinær messe, med tilpasninger.⁸²⁵ I tillegg kunne årtidsholdet inneholde sjeletider, en liturgisk bønn, mens selve sjelemessen skulle holdes etterpå.⁸²⁶ I kildene hvor det spesifiseres at deler av årtidsholdet skulle synges, fremgår det at det var sjeletidene som skulle synges.

En kilde nevner også at spesielt utstyr skulle brukes. Biskop Audun ga i 1428 en kalk av kobber til bruk ved årtidsholdet for seg. Kalken skulle kannik etter kannik eie, for dette formålet.⁸²⁷ Audun sørget altså for at utstyret som skulle anvendes ved hans årtid ble definert.

Selv med en endring i noen av spesifiseringene fra høy- til seinmiddelalder er det likevel et mønster som går igjen. Gjennom seremoniene ble både det religiøse og det sosiale aspektet ivaretatt. Skråsetting, lysing, sungne eller leste tidebønner og påfølgende sjelemesser ivaretok det religiøse aspektet, mens monumenter i form av gravplasser eller oppbygging av altere, og innkjøp eller testamentering av utstyr

⁸²² DN IV 523, 549.

⁸²³ DN IV 987.

⁸²⁴ DN III 132 (høymiddelalder), IV 374, 499, XIII 96.

⁸²⁵ Johansson 1980-82: 324. *Själamässa. KLN M 15.*

⁸²⁶ Molland 1980-82: 453, 454. *KLNM 20.*

⁸²⁷ DN XIII 96.

ivaretok det sosiale prestisjeaspektet. Det kvantitative elementet med flere seremonier som vi ser i seinmiddelalderen ga økt synlighet både på den religiøse og sosiale siden.

9.8.2 «Firir hofdingia sall»

Materialet viser to sentrale trekk som gjelder oppfatningen av årtidsholdet i samtiden. For det første så viser de 30 sjelegavene med en generell henvisning til gjenytelsen som sjelehjelp til en felles forståelse av hva som inngikk i denne, altså hva kirken skulle utføre for å oppfylle det som givere var forventet å få tilbake. De generelle uttrykkene vi ser om gjenytelsene er nettopp «sjelehjelp» eller bare «for sjelen», foruten «sjelehjelp og bønnehold», «bønnehold», «sjelebot», «sjelegavn», «Gud og St. Svithun til heder» og «årtidshold». De som ga sine sjelegaver og bare brukte disse mer generelle termene for gjenytelsen synes ikke å ha hatt behov for eller råd til å presisere hva som skulle inngå, noe som peker på et fastlagt ritual for årtidsholdet. Motsatsen til de generelle gjenytelsene om sjelehjelp er de spesifiserte, som vi altså kan tolke som tillegg til det faste ritualet for årtidsholdet.

Det andre trekket vi kan se er oppfatningen av en nivådeling for årtidsholdet. Tidligst ser vi den eksplisitt uttrykt i et vitnebrev fra abbeden og brødrene i Utstein.⁸²⁸ Brevet ble utstedt en gang før 1287 og bevitnet da at herr Arnbjørn i sitt testament ga til domkirken i Stavanger, for årlig årtidshold. I tillegg ble det tatt inn at årtiden skulle holdes slik det var vanlig at årtiden for høvdinger ble holdt: «sva sem firir hofdingia sall er vant at halda.»⁸²⁹ Ved århundreskiftet uttrykkes dette igjen, i gaven fra Aasolf rundt 1302 hvor det står at farens årtid skulle holdes som for høvdinger: «með þui skilorðe at hans artið skilldi sua hatiðlægha halldazt a huerium xij. Monaðom (...) eða hofðingia artið er hallden».⁸³⁰

Ut fra disse uttrykkene ser vi den felles forståelse av hvordan sjelehjelpen ble utført for samfunnets øvre sosiale sjikt. I lys av dette kan vi også tolke biskop Arnes måte å

⁸²⁸ RN 1983. Bind II, nr. 477.

⁸²⁹ DN IV 55.

⁸³⁰ DN IV 56.

uttrykke seg på i hans sjelegave fra 1283. Biskopen ga da til kannikene for at de skulle holde hans årtid, med all den høytidelighet som kunne brukes i domkirken.⁸³¹ En slik spesifisering peker i retning av nettopp en type årtidshold som seinere ble omtalt som den som ble holdt for høvdinge. Den ytre statusen ved dette årtidsholdet må ha vært betydelig, uten at den på noen måte reduserte det religiøse aspektet.

9.8.3 Effekten av sjelegavenes realisering

Effekten av sjelegavenes realisering kan på ingen måte måles, men vi kan slå fast at de på et religiøst plan hadde en stor effekt på livet etter døden, og at de på et økonomisk plan bidro til kirkens opprettholdelse. Det sosiale planet har også sin plass i dette bildet, fordi årtidsholdet skulle være en årlig og evig foreteelse. Årtidsholdet må derfor også ha bidratt til å holde minnet om og posisjonen til personer og slekter i hevd.

Den sosiale effekten kommer til uttrykk på to måter, og de to måtene har ulike rekkevidder. For det første har vi det som skjedde ved alteret ved årtidsholdet. Jo mer storslaget årtiden ble holdt, jo høyere posisjon ville det sannsynligvis indikere for den som ble minnet. Om det var sungne sjelebønner, full messe, mye donert til voks for lys, og flere prester og kanniker til stede, så ville slike mer ekstraordinære faktorer gi en viss effekt. Likevel ville effekten av denne realiseringen bare ha en relevans for de som var til stede der og da. Når årtiden var over ville også den umiddelbare effekten være over, om en ser bort fra selve opplevelsen som de tilstedeværende hadde fått med seg. For det andre har vi effekter som ville være mer varige. En gravplass i domkirken ville alltid være synlig. På samme måte ville et bekostet steinhvelv over et alter være varig synlig, og vi kan regne med at giveren bak det ble tilkjennegitt. Likevel ville slike elementer bare være synlige for dem som kom inn i kirken. Synligheten ville altså ha sin begrensning til dem som var i den umiddelbare nærhet. Offer til de fattige og prosesjon i møte mot et likfølge ville ha en større utstrekning, det ville rekke videre ut over dem som var inne i kirken. Ringing i de store kirkeklokkene ville rekke enda

⁸³¹ DN II 21.

videre, ut over byens grenser. Effekten ville altså være mer langtrekkende for slike ytre innslag. Dersom vi kaster blikket tilbake til førkristen tid og praksisen med å legge ned gravgods, så kan man se en tydelig endring fra de skjulte verdiene som ble lagt i graven sammen med den døde, og til de synlige monumentene som noen av sjelegavene befordret. Fra dette skiftet kan vi se en effekt av sjelegavene slik de fikk sin form og uttrykk.

I sin undersøkelse av Mariakirken i Oslo og dens religiøse funksjoner fant Hege Roaldset at de personene som var mest detaljert i hva de skulle ha tilbake fra kirken for sine sjelegaver var mest opptatt av å øke sin egen prestisje. Gjenytelsene som givernes fikk fra kirkene var sannsynligvis en følge av hva de selv hadde ønsket, og ikke av begrensninger kirkene hadde satt.⁸³² Sett opp mot de gjenytelsene som ble spesifisert i Stavanger bispedømme, så kan de samme momentene ha gyldighet der.

9.9 Konklusjon

Jeg har undersøkt sjelegavene som konsept, sett på omfanget av dem, hvem som ga, for og til hvem, hva som ble gitt og hva gjenytelsene var. Kildene vi har til sjelegaver i Stavanger bispedømme er i første rekke diplomer, materialet er derfor noe ensidig. Det er også noe skjevt, sett i forhold til at det hovedsakelig består av bispesetets eget arkiv. Gjennom undersøkelsen ser vi da også at det er gaver til bispesetet som i hovedsak blir synlige. Materialet var forventet å kunne favorisere givere med høy status, på bakgrunn av en oppfatning om at sjelegaver gjerne ble gitt gjennom testamenter, og å utstede testamenter var særlig utbredt blant høyere samfunnslag. Denne forventningen slo imidlertid ikke helt til. I seinmiddelalderen ser vi en økning av givere uten tittel eller geistlig embete. Selv om flere av dem hørte til et øvre sjikt av bondesamfunnet, så ser vi en mer differensiert givergruppe i seinmiddelalderen, og at sjelegaver gis i sammenhenger utenom testamenter.

⁸³² Roaldset 1996: 105, 107.

Tidsmessig spenner diplomene fra en periode på om lag 300 år, fra første halvdel av 1200-tallet til første halvdel av 1500-tallet. Antallet kilder øker fra høy- til seinmiddelalder, særlig 1400-tallet fremstår som en periode med mange sjelegaver. Imidlertid endres praksis tydelig fra første til andre halvdel av dette århundret, det var flere kilder til sjelegaver før 1450 enn etter. Denne tendensen synes ikke å være spesiell for Stavanger, den kan også ses i Oslo bispedømme, og er der tolket som en generell tendens. Omfanget av sjelegavene er her satt til 45 overføringer, noe som er et minimumstall. Fordi vi kan regne med at en rekke kilder er tapt, både fra bispearkivet og fra lokale steder, så representerer dette tallet et minimum.

Langt de fleste givene var menn, både i høy- og i seinmiddelalderen. Givene hadde høy status i den tidlige perioden, men etter 1350 ser vi en endring til at givergruppen ble mer sosialt sammensatt. Også dette trekket ses fra andre steder og andre sammenhenger, og viser at utviklingen i Stavanger fulgte et mer generelt mønster. Både lekfolk og geistlige ses som givere. Biskopene som ga synes både å ha gitt eget, nytt gods til kirken, og å ha omdisponert kirkens midler i form av sjelegaver til sitt kapittel. På den måten kunne sjelegaver bidra til å styrke kapitlet som institusjon. Bare én av biskopene synes å ha innfridd et valgløfte i form av å gi en sjelegave til de som valgte ham.

Etter at årstienden ble innført falt den store gaven som skulle ytes til kirken en gang i livet, mer eller mindre bort. Likevel så kan forventningen om denne ene, store sjelegaven ha ligget der som et mentalt og kulturelt bakteppe i samtiden. Dette bakteppet kan ha blitt brukt aktivt for mottakerne av sjelegaver. Biskopen synes å ha kunnet påvirke hvilken gård som skulle gis, i forkant av eller gjennom visitasen, og vi ser at han blant annet ved hjelp av sjelegaver systematisk samlet opp flere eiendeler i samme gård. Tilsvarende synes givene å ha kunnet påvirke mottakerne av sjelegavene til å gi de gjenytelsene de helt spesifikt ønsket. Man kan likevel ikke si at det var en plikt å gi sin sjelegave. Kirken ba for alle kristne, uavhengig om eller hva de eventuelt kunne overføre til kirken. Jeg tolker derfor sjelegaven som frivillig å gi.

De som ble tilgodesett gjennom sjelegaver var først og fremst giverne selv, deretter foreldre og nære slektninger. Søsken og ektefeller er nevnt, men bare én datter og én sønn er nevnt. Disse to var nok ikke barn, men voksne da de gikk bort og ble tilgodesett. Sjelegavene kunne altså strekke seg over to generasjoner, fra giver og særlig bakover mot foreldregenerasjonen. Fra praksisen generelt med å testamentere så var det de samme typer av slektninger som ble tatt inn som mottakere, i så måte følger også sjelegavene i Stavanger et mer generelt trekk.

Selve gavene var i første rekke jordeiendom, men også gjenstander og rettigheter ble gitt. Gjenytelsene for sjelegavene var i første rekke årtidshold med sjelemesse. Omtrent samme antall i høymiddelalderen ga spesifiserte beskrivelser av gjenytelsene, og de som bare ga en generell ytring om sjelehjelp. For seinmiddelalderen endret dette seg, til at det ble en overvekt av de generelle ytringene. Endringen kan i noen grad forklares ved at givergruppen endret seg i samme tidsrom, og ble mer sosialt sammensatt. I samtiden oppfattet man at det var minst to kategorier av årtidshold, den som var forbeholdt høvdinger, og den som var vanlig for de andre. Med høvdinger kan vi forstå de kongelige, de høygeistlige og aristokratiet for øvrig. Det er da også fra denne gruppen vi ser de mest omfattende sjelegavene, både med hensyn til spesifiseringer og med hensyn til hvor mange institusjoner de fordelte sin overføring til.

De spesifiserte gjenytelsene gikk i høymiddelalderen ut på at navnet til den tilgodesette skulle skrâsettes, og at det skulle lyses for dem. Flere ga for gravplass, og det ble også gjort flere bestemmelser for selve begravelsen i form av at det skulle ringes i de store klokkene, likfølget skulle møtes, og det skulle ofres. Klokkeringing ses også som en gjenytelse spesifisert for årtidsholdet. For seinmiddelalderen er mønsteret i hovedsak det samme, men klokkeringing er ikke nevnt. Vi kan imidlertid se andre trekk i den perioden som ikke var synlig tidligere. Giverne økte antall sjelemesser, de spesifiserte hvor mange som skulle holdes. I tillegg ser vi at sunge sjeletider ble etterspurt, og at det i noen tilfeller også gis spesielt utstyr som skulle brukes i forbindelse med årtidsholdet.

Gjennom drøftingen og analysen har jeg sett på praksisen med sjelegaver, som en første del av det tredje hovedområdet i avhandlingen. I neste kapittel går jeg inn på fortolkningen av sjelegavene. Jeg går der videre inn i materialet og ser på hva slags transaksjoner vi kan forstå sjelegavene som.

10 Hva slags transaksjon var sjelegavene?

10.1 Innledning

Førrige kapittel var viet praksisen med sjelegavene. I høymiddelalderen var givergruppen av høy status, men mer differensiert i seinmiddelalderen. Giverne ga for seg selv, og for nære slektninger. Gaven var jord, og mottakerne var oftest institusjoner knyttet til bispesetet. Gjenytelsen var enten uttrykt i generelle termer om sjelehjelp, eller differensiert etter givernes spesifikasjoner. I dette kapittelet går jeg videre med tematikken rundt sjelegavene, analyserer dem ut fra et teoretisk perspektiv, og drøfter ved hjelp av modeller hva slags transaksjoner de kan forstås som.⁸³³

Diplomer er hovedkildene til sjelegavene. Igjen er det viktig å se på hvordan kildesituasjonen kan påvirke vår oppfatning. Diplomene viser at sjelegaver ble utstedt som gavebrev, vitnebrev og testamenter, og produsert for et økonomisk eller juridisk siktemål. For mottakeren var det viktig å få dokumentert det nye eierskapet. Derfor ble det spesifisert hva som ble overført. Fokuserer vi mot verdiene som ble overført med sjelegavene fremstår de som et økonomisk fenomen. Jord gikk jo ut av slektenes eie og over til religiøse institusjoner. Fokuserer vi mot sjelehjelpen som skulle ytes for gavene så fremstår de i større grad som et religiøst fenomen.⁸³⁴ Kildene i seg selv, og blikkets retning inn i et materiale, kan altså påvirke vår forståelse.

Jeg bruker ulike modeller for analysen her, to springer ut av en økonomisk vinkling, og én av en religiøs vinkling. Modeller er nyttige redskaper for å forenkle sammensatte fenomen og praksiser. De kan redusere kompleksitet og med det legge bedre til rette

⁸³³ Jeg har valgt å dele behandlingen av sjelegavene i to kapitler, og holde den empiriske og teoretiske drøftingen adskilt. Det fører nødvendigvis til noe gjentakelse. Samtidig så gir denne delingen anledning til først å gå inn i materialet og omfanget ut fra en praktisk tilnærming, og deretter isolere det for en dypere analyse.

⁸³⁴ Det sosiale aspektet er også tydelig ved sjelegavene. Som vi har sett var det en egen kategori for høvdingers årtidshold og gjenytelsene kunne være svært spesifikt beskrevet. Det storslagne ved disse årtidene viser til det distingverende elementet ved sjelegavene. De kunne medvirke til at en sosial status ble opprettholdt, både som minne om den døde og for slekten i samtiden.

for analyser. Fordi sjelegavene berørte flere sentrale aspekt ved mennesket og tangerte så mange sentrale sider av samfunnet, så mener jeg modeller er gode verktøy å bruke i møte med dette materialet. Jeg drøfter også hvilke tolkningsrom modellene åpner og lukker, om de er kompatible og hvordan de kan bidra til vår forståelse av sjelegavene. Det er altså kompleksiteten som gjør bruk av modeller nyttig i denne sammenhengen, ikke mengden av kilder.

Den ene av de to økonomiske modellene er en gave- eller bytteøkonomiske modell, som legger vekt på at de involverte partene hadde en uuttalt forståelse av verdiene som inngikk i transaksjonen. Antropologen Marcel Mauss' teori om gavebytte er utgangspunktet for denne. Den andre er en markedsøkonomisk modell, som legger vekt på at ytelsens verdi var åpen. Mitt spørsmål er om sjelegavene inngikk i en markeds- eller bytteøkonomi?

Den religiøse modellen er historikeren Megan McLaughlins modell for bønn for de døde. Hennes teori er at bønnen må forstås som et symbol, som et uttrykk for at den som ble bedt for var en del av et åndelig fellesskap. Bønnen symboliserte altså tilhørighet. En religiøs forståelse står i kontrast til en økonomisk forståelse, hvor bønnen forstås mer som et objekt man kunne kjøpe. Her vil jeg drøfte om McLaughlins syn kan ha gyldighet for mitt materiale. Den symbolske forståelsen av bønnen må da tolkes i retning av deltakelse i åndelige fellesskap gjennom forbønn. Mitt spørsmål er om en symbolsk forståelse av bønnen kommer til uttrykk i kildene om sjelegaver?

Opp mot avhandlingens overordnede mål om å komme nærmere hvordan kirkeorganisasjonen i Stavanger bispedømme var bygd opp og fungerte, går dette kapittelet inn mot funksjonen. Vi kan i sjelegavene se et sted folk og kirke kunne møtes, et sted der det neste livet var viktigere enn det inneværende. Gjennom sin ideologi og organisasjon åpnet kirken for å gi folk en mulighet til i dette livet å påvirke det neste. Kirkens organisasjon hadde altså en betydning som gikk ut over dens administrative side. I sjelegavene kommer denne merverdien til syne.

10.2 Sjelegavene i en økonomisk kontekst

Den klassiske måten å forstå sjelegavene er forankret i et økonomisk perspektiv, som bygger på at utvekslingen av gaver fra individet og forbønn fra kirken var en økonomisk transaksjon. Forbønn ble sett på som en del av den kommersielle handelen, hvor bønnetjenester nærmest var stykkpriset. Bønnene ble dermed sett på som løsrevet fra liturgien og kirkens øvrige tjeneste.⁸³⁵ McLaughlin mente denne forståelsen kunne ha verdi for seinmiddelalderen, men kritiserte at den ble brukt for tidlig middelalder. Her vil jeg drøfte hvordan sjelegavene kan tolkes som en del av *middelalderens* økonomi. Spørsmålet er likevel hva slags økonomi de kan leses inn i, om de var en del av en bytte- eller markedsøkonomi. Først drøfter jeg kildene opp mot klassisk gaveteori, deretter mot kriterier for en markedsøkonomi.

10.2.1 Marcel Mauss' klassiske gaveteori

Mauss (1872-1950) er mest kjent for sin bok *Gaven: Utvekslingens form og årsak i arkaiske samfunn*.⁸³⁶ Boken ble først utgitt på fransk i 1923, men ble siden oversatt til en rekke språk, også til norsk i 1995. Mauss ville finne ut hvilke underliggende regler som tilsa at en mottatt gave med nødvendighet måtte gjengjeldes. Hva var det i selve gaven, i tingen man ga, spurte Mauss, som gjorde at mottakeren ga noe tilbake?⁸³⁷ To forhold synes sentrale hos Mauss, og de har en indre logikk. Gjennom komparative studier av arkaiske samfunn fant han for det første at det ikke var et skarpt skille mellom mennesker og ting. Tingene fikk også åndelige egenskaper, og menneskene kunne i noen grad behandles som ting. Hva som kunne gå inn som middel i transaksjoner og for å bygge relasjoner ble dermed nærmest endeløst.⁸³⁸ For det andre fant han en felles oppfatning om at tingene hadde en iboende ånd. Når en gave ble gitt ga giveren også noe av sin egen ånd sammen med den. På samme måte fikk

⁸³⁵ McLaughlin 1994: 11-14, 235.

⁸³⁶ Mauss 1995. Det er gjerne Mauss som forbindes med klassisk gaveteori, men også den polske antropologen Malinowski var en av de store bidragsyterne. Særlig hans publikasjoner om Kula-ringen er kjent, Malinowski 1920: 97-105.

⁸³⁷ Mauss 1995: 12.

⁸³⁸ Mauss 1995: 30.

mottakeren en del av denne ånden idet gaven ble akseptert. Mottakeren ble altså beriket både av gaven og av giverens ånd. Berikelsen førte til at den som hadde mottatt en gave selv ble i stand til å kunne gi en gave, da til en tredje part. Når tredjeparten fant å ville gjengjelde gaven, ble den første mottakeren pliktig til å gi noe tilbake til den første giveren. Slik skaptet det bånd mellom mennesker. Båndene var mellom grupper, stammer eller klaner, fordi utvekslingen var representativ. Utvekslingen ble altså gjort på vegne av disse enhetene, det var ikke bare en individuell utveksling. Båndene var å oppfatte som juridiske, men de bygget på forståelsen av tingenes, eller det som ble overført, ånd. Denne forståelsen var grunnleggende, og var det som gjorde det nødvendig alltid å gjengjelde en gave.⁸³⁹

Plikten til å gi tilbake var absolutt, men den var også forbundet med plikten til å gi og til å ta imot. Disse tre sidene av plikten var bundet uløselig sammen. Å nekte å ta imot var nærmest en krigserklæring, skriver Mauss, fordi en invitasjon til allianse og fellesskap da ble avslått.⁸⁴⁰ Han la vekt på at gavene hadde et skinn av frivillighet, men at de i realiteten utgjorde en plikt.⁸⁴¹ Gavebyttet dannet altså en struktur av varige bånd mellom grupper i samfunnet, basert på forståelsen av besjeling og en plikt til å delta i utvekslingen.

Hvordan kan Mauss' teori ha gyldighet for norsk høy- og seinmiddelalder? Et første problem er at han studerte statsløse samfunn, mens det norske samfunnet i disse periodene preges av en pågående statsutvikling.⁸⁴² I Norge forstås rikssamling og kristning som to sammenvevde prosesser. Den følgende statsutviklingen forløp i tett sammenheng med utviklingen av kirkeorganisasjonen. Perioden som vi ser på sjelegavene i var altså en statlig formativ periode.

⁸³⁹ Mauss 1995: 26-28.

⁸⁴⁰ Mauss 1995: 30.

⁸⁴¹ Mauss 1995: 29.

⁸⁴² Bagge 2010.

For tidlig middelalder vet vi at gaveutvekslingen var vesentlig for den tids norske samfunn. Gaven var altså kjent og konseptet med gave og gjengave var virksomt i tidlig middelalder. Det skaper dermed et bakteppe av lange tradisjoner. Sjelegaven var likevel vesensforskjellig. Som vi var inne på i forrige kapittel var sjelegaven en ny type gave, innført med den nye religionen kristendommen. Den ble realisert ved hjelp av en ny samfunnsgruppe, de geistlige. De var avgjørende aktører i utførelsen og kan også ses som bærere av den bakenforliggende, nye ideologien. At tidlig middelalder kan forstås som et samfunn hvor gaven var sentral, vil altså ikke si at gaven i den perioden var tilsvarende sjelegaven.

I artikkelen om religiøse gaver og deres verdslige effekt tar historikeren Catharina Andersson opp spørsmålet om gaveteorien brukt for middelalderen. Kirkens etablering var en del av den samfunnsendringen som førte i retning av sentralisering. Både kirker og klostre var nettopp en del av den sentraliserende prosessen statsutviklingen medførte. Derfor kan ikke gavene gitt til de kirkelige institusjonene forstås som limet i samfunnet, som det som skapte relasjoner og hierarki, slik gaven fungerte innen den klassiske forståelsen av dem. Likevel kan teorien anvendes for det nordiske område, sier hun. Selv om det var en statsutvikling var det ikke et stabilt, sentralt styre. I Sverige fikk landsloven gjennomslag først i siste del av 1300-tallet. Det var derfor fremdeles viktig å opprette slike personlige bånd som det de religiøse gavene knyttet.⁸⁴³ Ifølge henne var da gaven sentral i samfunnet, men ved siden av andre strukturer.

På ulike vis har historikere altså vektlagt gavens funksjon: som avgjørende for politiske forhold i tidlig middelalder og som viktig for relasjonsbygging senere i perioden. Kildene fra Stavanger bispedømme er fra et senere tidsrom enn tidlig middelalder, de er nettopp fra den tiden som statsutviklingen pågikk, og senere. Bispekirken som var mottaker av de fleste gavene vi kan se av materialet, var en del av prosessen med økt sentralisering i denne perioden. Å tolke gaven som det bærende samfunnsprinsippet har derfor ikke relevans i denne sammenhengen, men å se på dem

⁸⁴³ Andersson 2010: 49, 50.

som opprettholdere av parallelle strukturer kan ha en verdi. Med disse forbeholdene drøfter jeg sjelegavene opp mot Mauss' teori.

10.2.2 Plikten

Hos Mauss var plikten helt sentral: plikten til å gi, til å ta imot og til å gi tilbake var koblet sammen i en indre logikk, der hver og en av delene var absolutt og nødvendig for å starte eller vedlikeholde relasjoner og strukturer. Hadde plikten samme gyldighet for sjelegavene?

Sjelegaven var ikke pliktig, som vi har sett tidligere. Innføringen av årstienden kan dateres til første halvdel av 1100-tallet. Årstienden skulle erstatte den eldre, tradisjonelle hovedtienden, som det hvilte en langt større plikt over. Å gi én større sjelegave, ble mer en frivillig gave.⁸⁴⁴ De sjelegavene jeg studerer må altså kunne anses som gitt frivillig, ikke ut fra en plikt. Å unnlate å gi en egen sjelegave hadde ingen umiddelbar konsekvens, i dette livet, i motsetning til en tilsvarende unnlattelse i de samfunn Mauss studerte. Kirken ba for alle kristnes sjeler, kontinuerlig, det var en del av dens ordinære virke. Enhver ble dermed inkludert i forbønn.⁸⁴⁵

De kirkelige institusjonene sto fritt til å akseptere det folk ville gi.⁸⁴⁶ For dem ville det være ønskelig å motta sjelegaver, fordi verdiene som ble overført var en del av opprettholdelsen. Plikten til å ta imot har dermed ikke gyldighet i denne sammenhengen. Annerledes er det med plikten til å gi tilbake. Den var sentral i sjelegavene, de var jo nettopp gitt med forventning eller vilkår om en motytelse. I gaveteorien var det gavens ånd som aktiverte denne plikten. For middelalderen har ikke denne tenkningen noen parallell. For sjelegavene var plikten til å yte tilbake nedfelt i kontrakten mellom giver og mottaker. Ble ikke vilkåret oppfylt, falt også

⁸⁴⁴ Hamre 1980-82: 280. Tiend. Noreg. *KLNM 18*.

⁸⁴⁵ McLaughlin 1994.

⁸⁴⁶ Andersson 2010: 43.

gaven bort i enkelte tilfeller, eller mottaker måtte yte en merytelse for sin unnlattelse.⁸⁴⁷ Plikten til å gi tilbake var altså til stede for sjelegavenes del. I Mauss' teori var denne delen av plikten sentral, fordi det var jo når en gave ble gjengjeldt at utvekslingen var i gang. Båndene mellom deltakerne ble da bekreftet og forbindelsene varige.

10.2.3 Gave, gjenytelse og verdifastsetting

Et annet, sentralt trekk ved gaven i Mauss' teori er at den gis uten fast pris eller verdifastsetting.⁸⁴⁸ Gjenytelsen, skriver han, er av en tilsvarende eller høyere verdi. Av det følger en implisitt forståelse av verdien i gaven. Skulle mottakeren kunne gi det samme eller mer, så måtte det være en slags overenskomst om verdiene. Både giver og mottaker måtte altså ha en felles forståelse av hva verdiene var. I gaveteorien er denne overenskomsten skjult og uttalt. For sjelegavene var derimot de fleste overføringene eksplisitte med hensyn til verdien.⁸⁴⁹ Den materielle verdien som lå i overføringen var altså åpen og ble uttalt.

Verdien av det som ble gitt tilbake for en sjelegave lar seg vanskelig jamføre med det som ble gitt. For det første så ble ofte vilkår for overføringene gitt i generelle termer om sjelehjelp. For det andre så var gaven materiell, mens gjenytelsen i sin essens var immateriell. Å sammenstille disse ytelsene for å vurdere verdi og eventuell merverdi har derfor liten hensikt. Ser vi byttet ut fra en religiøs kontekst var jo gaven forgjengelig og gjenytelsen evig, mens det samme byttet i en profan sammenheng kan ses som en ren utbytting av de jordeiende.

⁸⁴⁷ DN IV 55, 499. Diplomene viser henholdsvis at jord skulle falle tilbake til tidligere eier om årtiden ikke ble opprettholdt, og at ekstra messer for alle kristne sjeler skulle holdes om ikke årtid for den tilgodesette ble holdt.

⁸⁴⁸ Mauss 1995: 26.

⁸⁴⁹ Se for eksempel: DN I 51: inntekter fra byen Stavanger, II 13: bispedelen av tienden fra Finnøy, IV 55: størrelsen på landskylden oppgis, III 132: gårdens navn og beliggenhet gis, IV 842: gårdens navn og beliggenhet oppgis, og det sies at det var en drapsbot.

10.2.4 Forholdet mellom giver og mottaker

Hos Mauss var de involverte partene på gruppenivå, det var altså ikke individer som sto for transaksjoner med dertil individuelle tilknytninger og relasjonsbånd.⁸⁵⁰ De som forpliktet seg var kollektiver, skriver han, det var grupper som klaner, stammer eller familier. Dette forholder seg annerledes når det gjelder sjelegavene. De ble først og fremst gitt av det enkelte individ, men noen ganger ses ektepar eller andre å ha gitt sammen. Imidlertid kan en viss slektstilknytning ses gjennom hvem som ble tilgodesett. Giveren ga i første rekke for sin egen sjel, men også foreldre, ektefeller, søsken og i noen få tilfeller barn, ble tilgodesett gjennom gaven.⁸⁵¹ Likevel vil jeg ikke si at slekten som gruppe sto bak sjelegavene. Selv om slektninger ble inkludert i gjenytelsen, så gikk altså ytelsen som regel ut fra et individ eller et ektepar. Slektingene var potensielle arvinger, og arven deres var beskyttet av loven. Selv hadde de vel gjerne liten interesse av å få arven redusert. Valget om å gi til kirken, altså utenom slekten, kan derfor ses som et tydelig individuelt valg.

Mottakerne av sjelegavene var i praksis presteskapet. Geistligheten var i den egenskapen bare representanter for de egentlige mottakerne: helgenene, jomfru Maria og Gud selv. Å vurdere disse hinsidige mottakerne som individ eller gruppe har ikke noe formål. Mens partene i gaveutvekslingen hos Mauss var tilnærmet likeverdige, så var partene i transaksjonene med sjelegavene på diametralt ulike steder i hierarkiet. Ser vi mottakeren som en prest eller geistlig, så kan personer i høystatusgrupper ha vært på nivå med dem. Ser vi mottakeren som en av de guddommelige, så blir ulikeforholdet mellom partene tydelig, selv om giveren var baron, biskop eller konge. Uavhengig hvor i hierarkiet mottakeren befant seg, så kan de bånd som ble knyttet mellom giver og mottaker ha hatt karakter av vennskapsbånd. Slike bånd var viktige i samfunn med få eller svake andre strukturerende prinsipper.

⁸⁵⁰ Mauss 1995: 15, 16.

⁸⁵¹ Inntjore 2013.

En spenning kan likevel spores hos Mauss når det gjelder forholdet mellom giver og mottaker. Han hevder at det ble rivalisert med gavegivingen, og at mottakeren søkte å gi like mye eller mer tilbake. Det ville hele tiden kunne gi giveren et overtak på den som tok imot. Slik skapt hierarkier, men uten at sprangene mellom nivåene var uoverkommelige. Forholdet mellom giverne av sjelegavene og mottakerne av dem sto også i et hierarki, om man ser mottakerne som en av de hellige. Spenningen i dette forholdet lå eventuelt i om de hellige inkluderte giveren i fellesskapet, rensset deres synder eller ga uforbeholden tilgivelse. Det var ikke snakk om å gi gaver som på noe vis kunne binde dem, under giverens egen posisjon.

Innen gaveteorien ble forholdet mellom gruppene stadig bekreftet, ved stadige utvekslinger og ved at flere givere og mottakere ble involvert. For sjelegavens del så kan det hevdes at forholdet ble bekreftet årlig. Årtiden ble holdt årlig, og avkastningen fra jord som ble gitt kom inn hvert år. Det er vel likevel mottakeren som kom best ut av byttet, giveren var jo ikke lengre til stede for bekreftelsen av forholdet når feiringen av dødsdagen trådte i kraft. Dersom en forstår relasjonen mellom giver og mottaker uten døden som en hindring kan det altså være visse likhetspunkter i forholdet mellom giver og mottaker i gaveteorien til Mauss og i relasjonene sjelegavene skapte. Forskjellen synes likevel minst like stor.

10.2.5 Sjelegavene i en markedsøkonomisk kontekst

Mauss hevdet selv at markedet var et allmennmenneskelig fenomen, kjent i ethvert samfunn, men at prinsippene for utvekslingen kunne variere.⁸⁵² Varebytte kan da ses som en av de ulike måtene markedet kunne fungere på. En annen måte er kjøp og salg, som på flere måter er forskjellig fra varebyttet.

Tolkes en transaksjon som rent markedsøkonomisk, vil markedet selv regulerer prisen. Tilbud og etterspørsel ville være styrende for prisnivået for varen, og ytelsens verdi ville være åpen. Forstås sjelegaven inn i en slik sammenheng, så ville sjelehjelpen bli

⁸⁵² Mauss 1995: 13.

gitt til den prisen folk var villige til å betale for den.⁸⁵³ En konsekvens av den tenkningen ville bli at sjelehjelpens verdi ikke var høyere enn prisen som til enhver tid var oppnåelige. Sjelehjelpen var imidlertid plassert i det hinsidige, den var evig, og av guddommelig karakter. Dersom en tar disse forholdene i betraktning og ser på dem gjennom datidens øyne, synes sjelehjelpen nærmest uvurderlig. Med en uvurderlig vare bevegges transaksjonen ut av det økonomiske feltet, og det blir synlig at en ren markedsøkonomisk tenkning ikke strekker til for å forstå sjelegavene. Kan likevel trekk fra en middelaldersk markedsøkonomi være anvendelige for sjelegavene?

I sin bok om skriftbruk, jordmarked og monetarisering i Finnveden og Jemtland fra 1300 til 1500 tar historikeren Gabriela Bjarne Larsson opp de ulike transaksjonsformene i samfunnet. Hun bygger på antropologen Florence Webers teori, og drøfter ulike transaksjoner som kjøp og salg eller gave. Kriteriene for når en transaksjon inngikk i en markedsøkonomi var særlig at den skulle være offentlig, og at gaven så vel som gjenytelsen var verdivurdert.⁸⁵⁴

Vi har alt sett at sjelegavenes verdi var oppgitt. Nettopp hva gaven var ble spesifisert i kildene for også å sikre den nye eiers rettigheter til det som ble overført. Gjenytelsens verdi synes på den andre siden uvurderlig, og var altså ikke fastlagt eller oppgitt.

Aud Strømme peker på nødvendigheten av betaling eller gaver for en del av gjenytelsene, i sin hovedfagsoppgave om testamenter og sjelegavebrev. Årtid måtte det gis en stor gave for, skriver hun, og alt etter hvor mye som ble donert kunne gaver få ytelser tilbake. For bare å bli minnet måtte en mindre gave gis.⁸⁵⁵ Kirken tok svært godt betalt for begravelser, og tjenester som eksempelvis klokkeringing ble bare utført om det var gitt eller betalt for, sier Strømme.⁸⁵⁶ Det markedsøkonomiske trekket synes

⁸⁵³ Gallén 1980-82: 387-390. Indulgens. *KLNM* 7. Synden førte til skyld og straff. Gjennom skriftemålet kunne synden tilgis, men straffen måtte likevel sones. Avlaten ble en måte å frigjøre seg fra å utføre denne straffen.

⁸⁵⁴ Larsson 2010: 76, 77.

⁸⁵⁵ Strømme 1995: 117, 118.

⁸⁵⁶ Strømme 1995: 109, 110, 115, 124.

her fremtredende, og selv om ikke motytelsen er oppgitt i en fast verdi så viser Strømme et syn på flere vilkår for sjelegavene som går i retning kjøp og salg. Uavhengig størrelsen på gjenytelsen, så kan en altså tolke gaven som en betaling. Men, skjedde dette offentlig?

Om en ser på de utstedte dokumentene så tilsier forhold ved dem at de ut fra samtiden også ble oppfattet som offentlige. For testamenter var det regulert hva som kunne gis, hvem som kunne gi og hvordan bestemmelsene skulle bevitnes. Testator skulle være tilregnelig, og testamentet skulle leses opp og godkjennes av ham i minst to vitners nærvær. Testamentet kunne også gjøres muntlig. Det ble da gjerne bekreftet i egne vitnebrev.⁸⁵⁷ Også for andre typer gavebrev skulle det være vitner. Deres funksjon kan sies å tilsvare en offentlighet, ut fra datidens kontekst. Både verdifastsetting og offentlighet er altså til stede for sjelegavens del, og fordi gavene ble kontraktfestet kan man også si at overføringene skjedde juridisk. På den måten kan en si at sjelegaven synes å inngå i en markedsøkonomi, selv om gjenytelsen bare delvis kan sies å være verdifastsatt. Den markedsøkonomiske modellen kan altså brukes, til en viss grad, men den gjør samtidig fenomenet endimensjonalt og er derfor lite egnet til å øke vår forståelse av sjelegavene.

10.3 Sjelegavene i en religiøs kontekst

I denne delen går jeg først inn på terminologien i kildene til sjelegavene. Jeg drøfter deretter sjelegavene ut fra Megan McLaughlins teori basert på religiøs oppfatning i tidlig middelalder. Materialet settes slik inn i en europeisk kontekst og tolkes ut fra et religiøst perspektiv.

⁸⁵⁷ Hamre 1980-82: 229. Testamente. Noreg. *KLNM 18*.

10.3.1 Terminologi

Vi så i forrige kapittel at i de fleste kildene var det begreper som «sjelehjelp», «for min sjel» eller «sjelebot» som var brukt,⁸⁵⁸ og «bønne-» eller «årtidshold».⁸⁵⁹ Begrepene ble brukt gjennom hele perioden, av givere fra ulike sosiale lag, uavhengig av overføringens verdi eller hvem den var til. Hva sjelehjelpen skulle bestå av synes da forutsatt kjent. Vi så også at det synes forutsatt kjent at den kunne gis innenfor egne kategorier, jamfør høvdingenes årtid og derigjennom de andres. Som et tillegg til frasen om sjelehjelp er det i enkelte dokument lagt til en begrunnelse; sjelen trengte hjelp til å løses fra synden.⁸⁶⁰ Synd og sjelehjelp ble slik koblet eksplisitt sammen. I andre brev går det frem at gaven også var for å ære og lovprise Gud, jomfru Maria eller helgener.⁸⁶¹ Giveren hedret da de helligste og satt dem slik øverst i et hierarki, og underforstått satt de seg selv nederst. Utviklingen av sjelegavene henger sammen med tenkesettet om skyld, anger og bot, som igjen påvirket utviklingen av tenkingen om skjærsilden. Som begrep kom skjærsilden inn i skriftlig materiale først i perioden ca. 1150-1200, og ble en del av kirkens offisielle lære.⁸⁶² Uttrykkene om syndsforlatelse og sjelehjelp viser givernes motivasjon, men de kan også likne på slike standardformer. Fra diplomatikken kjenner vi at fraser kunne utvikle seg til formler. At man hadde egne formular, egne regler eller måter noe ble satt opp på, ga innholdet en styrke.⁸⁶³ Terminologien er derfor en inngang til å gjenkjenne sjelegavene, men bare til en viss grad å forstå dem. Hva som lå i samtidens religiøse oppfatning kan bedre sette sjelegavene inn i en religiøs ramme.

10.3.2 McLaughlins forskning på bønn for de døde

I sin bok om bønner for de døde trekker Megan McLaughlin linjer fra antikken og ut gjennom tidlig middelalder. Hun undersøker praksis og ritualer for de døde i en

⁸⁵⁸ Se for eksempel: DN II 13, IV 55.

⁸⁵⁹ Molland 1980-82: 453. *KLNM 20. Å holde noens årtid ville si å feire deres dødsdag med bønn eller full messe.*

⁸⁶⁰ DN I 70.

⁸⁶¹ Se for eksempel: DN II 77.

⁸⁶² Le Goff 1986: 5, 291, Bagge 1998: 111-115.

⁸⁶³ Ljungfors 1980-82: 484-486. Formelbyggnad. *KLNM 4.*

europesk kontekst, og hennes tese er at forbønnen fulgte et spesielt mønster i denne perioden, et mønster som reflekterte datidens samfunns sosiale, økonomiske og kulturelle strukturer.⁸⁶⁴ Det er særlig to forhold fra hennes forskning jeg vil trekke frem.

Det første forholdet er McLaughlins poengtering av at bønn for de døde var en integrert del av liturgien gjennom hele perioden.⁸⁶⁵ Selv med en veldig økning i antall så ble ikke bønnene sett på som selvstendige hendelser, men som en del av kirkens ordinære virksomhet. Hun skriver at nettopp denne tilveksten og det at bønnene var en del av helheten, er et av de mest slående trekk ved liturgiens historie i dette tidsrommet. Derfor, sier McLaughlin, må tidlig middelalders bønner for de døde tolkes på en annen måte enn ved bruk av en modell for forhold i seinmiddelalderen. For den tidlige middelalders enhetlige liturgiske praksis har altså modellen for seinmiddelalderen ingen verdi. Som vi har vært inne på var kjernen i den modellen å se forbønnen som et objekt, og lese den inn i en økonomisk sammenheng. Materiale fra tidlig middelalder ble fortolket i lys av dette perspektivet skriver hun. Økningen i antall messer, ved sidealtere, gjorde at messene ble fortolket som mer separate og privat. Beskrivelsen av dem holdt frem at det bare var en enkelt prest som fikk ansvaret for dem, og at fellesskapet derfor ikke ivaretok disse messene i samme grad som før. Dette bildet har ikke relevans, skriver hun. Fellesskapet i kirken sto fremdeles bak bønnene og messene for de døde. Ansvaret ble delt, selv om en enkelt prest utførte dem. De var også fortsatt offentlige messer, selv om de ble holdt ved et sidealter. Ikke minst inngikk messene i den felles liturgien, selv om de var for enkeltpersoner.⁸⁶⁶ Som en motsats til dette bildet som ble skapt utfra en modell etablert fra seinmiddelalders praksis på tidlig middelalders materiale, setter McLaughlin frem en egen modell for

⁸⁶⁴ McLaughlin 1994: 2, 22.

⁸⁶⁵ McLaughlin 1994: 53, 55, 78.

⁸⁶⁶ McLaughlin 1994: 11, 52.

tidlig middelalder. Den bygger på to hovedtrekk: den liturgiske enheten innen kirken og på hvor sentral tanken om fellesskapet var.

Det andre forholdet jeg vil trekke frem er McLaughlins betoning av den sterke betydningen og forståelsen av fellesskapet. Det åndelige fellesskapet i de religiøse samfunn var grunnlaget for individets forståelse av sitt forhold til Gud.⁸⁶⁷ Gjennom horisontale bånd, forholdet mellom individ og religiøst fellesskap, forstod mennesket også de vertikale bånd, forholdet mellom individet og Gud. De døde ble bedt for som et resultat av deres tette bånd til religiøse samfunn – ikke fordi de «kjøpte» seg forbønn. Liturgien i begravelsen understreket dette båndet, og i klostrene ble for eksempel den dodes plass i broder- eller søsterskapet lagt vekt på. Medlemskap i et religiøst samfunn på jorden økte også sjansen for medlemskap blant de utvalgte hos Gud.⁸⁶⁸ Gjennom den årlige feiringen av dødsdagen ble den avdøde knyttet til det religiøse samfunnet som holdt markeringen og til helgenenes fellesskap.⁸⁶⁹ Fra midten av 800-tallet ble det økt vekt på å minnes de døde også etter begravelsen og utenom den årlige feiringen. Spesielt i klostrene ble det laget nekrologer som inneholdt navn, og disse ble lest opp daglig. McLaughlin skriver at også denne praksisen viser det tette båndet mellom dem som ba og de som ble bedt for. Ved å nevnes daglig ble de døde bevart i fellesskapet.⁸⁷⁰ Hun refererer til en studie av Oexle, som viser at i før-moderne kulturer ga det en tilstedeværelse for den avdøde å bli nevnt ved navn.⁸⁷¹ Vi kan altså trekke ut at både under begravelsen, ved den årlige feiringen og i daglig nevning av avdødes navn, så var det fellesskapet som var i fokus. Å bli medlem i et religiøst fellesskap på jorden var avgjørende for å bli medlem også i det himmelske fellesskapet.

⁸⁶⁷ McLaughlin 1994: 101.

⁸⁶⁸ McLaughlin 1994: 16, 35-37, 45.

⁸⁶⁹ McLaughlin 1994: 95.

⁸⁷⁰ McLaughlin 1994: 92-95.

⁸⁷¹ McLaughlin 1994: 99, Oexle 1983.

McLaughlin viser også at kirkens ledere på 800- og 900-tallet holdt frem betydningen av den felles bønne. Bønnen som rommet alle de kristne var den beste. Selv om bønn for den enkelte også var av det gode, så kunne den ikke komme opp mot kirkens felles bønn, den som gjaldt for alle.⁸⁷² Likevel økte praksisen med å gi for egne bøtter, messer og feiringer av dødsdagen. Økningen viser at folk hadde en annen oppfatning. Den kan også tyde på et behov for å distingvere seg gjennom denne praksisen.

Et tilsvarende misforhold mellom folk og kirkes oppfatning gjaldt betydningen av en persons gjerninger, også der lå tyngden i forståelsen ulike steder. Kirkeledelsen måtte stadig gjenta at det først og fremst var gjerningene som ble lagt til grunn ved dommen. Folks oppfatning var derimot dels at ilden kunne rense dem for synd, og dels at forbønnen kunne ha en tilsvarende frelsende kraft.⁸⁷³

Synet på betydningen av bønne for de døde varierte altså. Folks oppfatning førte nok til en økning av antall egne messer, mens kirkens betoning av den felles bønne kan ha bidratt til at økningen av private messer likevel ble holdt innen en samlet liturgi. Denne forståelsen ligger til grunn for modellen McLaughlin satte opp, rettet mot forholdene i tidlig middelalder.

10.3.3 Forbønn forstått symbolsk

McLaughlins modell bygger på at forbønnen må ses som et symbol. Den var ikke et objekt som kunne skaffes til veie og nærmest mekanisk beskytte den som fikk bøtter lest. Bønnen kan heller ses som en symbolsk linje, skriver hun, som skilte kirken fra verden, det hellige livet fra det verdslige, de frelste fra de fortapte. Forbønnen kunne også forstås som en del av identiteten. Selv om bønne må forstås symbolsk var der klare forventninger om at den også hadde sin kraft; den skulle helt faktisk hjelpe de døde. Det var imidlertid ved å inkludere avdøde i fellesskapet, at den døde ble hjulpet. McLaughlin sier videre at denne modellen kan romme flere av de mange og ulike

⁸⁷² McLaughlin 1994: 69.

⁸⁷³ McLaughlin 1994: 198, 199.

betydningene bønn for de døde hadde i denne perioden. Hun nevner religiøst fellesskap, renselsen etter døden, takksigelse, beskyttelse på reisen til himmelen, og mer dramatiske inngrep på selve dommens dag. Ved forbønn ble den som ble bedt for innlemmet i samfunnet til de som ba, gjennom et liturgisk fellesskap. Forbønnens kraft lå i inkluderingen, som var måten de døde ble hjulpet på. Som et symbol henspilte altså bønne direkte på inkludering og fellesskap.⁸⁷⁴

Hvordan kan så denne modellen anvendes på materialet fra Stavanger? Jeg vil se materialet opp mot hennes betoning av det symbolske ved bønne. Det symbolske rommer da enheten i liturgien, inkludering og betydningen av det åndelige fellesskapet. Jeg vil legge vekt på valg av gravplass, skråsetting, deltakerne i feiringen, valg av dag for årtidsholdet og antall messer som skulle holdes. Hvordan uttrykker disse bestemmelsene nevnte fellesskap og enhet?

10.3.4 Valg av gravplass

Valg av gravplass kan tolkes som et tydelig uttrykk for tanken om religiøst fellesskap, men det distingverende ved å gravlegges inne i en kirke må en også ha in mente. Gravplass i kirken sikret nærhet til helgenene. Plassen ved høyalteret var gjevest. En gravlegging i kirken ble da også kalt å gravlegges ad sanctos, ved de hellige. Helgenenes fellesskap var himmelsk, og McLaughlin poengterte at en plass i dette fellesskapet derfor var sentralt for tilværelsen etter døden.

Seks personer valgte seg gravplass i domkirken og ga for det formålet. Titlene viser en høy status for fem av dem: herr Arnbjørn, kanniken Ingemund, fru Magnhild, mester og kannik Torgeir og biskop Alf.⁸⁷⁵ Den sjettede var Torgeir Petersson, en lekmann, som etter testamentet å dømme var en bemidlet mann.⁸⁷⁶ Fru Magnhild skulle ligge ved siden av sin mor, men det ble ikke oppgitt hvor i kirken det var. Kanniken Torgeir skulle ha plass i den delen av kirken som var forbeholdt medlemmene i kapitlet: «kys

⁸⁷⁴ McLaughlin 1994: 248, 249.

⁸⁷⁵ DN I 70, II 77, IV 169, 374, 987.

⁸⁷⁶ DN IV 85.

ek mer leghstað j korsbrødra fiordonghe sunnan at Syptuns kirkiu.» Bare lekmannen Torgeir og biskop Alf sa nøyaktig hvor gravstedet skulle være, henholdsvis ved St. Johannes alteret og mellom koret og gravplassen til klerken Svein.

Som nevnt undersøkte McLaughlin en tidligere periode enn den kildene fra Stavanger bispedømme er fra. Kildene til begravelsene i domkirken var fra siste halvdel av 1200-tallet til siste halvdel av 1400-tallet. Praksisen med begravelse ad sanctos ble altså praktisert både i høy- og seinmiddelalderen. McLaughlins poeng med at fellesskapet sto sentralt synes dermed å ha gyldighet for begravelsenes del gjennom hele middelalderen. En kommentar må likevel knyttes til hvem det var som fikk velge gravsted i kirken. Som vi har sett var de nok alle av høy status, og tre av de seks var geistlige. Erik Skov viser i sin artikkel om gravskikker at det i første instans var forbeholdt nettopp de geistlige å bli gravlagt i kirken, men at også kongehus og verdslige stormannsslekter fikk denne retten.⁸⁷⁷ Det er altså en sosial dimensjon ved denne praksisen. Statusen det ga å bli gravlagt i kirken kan derfor ha spilt en rolle for givernes valg. De to seneste gravleggingene i domkirken var fra en kannik og en biskop, i henholdsvis 1355 og 1478.⁸⁷⁸ Som geistlige var de mer selvskrevne til en slik plass. Torgeir viste til en slik egen plass for kapitlet. Selv om de geistlige var sikret sin rett til å kunne få en gravplass i kirken, så sto de samtidig tettere på den religiøse konteksten enn hva de verdslige gjorde.

10.3.5 Skråsetting

At navnet til den avdøde skulle skråsettes er sagt eksplisitt i fem dokumenter, men gjaldt syv personer. Etymologisk betyr det 'å sette i skrå' å føre opp, eller å skrive ned. Navnet skulle da føres inn i et register, som må ha vært en alterbok eller et årtidsregister. For de geistlige var et slikt register et hjelpemiddel for å holde rett årtid

⁸⁷⁷ Skov 1980-82: 437, 438. Grav og gravskik. Danmark. *KLNM* 5.

⁸⁷⁸ DN IV 374, 987.

til rett dag. For de som skulle føres inn i registeret kan det ha vært viktig faktisk og symbolsk, for å være i det religiøse fellesskapet.

Nevningene av skråsetting i mitt materiale er fra høymiddelalderen. Den tidligste er fra kong Håkon Håkonsson i forbindelse med fornying av Stavangerprivilegiet. Håkons, hans fars og farfars navn skulle skråsettes i alle kirkene i bispedømmet.⁸⁷⁹ Med det sikret kong Håkon seg og forfedrene adgang til religiøse fellesskap gjennom en rekke innganger, og kirkene fikk dem blant sine. Den neste er baronen Gaute i Talgje som gjorde sitt testament en gang før 1288.⁸⁸⁰ I testamentet oppga Gaute at navnet hans skulle skråsettes i tre kirker i Bergen. Først nevnes Kristkirken. Den var byens domkirke, viet til treenigheten, og holdt skrinet med relikviene av St. Sunniva. Deretter nevnes Mariakirken. Også den var betydelig, som byens eldste sognekirke, men på Gautes tid utvidet og påbygd med to tårn i vestfronten. Sist nevnes Apostelkirken. Fra 1275 var den et kongelig kapell, og senter for kapellgeistligheten. Gaute valgte altså noen av de mest betydningsfulle kirkene på Vestlandet å bli skråsatt i. Å bli nevnt i disse kirkene inkluderte ham da i betydningsfulle religiøse fellesskap. I tillegg skulle hans årtid holdes i hans lokale kirke, og i domkirken i Stavanger, begge steder med betydelig feiring. Torgeir Petersson bestemte i sitt testament fra 1310 at hans navn skulle skråsettes i domkirken.⁸⁸¹ Selv om han ga til ytterligere seks kirker, alle lokale, var det bare for domkirken skråsettingen ble nevnt. Der skulle Torgeir også gravlegges. De to yngste dokumentene viser at både fru Magnhild, hennes avdøde datter, ektemann og far skulle skråsettes. I 1322 ble det gitt for de tre førstnevnte. Fru Magnhild ga da sammen med sin svigersønn Baard Petersson for hennes datter og hans avdøde hustru, Margreta Arnbjørnsdatter. Hun skulle skråsettes i domkirken, hos korsbrødrene. Samtidig ble det sagt at også fru Magnhild skulle skråsettes der. Før hun døde skulle det imidlertid holdes årtid for hennes mann, deretter for de to samtidig,

⁸⁷⁹ DN I 50. Datert 1226-1254 i DN. , RN 1989. Bind 1, nr. 628. Foreslått datering er der 1233, sommer/høst.

⁸⁸⁰ DN II 24.

⁸⁸¹ DN IV 85.

med de samme bestemmelser som alt var gitt i dokumentet. Det må bety at også han, Nikulas Munansson, skulle skråsettes i domkirken.⁸⁸² Fire år senere gjorde fru Magnhild sitt testamente. I det ga hun til to kirker i Stavanger. Først nevnes Mariakirken. Den lå vegg i vegg med domkirken, og var kapitlets egen kirke. Deretter nevnte hun korsbrødrene, som må bety domkirken, hvor kapitlet hadde sin faste plass. Både Magnhild selv og hennes far skulle skråsettes der, hver av dem på sin dag for årtidsholdet.⁸⁸³ Også fru Magnhild valgte betydelige kirker, og dermed adgang til et høygeistlig åndelig fellesskap. Å bli lest opp i kirker hvor betydelige helgener også var nærværende, inkluderte en ifølge McLaughlin i deres åndelige fellesskap.

McLaughlin viste at å bli nevnt ved navn var viktig, for slik ble den avdøde også til stede. Å bli nevnt sammen med brødre og søstre i et kloster eller med de helgenene som ble nevnt i liturgien, innlemmet også avdøde i deres fellesskap. Den samme funksjonen kan skråsettingen ha hatt; å sikre at navnet ble lest opp ved et alter og at avdøde dermed ble en del av det åndelige fellesskapet i de nevnte kirkene. Symbolsk kan skråsetting leses som en parallell til det å bli ført inn i livets bok. Bibelen nevner livets bok flere ganger, og den var et register over de rettferdige, eller de frelste. Ble man ført inn i den var etterlivet sikret. En slik symbolsk betydning er tett sammenvevd med betoningen av fellesskapet.

10.3.6 Deltakere i årtidsholdet

Presten som hadde ansvaret for alteret hvor årtiden skulle holdes, antas vanligvis også å skulle gjennomføre den. I noen kilder går det imidlertid tydelig frem at samtlige eller flere geistlige skulle delta. Da baronen Gaute ga til kapitlet sa han at brødrene og vikarene skulle delta i årtidsholdet. Mester og kannik Torgeir ga i forbindelse med sjelegaven også for årtidsøl.⁸⁸⁴ Det var et minnesamvær for avdøde i etterkant av messen. Til årtidsølet ga han ei tønne bjør, eventuelt ei tønne mungåt på humle.

⁸⁸² DN III 132.

⁸⁸³ DN IV 169.

⁸⁸⁴ DN IV 374.

Drikken skulle de ha som hadde deltatt i årtidsholdet, og han nevnte da korsbrødre, prester og diakoner. Torgeir forutsatte at de geistlige han nevnte hadde deltatt i hans årtid. Rundt Gaute og Torgeir var det altså et fellesskap av geistlige som skulle holde deres årtid. Hvilken betydning kan vi tillegge dette?

McLaughlin skriver at ett av de strukturelle trekkene ved begravelsene i tidlig middelalder var at hele det geistlige samfunnet skulle delta i liturgien.⁸⁸⁵ Hun viser til de liturgiske bøkene som ble brukt i samme feiring, og hvor ulike geistlige hadde ansvar for ulike deler av liturgien. Et hovedfunn var som nevnt at liturgien var enhetlig gjennom hele undersøkelsesperioden, og at bønnene for de døde var en integrert del og ikke separate, enkeltstående begivenheter. Når Gaute og Torgeir begge nevner at alle eller flere geistlige skulle delta, så kan det tolkes som et uttrykk for denne enheten i liturgien. Det kan også tolkes inn i sammenhengen med betydningen av fellesskapet. En forskjell er likevel at kildene her gjelder årtidsholdet, ikke begravelsen, som McLaughlin siktet til.

10.3.7 Valg av dag for årtidsholdet

Normalt ble årtiden holdt på giverens dødsdag. Fire kilder viser imidlertid en annen praksis. Kanniken Ingemund ga i 1305 for årtid for seg selv og fire andre menn.⁸⁸⁶ Sjelemessene skulle holdes på en og samme dag, St. Valentinsdag. Ingemund valgte altså ikke sin egen dødsdag, eller en av dødsdagene for de andre han ga for, men dagen for feiringen av denne helgenen. Helgenfeiringene var offentlige hendelser og markert som helligdag i kalenderen. Å ville bli feiret sammen med St. Valentin kan vise at Ingemund søkte et åndelig fellesskap med ham. Fru Magnhild ville ha sin årtid holdt på samme dag som hennes avdøde mann, hvis årtid hun synes å ha gitt for i 1322. Hun ga også for sin datter og sin far, men valgte ektefellens dødsdag for sin årtid. Hvilken dag det var er ukjent.⁸⁸⁷ Biskop Audun gjorde en liknende bestemmelse i 1428, da han

⁸⁸⁵ McLaughlin 1994: 38, 39.

⁸⁸⁶ DN II 77.

⁸⁸⁷ DN III 132.

ga sin sjelegave til kapitlet. Årtiden hans skulle feires dagen etter St. Halvards dag, altså 16. mai, så lenge han levde, deretter på hans dødsdag.⁸⁸⁸ Det er spesielt at biskopen ga for sjelemesser som skulle holdes mens han enda var i live.⁸⁸⁹ Eamon Duffy viser i sin bok om tradisjonell religion i England i seinmiddelalderen at det ble viktig å starte rennelse i dette livet, det var enklere å gjøre bønnelser mens man levde enn etter at man var død.⁸⁹⁰ Det er mulig at Audun var influert av denne tankegangen, men han kan også ha hatt en religiøs eller sosialt hensikt med å starte messene for seg i dette livet. At Audun valgte St. Halvard å knytte seg opp mot kan vise biskopens egen tilknytning til østlandsområdet og Oslo bispedømme. Audun hadde sin tidligere karriere fra dette område, som prest, prost, kannik, erkeprest og kongelig kapellan.⁸⁹¹ Oslobispens katedral var viet St. Halvard, som var den store helgenen østpå. Også biskop Alf valgte dagen etter en helgens feiring for sitt årtidshold.⁸⁹² Den skulle holdes dagen etter St. Johannes' dag. Valget av dag må ses i sammenheng med valget av gravplass, som var nettopp ved St. Johannes' alter.

De tre som valgte tilknytning til en helgenfeiring for sitt årtidshold var geistlige. Valget av disse dagene kan tolkes som uttrykk for å ville etablere åndelige fellesskap med helgenene. Den verdslige giveren valgte sin ektefelles årtidsdag, som viser deres tilknytning til hverandre i det jordiske livet.

10.3.8 Antall messer

McLaughlin skriver at antall bønner og messer ikke var kvantitative uttrykk, men at numrene heller var strukturerende prinsipp. Visse tall gikk igjen: 3, 7, 10 (12), 30 (40), og 100. Dette var hellige tall, og medvirket også til å innlemme de døde i åndelige

⁸⁸⁸ DN XIII 96.

⁸⁸⁹ Audun ble biskop i 1426. Hans gave kan nok ses i sammenheng med dette valget og ses på som innfrielsen av et valgløfte.

⁸⁹⁰ Duffy 1992: 342, 343. "... the proper place for purging was not Purgatory, but here on earth, now in the time of grace, for after death would be the time of justice: penance for sin was far more easily done in life than after death. (...) Mortified lives of penance would make Purgatory superfluous, almsgiving and good works in time of prosperity would be better than last-minute fire insurance."

⁸⁹¹ Kolsrud 1913: 237, 238.

⁸⁹² DN IV 987.

fellesskap.⁸⁹³ Når noen ga for flere messer så bygde altså ikke det nødvendigvis på en aritmetisk forståelse av effekten av bønnen.⁸⁹⁴ I materialet er det noen opplysninger om antall messer.

Bård Trondsson ga i 1371 for årtidshold for sin bror Torgeir.⁸⁹⁵ Det skulle holdes en ukentlig messe for ham, i tre år. Når Bård selv døde skulle det samme gjelde ham. Tallet 3, av årene, og 7, av de ukentlige messene, korresponderer med det McLaughlin påpekte som hellige tall. Vi kan da tolke Bårds valg som uttrykk for et strukturerende prinsipp og kobling til et åndelig fellesskap, heller enn et uttrykk for kvantitet. I 1348 ga drottseten Ogmund Finnsson et fiske til korsbrødrene.⁸⁹⁶ Det skulle holde for en sjelemesse per uke. Får år senere gjorde han et tillegg.⁸⁹⁷ Ogmund ga da jordegods for ytterligere to messer til per uke. Til sammen skulle han da ha tre messer ukentlig. En tredje kilde viser antallet messer biskop Alf ga for.⁸⁹⁸ Først skulle to ukentlige messer holdes for ham og foreldrene. Senere i testamentet ga han for at det skulle holdes to ganger 30 messer. Også i denne kilden ses et av de hellige tallene. McLaughlin skriver at nettopp 30 var det aller helligste tallet. Det representerte en måned, som igjen representerte summen av dagene.⁸⁹⁹ Tretti messer representerte da et helt liv, og hjalp den døde til å oppnå et helt liv også i det hinsidige.

De kildene jeg har trukket frem er alle fra seinmiddelalderen, men numrene for antall stemmer så godt som helt overens med de hellige numrene McLaughlin viser til. Bestemmelsene om antall messer kan derfor også tolkes inn i tanken om deltakelse i det åndelige fellesskapet, og gi en annen forståelse til materialet enn bare en kvantitativ økning.

⁸⁹³ McLaughlin 1994: 241-245.

⁸⁹⁴ Corrigan 2012: 178. Her vises det til pave Gregor I som fremholdt at 30 messer holdt fortløpende ville kunne føre sjelen fra skjærsilden til himmelen.

⁸⁹⁵ DN IV 499.

⁸⁹⁶ DN IV 523.

⁸⁹⁷ DN IV 549.

⁸⁹⁸ DN IV 987.

⁸⁹⁹ McLaughlin 1994: 243.

10.4 Konklusjon

Spørsmålet som ble stilt innledningsvis var hva slags transaksjoner sjelegavene var og hvilke tolkninger vi kan gjøre av dem. I analysen har sjelegavene vært drøftet ut fra et økonomisk og religiøst perspektiv. Jeg brukte tre modeller, to forankret i en økonomisk forståelse og én i en religiøs, og drøftet om sjelegavene var en del av en bytte- eller markedsøkonomi, og hvordan en symbolsk forståelse av bønn og tanken om åndelig fellesskap kom til uttrykk i kildene.

Kildegrunnlaget er drøftet gjentatte ganger tidligere, og de samme sidene ved det gjør seg også gjeldene her. Graden av bevart materiale og at det i hovedsak er diplomer som er bevart og ikke jordebok eller årtidsregister, kan favorisere givere av høyere status. Det kan også gi et inntrykk av at det økonomiske aspektet var særlig viktig, fordi diplomer er en kildetype som ble produsert i en sammenheng der det økonomiske og juridiske var sentralt. Opplysninger om eiendom og verdier, men også vilkår, er derfor gjerne veldig synlige i disse dokumentene, og kan altså prege vår oppfatning av sjelegavene i en økonomisk retning.

Anvender vi gaveteorien fra Mauss for sjelegavene kommer særlig tre lite forenlige forhold til syne. Det første handler om plikten. Hos Mauss var plikten til å gi, ta imot og gi tilbake helt sentral. For sjelegavens del så var det ikke pliktig å gi, mottakeren var heller ikke pliktig til å ta imot. Dersom en sjelegave ble gitt, og tatt imot, var derimot plikten til å gi tilbake helt vesentlig. Det var imidlertid ikke en iboende ånd i gaven som aktiverte plikten til å gi tilbake ved sjelegaven, eller et diffust syn på forskjellen mellom gjenstander og mennesker, men en kontrakt mellom giver og mottaker, som hadde gjenytelsen nedfelt.

Pliktens andre side var konsekvensen ved ikke å følge den opp. I de samfunn Mauss studerte var det å regne for en krigserklæring ikke å ville gå inn i en slik relasjon gaven medførte, ved å unnlate å gå inn i en av de tre formene for plikt. Å avvise en gave var å avise etablering eller vedlikehold av en relasjon. For sjelegavens del så var det ingen sammenlignbar konsekvens om den ikke ble gitt. Kirken kunne ikke kreve

sjelegaven, og hadde ikke sanksjonsmuligheter for de som ikke ga. Ideologien kunne bevege folk til å gi, men samtidig lå der en lærd tanke om at den felles bønne var den sterkeste, og den inkluderte alle kristne. Hver kristen ble altså bedt for om det var gitt en egen sjelegave eller ikke. At kirken ikke skulle ville ta imot har ingen aktualitet, den synes å ha ønsket økonomiske tilskudd gjennom hele perioden. At kirken skulle unnlate å gi tilbake i form av sjelehjelpen har heller ingen applikasjon for sjelegavene.

Det andre forholdet som er lite forenlig mellom sjelegavene og gaveteorien, er at gaven i Mauss' teori ikke var åpent verdifastsatt, mens sjelegavene hadde en oppgitt og kjent verdi. Gjenytelsen skulle være tilsvarende eller større i gaveteorien, men for sjelegavens del lar den seg ikke vurdere på samme måte. Å se sjelegaven som en del av denne økonomien passer derfor dårlig, siden byttene hos Mauss var omtrentlig jevne: like nok til å kunne skape en relasjon, ulike nok til at de kunne ses som forsøk på å hevde seg overfor hverandre. En verdslig, materiell gave kunne vanskelig måles opp mot en hinsidig og åndelig gjenytelse for evigheten. Byttene med sjelegavene var altså ikke jevnbyrdige, de var usammenlignbare. De var heller ikke av en slik karakter at giveren kunne forsøke å hevde seg overfor mottakeren.

Det tredje forholdet som er lite forenlig blir synlig i forholdet mellom giver og mottaker. Større grupper var deltakerne i gavebyttet i Mauss' teori, mens sjelegavene synes gitt på mer individuell basis. Selv om slektninger ofte ble inkludert og tilgodesett gjennom sjelegavene, var det først og fremst individ og familier som sto bak dem. Dersom de geistlige ble oppfattet som mottakerne, så kunne giver og mottaker være på omtrentlig samme nivå. Oppfattet man derimot mottakeren som en av de hellige så var avstanden mellom giver og mottaker tydelig. Det samme var ikke tilfelle hos Mauss, der var de som inngikk byttet på et likeverdig nivå.

Å bruke Mauss' teori som en modell for sjelegavene har vist at det er vesentlige forhold ved dem som ikke passer i den modellen. Jeg finner det derfor ikke plausibelt å kalle sjelegaven og gjenytelsen for et gavebytte tilsvarende det Mauss fant i de samfunn han studerte. Samtidig kan en si at modellen er et nyttig redskap i analysen av

sjelegavene; den får frem viktige trekk ved dem gjennom motstanden vi finner i materialet mot en slik innpassing.

En markedsøkonomisk modell kan i visse henseende passe bedre for sjelegaven. At gavens verdi var fastsatt er vesentlig, fordi gaven da kan ses som en betaling. Om gjenytelsen var uvurderlig spiller ikke en større rolle, fordi i denne modellen avgjør jo markedet selv hva verdien er: det folk til enhver tid vil gi. Likevel øker ikke denne modellen vår forståelse, den gjør snarere sjelegaven endimensjonal og leder tanken hen på auksjon til høystbydende, heller enn på vilkåret og hensikten med hele transaksjonen. Selv om modellen kan sies å passe til materialet, er den likevel et dårlig redskap for analysen av det. En markedsøkonomisk tenkning frembringer ikke vesentlige trekk eller øker vår forståelse av sjelegavene.

Som et tredje alternativ er en religiøs modell anvendt. Ut fra McLaughlins forskning om bønn for de døde kom hun frem til at den måtte forstås symbolsk, som en handling som ble gjort fordi den som ble bedt for var en del av det åndelige fellesskapet som ba. Modellen har gjenklang i mitt materiale. Åndelige fellesskap ble søkt gjennom gravlegging, ved valg av dag for årtiden, bestemmelser om antall messer som skulle utføres og hvem som skulle utføre dem, og ved at avdøde skulle føres inn i registre ved kirker hvor de ønsket at deres navn skulle bli lest opp. En slik forståelse rommer også det at transaksjonen bandt elementer av ulik type sammen; en materiell gave og en immateriell gjenytelse, en gave gitt i denne verden og en gjenytelse i den neste, et forgjengelig, syndig menneske og de evige, hellige hos Gud. Slike motsetninger forflates i en økonomisk modell. Jeg vil derfor hevde at det religiøse perspektivet åpner forståelsen for sjelegaven bedre enn de økonomiske perspektivene makter.

Den religiøse modellen er også kompatibel med de økonomiske modellene, vi kan forstå sjelegaven ut fra ønsket om å bli medlem av et åndelig fellesskap, samtidig som vi ser transaksjonen som enten en del av en markeds- eller bytteøkonomi. De to økonomiske modellene lar seg imidlertid ikke forene. Sjelegaven kan ikke på samme tid være en gave som starter en relasjon og byr en gjengave og samtidig et kjøp som

kontraktfester hva som inngår i det. Fordi jeg her avviser den gaveøkonomiske modellen blir mitt svar på hva slags transaksjon sjelegaven var at jeg forstår den som en religiøst motivert transaksjon gjort i en samtidig, markedsøkonomisk kontekst.

Jeg vil også peke på et tredje perspektiv på sjelegavene, det sosiale. Kapital har her vært drøftet som en økonomisk størrelse, men det er klart at de store årtidsfeiringene i store og utsmykkende kirker og katedraler også har vært distingverende for dem de gjaldt. Om det også var andre, tilsvarende effektfulle måter å distingvere seg på enn ved sjelegaven, skal ikke drøftes her. Det er likevel verd å nevne biskop Audun, som like etter sin innsettelse ga kapitlet betydelige verdier for å holde hans årtid. At den skulle feires dagen etter St. Halvards festdag, og mens Audun selv levde, gir unektelig en forståelse av at han kunne forvalte mer enn sin religiøse og økonomiske kapital.

11 Konklusjon

Jeg har i avhandlingen gitt et riss av hvordan kirkeorganisasjonen i Stavanger bispedømme var bygd opp og fungerte i perioden ca. 1250-1500. Gjennom undersøkelsen har jeg drøftet de formelle sidene ved bispedømmet, deretter forholdet mellom biskop og kapittel, bispesetet og lokale kirkesteder, og praksisen med sjelegaver og fortolkningen av disse. Videre relaterte jeg mine funn til forhold i andre bispedømmer i og utenfor kirkeprovinsen. Avhandlingen tar opp et tematisk og geografisk område som før er lite behandlet. Tidligere forskning har i større grad konsentrert seg om kongemakten og utviklingen av et statsapparat enn om kirken og dens organisasjon, og mer om de eldste bispedømmene i provinsen enn om Stavanger. Å tolke sjelegavene som en integrert del av kirkeorganisasjonen og dens funksjon representerer også et nyere element, da forskningen tradisjonelt har skilt mellom organisasjon og ideologi. Slik har min undersøkelse tatt opp forhold det har vært mindre fokusert på tidligere.

Stavanger bispedømme ble etablert ca. 1125 ved en todeling av Bergen bispedømme. En slik delingsprosess var en del av en organisk utvikling som vi kan se også i andre områder i Europa. Delingen som førte til etableringen av Stavanger bispedømme var altså ikke unik. De tidlige bispedømmene var store enheter. Etter at kristningsfasen var over ble organisasjonen bedre utbygd, med mindre bispedømmer og en gjennomgående struktur med lokale sogn. Kongemakten ses som en viktig aktør for opprettelsen av Stavanger bispedømme, selv om vi vet lite om hvorfor det ble opprettet. En bakgrunn kan være kongens behov for allianse med kirken og bedre kontroll med området Stavanger lå i. Overdragelsen av byen til biskopen var unik i Nidarosprovinsen, men hadde en parallell i Danmark der biskopen i Roskilde ble byherre i København. Fornylse av privilegiet ble et instrument for fortsatt tilknytning mellom konge og kirke, uavhengig hvilket dynasti som satt ved makten. Bispesetet lå nord-vest i forhold til bispedømmets kjerneområde, med store avstander til distriktene. Gjennom middelalderen kan 28 biskoper knyttes til bispestolen. Et sekulært kapittel

deltok i religiøse og administrative funksjoner i stiftsstyringen. Anslagsvis var der ca. 150 sogn i bispedømmet.

Mitt viktigste funn er hvordan dette bispedømmet i praksis ble administrert. Ved siden av det naturlige sentrum i bispesetet ses et nærrområde der flere lokale prester også var kanniker. Det viser et sentrumsnivå som strakk seg noe videre enn bare byen, og en biskop med tilgang til å benytte flere ressurser enn de som var samlet ved bispesetet. Ved siden av sentrumsnivået var det to steder som pekte seg ut som signifikante i den lokale organisasjonen. De hadde nedslag av sentralmakt gjennom hele perioden som undersøkes. Vanse helt i sør og Øyestad lengst øst i bispedømmet synes bygd systematisk opp fra siste halvdel av 1200-tallet av og holdt vedlike som knutepunkt i organisasjonen ut gjennom middelalderen. Jeg fant kombinasjonen kannik og prest knyttet til begge stedene fra høymiddelalderen av, og prost knyttet til dem fra samme periode. Begge stedene synes å ha hatt en overlokal posisjon i kirkeorganisasjonen. Biskopen forsterket stedene i første halvdel av 1300-tallet. Da kjøpte han gods og løsøre fra Øyestad og fordelte ressursene videre til de to kannikene som skulle bli prester der og i Vanse. Stedene lå ved kysten, og hadde dermed enkel tilgang via sjøveien. Øyestad synes å ha markert en østre grense mot Oslo bispedømme, og Vanse å ha vært et knutepunkt for det sørlige området.

Ved siden av denne todelte strukturen med et sentrumsnivå og to signifikante steder, fant jeg at en rekke lokale steder var arena og nedslagsfelt for sentrale funksjoner og overføring av sjelegaver. Kontaktflaten mellom bispesetet og lokale steder synes derfor bred. Jeg fant videre tettere nedslag av kombinasjonen kannik og prest, prost tilknyttet stedet, visitas og sjelegaver i kystområdene enn i de indre områdene. I de indre områdene finner vi proster, og uttrykk for visitas. Det tyder på at den geografiske todelingen påvirket den organisatoriske på flere måter. For det første var det langs kysten at det ble opprettet viktige og varige lokale sentre, og for det andre ses prostene ha fått en viktig rolle i organisasjonen i de fra bispesetet fjernere og vanskeligere tilgjengelige områdene. Et forbehold må tas, grunnet kildesituasjonen, som kan være med på å prege dette bildet.

Et annet viktig funn er at jeg fant konturene av prostedømmer. Fra området tilsvarende dagens Rogaland var den verdslig-administrativ inndelingen med fylke og fjerding utgangspunktet. To halvfylker dekket der fem fjerdinge. I området tilsvarende dagens Aust- og Vest-Agder var sysselinndelingen utgangspunktet for prostene. Eidfjord sogn synes å ha egen prost. Sognet sto i en særstilling som en tilgangskanal lagt til Stavanger bispedømme for at biskopen der skulle kunne visitere innlandsområdene Valdres og Hallingdal ved å reise gjennom sitt eget område. Prostedømmet synes altså bygd på ulike eldre inndelinger, og det synes å ha vært en oppdeling av de tidlige og store til noen flere og mindre. Ved opprettelsen av en ny sycle i Agder, Midtsysla, så vi også referanse til et nytt område for en prost, Mandalen. Det viser at verdslig og kirkelig inndeling lå tett på hverandre. Embetet som prost hadde ulikt innhold i de ulike nabolandene. Mens de i Stavanger var biskopens ombudsmenn i distriktet kunne de i Sverige være starten på oppbygging av nye sekulære kapitler, og i Danmark være tettere knyttet til administrasjonen.

De strukturene som ble bygd opp gjennom middelalderen synes å ha fått sin fortsettelse. Det var stort samsvar mellom de lokale stedene jeg fant gjennom min filtrering og de stedene som var hovedkirker i sine prostier i tidlig nytid. Eldre verdslig inndeling påvirket den kirkelige, som i sin tur dannet en struktur som fortsatte ut over katolsk tid.

I forhold til andre bispedømmer i provinsen ses en noe annerledes oppbygging i Stavanger. Bergen bispedømme hadde sine fjerdingskirker som viktige knutepunkt, og i Trøndelag i Nidaros bispedømme var fylkeskirkene tilsvarende viktige i organisasjonen. Stavanger med sine to tydelige regionale sentre i Vanse og Øyestad synes da noe mindre desentralisert, og å ha hatt en litt mindre avansert organisasjon. Samtidig var bispedømmet omfattende, med en rekke sogn og en utfordrende todeling. Det må ha gitt behov for noen tiltak for å sikre forvaltning og fellesskap i dette området. Bruk av kanniker som lokale prester, inndeling i prostedømmer og satsing på de to lokale sentre kan synes å ha vært slike tiltak. Denne måten å bygge opp bispedømmet på synes ikke å ha virket til en sentralisering av makt og ressurser på

samme måte som vi kunne se i andre bispedømmer i naboland. De danske og svenske bispedømmene hadde ofte langt større gods, og dermed et annet behov for administrasjon av dem. Embeter og tiende ble ikke trukket inn til bispesetet på samme måte i Stavanger som vi så for Linköping. Samtidig så vi en konsentrasjon av overføringer i form av sjelegaver rettet mot bispesetet, sentrumsnivået i Stavanger. Biskopen, domkirken og kapitlet ble tilgodesett først og fremst, i mindre grad de lokale kirkene. Denne ressurskonsentrasjonen er imidlertid annerledes enn det faste stillinger og rettigheter er, da sjelegavene var engangshendelser og ikke oppbygging av en struktur som bandt kommende givere. Et komparativt perspektiv viser at kirkeorganisasjonen i Stavanger bispedømme var noe annerledes bygd opp enn i andre bispedømmer i nærområdene. Det viser at det var rom for lokale variasjoner, selv med et felles normverk innen kirken.

Ved siden av disse hovedfunnene vil jeg trekke opp flere resultater for de hovedområdene jeg fokuserte på. Forholdet mellom biskop og kapittel ble drøftet ut fra en vinkling mot konflikt og samvirke. Det er konflikten i 1290-årene det er bevart et tettere kildemateriale fra, selv om vi ser spor av kapitlet fra første halvdel av 1200-tallet. Stridens kjerne synes å være at kapitlet hadde vokst til å bli en institusjon med styrke nok til å utfordre biskopen, selv om utløsende faktor og den angivelige grunnen var biskopens tilbakekallelse av Finnøytienden, som hans forgjenger hadde gitt kapitlet. Gjennom striden ble spørsmål om økonomi og kompetanse tatt opp. Kapitlet fikk rett til halvparten av gaver gitt til bispesetet, å ha offerkar på høyalteret, å innkreve tiende til prest og kirke i eget sogn, og det skulle gi sitt råd og samtykke i viktige stiftsanliggender som til- og avsetting av geistlige. En kontekst i den norske kirkeprovinsen er tilsvarende strid i Nidaros, der kapitlet over flere år hadde styrt grunnet vakanse i erkesetet, og kom i konflikt om sine rettigheter da ny erkebiskopen kom i funksjon. Kompetansespørsmålet som mye dreide seg om råd og samtykke, i blant annet tilsettingssaker, var et stridstema i Nidaros som i Stavanger. Konfliktområdene kan også ses mot en generell tendens i den vestlige kristenheten, den at kapitlene utover 1200-tallet styrket sin makt vis a vis biskopen. Striden gir

derfor gjenklang av motsetninger mellom de to institusjonene som kan ha bakgrunn i at kapitlenes makt i forhold til biskopen var styrket.

Selv om konflikten kvantitativt preger materialet som viser oss forholdet mellom biskop og kapittel, så viser de øvrige kildene til et samvirke mellom de to institusjonene, gjennom hele perioden. Områdene vi kan se samvirket på er særlig innen administrasjon og forvaltning, med eiendomstransaksjoner, institusjonsbygging, gravplass i domkirken og tilsyn med kirkevergen som en stor del av oppgavene. Kapitlets rolle var å være vitne, kunngjøre og innsegle dokumenter.

Når det gjelder forholdet mellom bispesetet og lokale kirkesteder er det nok i dette området mine hovedfunn ligger, som presentert innledningsvis. I interaksjonen mellom sentrum og periferi se en rekke lokale steder med kontaktflate mot bispesetet, to lokale steder som fikk en særlig posisjon i organisasjonen, og en kystregion med hyppigere nedslag av sentralmakt enn de indre områdene. Todelingen geografisk synes å virke inn på strukturen i organisasjonen.

Sjelegavene og fortolkningene av dem er av en noen annen karakter enn det interne forholdet ved bispesetet og forholdet mellom sentrum og perifere. I sjelegavene møttes folk og kirke, organisasjon og ideologi, det dennesidige og det hinsidige. De er derfor godt egnet til å se hvordan kirkeorganisasjonen fungerte. Fokuset på livet etter døden gjorde folk villige til å investere i evigheten, og økonomien synes som et middel til å nå målet om evig liv. Denne religiøse fortolkningen var innvevd i kulturen, og vises ved at kirken la til rette for at folk kunne påvirke sin tilværelse i det hinsidige.

Sjelegavene var religiøse transaksjoner, der økonomien var et middel til å sikre seg en plass i et åndelig fellesskap. Som en del av et åndelig fellesskap ble man også bedt for.

Jeg analysert dette materialet ved hjelp av de fem kategoriene givere, hvem det ble gitt for, hvem det ble gitt til, hva som ble gitt og hva som ble gitt tilbake. Materialet viser en overvekt av mannlige givere. I første rekke tilgodeså giveren seg selv, deretter foreldre og annen nær familie. Det er institusjonen ved bispesetet som blir synlige som mottakere av sjelegavene. Kildesituasjonen kan delvis forklare det, gjennom at det er

fra bispearkivet det meste av det bevarte materialet stammer, samtidig kan vi ikke se bort fra at domkirkens betydning som det geistlige kraftsenteret i bispedømmet hadde betydning. Først og fremst ble jordeiendom gitt. Gjenytelsene var sjelehjelp, gjennom årtidshold med bønner og messe for den dodes sjel. Samtiden opererte med to ulike typer årtidshold: en for høvdinger, og en for andre. I analysen delte jeg mellom generelle ytringer om sjelehjelp og spesifikke beskrivelser av hvordan den skulle utføres og hva som skulle høre til. I høymiddelalderen var det jevnt fordelt mellom disse kategoriene, men de generelle ytringene vant terreng i seinmiddelalderen. Det kan svare til endringen jeg fant for givene i samme tidsrom. Gruppen ble mer differensiert med hensyn til status og kan ha hatt færre ressurser å legge i sjelegaven. Samtidig kan begrepet sjelehjelp ha vært så innarbeidet at det var unødvendig med ytterligere spesifiseringer.

Med utgangspunkt i teorien til sosiologen Marcel Mauss' om gaveutvekslingen drøftet jeg sjelegavene som middel i et bytte- og relasjonsforhold. Tre uforenlige forhold kom til syne. Det første handler om plikten, som hos Mauss' dreide seg om plikten til å gi, til å ta imot og til å gi tilbake. Disse tre var likeverdige, og å unnlate å gi, ikke å ville ta imot eller ikke å gi tilbake var markante demonstrasjoner mot å inngå i en relasjon. Sjelegavene var på sin side frivillige, mottakeren hadde heller ingen plikt til å ta imot. Ble gaven tatt imot så var mottaker forpliktet til å gi en gjenytelse. Det andre forholdet handler om gavens verdi. I samfunnene Mauss' studerte var verdien holdt skjult. Sjelegavene var på sin side kontraktfestet, og det gikk frem nøyaktig hvor mye som ble gitt. Verdien av gaven var derfor helt åpent oppgitt. Det tredje forholdet handler om giver og mottaker. Hos Mauss' bandt gaveutvekslingen bånd mellom større grupper, og de som inngikk byttet var på samme nivå. Sjelegavene ble gitt av individer, og selv om det var vanlig også å gi for nære slektninger var det ikke familie eller slekt som sammen var giver. De som inngikk byttet var heller ikke på samme nivå, de var faktisk ikke engang i samme verden. Å se sjelegavene opp mot Mauss' teori viste tydelig at de ikke inngikk i en slik bytteøkonomi. Jeg tok videre utgangspunkt i teorien til historikeren Megan McLaughlin om at bønn for de døde må

forstås symbolsk, og drøftet sjelegavene som en inngang til å tilhøre fellesskapet. De døde ble bedt for fordi de var en del av et åndelig fellesskap, fremholdt hun, ikke fordi de betalte for bønnene. Jeg analyserte materialet fra Stavanger ut fra forhold som kunne tolkes som et uttrykk for å ta del i et åndelig fellesskap. Valg av gravplass, skråsetting, deltakere i årtidsholdet, valg av dag og antall messer var uttrykk som viste at tilknytning til de religiøse fellesskap var sentralt. Modellen satt opp ut fra Megan McLaughlins teori om bønn for de døde som symbolsk ga altså gjenklang i materialet, og øker forståelsen av sjelegavenes verdi.

Tidligere forskning har uttrykt stor skepsis til hva kildene for Stavanger bispedømme kan gi av informasjon. Skepsisen har rot i virkeligheten på den måten at det er en knapphet på kilder, men det gjelder i stor grad norsk middelalder generelt. Jeg har gjennom avhandlingen vist at ved å se på hele bispedømmet, ikke bare bispebyen eller en region, og ved å se på både høy- og seinmiddelalderen, så kan vi få et visst bilde av kirkeorganisasjonen også der. Samtidig gir kildeforholdene grunn til forbehold og å være varsom med generaliseringer på bakgrunn av de funn som fremkommer. For de fleste av stedene med nedslag av sentralmakt eller overføring av sjelegave var det bare en eller få kilder, konsentrert til et smalt tidsrom. De gir et avtrykk, som streker på et stort lerret, uten at bildet som fremkommer nødvendigvis blir tydelig. Valg av problemstillinger, teori og metode må også tilpasses noe etter hva som er mulig å få frem. Slik styrer kildematerialet også hvor man plasserer hver strek, og hvilke hjelpelinjer som må settes inn for å få et motiv. Min metode har vært å filtrere materialet ut fra spørsmålet om *hvor* noe fant sted, for å finne lokale steder som var arena for sider ved det sentrale nivået og kontakten mellom folk og kirke. Gjennom et funksjonelt perspektiv fant jeg da en strukturell oppbygging. Ved siden av denne filtreringen så jeg på hvor tidlige nedslag jeg fant ved de enkelte stedene, og varigheten av dem. Sist analyserte jeg sjelegavene og drøftet dem som måter kirken medierte mellom det denne- og det hinsidige på. I alle disse henseende har jeg hatt i mente materialets begrensninger og påvirkning.

Avhandlingens undertittel er «Forvaltning og fellesskap». Med et tema som kirkeorganisasjon er nok forvaltning et mer opplagt område enn fellesskap. Administrasjon og forvaltning er tett knyttet sammen, og organisasjon er et hjelpemiddel nettopp til å avhjelpe forvaltningen. Jeg mener vi også kan forstå kirkeorganisasjonen og dens lokale knutepunkt som en garanti for det åndelige fellesskapet. I tråd med McLaughlins teori om det symbolske ved bønner kan vi også forstå det symbolske i å ha en kannik som prest. Som høygeistlig ga han folk i området mulighet for å knytte seg til et høyere åndelig fellesskap enn sognepresten kunne tilby. Slik kan vi forstå strukturen i bispedømmet også symbolsk. En slik tolkning og forståelse gir kirkeorganisasjonen en religiøs dimensjon, basert på betydningen av de åndelige fellesskap.

Litteratur

Agerholt, Johan. (1980-82). Kansler. Norge. I Hødnebo, Finn (Red.), *KLNM* 8, 235-239. Viborg: Rosenkilde og Bagger.

Andersen, Per Sveaas. (1980-82). Syssel. Norge. I Hødnebo, Finn (Red.), *KLNM* 17, 645-648. Viborg: Rosenkilde og Bagger.

Andersen, Per Sveaas. (1980-82). Ting. Norge. I Hødnebo, Finn (Red.), *KLNM* 18, 346-359. Viborg: Rosenkilde og Bagger.

Andersson, Catharina. (2010). Andliga gåvor i världsligt bruk – om den religiösa gåvan som social och maktskapande handling. I Esmark, Kim, Hans Jacob Orning og Lars Hermanson (Red.), *Gaver, ritualer, konflikter: et rettsantropologisk perspektiv på nordisk middelalderhistorie* (pp. 39-75). [Oslo]: Unipub.

Andersson, Theodore M. og Kari Ellen Gade. (2000). *Morkinskinna : the earliest Icelandic chronicle of the Norwegian kings (1030-1157)*. (Vol. 51). Ithaca, N.Y: Cornell University Press.

Andrén, Carl-Gustad. (1980-82). Ordines majores et minores. I Hødnebo, Finn (Red.), *KLNM* 12, 662-663. Viborg: Rosenkilde og Bagger.

Andresen, Astri. (2012). Å gripe fortida: innføring i historisk forståing og metode. Oslo: Samlaget.

Antonsson, Haki. (2005). The Minsters. A Brief Review of the 'Minster Hypothesis' in England and Some General Observations on its Relevance to Scandinavia and Iceland. I Helgi, Þorláksson (Red.), *Church centres : church centres in Iceland from the 11th to the 13th century and their parallels in other countries* (Vol. 2, pp. 175-186). Reykholt: Snorrastofa, Cultural and Medieval Centre.

Antonsson, Haki, Sally Crumplin og Aidan Conti. (2007). A norwegian in Durham: An anatomy of a miracle in Reginald of Durham's libellus de Admirandis Beati Cuthberti. I Williams, Gareth, Simon Taylor og Beverly Ballin Smith (Red.), *West over Sea. Studies in Scandinavian Sea-Borne Expansion and Settlement Before 1300* (The Northern World, 31 utg., pp. 195-226): Leiden - Boston: Brill.

Bagge, Sverre. (1981). Kirkens jurisdiksjon i kristerettssaker før 1277. *Historisk tidsskrift*, 60(1), 133-159.

Bagge, Sverre. (1991). *Society and politics in Snorri Sturluson's Heimskringla*. Berkeley, Calif: University of California Press.

Bagge, Sverre. (1998). Mennesket i middelalderens Norge: tanker, tro og holdninger 1000-1300. Oslo: Aschehoug.

- Bagge, Sverre. (2003). Den heroiske tid - kirkereform og kirkekamp 1153-1214. I Imsen, Steinar (Red.), *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537: søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie* (pp. 51-80). Trondheim: Tapir akademisk forlag.
- Bagge, Sverre. (2005). Norsk kirkehistorie - tradisjoner og utfordringer. I Imsen, Steinar (Red.), *Den Kirkehistoriske utfordring* (pp. 13-26). Trondheim: Tapir akademisk forlag.
- Bagge, Sverre. (2008). "Salvo semper regio iure" Kampen om Sættargjerdene 1277-1290. *Historisk tidsskrift*, 87(2), 201-224.
- Bagge, Sverre. (2010). From Viking stronghold to Christian kingdom: state formation in Norway, c. 900-1350. København: Museum Tusulanum Press.
- Bagge, Sverre. (2015). Olav den Hellige som norsk konge (1015–28). *Historisk tidsskrift*, 94(4), 555-587.
- Bagge, Sverre, Knut Helle og Synnøve Holstad Smedsdal. (1973). *Norske middelalderdokumenter*. Bergen: Universitetsforlaget.
- Bagge, Sverre og Sæbjørg Walaker Nordeide. (2007). The kingdom of Norway. I Berend, Nora (Red.), *Christianization and the rise of Christian monarchy: Scandinavia, Central Europe and Rus' c. 900-1200* (pp. 121-166). Cambridge: Cambridge University Press.
- Bakervik, Jørn. (2005). - til sin sjels frelse: en analyse av sjelegaver i Gjerpen- og Oslo prosti med basis i Biskop Eysteins jordebog. J. Bakervik, Tromsø.
- Barkved, Holger og Strand. (1939). *Soga um Strand*. Stavanger: Dreyer.
- Berg, Sigrun Høgetveit. (2013). *Trondenes kannikgjeld : makt og rikdom gjennom seinmellomalder og reformasjon*. UIT Noregs arktiske universitet, Fakultet for humaniora, samfunnsvitenskap og lærarutdanning, Tromsø.
- Berge, Abraham Theodor. (1926). *Lista: en bygdebok*. Tønsberg: Tønsbergs Aktietrykkeri.
- Berggrav, Eivind. (1974). Oslos bisperække. I Fridtjov Birkeli, Arne Odd Johnsen, Einar Molland (Red.), *Oslo bispedømme 900 år* (pp. 241-249). Oslo - Bergen - Tromsø: Universitetsforlaget.
- Beyer, Morten (1970) Fra katolsk til luthersk domkapitel : domkapitlet i Bergen ca. 1450-1625. M. Beyer:Bergen,
- Birkeli, Fridtjov, Arne Odd Johnsen og Einar Molland. (1974). *Oslo bispedømme 900 år : historiske studier*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Bjørge, Narve og Sverre Bagge. (1978). *1264-1300*. (Vol. 2). Christiania: [s.n.].

- Bjørkvik, Halvard. (1970). Det norske krongodset i mellomalderen. *Sverreættens kongedømme / ved Andreas Holmsen og Jarle Simensen* 138-154.
- Bjørkvik, Halvard. (1980-82). Jordejendom. Norge. I Hødnebo, Finn (Red.), *KLNM* 7, 664-671. Viborg: Rosenkilde og Bagger.
- Bjørkvik, Halvard. (1980-82). Kyrkjekrøtter. I Hødnebo, Finn (Red.), *KLNM* 21, 255-256. Viborg: Rosenkilde og Bagger.
- Bjørkvik, Halvard. (1995). Klostergoods og klosterdrift i Noreg i mellomalderen. *Collegium medievale*, 8(2), 147-163.
- Blom, Grethe Authén. (1967). *Kongemakt og privilegier i Norge inntil 1387*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Blomkvist, Nils, Stefan Brink og Thomas Lindkvist. (2007). The kingdom of Sweden. I Berend, Nora (Red.), *Christianization and the rise of Christian monarchy: Scandinavia, Central Europe and Rus' c. 900-1200* (pp. 167-213). Cambridge: Cambridge University Press.
- Boje Mortensen, Lars og Inger Ekrem. (2003). *Historia Norwegie*. København: Museum Tusulanum Press.
- Brendalsmo, Jan. (2005). Prestebol og prestegjeld. I Imsen, Steinar (Red.), *Den Kirkehistoriske utfordring* (pp. 35-58). Trondheim: Tapir akademisk forlag.
- Brendalsmo, Jan. (2006). Kirkebygg og kirkebyggere: bygherrer i Trøndelag ca. 1000-1600. Unipub, [Oslo].
- Brendalsmo, Jan og Jan Erik G. Eriksson (2016) Kildegjennomgang. Middelalderske kirkesteder i Rogaland fylke. Riksantikvaren
- Brendalsmo, Jan og Knut Paasche. (2017). Stavanger - før det ble en by. *Historisk tidsskrift*, 96(02), 103-123. doi: 10.18261/issn.1504-2944-2017-01-02
- Brink, Stefan. (1990). Sockenbildning och sockennamn : studier i äldre territoriell indelning i Norden = Parish-formation and parish-names : studies in early territorial division in Scandinavia. 57, Distribution: Almqvist & Wiksell International, Uppsala.
- Brøgger, A. W. (1915). *Stavangers historie i middelaldren*. Stavanger: Dreyer.
- Bull, Edvard. (1911). Et kloster i Stavanger.
- Burton, Janet E. (1994). *Monastic and religious orders in Britain, 1000-1300*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bøe, Arne. (1980-82). Noreg: Hævd. I Hødnebo, Finn (Red.), *KLNM* 7, 285-287. Viborg: Rosenkilde og Bagger.

- Christie, Håkon. (1996). Kirkebygningene som kilde til norsk middelalderhistorie. I Rindal, Magnus (Red.), *Studier i kilder til vikingtid og nordisk middelalder*. Oslo: Norges forskningsråd.
- Ciardi, Anna Minara. (2016). On the formation of cathedral chapters and cathedral culture : Lund, Denmark, and Scandinavia, c. 1060-1225. 60, Lunds universitet, Lund.
- Corrigan, John; Frederick M. Denny; Carlos M.N Eire; Martin S. Jaffee. (2012). *Jews, Christian, Muslims : A Comparative Introduction to Monotheistic Religions*. (Second Edition utg.).
- Crosby, Everett U. (1994). Bishop and chapter in twelfth-century England: a study of the mensa episcopalis. (Vol. 23). Cambridge: Cambridge University Press.
- Daae, Ludvig. (1899). *Om Stavanger stift i middelalderen*. Kristiania: Grøndahl.
- Dahl, Eva Harriet (2001) Sogn og sognedannelse : en komparativ undersøkelse av sognedannelsen i Nordmørafylki og Hälsingland belyst gjennom sognenavn som kilder til prosessen. E.H. Dahl:Trondheim,
- Dahlbäck, Göran. (1977). *Uppsala domkyrkas godsinnehav med särskild hänsyn till perioden 1344-1527*. 2, Stockholms universitet, Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Dahlerup, Troels. (1968). Det danske Sysselprovsti i Middelalderen. København.
- Dahlerup, Troels. (1980-82). Mensa. I Hødnebo, Finn (Red.), *KLNM 11*, 528-530. Viborg: Rosenkilde og Bagger.
- Dahlerup, Troels. (1980-82). Provst. I Hødnebo, Finn (Red.), *KLNM 13*, 537-540. Viborg: Rosenkilde og Bagger.
- Dahlerup, Troels. (1980-82). Sogn. I Hødnebo, Finn (Red.), *KLNM 16*, 374-375. Viborg: Rosenkilde og Bagger.
- Diplomatarium Norvegicum: Oldbreve til Kundskab om Norges indre og ydre Forhold, Sprog, Slægter, Sæder, Lovgivning og Rettergang i Middelalderen. (1847). Christiania: Utgitt av P. T. Mallings Forlagshandel.
- Duffy, Eamon. (1992). The stripping of the altars : traditional religion in England, c.1400-c.1580. New Haven, Conn.: Yale University Press.
- Ekroll, Øystein. (1997). Med kleber og kalk: norsk steinbygging i mellomalderen. Oslo: Samlaget.
- Ersland, Geir Atle og Arne Solli. (2012). *Bispeby og borgarby : frå opphavet til 1815*. (Vol. 1). Stavanger: Wigestrånd.
- Faye, Andreas. (1867). Christianssands Stifts Biske- og Stiftshistorie. Christiania: A. Faye.

Fladby, Rolf og Jon Ola Gjermundsen. (1993). *Rogaland fylke*. (Vol. 10). Oslo: Norsk lokalhistorisk institutt.

Fladby, Rolf, Steinar Imsen og Harald Winge. (1981). Norsk historisk leksikon: næringsliv, rettsvesen, administrasjon, mynt, mål og vekt, militære forhold, byggeskikk m.m. : 1500-1850. [Oslo]: Cappelen.

Fladby, Rolf og Hans Try. (1993). *Vest-Agder fylke*. (Vol. 9). Oslo: Norsk lokalhistorisk institutt.

Fredriksen, Pernille H. (2004). *Helgener og kirke dedikasjoner i Norge i middelalderen*. P.H.Fredriksen, Oslo.

Friis, Peder Claussøn (Red.). (1881). *Samlede Skrifter*. Kristiania: A. W. Brøgger.

Fröjmark, Anders. (2005). Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537: Spotlight on the Nidaros churches and Nidaros province history [Anmeldelse]. *Scandinavian Journal of History*, 30(2), 213-216. doi: 10.1080/03468750510013953

Gallén, Jarl. (1980-82). Biskop. I Hødnebo, Finn (Red.), *KLNM 1*, 610-618. Viborg: Rosenkilde og Bagger.

Gallén, Jarl. (1980-82). Indulgens. I Hødnebo, Finn (Red.), *KLNM 7*, 387-393. Viborg: Rosenkilde og Bagger.

Gallén, Jarl. (1980-82). Kanonisk ålder. I Hødnebo, Finn (Red.), *KLNM 8*, 226-229. Viborg: Rosenkilde og Bagger.

Gelting, Michael H. (2007). The kingdom of Denmark. I Berend, Nora (Red.), *Christianization and the rise of Christian monarchy: Scandinavia, Central Europe and Rus' c. 900-1200* (pp. 73-120). Cambridge: Cambridge University Press.

Gjerløw, Lilly. (1980-82). Magister. I Hødnebo, Finn (Red.), *KLNM 11*, 219-221. Viborg: Rosenkilde og Bagger.

Grepstad, Ottar, Arvid Lillehammer, Anna Elisa Tryti, Knut Helle og Egil Sunde. (2006). *Vestlandets historie : Kultur*. (Vol. B. 3). Bergen: Vigmostad & Bjørke.

Grågåås: Stavanger stifts og domkapitels jordebok ca. 1620 (1986). Red. Hodne, Kåre Oddleif. Agder historielag i samarbeid med Statsarkivet i Kristiansand: Kristiansand,

Gunnes, Erik. (1986). *Klosterliv i Vesten: Augustins regel, Benedikts regel*. Oslo: Aschehoug : i samarbeid med Fondet for Thorleif Dahls kulturbibliotek og Det norske akademi for språk og litteratur.

Gunnes, Erik. (1996). Erkebiskop Øystein : statsmann og kirkebygger. Oslo: Aschehoug.

Haaland, Kjetil. (2001). Fra Rogalands middelalder: bygdekirker i stein : monumenter over fylkets aristokrati. Oslo: Solum.

Hamre, Anne-Marit. (1978). Bidrag til det kirkelige visitasjonsinstituttets historie i Norge i middelalderen. Oslo: A-M. Hamre.

Hamre, Anne-Marit. (2003). Visitasen. I Imsen, Steinar (Red.), *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537* (pp. 215-230). Trondheim: Tapir akademisk forl.

Hamre, Lars. (1980-82). Kapellgeistlighet. I Hødnebo, Finn (Red.), *KLNM 8*, 256-261. Viborg: Rosenkilde og Bagger.

Hamre, Lars. (1980-82). Kirkeværger. Norge. I Hødnebo, Finn (Red.), *KLNM 8*, 412-415: Rosenkilde og Bagger.

Hamre, Lars. (1980-82). Kyrkans finanser. Norge. I Hødnebo, Finn (Red.), *KLNM 9*, 661-667. Viborg: Rosenkilde og Bagger.

Hamre, Lars. (1980-82). Official. Noreg. I Hødnebo, Finn (Red.), *KLNM 12*, 536-539. Viborg: Rosenkilde og Bagger.

Hamre, Lars. (1980-82). Provst. Norge. I Hødnebo, Finn (Red.), *KLNM 13*, 540-541. Viborg: Rosenkilde og Bagger.

Hamre, Lars. (1980-82). Sjelegave. I Hødnebo, Finn (Red.), *KLNM 15*, 311-312. Viborg: Rosenkilde og Bagger.

Hamre, Lars. (1980-82). Sogn. Noreg. I Hødnebo, Finn (Red.), *KLNM 16*, 377-380. Viborg: Rosenkilde og Bagger.

Hamre, Lars. (1980-82). Testamente. Noreg. I Hødnebo, Finn (Red.), *KLNM 18*, 226-231. Viborg: Rosenkilde og Bagger.

Hamre, Lars. (1980-82). Tiend. Noreg. I Hødnebo, Finn (Red.), *KLNM 18*, 280-287. Viborg: Rosenkilde og Bagger.

Hamre, Lars. (2003). Striden mellom erkebiskop Jørund og domkapitlet i Nidaros. I Imsen, Steinar (Red.), *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537: søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie* (Vol. nr 15, pp. 187-213). Trondheim: Senter for middelalderstudier.

Hamre, Lars (2004) Innføring i diplomatikk. [Hamriana]:Oslo,

Hansen, Lars Ivar. (2003). Trondenes kannikgjeld *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537: søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie* (pp. 255-277). Trondheim: Tapir akademisk forl.

- Haug, Eldbjørg. (2005a). Fra byens grunnleggelse?: Nærlesning og nytolkning av Stavanger-privilegiet og bestemmelsenes tradering *Årbok* (Vol. 2004, pp. 5-73). Stavanger: Museet.
- Haug, Eldbjørg. (2005c). Klosteret på Utstein. I Haug, Eldbjørg (Red.), *Utstein kloster: og Klosterøys historie* (pp. 103-215). [Klosterøy]: Stiftelsen Utstein kloster.
- Haug, Eldbjørg. (2005d). Noen refleksjoner etter arbeidet med Utstein klostres historie. I Imsen, Steinar (Red.), *Den Kirkehistoriske utfordring* (pp. 91-114). Trondheim: Tapir akademisk forlag.
- Haug, Eldbjørg. (2009). Fra Stavanger-kirkens tidligste historie. *Historisk tidsskrift*, 88(3), [453]-483, 554.
- Haug, Eldbjørg. (2010). Stavanger-privilegiet, Stavangers romanske domkirke og klostresamfunnet på Utstein. *Historisk tidsskrift*, 89(2), 263-271.
- Haug, Eldbjørg. (2012). The Conflict in the Stavanger Church around 1300 and the Intervention of Håkon Magnusson. I Andersen, Per, Mia Münster-Swendsen og Helle Vogt (Red.), *Law and power in the Middle Ages* (2 utg., pp. 105-138). Copenhagen: DJØF Publ.
- Helle, Knut. (1975). *Stavanger: fra våg til by*. [Stavanger]: i hovedkommissjon hos Stabenfeldt.
- Helle, Knut. (1982). *Kongssete og kjøpstad : fra opphavet til 1536*. Bergen: Universitetsforl.
- Helle, Knut. (2001). *Gulatinget og Gulatingslova*. Leikanger: Skald.
- Helle, Knut. (2008). Stavanger by og Utstein kloster. *Historisk tidsskrift*, 87(4), [577]-605, 739.
- Helle, Knut (2009) Erling Ormsson Skakke. *Norsk biografisk leksikon*.
- Helle, Knut. (2009). Stavanger som by og kirkelig sentrum. *Historisk tidsskrift*, 88(4), [685]-697.
- Holm-Olsen, Ludvig. (1990). Med fjærpen og pergament : vår skriftkultur i middelalderen. Oslo: Cappelen.
- Holtan, Inger. (1996). *Ekteskap, frillelevnad og hor i norsk høgmellomalder*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Holtmark, Anne. (1986). *Sverris saga*. Oslo: Aschehoug.
- Hommedal, Solrun. (2010). Dom og dommere: en undersøkelse av offisiellembetet i Norge og på Island 1290-1458. NTNU, Trondheim.
- Huitfeldt-Kaas, H. J. (1958). *Eysteins jordebok*. Oslo: Børsum.

- Hundstad, Dag. (2010). *Halse og Harkmark: bosetning og befolkning*. Mandal: Mandal kommune.
- Hübert, Margit. (1922). *Nogen undersøkelser om de norske domkapitler væsentlig indtil 1450*. (Vol. 6:1). Kristiania: [Det Kgl. Frederiks Universitet].
- Hødnebo, Finn. (1989). *Bergens kalvskinn*. Oslo: Selskapet til utgivelse av gamle norske håndskrifter.
- Imsen, Steinar. (2003). Nidarosprovinsen. I Imsen, Steinar (Red.), *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537* (pp. 15-45). Trondheim: Tapir akademisk forlag.
- Imsen, Steinar, Church The Nidaros og Norgesveldet. (2012). "Ecclesia Nidrosiensis" and "Noregs veldi" : the role of the church in the making of Norwegian domination in the Norse world. (Vol. no. 3). Trondheim: Akademika Publ.
- Inger, Göran. (1980-82). Prebende. I Hødnebo, Finn (Red.), *KLNM 13*, 416-420. Viborg: Rosenkilde og Bagger.
- Ingesman, Per. (1990). *Ærkesædets godsadministration i senmiddelalderen*. (Vol. 12). Lund: Gleerup.
- Inntjore, Hilde. (2013). Evig liv i denne verden? I Brekke, Øystein Hellesø og Geir Atle Erslund (Red.), *Fragment frå fortida* (pp. 159-173). Oslo: Dreyers forlag.
- Inntjore, Hilde. (2014). Økonomi og godspolitikk i middelalderen : Virksomheten i Nonneseter kloster i Oslo. I Pettersen, Gunnar I., Åslaug Ommundsen, Erik Opsahl og Jo Rune Ugulen (Red.), *En prisverdig historiker: festskrift til Gunnar I. Pettersen* (Vol. 41, pp. 41-54). Oslo: Riksarkivaren.
- Iuul, Stig. (1980-82). Hævd. I Hødnebo, Finn (Red.), *KLNM 7*, 283-284. Viborg: Rosenkilde og Bagger.
- Iuul, Stig. (1980-82). Kanonisk straffeproses. I Hødnebo, Finn (Red.), *KLNM 8*, 225-226. Viborg: Rosenkilde og Bagger.
- Johansson, Hilding. (1980-82). Själamässa. I Hødnebo, Finn (Red.), *KLNM 15*, 324. Viborg: Rosenkilde og Bagger.
- Jørgensen, Jon Gunnar. (1997). *Aslak Bolts jordebok*. Oslo: Riksarkivet.
- Jørgensen, Torstein og Gastone Saletnich. (1999). *Brev til paven: norske forbindelser med Den hellige stol i senmiddelalderen*. Stavanger: Misjonshøgskolens forl.
- Jørgensen, Torstein og Gastone Saletnich. (2004). Synder og pavemakt: botsbrev fra den Norske kirkeprovins og Suderøyene til pavestolen 1438-1531. Stavanger: Misjonshøgskolens forl.
- Kaldal, Ingar. (2003). *Historisk forskning, forståing og forteljing*. Oslo: Samlaget.

- Erkebiskop Henrik Kalteisens kopibog.* (1899). (Vol. 34). Oslo: Kjeldekriftfondet.
- Keyser, R. (1858). *Den norske Kirkes Historie under Katholicismen.* (Vol. 2). Christiania: Tønsbergs Forlag.
- Keyser, R. (1858). *Den norske Kirkes Historie under Katholicismen.* (Vol. 1). Christiania: Tønsbergs Forlag.
- Koht, Halvdan. (1950). Den eldste Noregs-historia : med tilleg: meldingane frå Noreg hos Adam av Bremen. (2 utg. Vol. 19). Oslo: Samlaget.
- Kolsrud, Oluf. (1913). Tillæg til syttende samling (XVII B).
- Kolsrud, Oluf. (1922). Stavanger bispestol *Norvegia sacra* (Vol. 1922, pp. 62-107). Kristiania: Steenske forlag.
- Kolsrud, Oluf. (1925). Stavanger bispestol. I Petersen, Jan og Oluf Kolsrud (Red.), *Stavanger i Oldtiden* (pp. [5]-84). Stavanger.
- Kolsrud, Sigurd. (1929). Oslo og Hamar bispedømes jordebok 1574-1577 (Pouel Huitfeldts stiftsbok).
- Krag, Claus (2009) Erling Skjalgsson. *Norsk biografisk leksikon.*
- Kurseth, Unni. (1985). Hoskuld Hoskuldsson: den siste katolske biskop av Stavanger 1513-37. [U. Kurseth], Oslo.
- Kvamme, Sigrunn. (1981). Jordegodset til bispestolen i Bergen ved utgangen av mellomalderen : 1 : Metode og resultat. Bergen.
- Landro, Torgeir. (2010). Kristenrett og kyrkjerett: borgartingskristenretten i eit komparativt perspektiv. Universitetet i Bergen, Bergen.
- Lapidge, Michael. (2003). *The cult of St Swithun.* (Vol. 2). Oxford: Clarendon Press.
- Larsson, Gabriela Bjarne. (2010). Laga fång för medeltidens kvinnor och män: skriftbruk, jordmarknader och monetarisering i Finnveden och Jämtland 1300-1500. (Vol. 66). Stockholm: Nordiska bokhandeln i distribution.
- Le Goff, Jacques. (1986). *The birth of Purgatory.* Chicago: University of Chicago Press.
- Leewy, Karl. (1980). *Skippergaten ; Elvegaten ; Kronprinsens gate.* (Vol. 1). [Kristiansand]: Christianssands sparebank, Historiefondet.
- Lidén, Hans-Emil. (1981). Middelalderens steinarkitektur i Norge. I Berg, Knut (Red.), *Norges kunsthistorie : Høy middelalder og Hansa-tid* (Vol. 2, pp. 434 s.). Oslo.
- Lidén, Hans-Emil. (2002). Middelalderens steinkirker i Agder. I Inntjore, Hilde (Red.), *Agderkirken: rom for endringer i tro og mentalitet fra middelalder til i dag :*

- artikler fra sommerseminar i historie, Lillesand 2000. Kristiansand: Høgskolen i Agder, Avdeling for humanistiske fag.
- Liedgren, Jan. (1980-82). Diplom. I Hødnebo, Finn (Red.), *KLNM* 3, 80-82. Viborg: Rosenkilde og Bagger.
- Ljungfors, Åke. (1980-82). Formelbyggnad. I Hødnebo, Finn (Red.), *KLNM* 4, 484-486. Viborg: Rosenkilde og Bagger.
- Låg, Torbjørn. (1999). *800-1350*. (Vol. [1]). Kristiansand: Laget.
- Malinowski, Bronisław. (1920). Kula; the Circulating Exchange of Valuables in the Archipelagoes of Eastern New Guinea. *Man*, 20197-205.
- Mauss, Marcel. (1995). *Gaven: utvekslingens form og årsak i arkaiske samfunn*. [Oslo]: Cappelen akademisk forl.
- McLaughlin, Megan. (1994). *Consorting with saints: prayer for the dead in early Medieval France*. Ithaca: Cornell University Press.
- Melve, Leidulf. (2009). *Europeisk politisk historie 400-1750 : frå fyrstatleg samband til einskapsstat*. Oslo: Cappelen akademisk.
- Ottoman Germany : the Chronicon of Thietmar of Merseburg. (2001). Manchester: Manchester University Press.
- Molland, Einar. (1980-82). Årtidhold. I Hødnebo, Finn (Red.), *KLNM* 20, 453-457. Viborg: Rosenkilde og Bagger.
- Munch, P. A. (1864). *Pavelige Nuntiers Regnskabs- og Dagböger, førte under Tiende-Optræningen i Norden 1282-1334*. Christiania: Brögger & Christie's Bogtrykkeri.
- Muren, Lars Olav Lyngstad (2010) *Hvem var kirkenes byggherrer i Norge i middelalderen?: en historiografisk undersøkelse av byggherreproblemet i norsk forskning fra Rudolf Keyser til Vidar Trædal*. Oslo,
- Myhre, Solfrid (2009) *Kirken og makten : kirketopografi på Hadeland i middelalderen*. S. Myhre:Oslo,
- Nedkvitne, Arnved og Per G. Norseng. (1991). *Byen under Eikaberg: fra byens oppkomst til 1536*. (Vol. 1). [Oslo]: Cappelen.
- Nenseter, Olav. (2002). *Å lære andre gjennom ord og eksempel: Augustinerklostrene på Vestlandets religiøse funksjoner*. O. Nenseter, Oslo.
- Noble, Thomas F. X. (2008). The Christian church as an institution. I Noble, Thomas F. X., Julia M. H. Smith og Roberta A. Baranowski (Red.), *The Cambridge history of Christianity. Early Medieval Christianities c. 600 - c. 1100* (Vol. Vol. 3, pp. 249-274). Cambridge: Cambridge University Press.

Norges gamle Love indtil 1387 : Lovgivningen under Kong Magnus Haakonssøns Regjeringsstid fra 1263 til 1280, tilligemed et Supplement til første Bind. (1848). (Vol. 2). Christiania: Trykt hos Chr. Grøndahl.

Oexle, Otto Gerhard. (1983). Die Gegenwart der Toten. I Braet, Herman og Werner Verbeke (Red.), *Death in the Middle Ages* (pp. 31-48). Leuven: Leuven University Press.

Ommundsen, Åslaug. (2016). To kongar, to dronningar og eit nonnekloster i Bergen. *Historisk tidsskrift*, 95(1).

Pirinen, Kauko. (1980-82). Domkapitel. I Hødnebø, Finn (Red.), *KLNM* 3, 186-195. Viborg: Rosenkilde og Bagger.

Pirinen, Kauko. (1980-82). Kyrkogods. I Hødnebø, Finn (Red.), *KLNM* 9, 694-697. Viborg: Rosenkilde og Bagger.

Poppe, Noëlle Helene. (1997). Periferi uten sentrum? : en komparativ studie av hovedstadsfunksjoner i de fire største norske byene : Nidaros, Bergen, Tønsberg og Oslo, 997-1319. N.H. Poppe, Oslo.

Riisøy, Anne Irene. (2000). Stat og kirke: rettsutøvelsen i kristenrettsaker mellom sættargjerdene og reformasjonen. Oslo: A.I. Riisøy.

Ringstad, Jan Erik. (1993). Middelaldersk økonomi - biskop Øystein, Rødeboka og Hallvardskirken. I Schei, Kari red og Jan E. G. red Eriksson (Red.), *Seminaret "Kloster og by" 11.-13. november 1992: omkring Olavsklosteret, premonstratenserordenen og klostervesenet i middelalderen. Tverrfaglige seminarer i Tønsberg (trykt utg.)*. Tønsberg: Tønsberg bibliotek og Riksantikvaren, Utgravningskontoret for Tønsberg.

RN. (1978). Regesta Norvegica: kronologisk Fortegnelse over Dokumenter vedkommende Norge, Nordmænd og den norske Kirkeprovincs. 1264-1300. (Vol. 2). Christiania: [s.n.].

RN. (1979). Regesta Norvegica: kronologisk Fortegnelse over Dokumenter vedkommende Norge, Nordmænd og den norske Kirkeprovincs. 1337-1350. (Vol. 5). Christiania: [s.n.].

RN. (1983). Regesta Norvegica: kronologisk Fortegnelse over Dokumenter vedkommende Norge, Nordmænd og den norske Kirkeprovincs. 1301-1319. (Vol. 3). Christiania: [s.n.].

RN. (1989). Regesta Norvegica: kronologisk Fortegnelse over Dokumenter vedkommende Norge, Nordmænd og den norske Kirkeprovincs. 822-1263. (Vol. 1). Christiania: [s.n.].

- RN. (1993). *Regesta Norvegica: kronologisk Fortegnelse over Dokumenter vedkommende Norge, Nordmænd og den norske Kirkeprovincs. 1351-1369.* (Vol. 6). Christiania: [s.n.].
- RN. (2010). *Regesta Norvegica: kronologisk Fortegnelse over Dokumenter vedkommende Norge, Nordmænd og den norske Kirkeprovincs. 1405-1419.* (Vol. 9). Christiania: [s.n.].
- Roaldset, Hege. (1996). *Mariakirken i Oslo: de religiøse funksjonene.* [H. Roaldset], [Oslo].
- Robberstad, Knut. (1981). *Gulatingslovi* Oslo: Samlaget.
- Rogaland fylke.* (1978). Oslo: Universitetsforlaget.
- Ros, Jonas. (2001). Sigtuna : staden, kyrkorna och den kyrkliga organisationen = Sigtuna : the town, the churches and the ecclesiastical organisation. 30, Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala Universitet, Uppsala.
- Rosén, Jerker. (1951). Det kanoniske förbudet att avsöndra fast egendom *Scandia* : *tidskrift för historisk forskning*98-108.
- Rygh, O. (1912). *Gaardnavne i Lister og Mandal amt.* (Vol. 9). Kristiania: W. C. Faritius & sønner AS.
- Rygh, O. (1959). *Gaardnavne i Stavanger amt.* (Vol. 10). Oslo: Børsum.
- Rygh, O. og Magnus Olsen. (1969). Norske Gaardnavne : Oplysninger samlede til brug ved Matrikelens Revision : 11 : Søndre Bergenhus Amt. (Vol. 11). Oslo: Børsum.
- Salonen, Kirsi og Jussi Hanska. (2013). *Entering a Clerical Career at the Roman Curia, 1458-1471.* Farnham: Ashgate Publishing Ltd.
- Salvesen, Astrid. (1990). Norges historie. Historien om de gamle norske kongene / Theodricus munk. Historien om danenes ferd til Jerusalem. Oslo: Aschehoug.
- Sandvik, Gudmund. (1965). Prestegard og prestelønn : studiar kring problemet eigedomsretten til dei norske prestegardane. Universitetsforlaget, Oslo.
- Schück, Herman. (1959). *Ecclesia Lincopensis : studier om Linköpingskyrkan under medeltiden och Gustav Vasa.* (Vol. 4). Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Seip, Jens Arup (1942) Sættargjerden i Tunsberg og kirkens jurisdiksjon. Red. Det Norske videnskaps-akademi i, Oslo. Dybwad:Oslo,
- Skaaret, Siri. (2001). Mellom-menneskelige forhold i norsk senmiddelalder: belyst gjennom samtidige testament. [S. Skaaret], Oslo.
- Skov, Erik. (1980-82). Grav og gravskik. Danmark. I Hødnebo, Finn (Red.), *KLNM* 5, 437-441. Viborg: Rosenkilde og Bagger.

- Skre, Dagfinn. (1995). Kirken før sognet. Den tidligste kirkeordningen i Norge. I Lidén, Hans-Emil (Red.), *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*. Oslo: Universitetsforl.
- Skre, Dagfinn. (1998a). *Herredømmet : bosetning og besittelse på Romerike 200-1350 e. Kr.* (Vol. 32). Oslo: Det humanistiske fakultet, Universitetet i Oslo.
- Skre, Dagfinn. (1998b). Missionary activity in early Medieval Norway: strategy, organization and the course of events. *Scandinavian journal of history (trykt utg.)*.
- Smedberg, Gunnar. (1973). *Nordens första kyrkor: en kyrkorättslig studie*. 32, Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Steinnes, Asgaut. (1974). Styrings- og rettsskipnad i Sørvest-Noreg i mellomalderen: historisk-topografisk oversyn. Oslo: Samlaget.
- Stige, Morten (1997) Stavangerkorets utvidelse og innflydelse. M. Stige:Oslo,
- Storm, Gustav. (1898). Regesta Norvegica : kronologisk Fortegnelse over Dokumenter vedkommende Norge, Nordmænd og den norske Kirkeprovinc : 1 : 991-1263. Christiania: Det Norske Historiske Kildeskriftfond.
- Strömberg, Bengt. (1980-82). Ordination. I Hødnebo, Finn (Red.), *KLNM 12*, 657-661. Viborg: Rosenkilde og Bagger.
- Strømme, Aud (1995) Norske testamenter og sjelegavebrev fra middelalderen: en undersøkelse av omfang og bruk. A. Strømme:[Trondheim],
- Stylegar, Frans-Arne og Jan Brendalsmo. (2006). Prestebol og prestegjeld på landet i Stavanger bispedømme i middelalderen (pp. 145-154). Høbjerg: Hikuin, 2006.
- Tagesson, Göran. (2002). Biskop och stad : aspekter av urbanisering och sociala rum i medeltidens Linköping. 30, Almqvist & Wiksell International, Stockholm.
- Tanner, Norman. (2010). Church in Council : Conciliar Movements, Religious Practice and the Papacy from Nicea to Vatican II. London: I.B.Tauris.
- Taranger, Absalon. (1915). *Magnus Lagabøtes landslov*. Kristiania: Cammermeyers boghandel.
- Tryti, Anna Elisa. (1987). Kirkeorganisasjonen i Bergen bispedømme i første halvdel av 1300-tallet. [A.E. Tryti], Bergen.
- Trædal, Vidar. (2009). Kirkesteder og kirkebygninger i Troms og Finnmark før 1800.
- Tveito, Olav (2005) Ad fines orbis terrae : en studie i primær trosformidling i nordisk kristningskontekst. Det historisk-filosofiske fakultet, Universitetet i Oslo Unipub:Oslo,
- Ugulen, Jo Rune. (2007). "...alle the knaber ther inde och sædescwenne..." : ei undersøking i den sosiale samansetjinga av den jordeigande eliten på Vestlandet i

mellomalderen. Doctoral Thesis UiB, Bergen. Retrieved from <https://bora.uib.no/handle/1956/2108>

Ulset, Tor, Magnus Rindal og Bjørn Eithun. (1994). *Den eldre Gulatingslova*. (Vol. nr 6). Oslo: Riksarkivet.

Utne, Bjørn Saxe. (1973). Rogaland - fra sysler til fogderier *Stavanger Museum : Årbok* (Vol. 83, pp. 51-81): Stavanger Museum.

Vadum, Kristoffer. (2015). *Bruk av kanonistisk litteratur i Nidarosprovinsen ca 1250-1340*. Det humanistiske fakultet, Universitetet i Oslo, Oslo.

Vandvik, Eirik. (1959). Latinske dokument til norsk historie: fram til år 1204. Oslo: Samlaget.

Vilberg, Gro. (1977). Egenkirkesystem og norsk kirkeorganisasjon: en komparativ studie. G. Vilberg, Oslo.

Weidling, Tor. (2003). Kven åtte jorda. *Historisk tidsskrift*, 82(4), 349-379.

Yin, Robert K. (2014). *Case study research : design and methods*. (5th ed. utg.). Los Angeles, Calif: SAGE.

Øyestad gamle kirke: 750 år - 100 år : dobbeltjubileum. (2002). [S.l.]: Jubileumskomiteen.